

ORIENTALIA
W „ZBIORZE POTRZEBNIEJSZYCH WIADOMOŚCI
PORZĄDKIEM ALFABETU UŁOŻONYCH”
IGNACEGO KRASICKIEGO

ORIENTALIA

W „ZBIORZE POTRZEBNIEJSZYCH WIADOMOŚCI
PORZĄDKIEM ALFABETU UŁOŻONYCH”

IGNACEGO KRASICKIEGO

1. TOM SERII

RADA NAUKOWA:

RENATA CZEKALSKA

ANNA KRASNOWOLSKA

AGNIESZKA KUCZKIEWICZ-FRAŚ

HALINA MARLEWICZ

JACEK PARTYKA

EWA SIEMIENIEC-GOŁAŚ

PAWEŁ SIWIEC

PRZEMYSŁAW TUREK

ORIENTALIA
W „ZBIORZE POTRZEBNIEJSZYCH WIADOMOŚCI
PORZĄDKIEM ALFABETU UŁOŻONYCH”
IGNACEGO KRASICKIEGO

OPRACOWAŁ ZESPÓŁ POD REDAKCJĄ
PAWEŁ SIWCA

KRAKÓW 2015

Recenzent

ks. prof. dr hab. Krzysztof Kościelniak

Projekt okładki

Igor Stanisławski

Na okładce wykorzystano fragment kobierca krakowsko-paryskiego „ze zwierzętami” (Persja, Tebriz, XVI w.), fot. za: Zdzisław Żygulski jun., *Sztuka Islamu w zbiorach polskich*, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1989

Książka finansowana w ramach programu
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą
„Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2013-2017

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

© Copyright by individual authors, 2015

ISBN 978-83-7638-671-3 (wersja papierowa)

ISBN 978-83-7638-672-0 (e-book)

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel./faks 12-431-27-43, 12-422-10-33, w. 11-67

e-mail: akademicka@akademicka.pl

<http://www.akademicka.pl>

Spis treści

<i>Słowo wstępne</i>	VII
Lista skrótów.	X
<i>Zbiór potrzebniejszych wiadomości porządkiem alfabetu ułożonych (wybór)</i>	1
Bibliografia	407

Słowo wstępne

Zbiór potrzebniejszych wiadomości porządkiem alfabety ułożonych pióra Ignacego Krasickiego ukazał się w latach 1781-1783 nakładem oficyny Michała Grölla w Warszawie i Lwowie. Ta dwutomowa księga, w porównaniu z wydanymi niespełna pół wieku wcześniej *Nowymi Atenami* ks. Benedykta Chmielowskiego, znanymi z określenia: „Koń, jaki jest każdy widzi”, była pierwszą nowoczesną polską encyklopedią. Wbrew nieco szorstkiej opinii Józefa Ignacego Kraszewskiego, biografy Krasickiego, który prawie sto lat później pisał: „Encyklopedya ta, owoc pracy długiej i żmudnej, mieści w sobie moc rzeczy, a jak wszystkie encyklopedye, ledwie się na co przydała. Notatki są krótkie, niedostateczne, niewyczerpujące, niedokładne, polskich w niej rzeczy wiele z różnych źródeł, obcych też dosyć. Bądź co bądź, myśl sama takiej encyklopedyi była coś warta, ale Krasicki nie zadał sobie pracy jej rozwinąć”¹.

Dzieło to nawiązywało do wzorców wypracowanych przez encyklopedystów francuskich zarówno pod względem formy, jak i zawartości. Niektóre z zebranych w nim informacji to wręcz tłumaczenia haseł słynnej *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. W przypadku zaś terminów orientalnych widać wyraźny wpływ siedemnastowiecznego leksykonu *Bibliothèque orientale, ou dictionnaire universel* autorstwa Barthélemy’ego d’Herbelota.

W nadzwyczaj bogatej i różnorodnej twórczości pisarskiej Księcia Biskupa Warmińskiego encyklopedia ta była swego rodzaju edukacyjnym dopełnieniem realizowanej przez niego

---

¹ J. I. Kraszewski, *Krasicki. Życie i dzieła. Kartka z dziejów literatury XVIII wieku*, Warszawa 1879, s. 190.

wytrwale misji oświeceniowej. W tamtych zaś czasach, by znów przywołać słowa Kraszewskiego: „Szlachta niemal cała oświecała się raczej życia praktyką, niż nauką szkolną. Pisano źle, niepoprawnie, a z kobiet mało która pisać umiała; lecz pojęć i wiadomości w obiegu było bardzo wiele, a dwory szlacheckie, przy swej oryginalności i formach dziwnych, nie mogły się nazywać zbyt zacofanymi, gdy je porównamy ze współczesnymi w Niemczech i Francji”². Jako podręczna encyklopedia powszechna była co prawda owocem subiektywnej selekcji autorskiej, motywowanej zapewne względami dydaktycznymi, ale z drugiej strony odzwierciedlała też w jakimś stopniu ówczesny stan ogólnej wiedzy co światlejszych Polaków, w tym również wiedzy o świecie Wschodu. Zebrał w niej autor około 6900 haseł ułożonych w porządku alfabetycznym. Przeszło 920, a więc prawie 13,5% ogółu, to pojęcia bezpośrednio związane z szeroko rozumianym Orientem, począwszy od Afryki przez Bliski Wschód aż po krańce Azji – niektóre o wyjątkowo egzotycznym brzmieniu, jak *achith*, *Jamba*, *Makoko*, *Monomotapa* czy *patalam*.

*

Niniejsza publikacja, przygotowana przez zespół badaczy Uniwersytetu Jagiellońskiego w ramach projektu „Orientalia Polonica: polskie tradycje badań nad Orientem”, jest opracowaniem krytycznym haseł o proveniencji orientalnej zawartych w *Zbiorze potrzebniejszych wiadomości* Ignacego Krasickiego. Hasła te zaopatrzone zostały w wyróżnione mniejszą czcionką komentarze oraz przypisy dopełniające mało precyzyjne niekiedy lub niekompletne opisy i definicje. Skorygowano nieścisłości lub błędy, a także podano źródłosłów spolszczonych, czasem zniekształconych nazw, terminów i pojęć. Zapis terminów, imion i nazw jest zgodny z regułami transkrypcji i transliteracji stoso-

---

² *Ibidem*, s. 18.

wanymi przez polskich orientalistów odpowiednio dla danego języka.

Tekst Krasickiego poddany został zabiegom edytorskim polegającym głównie na uwspółcześnieniu osiemnastowiecznej ortografii i interpunkcji, a także odmiany wyrazów (np. „pisarzy” zamiast „pisarzów”, „nieznajomymi” zamiast „nieznajome mi”, „prowincję” zamiast „prowincją”, „swoją” zamiast „swoię”). Nie ingerowano jednak ani w słownictwo, ani w składnię, by nie naruszać oryginalnej stylistyki autora. W nawiasach kwadratowych po każdym z haseł umieszczono numer tomu i strony odpowiadające jego pozycji w tekście oryginału.

Hasła opracowali i opatrzyli komentarzami: Renata Czekalska (rc), Julia Krajcarz (jk), Anna Krasnowolska (ak), Agnieszka Kuczkiewicz-Fraś (akf), Halina Marlewicz (hm), Ewa Siemieniec-Gołaś (esg), Paweł Siwiec (ps), Przemysław Turek (pt).

PS

Lista skrótów

akad.	–	akadyjski	pd.-arab.	–	południowo- -arabski
amhar.	–	amharski			
ang.	–	angielski	pers.	–	perski
ar.	–	arabski	pol.	–	polski
aram.	–	aramejski	port.	–	portugalski
aw.	–	awestyjski	późn.gr.	–	późnogrecki
demin.	–	deminutivum (zdrobnienie)	późn.łac.	–	późnołaciński
egip.	–	egipski	przym.	–	przymiotnik/ przymiotnikowy
etiop.	–	etiopski	r.m.	–	rodzaj męski
fen.	–	fenicki	r.ż.	–	rodzaj żeński
fr.	–	francuski	sansk.	–	sanskrycki/ sanskryt
gr.	–	grecki	stpers.	–	staroperski
hebr.	–	hebrajski	stpol.	–	staropolski
jap.	–	japoński	sumer.	–	sumeryjski
kopt.	–	koptyjski	syng.	–	syngaleski
l.mn.	–	liczba mnoga	syr.	–	syryjski
l.poj.	–	liczba pojedyncza	śrpers.	–	średnioperski
łac.	–	łaciński/łacina	tur.	–	turecki
malaj.	–	malajalam	ugar.	–	ugarycki
med.	–	medyski	wł.	–	włoski
mit.	–	mitologiczny/ w mitologii	zach.-sem.	–	zachodnio- -semicki
npers.	–	nowoperski			

IGNACY KRASICKI

ZBIÓR
POTRZEBNIEJSZYCH
WIADOMOŚCI

PORZĄDKIEM ALFABETU UŁOŻONYCH

(wybór)

AARON, najpierwszy kapłan wielki u Izraelitów, był z pokolenia Lewi, syn Amrama i Jakabedy, brat starszy Mojżesza; urodził się w Egipcie roku od stworzenia świata 2430, przed narodzeniem zaś Chrystusowym 1574, pojął za małżonkę Elżbietę córkę Aminadaba, siostrę Naassona, z pokolenia Judy. Bóg, który wybrał Mojżesza na wyzwolenie z niewoli egipskiej ludu izraelskiego, naznaczył Aarona opowiadaczem wyroków swoich faraonowi, Mojżesz albowiem miał wymowę ciężką i zająkał się. W przeciągu rządów brata i drogi do ziemi obiecanej Aaron był mu zawždy wiernym towarzyszem i pomocnikiem. Pismo Święte wyliczając chwalebne jego dzieła, i o zdrożnościach czyni wzmiankę. Raz, gdy się dał uwieść żądaniom nieprawym ludu i cielca im złotego ułał; po wtóre, gdy wraz z siostrą Marią naprzeciw Mojżeszowi powstał. W lat czterdzieści po wyjściu z Egiptu, nad granicami Idumei, niedaleko góry Hor za rozkazem bożym dnia trzeciego, piątego miesiąca, wstąpił Aaron na wierzchołek tej góry. Tam w obecności ludu zdjął z niego Mojżesz szaty kapłańskie i przywdział w nie Eleazara syna jego, naznaczając go ojcowskim następcą. Po tych obrządkach umarł Aaron w roku życia swego 123, od stworzenia 2553, przed narodzeniem Chrystusowym 1451. Płakał go lud izraelski przez dni trzydzieści. Nie wszedł z bratem do ziemi obiecanej dlatego, iż przed wyjściem wody ze skały, gdy w nią Mojżesz laską uderzył, powątpiewaniem zgrzeszył był. Żydzi obchodzą pamiątkę

Aarona pierwszego dnia piątego miesiąca, który się u nich nazywa AB. W Martyrologium jest wzmianka o Aaronie pierwszego dnia lipca. [I.1]

Gr. Ἀαρών z hebr. ³*Ahārôn*, imię prawdopodobnie pochodzenia egipskiego (^c*ʾarn* „imię [boga] jest wielkie”)¹. Wszystkie dane o nim pochodzą wyłącznie z Biblii (księgi: Wyjścia, Kapłańska, Liczb oraz 1-2 Kronik). Data jego urodzenia jest nieznana, zwłaszcza że okres w którym żył, czyli wyjścia Izraelitów z Egiptu, datowany jest na XV-XIII w. p.n.e.² (pt)

AARON, nazwany od Arabów Harunal-Raszyd, był piątym kalifą z domu Abassydów, panował na końcu siódmego wieku. Wiódł wojnę z Niceforem Cesarzem greckim, i przymusił go do haraczu corocznego; z Cesarzem Karolem Wielkim dobre miał zachowanie, i wzajem sobie kosztowne podarunki stali. Państwa tego monarchy w Azji rozciągały się aż do rzeki Oxus, w Afryce Mauretanię, Egipt, w Europie najznacześniejsze części Hiszpanii i Portugalii posiadał. Umarł r.p. 809, wieku 47, panowania 23. [I.2]

Hārūn ar-Rašīd (765-809) panował w latach 786-809. Gdy nowy cesarz Nicefor I Genik odmówił płacenia haraczu, kalif po zwycięskiej kampanii wojennej przeciwko Bizancjum, upokorzył go podwójnie: wymusił na powrót płacenie haraczu, a na cesarza i cały jego dwór nałożył dodatkowy podatek³. Za jego panowania kalifat abbasydzki nie miał już władzy nad prowincjami leżącymi na zachód od Egiptu: na półwyspie Iberyjskim od dawna już istniał niezależny emirat Omajjadów, a na terytorium płn. Afryki na krótko przed śmiercią Hārūna ar-Rašīda uniezależnił się emirat Aghlabidów⁴. (ps)

¹ L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. 1, Warszawa 2008, s. 20; *A Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Testament* (Including the Apocryphal Books), ed. by E. Hatch, H. H. Redpath, Michigan 2005, Appendix I, s. 1.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, ed. by A. C. Myers, Michigan/Cambridge, U.K. 2000, s. 441.

³ P. K. Hitti, *Dzieje Arabów*, Warszawa 1969, s. 247-248.

⁴ *Ibidem*, s. 377.

AARON, albo Ahorn, kapłan Aleksandrii i lekarz, żył około r.p. 622, za czasów Herakliusza Cesarza. Najpierwszy w księgach swoich uczynił wzmiankę o ospie. [I.2]

Aaron z Aleksandrii (prawdopodobnie z gr. Ἀρρών) °Ahrun ibn °A-
°yan al-Qass, kapłan koptyjski i lekarz, jeden z ostatnich uczonych
medyków szkoły aleksandryjskiej, żył w VII w., autor trzydziesto-
tomowej antologii medycznej znanej jako Πανδέκτης lub
Σύνταγμα, przetłumaczonej na arabski jako al-Kunnāš, cytowanej
przez ar-Rāziego¹. Pierwszy autor starożytny wzmiankujący ospę².
(pt)

AB, roku cywilnego jedenasty, duchownego piąty miesiąc u Ży-
dów; przypada na połowę lipca i sierpnia. Na początku miesiąca
tego, który ma dni 30, zachowują Żydzi post, obchodząc rocznicę
śmierci Aarona; także dziesiąty dzień miesiąca tego jest u nich
postem z przyczyny spalenia kościoła Jerozolimskiego przez
Chaldejczyków; i znowu po wtóre w tenże sam dzień przez
Rzymiany. Zachariasz Prorok wspomina o poście w tym miesią-
cu ustanowionym, na pamiątkę buntu i szemrania ludu izrael-
skiego, który zagroził ich ojcom wejścia do ziemi obiecanej.
Poszczą w tym miesiącu i przeto, iż w nim odebrali zakaz od
Cesarza Adriana mieszkania w Jeruzalem. Osiemnasty dzień
miesiąca tego jest postem dlatego, iż w ten dzień za panowania
Achaza lampa w kościele pańskim zgasła. Ten miesiąc za naj-
nieszczęśliwszy od Żydów poczytany jest; w przeciągu onego
rozmaitymi czasy w Hiszpanii, Francji, Anglii wypędzeni zostali.
[I.2]

Hebr. °ab, nazwa zapożyczona przez Żydów z babilońskiego *Abu*
w okresie po wypędzeniu z Ziemi Izraela³. 9. dzień miesiąca, naj-
smutniejszy dzień roku żydowskiego, jest dniem postu, upamiętnia-
jącym zburzenie pierwszej (586 p.n.e.) i drugiej (70 n.e.) świątyni⁴.

¹ *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, t. 12, 1986-2004, s. 52.

² *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, ed. by C. Rigggs, Oxford
2012, s. 311.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 2.

⁴ A. Unterman, *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, War-
szawa 2000, s. 35-36.

Wykazy świąt żydowskich nie wspominają 18 aw w podanym przez Krasickiego znaczeniu. (pt)

AB, w języku hebrajskim znaczy ojca; stąd w Ewangelii Abba Pater. Grecy z tego słowa uczynili nazwisko Abbas. Teraz przełożonym mnichów służy; patrz Opat. [I.3]

Hebr. ²*āb* „ojciec”, przejęte poprzez aram. ²*abbā* do greckiego jako *ἄββᾶ*¹. W postaci łac. *abbas* dało naszego „opata”². (pt)

ABADA, zwierzę drapieżne dolnej Etiopii. Wzrost jego jest jak dwuletniego żrebca. Ogon ma jak wół, zaś od głowy do konia podobny. Ma dwa rogi, jeden na łbie, drugi tam gdzie się kark poczyna. W biegu szybki. Z kości zwierzęcia tego utartych na proszek, użyteczne lekarstwo. [I.3]

Imieniem tym nazwano nosorożca sprowadzonego do Portugalii z Indii w drugiej połowie XVI w. Później słowo to przyjęło się w staroportugalskim na określenie każdego nosorożca. Jego pochodzenie wiąże się z malajskim *badaq* (nosorożec)³. (ps)

ABAN, nazwisko jednego z dwunastu miesięcy roku Persów. [I.5]

Ābān – drugi miesiąc jesieni i ósmy słonecznego roku zoroastryjskiego, rozpoczynającego się w dzień wiosennej równonocy. Rok tzw. młodsoawestyjski składał się z 12 miesięcy po 30 dni + 5 dni dodanych (*epagomenae*, pers. *andargāh*) pomiędzy końcem starego a początkiem nowego roku. Każdy z miesięcy (a także każdy z 30 dni miesiąca) poświęcony był któremuś z dawnych irańskich bóstw lub zoroastryjskich „archaniołów” (Amesza Spenta). Miesiąc *ābān* (pers. *āb*, l.mn. *ābān* – „woda”) był dedykowany patronce wód, płodności, obfitości i kobiet, bogini Aredvi Sūrze Anāhicie. Zmo-

---

¹ W. Bauer, *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, Berlin-New York 1988, s. 1.

² A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Warszawa 1992, s. 2.

³ S. R. Dalgado, *Portuguese Vocables in Asiatic Languages*, New Delhi 1988, s. 1-2; D. F. Lach, *Asia in the Making of Europe*, t. 2, Chicago 1970, s. 168-169.

dernizowane wersje kalendarza zoroastryjskiego używane są do dziś w Iranie i Afganistanie¹. (ak)

ABANA, rzeka w Azji pod Damaszkiem, źródło jej w górach Libanu, zowie się dziś Barrady; w niej chciał się z początku obmywać Naaman dla pozbycia trądu. [I.5]

Rzeka przecinająca Damaszek. Jej właściwa nazwa to Barada (ar. *Baradā*). Wypływa z jeziora Barada nieopodal miejscowości Az-Zabadani (ar. *Az-Zabadānī*) ok. 45 km na płn. zachód od Damaszku. Biblijny Naaman nie tyle chciał obmyć się w rzece Abana, co raczej utyskiwał w gniewie, że lepiej byłoby mu obmyć się w jednej z rzek Damaszku: Abana lub Parpar, niż trudzić się aż do Jordanu, jak mu nakazał prorok Elizeusz². (ps)

ABARIM, góra Palestyny w osadach pokolenia Rubenowego, na nią Mojżeszowi Bóg wstąpić kazał, tam mu ziemię obiecaną pokazał. Umarł na tejże górze Mojżesz, mając lat 120. [I.5]

Z hebr. *ʿĀḇārīm* – nazwane tak w Starym Testamencie pasmo górskie leżące po wschodniej stronie Morza Martwego. Jego najwyższym szczytem, wznoszącym się w części północnej jest góra Nebo. To z jej wierzchołka miał Mojżesz przed śmiercią spoglądać na ziemię obiecaną³. Ruben (hebr. *Rēʿūḇēn*)⁴ – pierworodny syn bibl. Jakuba i Lei. (ps)

ABASA, według Pauzanasza wyspa na morzu Etiopii. [I.6]

Pauzanasz – żyjący w II w. n.e. grecki geograf, autor dzieła *Wędrówki po Helladzie* (Ἑλλάδος περιήγησις). Oprócz Abasy wymienia jeszcze dwie inne rzekomo sąsiadujące z nią wyspy: Seria i Sakai. Żadnej z nich nie da się zidentyfikować z jakąkolwiek z obecnych wysp w regionie⁵. (ps)

¹ Por. A. Panaino et al., „Calendars”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 4, s. 658-677, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/calendars#pt1> (4 IX 2015); A. Krasnowolska, „Kalendarze irańskie”, [w:] *Czas i kalendarz*, red. Z. Kijas, Kraków 2001, s. 303-320.

² Krl 5:1-14.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 2.

⁴ *Ibidem*, s. 1122-1123.

⁵ *Na olimpijskiej bieżni i w boju. Z Pauzanasza Wędrówki po Helladzie księgi V, VI i IV*, tłum. i oprac. J. Niemirska-Pliszczyńska,

ABDALLA albo Abdallah, ojciec Mahometa: twierdzą niektórzy, iż był niewolnikiem do posługi i strzeżenia wielbłądów używany. Był poganinem, żona zaś jego, a matka Mahometa Emira Żydówką. Autorowie tureccy chcąc uczcić rodzica proroka swego, między innymi bajkami i tę o nim wymyślili, jakoby królowa syryjska chciała go mieć za męża. [I.6]

‘Abd Allāh Ibn ‘Abd al-Muṭṭalib – miał pochodzić z arystokratycznych sfer arabskiego plemienia Kurajsz. W czasie powrotu z jednej z kupieckich wypraw do Gazy zachorował i zmarł w wieku 25 lat w Yatrib, późniejszej Medynie. Jego żona miała na imię Āmina Bint Wahb i była także Kurajszytką. W chwili śmierci męża spodziewała się dziecka, późniejszego proroka Muhammada, zwanego też po polsku Mahometem¹. (ps)

ABDENAGO albo **AZARIAS**, jeden z trzech pacholąt, z rozkazu Nabuchodonozora za to, iż jego posągu bałwochwalskim sposobem czcić nie chciał, wrzucony w piec ognisty, ale cudownym sposobem wybawiony od śmierci. [I.6]

Hebr. ‘Ābēd nēgō, prawdopodobnie przekręcone akad. *Arad-nabû* „sługa (boga) Nabû”, jeden z trzech przyjaciół Daniela (Księga Daniela 1-2), występujący też pod hebr. imieniem ‘Āzaryâ, ‘Āzaryāhû „Jahwe pomógł”, gr. Ἀζαρία². (pt)

ABDIAS, prorok czwarty z liczby tych, których mniejszymi nazywają. Jeden jest tylko w Piśmie Świętym rozdział prorocत्व jego. Czas życia zdaje się być po zburzeniu Jerozolimy przez Chaldejczyków. [I.6]

Hebr. ‘Ōbādya „sługa Jahwe”, łac. *Abdias*, jeden z dwunastu proroków mniejszych; przypisywana mu księga, licząca 21 wersetów,

---

Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 211; *Pausanias' Description of Greece*, translated into English with notes and index by A. R. Shilleto, t. 1, London 1900, s. 413-414.

¹ *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 1, s. 42.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 3, 131; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 759-760; t. 2, s. 841.

powstała najprawdopodobniej na początku niewoli babilońskiej (między 586 a 553 p.n.e.), jest najkrótsza w całej Biblii¹. (pt)

ABDIAS, Babilończyk, mniemany autor księgi: *Historia certaminis apostolici*; za fałszerza uznany od uczonych, mających wiadomość dziejów starożytności. [I.6]

Abdias z Babilonu, pisarz apokryficzny (Pseudo-Abdias), rzekomy pierwszy biskup babiloński, wyświęcony przez apostołów Szymona i Judę; przypisywano mu kompilację *Historia certaminis apostolici*, powstała w rzeczywistości w środowisku łacińskim w II poł. VI w.² (pt)

ABDOLONIMUS, król Sydonu; tego w ubóstwie ostatnim zostającego, lubo był z krwi królewskiej, po zrzuceniu z tronu Stratonie, Aleksander Wielki na królestwo wyniósł. Spytany od Aleksandra, jakim umysłem ubóstwo znosił, rzekł: „Proszę bogów, żebym tak szczęśliwość znosić umiał, jak dawną nędzę; praca rąk dostarczała pragnieniu mojemu, i na niczym mi nie schodziło, kiedym żadnej prawie własności nie miał”. [I.7]

Fen. *‘Abd al(l)ōnīm*, „sługa bogów”³, łac. *Abdalonymus* lub *Abdolonimus*, król Sydonu 332-312 p.n.e; przypisywana mu odpowiedź pochodzi z dzieła Quintusa Curtiusa Rufusa *Historiarum Alexandri Magni Macedonis...*, IV, 1:25⁴, vol. 1. (pt)

ABDON, syn Illela z pokolenia Ephraimowego, dziesiąty w porządku sędziów ludu Bożego; miał czterdziestu synów, trzydziestu sześciu wnuków. Sądził lud Boży lat ośm. [I.7]

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 979-980; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 728.

² *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*: neue Bearbeitung, J. B. Metzler, t. 1, Stuttgart 1894-1980, s. 24; *The Catholic Encyclopedia. An International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline, and History of the Catholic Church*, ed. by C. G. Herbermann et al., t. 1, New York 1913, s. 30-31.

³ C. R. Krahmalkov, *A Phoenician-Punic Grammar*, Leiden-Boston-Köln 2001, s. 33, 126.

⁴ Q. Curtius Rufius, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt*, Lipsiae 1900, s. 31-32.

Hebr. ^c*Ābdôn*, zdrobienie (końcówka *-ôn*) od „sługa”, ostatni z sędziów mniejszych, wzmiankowany w Księdze Sędziów (12, 13-15)¹. (pt)

ABEL, syn drugi Adama i Ewy, brat młodszy Kaima. Mając dozór nad trzodami, gdy pierwiastki onych Bogu ofiarował, a Kaim owoce, przyjął Bóg wdzięcznie ofiarę Abła, Kaimową odrzucił, czym tak Kaim na brata był rozgniewany, iż wywiódłszy go w pole, okrutnie zamordował. To tylko o zabójstwie Ablowym Pismo Święte nadmienia. Twierdzą niektórzy na fundamencie koniektur, iż żył Abel lat 128, o jego potomstwie żadnej wzmianki nie masz. Chrystus Pan nazywa go pierwszym z sprawiedliwych, którego krew rozlana była. Pamiątki jego kościół nie obchodzi i wzmianki o nim w martyrologium nie masz, w kanonie jednak mszy ofiarę jego wraz z Abrahamową i Melchizedeka wspomina. [I.7]

Hebr. *Hebel* (etymologia sporna), występuje w Księdze Rodzaju (4)². (pt)

ABELMEULA, albo Abelmebula, miasto pokolenia Manasessa, ojczyzna proroka Elizeusza. [I.8]

Hebr. ^c*Ābēl Mēhōlâ*, rodzinne miasto proroka Elizeusza (I Księga Królów 19:16)³. (pt)

ABEN-EZRA, sławny rabin żydowski w Hiszpanii; wiele ksiąg pisał w różnych materiach: był albowiem (oprócz wiadomości prawa swojego i zakonu) astronomem, lekarzem, poetą i kabalistą. Zwięzłość stylu jego była przyczyną, iż niektórym księgom dla tym łatwiejszego onych zrozumienia dane są od innych rabinów wykłady. Żył w wieku XII. Umarł w Rodzie roku 1174, wieku 75. [I.8]

Ibn Ezra, Abraham ben Meir (1089-1164), jeden z najważniejszych żydowskich egzegetów biblijnych, poeta, gramatyk, tłumacz, filo-

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 3; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 728.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 3; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 226.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 4.

zof, astronom i astrolog. Nie jest pewne miejsce jego śmierci, zwłaszcza że dużo podróżował¹. (pt)

ABESAN, z pokolenia Beniaminowego, po śmierci Jephthy, sędzia ludu bożego przez lat siedem. Umarł roku od stworzenia 2830, przed narodzeniem p. 1170. [I.8]

Hebr. ²*Ibsān*, gr. Ἀβασάν, wzmiankowany w Księdze Sędziów (12:8-10)². (pt)

ABGAR, AKBAR, albo **ABAGAR**, nazwisko powszechne, albo przydomek, lub tytuł urzędowy królów Edessy. Niektórzy tegoż nazwiska w niektórych częściach Arabii panowali; jako to: ABGAR lub ABAGAR, król Arabów, którego Plutarch Acharo czyli Achar nazywa, przyczyną był klęski Krassusa w Persji. Wkradłszy się albowiem w poufałość rzymskiego wodza, wszystkie jego projekty wyjawiał Partom; na koniec wprowadziwszy rzymskie wojska między zasadzki nieprzyjacielskie, sam się do nich udał. [I.8]

Syr. ²*Abgar*, imię prawdopodobnie pochodzenia arabskiego³, nosiło je dziewięciu (względnie dziesięciu) władców Edessy, stolicy Osrhoene, małego królestwa na terytorium obecnej Turcji⁴. (pt)

ABGAR, król Edessy; Prokopiusz twierdzi, iż zasłużył był sobie na wzgląd osobliwy u Augusta cesarza, u którego na dworze niejaki czas bawił. Euzebiusz pisze o tym monarsze, iż będąc uwiadomionym o cudach Chrystusa Pana, udał się do niego w ciężkiej niemocy, prosząc, aby był uzdrowionym. Według powieści tego autora list jego i respons nań miał być takowy: Abgar król Edessy Jezusowi zbawicielowi, pełnemu dobroci, w Jeruzolimie zostającemu pozdrowienia zasyła. Opowiedziane

¹ *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., t. 9, Detroit 2007, s. 665-672.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 624; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 10.

³ J. B. Segal, „Abgar”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 1/2, s. 210-213, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/abgar-dynasty-of-edessa-2nd-century-bc-to-3rd-century-ad> (25 I 2014).

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 4; *Paulys Realencyclopädie*, *op. cit.*, t. 1, s. 93-94.

mi są cuda i uleczenia przedziwne, które czynić zwykłeś, uzdrawiając chorych bez ziół i lekarstw. Wieść tu jest o tobie, iż ślepyim wzrok przywracasz, kalekom i kulawym moc i dzielność chodzenia nadajesz, trędowatych oczyszczasz, czarty z ciał wyrzucasz, złożonych nieuleczonymi chorobami do zdrowia przyprowadzasz i umarłych wskrzeszasz. Słyszając o tobie rzeczy takowe, wierzę żeś jest Bóg, który raczył z nieba zstąpić, albo jesteś synem boskim, gdy rzeczy takowe działasz. Poważam się przeto pisać do ciebie i prosić cię uprzejmie, abyś mnie nawiedzić raczył i uzdrowić, zostającego w bolesnej i bardzo przykřej niemocy. Dowiedziałem się, że cię Żydzi prześladują, że szemrzą na twoje cuda i chcą cię zgubić. Ja mam tu miasto piękne i wygodne; chociaż małe, wystarczy na to, czego ci będzie potrzeba. Respons: Szczęśliwy jesteś, Abagarze, żeś uwierzył we mnie, chociaż mnie nie widziałeś, albowiem napisane jest, że ci, którzy mnie widzieć będą nie uwierzą we mnie, ci zaś, którzy mnie nie obaczą, uwierzą, i odbiorą żywot. Co się tycze nawiedzenia ciebie, trzeba żebym w tym kraju spełnił to wszystko, dla czego posłany jestem, a dopiero żebym się wrócił do tego, który mnie posłał. Jak powrócę, przyślę ci jednego z uczniów moich, żeby niemoc twoją uleczył i uczestnikiem żywota uczynił ciebie i tych, którzy są z tobą.

Dalsza tradycja głosi, iż Abgar od Judy Thadeusza jednego z 70 uczniów Chrystusowych został uleczonym i nawrócił się z ludem swoim. Euzebiusz, Ephrem, Cedrenus, Prokopiusz świadectwami swoimi stwierdzają rzetelność tej historii; wielu jest jednak poważnych pisarzy, którzy jej wiary nie dają, jakoż tam wspomniane listy od papieża Gelazjusza podejrzanymi mianowane są. Ewagriusz w historii swojej kościelnej powiada, iż Chrystus Pan posłał swój obraz Abagarowi, ten z wielkim uszanowaniem konserwowany, miasto Edessę cudownym sposobem od obłężenia Persów za panowania Kozroesa obronił; skoro go albowiem na murach postawiono, wszystkie maszyny Persów do obłężenia miasta służące w ogniu spłonęły.

R.p. 116 Rzymianie miasto Edesę posiadli, ostatni Abgar albo Abagar król Edessy od Karakalli z królestwa wyzuty, państwo w prowincję rzymską obrócone r. 216. [I.8]

Powyższa apokryficzna historia powstała najprawdopodobniej za panowania Abgara IX (VIII) Wielkiego (177/179-212/214), gdy prawdopodobnie wprowadził on chrześcijaństwo w swoim państwie. Euzebiusz podaje, że historię tę przetłumaczył z syryjskiego¹. Została ona zaliczona do apokryfów przez tzw. Decretum Gelasianum, pochodzące w ostatecznej formie z VI w., które przypisywane jest tradycyjnie papieżowi Gelazjuszowi (492-496), choć odzwierciedla przypuszczalnie decyzje synodu z 382 za papieża Damazego. Władcą wzmiankowanym w historii był Abgar V Czarny, syn Ma^cnū (syr. ^ʾ*Abgar Ḥmīšāyā* ^ʾ*Ukkāmā bar Ma^cnū*), panujący w latach 4 p.n.e.-7 n.e. oraz 13-50. Edessa została zamieniona w kolonię rzymską za cesarza Karakalli, prawdopodobnie w 214 r., po usunięciu Abgara X (IX) Severusa. Dwaj jej ostatni władcy rządili nominalnie do 244². Wspomniane w tekście (drugie) oblężenie Edessy przez Chosroesa I (531-579) miało miejsce w roku 544. Szczegółowo opisał je Prokopiusz z Cezarei (II, 26-27); o obrazie (mandylionie) wspomina zaś Ewagriusz Scholastyk (IV, 27)³. (pt)

ABIAS, ABIAH, albo ABIAM, król Judy, syn Roboama, wstąpił na tron w osiemnastym roku wieku swego, we dwie lecie po tym Jeroboama króla Izraela na głowę poraził. Umarł, trzy lata panowawszy. Monarcha do złego skłonny według świadectwa księgi królów. [I.9]

¹ Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, Kraków 2013, (*Źródła Myśli Teologicznej*, 70), s. 66 (gr.), 67 (tłum. pol.).

² J. B. Segal, „Abgar”, *op. cit.*; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 4, 334; R. Duval, *Histoire d'Édesse, politique, religieuse et littéraire depuis la fondation du royaume de l'Osrhoène, en 132 avant J.-C. jusqu'à la première croisade et la conquête définitive par les Arabes en 1144 A. D. avec des notes critiques et références et des textes documentaires*, Amsterdam [Réimpression 1975 de l'édition Paris 1892], s. 30-71, 72-73.

³ Prokopiusz z Cezarei, *Historia wojen*, t. 1: *Wojny z Wandalami i Persami*, Kraków 2013, s. 172-179; Ewagriusz Scholastyk, *Historia Kościoła*, Warszawa 1990, s. 197-199.

Hebr. ^וʾĀḥîyâ „Jahwe jest ojcem”, wzmiankowany w 2 Księdze Kronik (13), oraz w 1 Księdze Królów (14) jako ^וʾĀḥîyām, skrócona forma w znaczeniu „mój ojciec jest na pewno x”, względnie „mój ojciec to Yām” (morze – jako bóstwo kananejskie)¹. (pt)

ABIATHAR, kapłan wielki w Izraelu, syn Abimelecha; ten Dawida uciekającego z ludzkością przyjął, co tak rozgniewało Saula, iż Abimelecha z osiemdziesięcioma pięcioma kapłanami zgładził z świata, jeden się tylko Abiathar ucieczką ochronił. Wstąpił potem na kapłaństwo, ale za to, że Adoniaszowi synowi Dawida, przeciw ojcu zbuntowanemu sprzyjał, od Salomona wskazany na wygnanie r. przed narodzeniem Pańskim 1014. W jego osobie spełniło się proroctwo przez Samuela niegdyś wielkiemu kapłanowi Heli obwieszzone, iż dla grzechów synowskich następcy zniszczeni będą. [I.10]

Hebr. ^וʾĒḃyātār „ojciec jest bogaty”, najwyższy kapłan za panowania Dawida, występuje w 1 i 2 Księdze Samuela, 1 Księdze Królów i w 1 Księdze Kronik². (pt)

ABIGAIL, żona Nabala. Ten, gdy uciekającemu Dawidowi schronienia dać nie chciał, i posły jego zelżył, szedł naprzeciw niemu Dawid, chcąc się krzywdy swojej pomścić. Zabiegła drogę Abigail, błagając zapalczywość Dawida, jakoż były skuteczne jej przeprosiny. Umarł Nabal, Dawid pozostała wdową wziął za małżonkę. [I.10]

Hebr. ^וʾĀḥîḡayil „mój ojciec był uradowany”, występuje w 1 (25, 27, 30) i 2 (2, 3) Księdze Samuela oraz w 1 Księdze Kronik (3)³. (pt)

ABIMELECH, nazwisko powszechne królów Gerary, jeden z nich porwał był Sarę żonę Abrahama, rozumiejąc z powieści tego patriarchy, iż była jego siostrą. Skarany za to z domem całym, na koniec przestrzeżony od Boga, żeby żonę mężowi

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 6; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 5, 6.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 4; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 7.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 5; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 5.

oddał, uczynił natychmiast temu wszystkiemu zadość, i za modlitwą Abrahama wraz z domem od plag bożych uwolnionym został. [I.10]

Hebr. ^ʔ*Ābîmelek* „mój ojciec jest królem”, występuje w Księdze Rodzaju (20)¹. (pt)

ABIMELECH, syn Gedeona z nieprawego łoża; po śmierci ojcowskiej siedemdziesiąt braci swoich okrutnie zamordował, jeden tylko z nich Joathan śmierci uszedł. W dalszym przeciągu panowania, nieznośny poddanym, z miasta Sychem wypędzony, w oblężeniu Thebes, gdy chce wieżę podpalić, od niewiasty jednej z góry rzuconym kamieniem raniony, wybrańcowi własnemu dobić się kazał roku przed narodzeniem pańskim 1234. [I.10]

Hebr. ^ʔ*Ābîmelek*, występuje w Księdze Sędziów (9). Ocalały brat miał na imię Jotam². (pt)

ABINADAB, urodził się w Kariatharim i tam w dom swój przyjął arkę przymierza, którą byli Filistynowie odesłali. Przez lat siedemdziesiąt i jeden zostawała tam arka, aż do czasów Dawida. [I.11]

Hebr. ^ʔ*Ābînādāb* „ojciec okazał się hojny”, występuje w 1 i 2 Księdze Samuela (7:6) i w 1 Księdze Kronik (13)³. (pt)

ABIRON, z pokolenia Lewi, wraz z Kore i Dathanem powstali przeciw Mojżeszowi i Aaronowi; skarani natychmiast od Boga, ziemia ich albowiem pożarła, zaś ich współników dwieście pięćdziesiąt ogień niebieski pochłonął. [I.11]

Hebr. ^ʔ*Ābîrām* „ojciec jest wyniosły, wysoko postawiony”, gr. Ἀβειρών; wydarzenie opisuje Księga Liczb (16)¹. (pt)

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 6-7; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 6.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 7; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 6.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 7; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 6.

ABISAG, Sunamitka, panna osobliwej urody, wybrana była na usługiwanie w białej starości Dawidowi, po którego śmierci, gdy ją Adoniasz chciał pojąć za żonę, z rozkazu Salomona brata swojego zabity. [I.11]

Hebr. *ʿAbīšaḡ* prawdopodobnie „mój ojciec jest wędrowcem”, występuje w 1 Księdze Królów (1:2)². (pt)

ABISSINIA, albo Etiopia górna, państwo w Afryce, nazwane od dawniejszych geografów królestwem Negowym albo Papa dana.

Kraj Abissynii w niektórych miejscach dość jest obfity. Mają się w nim znajdować winnice i wino przyjemne do smaku. Jabłecznik jednak zwyczajnym jest ludu tamtejszego trunkiem. Mają także napój podobny do miodu, zwą go *ized*.

W prowincjach Damota i Enarea znajdują się obfite kruszce złota. Abissyni monety własnej nie mają, o bogactwa się nie troszczą, częścią dogadzając wrodzonej prawie gnuśności, częścią dlatego, jak powiadają, żeby napaści Turków łakomych na skarby uniknęli. Rząd kraju monarchiczny; historię cesarzy swoich prowadzą od królowej Saby, sławnej nawiedziniami Salomona, jakoż twierdzą, iż z niej i Salomona zrodzony syn przodkiem był familii panującej. Różne były kraju tego rewolucje; około roku 1270 Jeum Naumlach w osobie swojej przywrócił rodzinę Dawida i Salomona do godności cesarskiej. Roku 1507 Dawid cesarz abissyński wysłał poselstwo do Klemensa VII papieża i Emmaneuła króla portugalskiego, w listach były jego tytuły: Dawid ukochany od Boga, kolumna wiary, z krwi i pokolenia Judy, syn Dawida, syn Salomona, syn kolumny syjońskiej, syn nasienia Jakubowego, syn ręki Maryi, syn Nahu, co do ciała; cesarz górnej i wielkiej Etiopii i wszystkich państw i królestw, które do niej należą. Cesarz Abissynów daje i odbiera urzędy według upodobania swojego; niektóre jednak wielkorządztwa dziedziczne są. Pierwszy minister zowie się Raz. Moc wojska

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 7; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 7.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 9; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 7; t. 2, s. 418.

Abissynów na jezdnych rotach najbardziej zasadzona. Portugalczycy pierwsi dali im poznać używanie prochu; fortce żadnych nie mają, miasta liche; cesarz zwyczajnie mieszka pod namiotami. Religia narodu tego chrześcijańska, wielu jednak zabobonami przytłumiona, w niektórych okolicznościach i do żydowskiej się skłaniać zdaje. Twierdzą, iż dwie królowe prawdziwą wiarę do nich wniosły. Pierwszą zowią Makeda, drugą Candaces: Makeda podług nich też jest jak królowa Saba; powiadają, iż z niej spłodził Salomon syna nazwiskiem Malak i ten wraz z matką lud Etiopii do poznania prawego Boga i obrządków starego zakonu przywiódł. Candaces w dziejach apostołskich wspomniana, pewniej w tamtejszych krajach wiarę ogłosiła. Udali się potem za błędami Eutychesa i Dyoskora. Około roku 1400 misjonarze portugalscy przywieśli ich byli do odrzucenia dawnych błędów, jakoż wysłali postów na zbór florencki; zachowywać się zdają dotąd obrządki chrześcijan egipskich, których kophtami zowią. [I.11]

Negowy – od etiop. *nəguś* „król, władca”, właściwie *nəguśa nagast* „cesarz, dosł. król królów”¹; napój podobny do miodu to po amharsku *täḡ*, etiop. *mes*², nazwy wzmiankowanej w tekście nie udało się wyjaśnić; *Yəkʷəno ʾAmlāk* (1270-1285), założyciel, względnie odnowiciel „dynastii salomońskiej”, której władcy panowali do 1974³; etiop. *rās* oznacza „tytuł niższy od godności królewskiej”⁴; *Mākedā*, wg tradycji etiop. imię królowej Saby⁵; Candace, gr. *Κανδάκη* „królowa, królowa-matka; tytuł władczyni Kusz (Meroe)”, wzmiankowany w *Dziejach Apostołskich* 8:27, poświadczony

¹ W. Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez (Classical Ethiopic)*, Wiesbaden 2006, s. 392.

² Idem, *Amharic textbook*, Wiesbaden 1967, s. 592; idem, *Comparative Dictionary*, *op. cit.*, s. 377.

³ A. Bartnicki, J. Mantel-Niećko, *Historia Etiopii*, Wrocław... 1987, s. 41, 49 *et passim*; *Kebra Nagast. Die Herlichkeit der Könige*. Nach der Handschriften (...) im äthiopischen Urtext herausgegeben und mit deutscher Übersetzung versehen von C. Bezold, München 1905, s. 138.

⁴ W. Leslau, *Comparative Dictionary*, *op. cit.*, s. 473.

⁵ *Kebra Nagast*, *op. cit.* s. 15.

w wielu źródłach klasycznych, np. u Strabona (ok. 68 p.n.e.-ok 26 n.e.), geografą i historyka gr.¹; Malak, właściwie *Mənəlik*, syn Salomona i królowej Saby wg tradycji etiop.²; błędy Eutychesa i Dioskura – Eutyches uznawany jest za twórcę doktryny monofizytyzmu, potępionego w 451 r. na soborze w Chalcedonie, Dioskur zaś był patriarchą Aleksandrii, ekskomunikowany przez wspomniany sobór za podzielenie poglądów Eutychesa, został pierwszym papieżem przedchalcedońskiego Kościoła koptyjskiego³. (pt)

ABIU i **NADAB**, synowie Aarona, zapomniawszy nakłąć w kazielnicy poświęconego ognia, w samym przybytku pańskim nagłą śmiercią skarani zostali. Ciała ich Mojżesz uczciwie pogrzebać kazał, ale Aaronowi ojcu i braci[om] Eleazarowi i Ithamarowi żałoby wieść po nich nie kazał. [I.11]

Hebr. *ʾĀbîhû* „on jest ojcem” oraz *Nādāb* „hojny”; wydarzenie opisuje Księga Kapłańska (10)⁴. (pt)

ABLAB, drzewko w Egipcie zimą i latem zieloność zatrzymuje; trwa lat sto, owoc jego na kształt bobu na kaszel pomocny. [I.12]

Lablab czyli fasolnik egipski lub wspanięga (*Dolichos lablab*). Pnącze jednoroczne o pachnących kwiatach oraz strąkach i nasionach podobnych do fasoli. Nasiona jadalne po kilkukrotnym gotowaniu z każdorazowym odlewaniem wody ze względu na zawartość trujących cyjanoglikozydów⁵. (ps)

ABNER, wódz wojska Saulowego; po śmierci tego monarchy trzymał stronę syna jego Izbozetha przeciw Dawidowi. Porzucawszy potem Izbozetha poszedł do Dawida i żonę mu Michol, córkę Saulową oddał. W wielu okolicznościach dawał dowody męstwa i przywiązania swojego, na koniec od Joaba kolegi swego zdradziecko zabity. [I.13]

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 215.

² *Kebrā Nagast, op. cit.* s. V, VI.

³ J. Assfalg, P. Krüger, *Słownik chrześcijaństwa wschodniego*, Katowice 1998, s. 57, 67, 94.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 5, 939; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 5, 632.

⁵ *Encyklopedia PWN*, [online:] <<http://encyklopedia.pwn.pl>>, hasło „Lablab”.

Hebr. ^אבְּנֵי „ojciec jest światłem”, występuje w 1 Księdze Samuela (14 i n.)¹. (pt)

ABRA, nazwisko powszechnie dawane niewiastom służącym. Pismo Święte, opowiadając wyjście Judythy z Betulii, dodaje, iż z nią wyszła Abra, to jest jej służebnica. [I.13]

Gr. ἄβρα „towarzyszka, oddana służąca, niewolnica”, z aram. *ħabrâ* „towarzyszka”²; słowo nietłumaczone, występujące kilkakrotnie w Septuagincie i w Wulgacie (*abram suam*), tutaj: w deuterokanonicznej Księdze Judyty (10:2); pozostawione również w tej formie w Biblii Wujka: „I zawołała abry swej”³. (pt)

ABRAHAM albo **ABRAM**, patriarcha, ojciec wierzących; urodził się w mieście Chaldejskim, umarł roku 383 po potopie, od stworzenia 2039. Ojciec jego nazywał się Thare, bracia Nahur i Aron. Pojął za żonę Sarę albo Sarai. Z rozkazaniami bożego wyniósł się z własnej ojczyzny i wraz z Lotem synowcem swoim osiadł w Mezopotamii mieście Haran: tam Thare życia dokonał mając lat 205, z Haran po wtóre wyrokiem bożym powołany przeniósł się w kraj Chananejski, i w dolinach Sychem przybytki swoje rozłożył. Dalej stamtąd poszedł w góry ku Bethela, i tam ołtarz Bogu wystawił. Gdy zaś głód w kraju nastął i do Egiptu, ku pożywieniu się swemu udał, ledwo tam małżonki swojej nie utracił, wziął ją był albowiem faraon król tameczny do domu swego, ale ukarany od Boga, powrócił mu ją nazad. Za powro-

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 8; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 9.

² *Greek-English Lexicon of the Septuagint*, rev. ed., compiled by J. Lust, E. Eynikel, K. Hauspie, Stuttgart 2003, s. 1; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 774.

³ *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, ed. A. Rahlfs. Editio altera quam recognovit et emendavit R. Hahnert, duo volumina in uno, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 2006, t. I, s. 990; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem adiuvantibus B. Fischer, I. Gribomont, H. F. D. Sparks, W. Thiele recensuit et brevi apparatu critico instruxit R. Weber*. Editionem quintam emendatam retractatam praeparavit R. Gryson, Stuttgart 2007, s. 702; *Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r.*, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 1998, s. 807.

tem z Egiptu oddzielił się od synowca swego Lotha i osiadł w Mambre; tegoż synowca z niewoli odbił, a z zdobyczy nieprzyjacielskiej Melchizedechowi kapłanowi bożemu dziesięcinę oddał. W tymże miejscu nawiedziny anielskimi uczony, odebrał pożądaną obietnicę płodności już podeszłej żony swojej, która ziściła się wkrótce urodzeniem Izaaka. Wielbi pismo boże wiarę tego patriarchy ochoczego w ofiarze jedynaka, za którą powolność błogosławieństwo boże pokoleniu swemu otrzymał, i odnowienie wiecznego przymierza. Wkrótce Sara w roku 127 wieku swego umarła, Abraham zaś dopędziwszy lat 175 w roku od stworzenia 2892 spoczął w Panu, pochowany tam gdzie i żona, w pieczarze od siebie nabytej przy Hebronie. [I.14]

Hebr. ^o*Ābrām* „ojciec jest wyniosły, wysoko postawiony” oraz ^o*Ābrāhām* (etymologia sporna), występuje w Księdze Rodzaju (m.in. 11-17)¹. Daty Krasickiego opierają się na tradycji; wg tekstu Biblii np. Abraham powinien urodzić się ok. 2165 r. p.n.e.² (pt)

ABRAHAMIENSES albo **ABRAHAMITAE**, kacerze tak nazwani od herszta swojego Abrahama: ten w Antiochii, wznowił błędy Paulinów albo Paulinistów, sprzeciwiających się bóstwu Jezusa Chrystusa. Cyriak patriarcha Antiocheński tak skutecznie oparł się tej sekcie, iż wkrótce i śladu jej nie stało. [I.14]

Abrahamici, zwolennicy Abrahama z Antiochii, czynnego w Syrii w IX w., negującego bóstwo Chrystusa³. (pt)

ABRAKAS albo **ABRAXAS**, podobno guślarskie słowo, którego autorem był Bazylides, herszt sekty od imienia swojego zowiący się. [I.14]

Gr. ΑΒΡΑΞΑΣ lub raczej ΑΒΡΑΣΑΞ, u Bazylidesa, gnostyka z II w., imię Wielkiego Archonta Eteru, stwórcy niebios (równego bogu żydowskiemu). U podstaw nazwy leży wartość cyfrowa 365

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 8; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 8-10.

² A. C. Myers (ed.), *The Eerdmans Bible Dictionary*, Grand Rapids, Michigan 1987, s. 10.

³ H. Masson, *Słownik herezji w Kościele katolickim*, Katowice 1993, s. 44.

(A = 1, B = 2, P = 100, A = 1, Σ = 200, A = 1, Ξ = 60) alfabetu greckiego, równa liczbie sfer niebieskich¹. (pt)

ABSALON, syn Dawida i Maachii córki Tholomai króla Gessur. Wspomina pismo o cudnej jego urodzie. Podniósłszy bunt przeciw ojcu, zwyciężony, gdy uciekając na drzewie zawisł, od Joaba wodza wojsk Dawidowych trzema włóczniami przebity, życia dokonał. [I.15]

Hebr. ^{אבשלום} „ojciec (Bóg) jest zabawieniem”; jego historię opisuje 2 Księga Samuela (13-19)². Forma podana przez Krasickiego jest przyjętym w Polsce łacińskim wariantem imienia Absalom³. (pt)

ABUBEKER, mędrzec zawołany u mahometanów. Spytany raz, które jest najmniejsze stworzenie, odpowiedział świat, ponieważ według wiary naszej mniej waży przed Bogiem, niż skrzydełko najszcuplejszej muszki; ten jednak, który go poważy i kocha, jeszcze nikczemniejszym od niego jest. [I.15]

Prawdopodobnie chodzi o Abū Bakra Ibn Abī ad-Dunyā (823-894), uczonego ascetę i mistyka muzułmańskiego, autora ponad stu dzieł, z których do naszych czasów przetrwało niewiele ponad dwadzieścia⁴. (ps)

ABUBEKR albo **ABUBEKER**, teść Mahometa i pierwszy po nim następca, mimo wyraźną jego wolą; mianował albowiem umierając Halego męża Fatymy córki swojej. Osiadłszy najwyższą władzą, on najpierwszy rozdziały Alkoranu w jedno zebrał i księgę ułożył. Umarł roku pańskiego 634, hegiry 13, wieku 63. Panował lat dwa, miesięcy 3, dni 10. [I.15]

Abū Bakr aš-Šiddīq (573-634) przydomek pierwszego kalifa o imieniu ʿAbd Allāh Ibn ʿUtmān at-Taymī al-Qurašī, ojca Aiszy

¹ H. Masson, *op. cit.*, s. 82-84; K. Rudolph, *Gnoza. Istota i historia późnoantycznej formacji religijnej*, tłum. G. Sowiński, Kraków 1995, s. 272-274; G. Ifrah, *Historia powszechna cyfr*, t. 1, Warszawa 2006, s. 603.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 11; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 8-10.

³ J. Bubak, *Księga naszych imion*, Wrocław... 1991, s. 26.

⁴ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 3, s. 684.

(ar. *ʿĀʾiṣā*), najukochańszej żony Proroka. Panował w latach 632-634. Relacje o tym, iż Mahomet na swego następcę wyznaczył Alego, męża swojej córki Fatimy, należą do tradycji szyickiej. Powtarzana przez całe wieki opinia, jakoby to Abu Bakr rozpoczął kompletowanie tekstu Koranu uważa się za błędną. Przyjmuje się, że dokonał tego drugi kalif ʿUmar Ibn al-Ḥaṭṭāb¹. (ps)

ABUGIAFAR, zwany Almanzor albo zwycięzca, drugi kalif z pokolenia Abassydów, wstąpił na tron po śmierci brata. Wystawił miasto Bagdad i tam stolicę państw swoich założył. Umarł roku 775, heg[iry] 158, panowania 21. [I.16]

Abū Ġaʿfar ʿAbd Allāh al-Manṣūr (712-775). Tron kalifa objął po swoim bracie As-Saffāhu w 754 r. i panował aż do śmierci. Budowę Bagdadu rozpoczął w 762 r.² (ps)

ABU-HAN, mędrzec mahometański, wielu ksiąg autor, umarł w więzieniach bagdadzkich. Piszą o nim, iż odebrawszy raz policzek, rzekł bijącemu: mógłbym ci ten afront podobnież uczynić, ale nie uczynię, mógłbym się na ciebie u sądu skarżyć, ale się nie będę skarżył, mógłbym Bogu w modlitwie tę krzywdę przełożyć, ale się na to nie odważę, mógłbym w dzień ostatecznego sądu pragnąć nad tobą zemsty, nie tylko bym tego nie uczynił, ale gdyby sąd boży tego momentu przyszedł, a w mocy mojej było u Boga, co bym chciał, nie inaczej pragnąłbym wejść do raju, tylko wraz z tobą. Przedziwne zdanie, godne heroizmu chrześcijańskiego. [I.16]

Najprawdopodobniej chodzi o uczonego muzułmańskiego imieniem Abū Ḥanīfa an-Nuʿmān Ibn Ṭābit (699-767) – teologa i prawnika, twórcę jednej z czterech sunnickich szkół prawniczych zwanej od jego imienia hanaficką. Zmarł w więzieniu, wtrącony tam przez kalifa Al-Manṣūra, po odmowie przyjęcia stanowiska głównego sędziego w państwie abbasydzkim³. (ps)

ABU-KAMZAK, sławny mahometański religii doktor i kaznodzieja, tłumacząc raz te słowa Alkoranu, iż nieprzyjaciołom trze-

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 1, s. 109-111.

² *Ibidem*, t. 6, s. 427-428.

³ *Ibidem*, t. 1, s. 123-124.

ba odpuszczać, wszystkim dobrze czynić, a głupich się towarzystwa wystrzegać, dodał, iż najgłupszy towarzysz miłość własna, tej się strzec najbardziej trzeba, ile że się nas puścić nie chce. [I.16]

Dość wierne tłumaczenie hasła z encyklopedii d’Herbelota, choć samo imię zostało nieco zniekształcone – w oryginale francuskim jest to Abou Hamzah al-Babeli¹. Do następującego po nim lakonicznego opisu pasuje zarówno Abū Ḥamza at-Tumālī (zm. ok. 768 r.)² – jeden z największych uczonych początków szyizmu, jak i Abū Ḥamza al-Bağdādī al-Bazzāz (zm. ok. 883 r.) – sunnicki uczony i sufi. (ps)

ABULGASI-BAIODAR³, Han Tatarów Charamu, napisał historię narodu swego; ta na różne języki przetłumaczona jest. [I.16]

Abulgazi Bahadur Chan – w XVII w. władca państewka środkowoazjatyckiego, w skład którego wchodziła ludność turecko-(uzbecko)-irańska. Autor genealogii Turków pt. *Kitab-i Şecere-i Türk*⁴. (esg)

ABUL-TEDA, Izmael król Hamathu z pokolenia Saladyna, umarł roku pańskiego 1332, hegiry 733⁵; pisał księgi o geografii, życiu Mahometa. Geografię jego przetłumaczył na język łaciński Garnier. [I.16]

Poprawnie Abū al-Fidā’ al-Ḥamawī⁶ (1273-1331). Kronikarz, geograf i zarazem władca syryjskiego miasta Hama (ar. Ḥamā). Autor m.in. *Al-Muḥtaşar fī aḥbār al-başar* („Kompedium dziejów ludzkości”) oraz dzieła geograficznego *Taqwīm al-buldān* („Almanach krajów”). Edycję tej drugiej księgi przygotował nie Garnier, ale

¹ B. d’Herbelot, *Bibliothèque orientale, ou dictionnaire universel*, t. 1, La Haye 1777, s. 24.

² Jego pełne imię to Tābit Ibn Abī Safiyy Bin Dīnār al-Kūfī.

³ Jest to dość zniekształcona postać nazwiska władcy Abulgazi Bahadur.

⁴ Por. J. Reychman, *Historia Turcji*, Wrocław 1973, s. 23.

⁵ Rok hidżry. Zob. hasło HEGIRA.

⁶ Pełne imię to Ismā’īl Ibn ‘Alī Ibn Maḥmūd Ibn ‘Umar Ibn Šāhinšāh Ibn Ayyūb.

John Gagnier (1670?-1740)¹. Jednak tylko niewielką część dzieła udało mu się wydać drukiem. Wydał natomiast inne dzieło Abū al-Fidy z własnym tłumaczeniem na łacinę, zaopatrzone wstępem i komentarzem: *As-Sīra an-nabawiyya*, „Żywot Proroka”². (ps)

ACELDAMA albo **HACELDAMA**, pole krwi, kupione od Judasza Iskarioty za trzydzieści srebrników, takse zdrady zbawiciela świata; po śmierci Judasza obrócone na cmentarz dla pielgrzymów. [I.19]

Gr. Ἀκελδαμάχ (wariant: Ἀκελδαμά), z aram. *ḥāqal (ḥāqēl) dāmā* „pole krwi”³; termin grecki występuje w Nowym Testamencie tylko w *Dziejach Apostolskich* (1:19)⁴, w *Wulgacie* termin ten pojawia się też w *Ewangelii Mateusza* (27:8) w postaci „Acheldemach” (wariant: „Aceldamach”), stąd w *Biblii Wujka*: „Haceldama” (a w *Dziejach*: „Haceldema”)⁵. (pt)

ACHAB, król Izraela, syn Ambrego, przeszedł w bezbożności wszystkich przodków swoich. Za naleganiem równej sobie w nieprawościach małżonki Jezabel wystawił przybytek Baalowi. Proroków pańskich, a między nimi Eliasza prześladował. Za podpuszczeniem teże małżonki dopełnił miary zbrodni swoich niesprawiedliwym wydarciem winnicy Nabotha, którego ukamienować kazał: przepowiedziana przez Eliasza pomsta boża

¹ *Dictionary of National Biography*, ed. by L. Stephen, t. 20, New York 1889, s. 358-359; *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 1, s. 118-119.

² I. Abu¹-Fedā, *De vita, et rebus gestis Mohammedis, moslemicae religionis auctoris, et imperii saraceni fundatoris*, Oxonia 1723.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 38; Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*. Begründet von E. und E. Nestle. Herausgegeben von B. und K. Aland, J. Karavidopoulos, C. M. Martini, B. M. Metzger, Stuttgart 2012, s. 380; W. Bauer, *op. cit.*, s. 58.

⁴ A. Schmoller, *Handkonkordanz zum griechischen Neuen Testament*. Nach dem Text des *Novum Testamentum Graece* von Nestle-Aland und des *Greek New Testament* neu bearbeitet von B. Köster (...), Stuttgart 1994, s. 22.

⁵ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, *op. cit.*, s. 1571, 1699; Nestle-Aland, *op. cit.*, s. 322; *Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka*, *op. cit.*, s. 2006, 2152.

spełniła się do najmniejszej okoliczności na tym bezbożnym stadle. Achab zginął na wojnie z królem Syrii i psy krew jego chłęptały, Jezabellę zaś pożarły za panowania Jehu. [I.20]

Hebr. ^o*Ah^oāb* „brat ojca (tj. „prawie jak ojciec”); król Izraela (ok. 875-854 p.n.e.), jego dzieje (niezupełnie zgodnie z faktami historycznymi – w zbyt czarnych barwach) opisuje 1 Księga Królów (16-22)¹. (pt)

ACHAN, Izraelita z pokolenia Judy, z rodziny Zare, przy wzięciu miasta Jerycho, mimo zakazu bożego, ukrył niektóre rzeczy z łupu nieprzyjacielskiego, za co gdy Bóg lud izraelski ukarał klęską pod miastem Hay, poznał z objawienia Jozue, iż grzech jednego z ludu był przyczyną przegranej. Gdy los rzucono szukając przestępcy, padł najprzód na pokolenie Judy, potem na dom Zarego, dalej na osobę Achana. Wyznał ten, iż przy zdobyciu Jerycha ukrył płaszcz szkarłatny, dwieście sztuk monety srebrnej i złota cokolwiek; wywieziono zaraz Achana z żoną i dziećmi w pole, i tam je lud ukamienował, a sprzęty spalono. [I.20]

Hebr. ^c*Ākān*, Księga Jozuego (7:1, 18-24)². (pt)

ACHAZ, król Judy, wstąpił na tron po ojcu swoim Joathanie. Na początku panowania zwyciężył Razyna króla Syrii. Ale porzuciwszy służbę bożą, od niego też odrzuconym został. Tenże sam Razyn wraz z Faceem królem Izraela zwyciężyli go. Już byli oblegli Jeruzalem, ale odstąpić musieli od oblężenia. Uciśniony ze wszystkich stron ten zapamiętał monarcha zamiast tego, żeby się do Boga ojców swoich udał, wezwał na pomoc Teglatphalazara króla Asyrii, ale i ten, poskromiwszy wprzód nieprzyjaciół Judy, na monarchę i lud potęgę swoją na koniec obrócił, kraj zniszczył i ze wszystkiej ozdoby i bogactw ogołocił. Umarł Achaz w zaślepieniu swoim roku od stworzenia 3309, przed narodzeniem pańskim 766, panował lat 16. [I.21]

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 30-31; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 29-30.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 13; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 769.

Hebr. *ʿĀḥāz*, skrócona forma imion typu *ʿĀḥāzyā* „(Jahwe) chwycił w obronie”, król Judy (ok. 742-727 p.n.e.), jego dzieje opisuje 2 Księga Królów (15-23)¹. (pt)

ACHEM, królestwo w części północnej indyjskiej wyspy Sumatra²; ma swego monarchę, który nieraz wojnę z Portugalczykami prowadził. Obywatele religii mahometańskiej. [I.21]

Aceh, pełna nazwa: Nanggroe Aceh Darussalam (Siedziba Spokoju), dawniej także Achin. Obecnie autonomiczny dystrykt Indonezji w płn. części wyspy Sumatra. Aceh zamieszkują Aczinowie, grupa etniczna posługująca się językiem z rodziny austronezyjskiej. Do roku 500 prowincją Aceh rządili indyjscy książęta. W XIII w. Aczinowie, jako pierwsi z mieszkańców archipelagu, przyjęli islam. Po przeprowadzeniu portugalskich kolonizatorów w XVII w. Aczinowie ustanowili sułtanat Aceh³. (hm)

ACHILLAS, wódz wojsk ostatniego Ptolomeusza, króla Egiptu, brata Kleopatry, był przyczyną zdradzieckiego podejścia i śmierci Pompejusza. Zwyciężony na koniec od Juliusza cesarza, z rozkazu Arsynoï siostry Ptolomeuszowej skazany na śmierć, życiem niegodziwej zdrady przypłacił. [I.21]

Gr. *Ἀχιλλᾶς*, dostojnik wojskowy króla egipskiego Ptolemeusza XII Dionizjosa, przedostatniego, a nie ostatniego, jak pisze Krasicki, króla Egiptu (ostatni władca, Ptolemeusz XIII, został zamordowany w 44 p.n.e. przez swą małżonkę Kleopatę); Achilles doradził skrytobójcze zamordowanie Pompejusza, walczył w wojnie aleksandryjskiej z Cezarem, zginął w roku 47 p.n.e.⁴ (pt)

ACHIMELECH, syn Achitoba, kapłan wielki w Izraelu, zabity od Saula za to, iż Dawida w ucieczce zgłodniałego poświęco-

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 31; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 32.

² Por. informacje na temat Indii Wschodnich w komentarzu do hasła INDIE.

³ Por. *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Aceh”.

⁴ Dionis Cassii Cocceiani, *Historia Romana*, ed. primum, curavit L. Dindorf, recognovit I. Melber, vol. II, Lipsiae 1894, s. 82; *Mała encyklopedia kultury antycznej A-Z*, red. Z. Piszczek, Warszawa 1968, s. 12, 704, 725.

nym chlebem nakarmił i dał mu miecz Goliatha w przybytku pańskim zawieszony. [I.22]

Hebr. ²*Āhîmelek* „mój brat jest królem”, jego historię opisuje 1 Księga Samuela (21-23)¹. (pt)

ACHINOAM, małżonka Dawida, matka Ammona, którego Absalon zabić kazał; była z pokolenia Judy. [I.22]

Hebr. ²*Āhînō^cam* „twój brat jest szlachetny”, żona Dawida, por. 1 i 2 Księga Samuela (25-30 oraz 2-3)². (pt)

ACHIOR, wódz Ammonitów w wojsku Holoferna; za to, iż cuda prawdziwego Boga wystawiał, oblężonym od Asyryjczyków obywatelom miasta Bethulii wydany. Gdy potem oczywistą pomoc boską ludowi swemu w zabiciu Holoferna daną zobaczył, porzucił bałwochwalstwo i prawym Izraelitą został. [I.22]

Gr. *Ἀχιώρ*, prawdopodobnie z hebr. ²*Āhîhûd* „brat jest chlubą” (ze źle odczytanym *r* zamiast *d*)³, dowódca ammonicki, podkomendny asyryjskiego generała Holofernesa, występujący w deuterokanonicznej Księdze Judyty (*passim*)⁴. (pt)

ACHIS, król kraju Geth w państwach filistyńskich, dwa razy tułającego się Dawida w dom przyjął i dał mu do mieszkania miasto Siceleg, w którym Dawid rok i cztery miesiące przebywał. Za naleganiem jednak usilnym starszych narodu filistyńskiego przymuszonym był na koniec Dawida od siebie puścić. [I.22]

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 34; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 33.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 34; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 34.

³ *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 29; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 13; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 33.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 31; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 32.

Hebr. ^ואַחִיז, imię władcy filistyńskiego (Septuaginta: Ἀγχούζ = *Anchizes*)¹, występującego w 1 i 2 Księdze Samuela oraz 1 Księdze Królów (*passim*)². (pt)

ACHITH, rodzaj winnych latorośli na wyspie Madagaskar; jagody zwane woachith³ pojawiają się w grudniu, styczniu i lutym. [I.22]

ACHMET I, cesarz turecki wstąpił na tron po śmierci ojca Mahometa III. Wstępnym bojem siedmiogrodzką ziemię, Wołochy i Mołdawię posiadł. Jako zwycięzca wystawił w Stambule meczet nader wspaniały, który dotąd imię jego nosi. Mniej na koniec szczęśliwy w wojnach, gdy o potężniejszej przeciw nieprzyjaciołom wyprawie zamyśla, w młodym wieku zszedł ze świata. [I.22]

Ahmet I (1590-1617) – sultan turecki od 1603 r. Prowadził wojny z Persją oraz z krajami europejskimi. Kampanie te – często zwycięskie – przysparzały Turcji kolejnych zdobyczy terytorialnych. Zasłynął jako twórca prawa administracyjnego i handlowego. Z rozkazu Ahmeta I powstał w Stambule jeden z najpiękniejszych meczetów – Sultanahmet Camii, zwany też Błękitnym Meczetem ze względu na pokrywającą ściany fajansową dekorację w kolorze zielono-błękitnym⁴. (esg)

ACHMET II, syn Ibrahima, cesarz turecki, panował lat cztery, umarł z frasunku, widząc zewsząd złe skutki zamysłów swoich wojennych, roku 1691, wieku 50. [I.22]

---

¹ *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, Appendix I, s. 5; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 13; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 45.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 31; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 32.

³ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, M. Diderot, M. d' Alembert, t. 97, Paris 1751-1772.

⁴ Por. *Leksykon wiedzy o Turcji*, red. T. Majda, Warszawa 2003, hasło „Ahmet I”.

Ahmet II – kolejny po Sulejmanie II (1687-1691) turecki sułtan, panujący w latach 1691-1695¹. (esg)

ACHMET III, syn Mahometa IV. Zaczął panowanie od prześladowania chrześcijan, jakoż patriarchę narodu ormiańskiego na śmierć skazał. Karolowi XII królowi szwedzkiemu schronienia w państwach swoich dopuścił, roku zaś 1710 mocnym go wojskiem wsparł; to nad Pruthem cesarza Piotra tak obarczyło, iż kapitulować musiał; zawarty pokój 23 lipca z tymi kondycjami, iż cesarz moskiewski dawniej zdobyte fortece Turkom oddał, wszystkie zaś swoje, już od siebie wystawione nad Morzem Czarnym znieść przyobiecał. Po zaszłej ratyfikacji od Achmeta III Azoph² Turkom ustąpiony i fortece zniesione według opisu traktatowego. Po ustąpieniu Karola XII z państw tureckich Achmet III wojnę Wenecjanom wypowiedział, Moreę podbił; ale roku 1716 cesarz Karol VI na pomoc Wenecjanom wojsko swoje posłał, które pod Peterwaradynem sławne zwycięstwo nad Turcją otrzymało; wezyr wielki i zięć cesarza na placu legli. W roku 1717 książę Eugeniusz pod Belgradem znowu sławne zwycięstwo nad wojskiem tureckim otrzymał. Wszystkie te nieszczęścia Achmeta do żądania pokoju nakłoniły, który nastąpił roku 1718, prowadził jeszcze potem z Persami wojnę Achmet III, ale od Thamas Kulikana wojska jego zwyciężone. Wszystkie te pasmem ciągnące się nieszczęścia tak na koniec przeciw niemu wzburzyły Janczarów i obywateli Stambułu, iż za przywództwem niejakiego Padrona z tronu zrzucony został roku 1730, umarł w więzieniu w roku 1736. [I.22]

Ahmet III – sułtan turecki w latach 1703-1730. Za jego panowania zawarty został pokój z Rosją w 1713 r., a w 1718 r. zakończyły się pokojem w Pożarewacu długotrwałe wojny z Austrią. W 1722 r. rozpoczęła się wojna z Persją, w której po początkowych zwycięstwach wojska tureckie zaczęły ponosić dotkliwe porażki. Konflikty na froncie europejskim, niepowodzenia w wojnie z Persją oraz pogłębiające się animozje na tle religijnym przyczyniły się do wybuchu buntu janczarów, któremu przewodził prosty janczar Patrona

---

¹ Por. J. Reychman, *Historia Turcji*, op. cit., s. 110, 123, 131.

² Mowa tu o odzyskaniu przez Turków Azowa (tur. Azak).

Halil Bayezid, z pochodzenia Albańczyk. W obliczu narastającego buntu wojskowych oraz powszechnego niezadowolenia społecznego Ahmet III zmuszony był zrzec się tronu. Panowanie Ahmeta III to nie tylko kampanie wojenne i wygaszanie wewnętrznych konfliktów społecznych. To również początki europeizacji, której przejawem były m.in. pierwsze tureckie drukarnie i organizowane na modłę europejską rozrywki kulturalne. Epokę tę określa się mianem „okresu tulipanów” (*Lâle devri*) ze względu na silny wpływ europejskiego baroku zarówno na styl życia, jak i na sztukę turecką¹. W czasach tych rozpoczęto również reformę armii. (esg)

ACHOR, bożek, którego wzywali Cyrenejczycy i inne narody, aby od much uwolnionymi być mogły. [I.23]

Najprawdopodobniej chodzi o chtoniczne bóstwo egipskie, znane jako *Aker* (hieroglificzne: *skr*)². (pt)

ACRA, nazwisko części jednej miasta Jeruzalem, w niej późniejszymi czasy był ratusz, miejsce złożenia aktów publicznych, pałac Agryppy. [I.24]

Gr. ἄκρα „cytadela, wieża”, termin użyty w odniesieniu do Jerozolimy w 1 Księdze Machabejskiej (10:6-8)³. (pt)

ACRABATHANA, kraina Judei, na pograniczu Idumejskiego państwa, stołeczne jej miasto Acrabatha, w pokoleniu Manassesza. [I.24]

Gr. Ἀκραβαττήνη, twierdza na granicy między Judeą a Idumeą, wspomniana w 1 Księdze Machabejskiej (5:3)⁴. (pt)

ADA, małżonka Lamecha, matka Jabela przodka pasterzy i tych, którzy najpierw pod namiotami mieszkać zaczęli. [I.26]

¹ Por. *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Ahmet III”. Por. J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 151-153, 156-159.

² A. Dembska, *Kultura starożytnego Egiptu. Słownik*, Warszawa 1995, s. 11; *Egyptian Grammar Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs* by Sir A. Gardiner, 3rd ed., revised, Oxford 1979, s. 550.

³ *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, s. 50; *Greek-English Lexicon of the Septuagint, op. cit.*, s. 23.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 39; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, s. 12.

Hebr. *Ādâ*, skrócona forma imienia *Ādāyâ* „Jahwe ozdobił”, jedna z dwóch żon Lamecha (Księga Rodzaju 4:19-21, 23)¹. (pt)

ADA, córka Helona, wodza Hethejczyków, zaślubiona Ezawowi, synowi Izaaka. Pismo Święte mówi, iż Ezau na przekorę ojcu, pojął cudzoziemkę. [I.26]

Hebr. *Ādâ*, skrócona forma imienia *Ādāyâ* „Jahwe ozdobił”, żona Ezawa (Księga Rodzaju 36:2, 4)². (pt)

ADAD, według Makrobiusza, bożek Asyryjczyków, dawali mu małżonkę Atargatis albo Adargatis. [I.26]

Zachodniosemickie bóstwo burzy, akad. *Adad*, *Addu*, hebr. *Hădād*, bardziej znany jako *Ba^cal* „pan”³. Filozof neoplatoniski Makrobiusz, żyjący ok. 400 r. n.e., wspomniał go wraz z małżonką w dziele *Saturnalia* (I, 23)⁴. (pt)

ADAM, pierwszy człowiek, ojciec żyjących. Pismo Święte w księgach rodzaju, obwieszczając wszechmocność i dobro boską stworzenia człowieka, równie daje poznać niewdzięczność i lekkomyślność jego, kiedy dawszy się uwieść namowom Ewy, towarzyszki swojej, przestąpił zakaz stwórcy swego; a przeto i siebie, i rodzaj ludzki nieszczęśliwym uczynił; utraciłszy przywilej niewinności, stawszy się śmierci podległym i niewolnikiem grzechu. Żył Adam w pracy i pokucie lat 930.

Różne były zdania autorów o tym powszechnym ojcu rodzaju ludzkiego. Twierdzili niektórzy, iż miał doskonałą wiadomość wszystkich nauk i kunsztów; rabini upewniają, iż był z natury obrzezany; Manasses i Majmonides piszą, iż był z początku stworzonym w obojej płci i tych rozłączenie wydało na świat Ewę; byli tacy, którzy twierdzili iż był olbrzymem. Grecy i wschodni kościół uroczystość jego obchodzą 19 grudnia,

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 18; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 739, 740.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 18; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 739, 740.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 114-115, 537; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 227.

⁴ *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 515.

w martyrologiach zachodnich pamiątka jego 24 tegoż miesiąca, w wigilię świąt bożego narodzenia. Niektórzy z rabinów udają, iż Adam napisał był jedną księgę o Bogu, drugą o stworzeniu świata, i że obydwie, jako też księgi Seta i Enocha, znalazł Abraham w grobie Adamowym. Ale ani pismo boże, ani dzieje narodu żydowskiego o tym wzmianki nie czynią, rabinom zaś bajki pisać rzecz nader zwyczajna. Że Adam pochowany był na górze Kalwarii, wielu było mniemanie, ale św. Heronim wyraźnie się temu sprzeciwia, gdy mówi w komentarzu na rozdz. XVII Ewangelii św. Mateusza: *Favorabilis opinio... mulcens aurem populi, nec tamen vera*¹. [I.26]

Hebr. ²*Ādām* „człowiek; ludzkość”, jako pierwszy człowiek, Adam, występuje w Księdze Rodzaju (1-5)². Spośród licznych ksiąg przypisywanych Adamowi najważniejsza jest grecka Apokalipsa Mojżesza i łaciński Żywot Adama i Ewy, zawierające podobny materiał i przetłumaczone z hebrajskich oryginałów przed 400 r. n.e. Nawiązują one do tzw. setiańskiej tradycji gnostycyckiej³. O Księdze Henocha por. hasło poświęcone tej postaci. (pt)

ADAMS-PIK, góra Adamowa, na górze Cejlan, ma mieć dwie mile tamtejszej wysokości. Obywatele kraju mieniają ją być świętą i pielgrzymstwa do niej odprawują. Przy samym wierzchołku tak ma być przykrą, iż po łańcuchach umyślnie zawieszonych windować się pielgrzymi muszą. Twierdzą ci, iż ma się tam znajdować kamień, w którym stopa ludzka wryta, tę rozumieją być Adama, zostawioną na znak i pamiątkę wieczną, gdy do nieba wstępował. [I.27]

Właśc. Adam's Peak (Szczyt Adama) – angielska nazwa góry usytuowanej w południowo-zachodniej części Sri Lanki (dawniej: Cejlon⁴); Sri Padakanda (syng. *Śrīpādakanda*); Tiruppattakantam (ta-

¹ „Powszechne przekonanie, urzekające ucho ludu, jednakże nieprawdziwe” [tłum. PT].

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 18-19; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 14-15.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 19.

⁴ W przypadku pojawiających się w komentarzach nazw geograficznych z obszaru Azji Południowej, Wschodniej i Południowo-Wschodniej

mil. *Tiruppāttakantam*); Siwanolipadam (tamil. *Civaṇolipātam*¹). Góra o wysokości 2243 m, zwieńczona stożkowatym szczytem z podłużnym kamiennym wyźlobieniem o długości nieco ponad 1,5 m i szerokości ok. 60 cm, przypominającym odcisk ludzkiej stopy². Miejsce pielgrzymek buddystów, muzułmanów i hindusów, którzy uważają, że jest to – odpowiednio – odcisk stopy Buddy, Adama lub boga Śiwy. (hm)

ADAR, miesiąc roku żydowskiego. Zawiera w sobie dni 29, przypada w pośród lutego i marca. Dzień trzeci rocznicą jest poświęcenia kościoła, albo raczej dokończenia onego, za staraniem Aggeusza i Zachariasza. Siódmego dnia post, rocznica śmierci Mojżesza. Trzynastego post Estery, rocznica zwycięstwa nad Nikanorem. Czternastego uroczystość Phurim albo losów, ponieważ w ten dzień rzucony był los od Amana na zgładzenie Żydów. Piętnastego uroczystość wybawienia ludu za pośrednictwem Estery. Dwudziestego piątego pamiątka króla Jechoniasza. [I.27]

Hebr. *ʾăḏār*, dwunasty miesiąc kalendarza hebrajskiego (przełom lutego i marca); nazwa zapożyczona z babilońskiego *addaru*³. (pt)

ADARGATIS, według Makrobiusza bogini Asyryjczyków. [I.28]

Właściwie *Atargatis*, syryjskie bóstwo, którego morskie atrybuty i kult płodności przetrwały do początków chrześcijaństwa. Prawdopodobnie synkretyczne przekształcenie dwóch bogiń kananejskich: Aszery i Anat, połączonych w postaci Asztarte. Filozof neoplatonów

zastosowano formy spolszczone, ustalone przez Komisję Standaryzacji Nazw Geograficznych Poza Granicami Polski przy Głównym Geodecie Kraju.

¹ Por. *Nazewnictwo geograficzne świata*, z. 4: *Azja Południowa*, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa 2005, s. 137.

² Por. *Encyclopaedia Britannica*, [online:] <www.britannica.com/EBchecked/topic/5215/Adams-Peak> (31 X 2014); *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Adama, Szczyt”.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 19; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 17.

ski Makrobiusz, żyjący ok. 400 r. n.e., wspominał ją wraz z małżonkiem Adadem (Ba^calem) w dziele *Saturnalia* (I, 23)¹. (pt)

ADARKONIM, moneta, o której wzmianka w Piśmie Świętym, była złota. Twierdzą niektórzy tłumacze, iż to była moneta złota perska od ich królów stemplu zwana Darica. [I.28]

Zob. hasło DARICUS.

ADDAD, ziele w Numidii, którego korzeń najzjadliwszą jest trucizną. [I.28]

Według encyklopedystów nazwa nadana przez Arabów korzeniowi rośliny rosnącej w Numidii i w Afryce². (pt)

ADEL, królestwo w Afryce, nazywa się także Zejla, graniczy z krajem Abissynów; religii mahometańskiej. [I.29]

Adal – w średniowieczu muzułmańskie królestwo leżące na Rogu Afryki. Zejla (ar. *Zayla*³) była jego głównym miastem. Dziś jest to somalijskie miasto portowe znajdujące się ok. 50 km na południe od Dżibuti³. (ps)

ADEN, miasto Arabii Szcześliwej, nad Morzem Czerwonym niedaleko cieśniny Babel-mandel. [I.29]

Chodzi o cieśninę Bab al-Mandab (ar. *Bāb al-Mandab*). (ps)

ADERBIGIAN albo **ADERBIDZIAN**⁴, prowincja królestwa perskiego teraźniejszego. Według powieści niektórych autorów w tamtych okolicach osiadł był Aram, syn Sema, wnuk Noego⁵. Persowie twierdzą, iż w tym kraju Zoroaster najpierwsze obrządku na cześć ognia odprawiał i postanowił. [I.29]

¹ *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 515; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 114-115; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 834-835; M. Eliade, I. P. Couliano, *Słownik religii*, Warszawa 1994, s. 170.

² *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 1, s. 128.

³ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Adal” oraz [online:] <www.britannica.com/EBchecked/topic/4924/Adal> (4 IX 2015).

⁴ B. d'Herbelot, *op. cit.*, hasło „Adherbigian”, s. 62.

⁵ Góra Ararat w pobliskiej Armenii uważana była za miejsce, gdzie arka Noego osiadła po potopie; por. hasło ARPAXAD.

Azerbejdżan (pers. *Āzarbājdžān*) – północno-zachodnia prowincja Iranu, której północną część ze stolicą Baku Iran utracił na rzecz Rosji w wojnach lat 1804-13 i 1826-28; dziś część ta stanowi niepodległą Republikę Azerbejdżanu (1920-1991 Azerbejdżańska Socjalistyczna Republika Radziecka), część południowa to irańskie ostāny (prowincje) Azerbejdżan Wschodni (stolica Ardebil) i Azerbejdżan Zachodni (stolica – Tabriz). W Iranie sasanidzkim (III-VII w. n.e.) prowincja Āturpātākān była ważnym ośrodkiem kultu – tu w miejscowości Sziz (dziś Tacht-e Solejmān) znajdowała się świątynia jednego z trzech wielkich świętych ogni zoroastryjskich – Ādur Gusznaspa, oraz skarbiec królewski¹. Prawdopodobnie autorami legendy o pochodzeniu Zaratusztry (Zoroastra)² z Azerbejdżanu byli magowie medyjscy, którzy pragnęli tą drogą przydać legitymizacji swojej funkcji kapłańskiej, zachowanej po przyjęciu przez zachodnich Irańczyków religii zoroastryjskiej (dane językowe i faktograficzne wskazują na pochodzenie Zaratusztry z Azji Centralnej lub północnego Afganistanu, brak dowodów na jakikolwiek jego związek z Azerbejdżanem). (ak)

ADHA, uroczystość turecka, przypadająca na końcu ich roku. W ten dzień w Mekce z osobliwymi obrządkami zabijają baranka na ofiarę, co w szczególności każdemu z pielgrzymów czynić się godzi, nigdzie indziej jednak ofiara ta, tylko w samej Mekce odprawić się może. [I.29]

Id al-Adha (z ar. *ʿĪd al-Aḏḩā*), Kurban Bajram, Święto Ofiarowania; najważniejsze święto muzułmańskie, rozpoczynające się dwunastego dnia miesiąca al-hidżdża, obchodzone trzeciego lub czwartego dnia pielgrzymki do Mekki, lecz również przez muzułmanów na całym świecie, nie tylko pielgrzymów. Upamiętnia posłuszeństwo Abrahama wobec Boga i jego gotowość złożenia w ofierze własnego syna, według islamu – Izmaela. Bóg, widząc oddanie Abrahama, pozwolił mu złożyć w ofierze barana. Na pamiątkę ojcowie rodzin muzułmańskich składają w ofierze zwierzę: owcę, barana, kozła, wielbłąda lub krowę, z czego 1/3 część mięsa zwierzęcia przeznaczają się dla potrzebujących, 1/3 dla krewnych, a 1/3 na

¹ Por. M. Boyce, „Ātaškada”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 3, s. 9-10, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/ataskada-new-persian-house-of-fire-mid> (4 IX 2015).

² Por. hasło ZOROASTER.

rodziną ucztę. Święta trwają trzy lub cztery dni, podczas których mużłmanie nawiedzają meczety, odwiedzają rodziny i dzielą się podarunkami, składają datki na cele charytatywne¹. (jk)

ADIABENA, kraj Asyrii, tak nazwany od rzeki Adiaba, która przezeń płynie. Według Strabona kraj miał najprzód własnych swoich królów. Z innymi wschodnimi, i to państwo od Rzymian zawojowane, co znać z numizmatów Traiana i Septymiusza Sewera cesarzy, ostatni z nich tytułował się Parthicus, Arabicus, Adiabenicus. Dziś ten kraj raz Persów, drugi raz Turków według okoliczności za panów uznaje, mieszkańcy jego nazywają się Kardy albo Kardes. [I.30]

Gr. Ἀδιαβηνή, z syr. *Ḥadyab*, łac. *Adiabena*, *Adiabene*, w starożytności obszar między Zabem Wielkim a Zabem Małym, część Asyrii, od VI w. p.n.e. zależna od Persji, a od I w. p.n.e. – lenno partyjskie z lokalnymi władcami, 116 r. n.e. na krótko podbita przez Rzymian, a następnie ponownie związana z Partami i Sasanidami, zamieszkała głównie przez Kurdów – główne miasto: Arbela (Irbil)². (pt)

ADOD, bożek u Fenicjan, w Sanchoniatonie królem wszystkich bożyszcz mianowany. [I.30]

Zachodniosemickie bóstwo burzy, akad. *Adad*, *Addu*, fen. *Hadad* (według Sanchuniatona – *Adodos*), bardziej znany jako *Baʿal* „pan”³. Sanchuniaton, gr. Σαγχουνιάθων, na wpół legendarny fenicki historyk z Berytos z XI w. p.n.e.; wszystko, co wiemy o nim

¹ Por. *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 3, s. 1007-1008.

² *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Adiabene”; *Thesaurus Syriacus* (...), auxit, digessit, exposuit, ed. R. Payne Smith, Oxonii 1879-1901, s. 1202; И. X. Дворецкий, *Латинско-русский словарь*, Москва 1976, s. 30; Strabonis, *Geographica*, recognovit A. Meinecke, volumen tertium. Lipsiae 1853, s. 736.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 114-115, 537; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 227.

i o jego dziełach, zachowało się w greckiej pracy *Praeparatio Evangelica* autorstwa Euzebiusza z Cezarei¹. (pt)

ADONAI, w hebrajskim języku nazwisko boskie, znaczy Pana. Żydzi nie chcąc przez respekt mówić Jehowa, tego wyrażenia natychmiast mówiąc o Bogu używali. [I.30]

Hebr. ²*Ādōnāy* „Pan, mój Pan (Bóg)”; forma używana zamiast niewymawialnego YHWH (*Yahwe(h)*); ponieważ masoreci podstawiali pod formę YHWH samogłoski z ²*Ādōnāy*, by ukazać że tak należy czytać niewymawialne Imię, późniejsi chrześcijańscy tłumacze zinterpretowali to błędnie jako wymowę YHWH, stąd wywodzi się spopularyzowana od XVI w. nieprawidłowa forma Jehowa, użyta również przez Krasickiego². (pt)

ADONIAS, syn Dawida, za życia jeszcze ojcowskiego chciał wstąpić na tron, ale Dawid sprzeciwił się zuchwałym jego zamysłom i natychmiast mianował następcą swoim Salomona. Po śmierci Dawida przez Betsabę prosił Salomona, aby mógł wziąć za żonę Abisag Sunamitkę, która w starości służyła Dawidowi, czym tak się uraził Salomon, iż zabić kazał Adoniasza Banaiasowi, wodzowi wojska nadwornego. Stało się to roku od stworzenia 3021, przed narodzeniem pańskim 1014. [I.30]

Hebr. ²*Ādōniyyā* „Jahwe jest panem”, czwarty syn Dawida, por. 2 Księga Samuela (3), 1 Księga Królów (1-2)³. (pt)

ADONIBEZEK, król Chananejski zwyciężony od Izraelitów, gdy mu z rozkazu Jozuego palce u rąk i nóg obcinano, uznał nad sobą sprawiedliwą zemstę boską, mówiąc: uczyniłem to samo siedemdziesięciu królom, którzy odrobin stołu mego pożywać

---

¹ *Mała encyklopedia kultury antycznej*, op. cit. s. 764; *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, Warszawa 2001, s. 203-205; S. Moscati, *Świat Fenicjan*, Warszawa 1971, s. 44.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 20, 682, 1402; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 13-14, 374-375.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 20-21; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 17.

musieli, teraz mi sprawiedliwość boża oddaje to, co ja drugim uczyniłem. [I.30]

Hebr. ²*ʿĀdōnî-bezeq* „Pan Bezek”, kananejski król Bezek, miasta w południowej Palestynie, por. Księga Jozuego (10:1-3)¹. (pt)

ADONIRAM, urzędnik Salomona na odbieranie podatków, był oprócz tego przełożonym nad 30 000 robotników, których sam monarcha w góry libańskie posyłał dla ścinania cedrów. [I.30]

Hebr. ²*ʿĀdōnîrām* „(Mój) pan jest wywyższony”, nadzorca za panowania Dawida, Salomona i Roboama, por. 1 Księga Królów (4:6)². (pt)

ADONIS, syn Cyniry króla Cypru, kochanek Wenerzy; z niezmiernym tej bogini żalem na polowaniu od dzika zginął. Na pamiątkę tak żałosnego przypadku, ustanowiona była u pogan uroczystość żałobna, o której i w Piśmie Świętym wspomina Ezechiel prorok w rozdziale ósmym pod imieniem Salambona: czynili Syryjczycy podobne obchody Adonisowi. Lamprydus o cesarzu Heliogabalu tak pisze: *Salambonem etami omni planctu ... jaclatione Syriaci cultus exhibuit*. [I.31]

Gr. Ἀδωνίς, syn Kinyrasa i jego córki Smyrny (Mirry) lub Fojniksa i Alfesibej, myśliwy, piękny kochanek Afrodyty; postać otaczana kultem, przejęta z tradycji bliskowschodniej, imię pochodzenia semickiego, por. kananejskie (np. fenickie) ²*adōn* i hebr. ²*ʿĀdōn* „Pan”³. (pt)

ADRAMELECH, bożyszczce, na cześć którego Asyryjczycy i Samarytanie własne dzieci zabijać nie wzdragali się; taka jest dzielność zabobonności! [I.32]

Hebr. ²*ʿAdrammelek* „Wspaniały jest królem”, bóstwo, o którym niewiele wiadomo, czczone przez lud sprowadzony do Samarii

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 20; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 16.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 21; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 17.

³ *A Lexicon Abridged from Liddell and Scott's Greek-English Lexicon*, Oxford 1953, s. 13; *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 14; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 13.

przez Sargona II po jej zniszczeniu w 722 r. p.n.e., por. 2 Księga Królów (17:31)¹. (pt)

ADRUMETA, miasto dawne w Afryce, było stołeczne prowincji Bizancena, dziś się nazywa: Hama metha. [I.36]

Hadrumetum – starożytna kolonia fenicka w miejscu dzisiejszego tunezyjskiego miasta portowego Susa, a nie oddalonego ok. 100 km na północ Al-Ḥammamāt (fr. *Hamametha*)². Za czasów cesarza Dioklecjana miasto Hadrumetum stało się stolicą nowo utworzonej prowincji *Africa Byzacena*, wyodrębnionej z południowej części Afryki Prokonsularnej (*Africa Proconsularis*). (ps)

ADYRMACHIDES, narody w Libii, Ptolomeusz ich osady kładzie niedaleko powiatu Ammonianów. [I.37]

Łac. *Adyrmachidae*, gr. Ἀδυρμαχίδαι, wg Herodota lud libijski blisko granic Egiptu³. (pt)

AFRYKA jedna z czterech części świata od Rzymian tak nazwana była; Grecy ją nazywali Libią; Jozef historyk żydowski twierdzi, iż to nazwisko, którym ją dotąd mianujemy, wzięta od Afra, wnuka Abrahamowego i nałożnicy jego Cethury; Turcy ją nazywają Ephrykya; Arabi Alkebulan; Indianie Bezekath. Jej właśnie obywatele, Iphirykia. Ze wszystkich stron część ta świata oblana jest morzem, od jednego tylko Egiptu małym klinem ziemi zwanym Suez z Azją się łączy.

Pismo Święte twierdzi, iż ta część świata potomkami Chama trzeciego syna Noego patriarchy zaludniona została. Dawni greccy i łacińscy dziejopisowie, a między nimi Herodotus, pierwiastki jej zaludnienia prowadzą od narodów Libii i Etiopii. Salustyusz to zaludnienie Getulianom i Libijczykom przypisuje.

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 22; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 17.

² Hasło zaczerpnięte dosłownie z *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 1, s. 147 (ADRUMETE, s.f. (Géog. anc. & mod.) ancienne ville d’Afrique, que les Arabes appellent aujourd’hui Hamametha; elle étoit capitale de la Province de Bysacène).

³ Herodotus, with an English transl. by A. D. Godley, London-New York 1930, t. 2, s. 372-373.

Najsławniejsze niegdyś Afryki narody były: Egipcjanie, Kartagińczycy, Maurowie, Numidowie, Libijczycy, Getulowie, Etiopi; dzieliła się potem na kraje Egiptu, Lidji, Cyrenajki, Marmaryki, Syrtyki, Haramancji, Nigricji, o tych w szczególności pod osobliwszymi artykułami, jako i o wyżej wyrażonych będzie wzmianka.

Części teraźniejsze Afryki są: Egipt, ten się rozdziela znowu na trzy części: Wyższy albo Thebaida; średni, gdzie Kair; niższy, gdzie Aleksandria i Damiata.

Barbaria dzieli się na trzy części; Barbaria przez się zamyka w sobie kraj Barki, królestwa Algieru, Tunis i Trypolis. Bildalgeryd dzieli się na królestwa Suz-Tafilet, Sugulmeza, Tegeraryn, Fezen. Sara trzecia dzielnica, zawiera Stepy, Zanhaga, Zuenzyga, Targa, Lemta, Berdoa.

Gwinea dzieli się na północną i południową. Północna na królestwa Oual, Brak, Tul, Syrtak, Galam nad rzeką Senegal; Gwinea południowa zawiera w sobie Gwineę przez się, królestwa Benin, Juda, Ardre.

W Nigricji są królestwa Mandyngów, Tumbała, Agades, Bornu.

Nubia, stołeczne miasto Sennar, należy do tej jeszcze części Afryki królestwo Dongala.

Abisynia ma w sobie królestwo Tygre, Dambea, Bagemder, kraj Goiam i Abech.

Kongo dzieli się na królestwa Soango, Kongo, Angola, Bengwela.

Kafreria dzikich ma po większej części obywateli; w częściach rządnych dzieli się na królestwa, Monomotapa, Manika, Sofala, Sabia, Inhambana.

Kafreria mieszana, ma w sobie królestwa Mozambik, Moruka, Mongal, Quiloa, Mombaz, Melinda, rzeczpospolitą Brawa, królestwa Magudokso i Adel. Wyspy Afryki są Madagaskar, Bourboa, Francja, Komora, Sokotra, Kanaryjskie Madera, Capoverde, św. Tomasza i św. Heleny. Rzeki najcelniejsze: Nil, Niger, Senegal, Ziur, Koango, Koanza, Zambeza albo Kuamo. Cyple sławne Ameryki, Bonae Spei i Evadarfui.

O tych wszystkich krajach, państwach, królestwach, narodach, rzekach, pod osobnymi artykułami będzie wzmianka. [I.40]

Łac. *Africa*, kraj *Afrów*, gr. Λιβύη, arab. ²*Ifriqiya* (z łac.); ten ostatni termin używany przez wszystkie ludy, które przejęły kulturę arabsko-muzułmańską (w tym również Persów i Turków)¹. Józef Flawiusz rozwija biblijny wykaz potomków Abrahama i Ketury (Księga Rodzaju 25:1-4)². Nie udało się ustalić etymologii nazw *Alkebulan* (mimo że stanowi ona obecnie kluczowe pojęcie panafrykanistów) oraz *Bezekath* (a raczej chyba *Besekkal*). Nie występują one w francuskim przekładzie opisanego Afryki Leona Afrykańskiego, z którego pochodzi większość nazw miejscowych dotyczących kontynentu, znajdują się zaś w dziele francuskim o wybitnych kobietach z XVII w., na wspomnianym opisie opartym³. W tekście za Leonem Afrykańskim Krasicki powołuje się m.in. na arab. określenie *Bilād al-ğarid* „kraj palm daktylowych”; *Sara* to Sahara, rejon pobytu berberskiego plemienia *Šanhāğa* i in. Pozostałe nazwy są zazwyczaj dobrze identyfikowalne. (pt)

AGA, słowo tureckie znaczy pana, wódz nadwornej cesarskiej milicji nazywa się Tamar Aga, inni osobliwie wojskowi urzędnicy tym się tytułem szaczą. Kapi-Aga strażnikiem jest bramy zamku cesarskiego. W Mogolu także to nazwisko znakiem jest dystynkcji. [I.41]

Aga – tytuł grzecznościowy, odpowiadający polskiemu „pan”; określenie właściciela ziemskiego; tytuł oficerski w sułtańskiej Turcji⁴. Kapi-aga, tur. *kapı ağası*, pełnił funkcję dowódcy oddziału białych eunuchów, który był odpowiedzialny za prowadzenie przy-pałacowej szkoły kształcącej nowych urzędników i wojskowych.

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 3, s. 1047-1049; *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 19, 486.

² Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, Warszawa 1993, s. 124-125 (Ks. I: XV); *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 411.

³ *Historiale description de l’Afrique, tierce partie du monde... escrite de notre temps*, par J. Léon, Africain, premièrement en langue arabesque, puis en toscane et à présent mise en François (par J. Temporal)..., Paris 1556, s. A-A4 i n.; J. Guillaume, *Les dames illustres, ou par bonnes & fortes raisons, il se prouue, que le sexe féminin surpasse en toute sorte de genres le sexe masculin*, Paris 1665, s. 345.

⁴ Por. *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 1, s. 245-246.

Pełnił funkcje strażnika przy tzw. Bramie Szczęśliwości pałacu Topkapı, oddzielającej dziedziniec zewnętrzny od właściwego pałacu sułtana, przynosił polecenia sułtana do jego urzędników. Tamat aga – tur. *tumar ağa* – tu: „porządkowy, pilnujący”¹. Mogol – tu: państwo Wielkich Mogołów w pfn. Indiach². (jk)

AGADES, królestwo w Nigrycji. [I.41]

Agades – miasto w środkowym Nigrze, w oazie tej samej nazwy, znane od XIV w., ważny ośrodek Tuaregów³. (pt)

AGAG, król Amalecytów, nieprzyjaciel ludu izraelskiego, wyrokiem bożym wraz z całym narodem swoim na zgubę osądzonym został; zwyciężył go Saul król Izraela, ale rozkaz boży w tym przestąpił, iż łupy najlepsze zachował i Agaga darował życiem. Strofowany przeto od Samuela proroka, i kara przestępstwa jego przepowiedziana. Agag z rozkazu Saula zabity. [I.41]

Hebr. *ʿĀgag*, por. akad. *agāgu* „rozniewać się”, król Amalekitów, zabity osobiście przez Samuela, a nie – jak błędnie podaje Krasicki – przez Saula, por. 1 Księga Samuela 15⁴. (pt)

AGALASSESES⁵, naród indyjski, w sąsiedztwie Ibezów, miał siedliska swoje nad brzegami rzeki Hydaspes. Aleksander Wielki pokonał ich, resztę niedobitków w niewolę kazał zaprzedać. [I.41]

Agalassenses, Agalasseis itp. – nazwa (i jej warianty) używana przez greckich historyków – m.in. Diodora Sycylijskiego (I w. p.n.e.) czy Arriana⁶ (86-160) – na określenie mieszkańców dorzecza rzeki

¹ *Ibidem*, t. 10, s. 502-507.

² Por. *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Mogołów Wielkich dynastia”.

³ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Agades”.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 27; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 11.

⁵ Prawdopodobnie błąd drukarski (por. gr. Agalasseis oraz wersje Agensonae, Accensonae, Acensanae, Agensinae).

⁶ Arrian (łac. Lucius Flavius Arrianus), poważany za bezstronność historyk, w ten sposób otwiera ósmą księgę *Wyprawy Aleksandra Wielkiego (Anabasis Alexandri)* zatytułowaną *Opis Indii (Indica)*: „Wszystkie terytoria, które leżą na zachód od rzeki Indus do rzeki Cophen (Kabul) są

Ćanab (ang. Chenab) czyli Akesines (gr. Acesines). Rzeka Hydaspes (skt. Vitastā), nad którą Aleksander Wielki stoczył i wygrał ostatnią wielką bitwę (326 r. p.n.e.) swojej kampanii indyjskiej to dzisiejsza Dźhelam (ang. Jhelum) w płn. Pakistanie. Jego przeciwnikiem był król Poros (Porus). Poros to zhellenizowane imię króla Puru z klanu Paurawa, potomków Puru, o których mowa już w Rigwedzie. Poros rządził obszarem między rzekami Dźhelam i Ćanab (ang. Chenab). Aleksander pokonał armię króla Porosa, a następnie uczynił go swoim sojusznikiem i z powrotem posadził na tronie. (hm)

AGAR, służebnica Sary, Egipcjanka, za zezwoleniem pani swojej, żyjąc z Abrahamem, stała się matką Izmaela. Tego potem, z przyczyny Sary za to, iż Izaaka znieważył, Abraham wraz z matką z domu wygnał. Błakając się po puszczy, gdy Izmael omdlał z pragnienia, anioł matce źródło wody ukazał na posilenie syna i przepowiedział jako ojcem wielu narodów być miał. [I.42]

Hebr. *Hāgār*, łac. *Agar*, opowieść o niej zawarta jest w Księdze Rodzaju (16, 21)¹. (pt)

AGARENI, narody Arabii Szczęśliwej, od Agary i Izmaela pierwiastki swoje prowadzące; nazywano ich niekiedy Izmaelitami. [I.42]

Łac. *Agareni*, plemię arabskie, Arabowie². (pt)

AGGITH, małżonka Dawida króla, matka Adoniasza. [I.44]

Hebr. *Haggît*, forma żeń. od *Haggî* „urodzony w dniu świątecznym”, wzmiankowana w 2 Księdze Samuela (3) i w 1 Księdze Królów (1:5)¹. (pt)

---

zamieszkane przez plemiona indyjskie Astaceniaków i Assaceniaków [...]”. Por. Arrian, *Anabasis Alexandri: Book VIII (Indica)*, transl. by E. Iliff Robson (1933), [online:] <<http://www.fordham.edu/halsall/ancient/Arrian-bookVIII-India.asp>> (31 X 2014).

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 538-539; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 227; A. Jougan, *op. cit.*, s. 23.

² A. Jougan, *op. cit.*, s. 23.

AGLIBOLUS, bóstwo czczone w Palmirze; posągi jego wyrażają postać młodego człowieka z odzieżą krótką, wyżej kolan kończącą się. [I.45]

Palmyreńskie *‘Aglibôl* „bykiem jest Ba^aal”, gr. Ἀγλίβωλος, łac. *Aglibolus*, lunarne bóstwo pochodzenia kananejskiego². (pt)

AGRA, miasto stołeczne państw wielkiego Mogola³, ozdobione nader wspaniałym pałacem tego monarchy, który jednakże częściej w Delli⁴ albo Lahor⁵ mieszka. Ludność miasta tego jest bardzo wielka; domy jednak mieszkańców po większej części źle budowane, rozmaitym niewygodom podległe są. [I.47]

Agra, miasto w płn. Indiach (stan Uttar Pradeś), stolica imperium Mogołów w XVI-XVII w., założona przez sułtana Sikandara z dynastii Lodich, ostatniego rodu sułtanatu delhijskiego. „Nader wspaniały pałac monarchy” to Czerwony Fort w Agrze, XVI-wieczna forteca z czerwonego piaskowca, którego budowę rozpoczął cesarz Akbar (1556-1605). Było ono rezydencją kolejnych władców, a zarazem wojskową bazą. Najsłynniejszymi budowlami w obrębie murów obronnych Fortu Agra są: pałac Dżahangira, zbudowany przez Akbara dla syna (*Jahāngīr-i Maḥal*), Perłowy Meczet (*Motī Masjid*), Sala Prywatnych Posłuchań (*Dīvān-i Xās*), w której przyjmowano znaczniejsze osobistości. W obrębie Czerwonego Fortu znajdowały się także bogate rezydencje możnych mieszkańców Agry. Krasicki nie wzmiankuje najsłynniejszej obecnie budowli Agry – Tadż Mahal, mauzoleum zbudowanego dla Mumtaz Mahal, ukochanej zmarłej żony Szachdżahana, syna Dżahangira. W czasach Akbara miasto liczyło 750 tys. mieszkańców. Gęsto zabudowane

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 540; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 276.

² L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 734; M. Gawlikowski, *Sztuka Syrii*, Warszawa 1976, s. 225, 229, 230.

³ Krasicki stosuje formę Mogol (nie Mogoł) za źródłami francuskojęzycznymi (zob. np. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 10, s. 612).

⁴ Delhi, stolica Indii; Dilli (hin. Dillī – por. *Nazewnictwo geograficzne świata*, z. 4: *Azja Południowa*, *op. cit.*, s. 34).

⁵ Lahaur (urdu: Lāhaur), obecnie miasto we wschodnim Pakistanie, na przedgórzu Himalajów, stolica prowincji Pendżab – por. *ibidem*, s. 108.

śródmieście wokół Czerwonego Fortu mieściło ceglane domy kupców i uboższej szlachty, a także domostwa biedoty¹. (hm)

AGROTES, bóstwo sławne Phenicjanów; Euzebiusz czyni wzmiankę o obrządkach na cześć tego bożyszczka czynionych. [I.50]

Gr. Ἀγρότης; według Euzebiusza z Cezarei (ok. 264-340) bóg posiadający w Fenicji bardzo czczony posąg i przenośne sanktuarium ciągnięte przez parę wołów; uważany za największe z bóstw przez mieszkańców Byblos². (pt)

AGUANIE albo **AGWANI**³, naród prowincji Kandahar królestwa perskiego, wstąpił się roku 1710 buntem Mirweisa, albo Miryweisa⁴, wodza swego, przeciwko Husseinowi, królowi perskiemu. Jakie były skutki tej rebelii obszernie jest opisane⁵. Po śmierci Miryweisa Machmud, syn jego przymusił króla do ustąpienia z tronu. Oparł się potem fakcji Agwanów Thomas⁶ z rodziny dawnych królów pochodzący, i za pomocą sławnego Kulikana tron osiadł; na koniec po różnych rewolucjach tenże sam Kulikan królem perskim został. [I.50]

Kandahar (Qandahār; obecnie w pld.-wsch. Afganistanie) był terenem pogranicznym między państwem perskim Safawidów a państwem indyjskich Timurydów (Wielkich Mogołów), na pocz. XVIII w. pod władzą tych pierwszych. Z powodu złego traktowania miejscowej ludności przez safawidzkiego namiestnika Kandaharu, gruzińskiego księcia, znanego jako Gorgin-chān⁷ i przez złożony z kaukaskich żołnierzy garnizon, w roku 1709 doszło do buntu pasztuńskiej federacji plemiennej Ghilzajów⁸ pod przywództwem Mir Wajsa, chana plemienia Hotak. Bunt zapoczątkował długo-

¹ Por. W. Hansen, *Pawi Tron*, Warszawa 1980, s. 45-46.

² E. P a m p h i l i, *Evangelicae praeparationis*, libri XV (...), t. I, Oxonii 1903, 35 c.

³ Afganowie, Pasztuni.

⁴ Mir Wajs.

⁵ Chodzi zapewne o relację Tadeusza Krusińskiego – zob. hasło KRUSIŃSKI

⁶ Tahmāsp.

⁷ Giorgi XI, władca Kartlii w latach 1678-1688.

⁸ W literaturze nazwa spotykana też w wersjach Ghilzi, Ghalzaj.

trwały konflikt z władzą safawidską. W roku 1721 Ghilzajowie dowodzeni przez Mahmuda, syna Mir Wajsa, dokonali najazdu na stołeczny Isfahan. Po rocznym oblężeniu miasta szach Soltān Ho-sejn (1694-1722) poddał się i zrzekł władzy na rzecz Mahmuda, tym samym kładąc kres panowaniu dynastii Safawidów (jego następca Tahmāsp II faktycznie nie rządził); nastąpił rozpad państwa. Mahmud i jego następca Aszraf przez siedem lat rządili kilkoma prowincjami Iranu, nie mając dość siły, by podporządkować sobie resztę (aneksji przygranicznych ziem dokonały Turcja osmańska i Rosja; powstały lokalne państewka plemienne). W roku 1729 Afganowie wyparci zostali przez Nāder-chāna Afszāra, przywódcę plemiennego z Azji Centralnej, który początkowo występował w imieniu safawidskiego następcy tronu Tahmāspa II, przybierając przydomek Tahmāsp-qoli („Sługa Tahmāspa”; u Krasickiego również – Qoli-chān, w zniekształconej formie Kulikan), lecz szybko pozbył się jego i jego następców, sam zasiadając na tronie (1736)¹. Po tym, jak Nāder-szāh został zamordowany przez spiskowców w roku 1747, Ahmad-chān, przywódca rywalizującej z Ghilzajami federacji plemiennej Abdali (Dorrāni) z Heratu, uniezależnił się w dawnych wschodnich prowincjach safawidskich, tworząc pasztuńskie państwo – Afganistan². (ak)

AHAVA, rzeka niedaleko Babilonu, nad jej brzegami Żydzi pod Ezdraszem wychodzący z niewoli post trzydniowy odprawiali. [I.51]

Hebr. ²*Ahāwā* rzeka wzmiankowana w Księdze Ezdrasza (8:15, 21, 31)³. (pt)

¹ Por. hasło NADIR-SZACH.

² P. Avery, „Nādir Shāh and the Afsharid Legacy”, [w:] *The Cambridge History of Iran*, t. 7, Cambridge 1991, s. 11 i n.; H. R. Roemer, „The Safavid Period”, [w:] *The Cambridge History of Iran*, t. 6, Cambridge 1986, s. 314-327; L. Dupree, *Afghanistan*, Princeton 1980, s. 322 i n.; M. J. Hanifi, hasło „Gilzi”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 10, s. 670-672, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/gilzi-> (3 IX 2015).

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 31; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 19.

AHIAS, prorok, urodził się w mieście Silo, żył za czasów króla Salomona. Przepowiedział rozdwojenie królestwa izraelskiego pod synem Salomonowym Roboamem. [I.51]

Hebr. ²ʾĀhîyâ, skrócona forma imienia ²ʾĀhîyāhû „Jahwe jest (moim) bratem”, prorok z Szilo, występujący w 1 Księdze Królów (11:29 i n.)¹. (pt)

AHMET-CHAN, dziewiąty cesarz Mogola, z pokolenia Gengiskana, najpierwszy muzułmańską religię przyjął i Alkoran do państw swoich wprowadził. [I.51]

Autor prawdopodobnie mylnie łączy dwie postaci związane z historią Indii. Pierwsza to Ahmad Szach, panujący w latach 1411-1442 sułtan Gudżaratu, który wprowadził islam w tym księstwie. Druga to Wielki Mogoł Ahmad Szach, panujący w latach 1748-1754². (esg)

AKOND, urzędnik w królestwie perskim, jest sędzią spraw wdowich i sierocińskich. Jest oprócz tego najwyższym mistrzem i nauczycielem prawa. Pisarze kontraktów są pod jego władzą. [I.54]

Āchund – termin perski o niejasnej etymologii, na określenie teologa muzułmańskiego. Pojawia się w okresie timurydzkim (XV w.) jako tytuł honorowy, przydawany wybitnym uczonym muzułmańskim. W kadżarskim Iranie (koniec XVIII – pocz. XX w.) popularyzuje się, wchodząc w skład standardowej tytulatury szyickiej, a zarazem stopniowo ulega dewaluacji, jego zastosowanie zostaje ograniczone do teologów niższej rangi. Obecnie słowo *āchund* ma w języku perskim znaczenie pejoratywne, określa ciemnego, fanatycznego duchownego³. (ak)

AKRA, albo Ptolemaida, miasto Fenicji, nad granicą Palestyny; niegdyś sławne osobiwie w historiach krucjaty. Teraz po więk-

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 33; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 33.

² Por. J. Kieniewicz, *Historia Indii*, Wrocław 2003, s. 236, 244, 257, 265, 390, 398. Por. J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, t. 2, Warszawa 1998, s. 193.

³ H. Algar, hasło „Ākund”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 1, s. 731-732, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/akund-religious-scholar> (3 IX 2015). .....

szej części zburzone, z ozdób ogołoczone i prawie puste, zostaje w rękach tureckich. Port miasta tego, przedtem wygodny, dostatni i bezpieczny; dziś ledwo pomniejsze statki ochronić i zmieścić w sobie może. [I.53]

Chodzi o miasto Akka (hebr. *Akko*) – dziś jest to liczące ok. 50 tys. mieszkańców miasto portowe w pñ. Izraelu. W czasach antycznych Grecy nazywali je Ptolemais na cześć Ptolemeusza II Filadelfosa (308-246 p.n.e.). Przez Józefa Flawiusza (ok. 37-100 n.e.) nazwane Akre¹. (ps)

ALBARCHUS, urzędnik najwyższy osady żydowskiej w Aleksandrii. [I.54]

Łac. *alabarchus*, właściwie *alabarches*, z gr. ἀλαβάρχης najwyższy urzędnik u Żydów Aleksandryjskich w Egipcie, odpowiedzialny za ściąganie podatków i cel². Termin po raz pierwszy wzmiankowany przez Józefa Flawiusza³. (pt)

ALANI, naród Scytii. Mieli z początku siedliska swoje w północnych górnych częściach Sarmacji południowej. Stąd wzięli nazwisko swoje, *alin* albowiem w języku scytyjskim góry oznaczał. Od Hunów z siedlisk swoich ruszeni około roku pańskiego 40, ustanowili się niedaleko Czarnego Morza. Prokopiusz nazywa ich Gotami⁴. Za czasów Gordiana cesarza zaszli byli aż do Mezopotamii⁵. Naród ten dziki najwięcej pod namiotami przebywał, nauk i kunsztów nie znał, obyczajów był grubych, chciwości niepohamowanej. W wojnie byli biegłymi i nad zwyczaj podobnych sobie, umieli karność i porządek zachowywać. Udali

¹ *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Akka”.

² И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 53, 88; *Słownik grecko-polski*, na podstawie słownika Z. Węclewskiego oprac. O. Jurewicz, t. 1, Warszawa 2001, s. 25; *The Cambridge History of the Judaism*, t. 2, ed., W. D. Davies, L. Finkelstein, t. 1, Cambridge 2008, s. 164.

³ Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, *op. cit.*, s. 795 (Ks. XVIII:VI.3).

⁴ V.1.3: Procopius, with English transl. by H. B. Dewing, t. 3, London-Cambridge Mass. 1954, s. 3.

⁵ W czasach cesarza Gordiana III (238-244) nastąpiły najazdy plebion koczowniczych (szczególnie Gotów) na Bałkany i Azję Mniejszą.

się w dalszych czasach wraz z Szwabami albo Swewami i Wandalami ku brzegom dunajskim, stamtąd przeszedłszy Francję aż w Hiszpanii się oparli. Eucharyk ich król¹ zawołany na pomoc od Aeliusza, zwyciężył naród Armoryków; siedlisko ich najcelniejsze w Galii tam było, gdzie teraz prowincja Brytanii². Anthemiusz cesarz wysłał przeciwko nim Rycimierza zięcia swojego³, który Alanów do szczytu zniósł i odtąd żadnej wieści o nich nie było. [I.54]

Alanowie – lud irański z grupy północno-wschodniej (Scytowie, Sarmaci, Masageci), znany klasycznym źródłem od pierwszych wieków ery chrześcijańskiej jako waleczni półkoczownicy, zamieszkujący północne wybrzeża Morza Czarnego i Kaspijskiego. Nazwa pochodzi od wspólnej nazwy własnej ludów indoirańskich – **arya-* (w źródłach występują też jako Aorsowie, Roksolanie i Jazygowie, później jako Asowie i Jasowie). Wędrowka ludów spowodowana najazdem Hunów w IV w. n.e. rozbiła ich na trzy grupy. Część powędrowała z germańskimi Wizygotami i Wandalami na zachód, docierając do Galii, Hiszpanii i Afryki Płn; ich grupy osiadły w Katalonii (Goth-Alania), wzdłuż Loary i Dunaju. Część pozostała nad Morzem Czarnym (m.in. na Krymie), reszta osiedliła się u podnóża Kaukazu, tworząc własne państwo, które istniało do najazdu mongolskiego w XIII w. W X w. Alanowie przyjęli chrześcijaństwo, część przeszła na islam, reszta pozostała przy dawnej politeistycznej religii. Po najeździe mongolskim grupy Alanów wywędrowały z Kipczakami na zachód, osiadając na stepach węgierskich (Jasy) i zachowując do XV w. swój język i odrębność. Część zaciągnęła się do wojsk mongolskich, docierając do Chin. Ci, co pozostali na Kaukazie, to dzisiejsi Osetyńcy, zachowujący

---

¹ Euryk (zm. 484) – król Wizygotów (nie Alanów), uniezależnił się od Rzymu, włączając do swojego królestwa dużą część Galii i Hiszpanii.

² Bretania, płn. Francja; zob. mapkę „Sarmaci (Jazygowie i Alanowie) w Europie”, T. Sulimirski, *Sarmaci*, tłum. A. T. Baronowscy, Warszawa 1979, s. 160.

³ Antemiusz cesarz rzymski w latach 467-472; Rycimer – germański wódz w służbie cesarstwa rzymskiego w II poł. V w.; osiągnął ogromne wpływy polityczne.

swój dawny język, obyczaje i tradycję epicką¹. To, co pisze Krasicki o Alanach odnosi się w głównej mierze do Gotów, z którymi tożsami nie byli². (ak)

ALARODII, narody azjatyckie, jest o nich wzmianka w historiach dawnego królestwa Persów. [I.55]

Alarodiowie – lud zamieszkujący południowe wybrzeża Morza Czarnego; przez Herodota (III, 94; VII, 79)³ wymieniani razem z Saspejrjami i Kolchami; ich ziemie wchodziły w skład osiemnastej satrapii imperium Achemenidów. (ak)

ALCHIMIA, termin z prepozycji arabskiej *al* znaczącej wytworność, wysokość i słowa *chimia* złożony; wyraża najpierwszy i najcenniejszy rodzaj chemii. Różni się więc tym od chemii, że się rozciąga do najgłówniejszych operacji i wynalazków względem kruszców. Zawisł ten kunszt *primo* na jak najdoskonalszym oczyszczeniu i przyprawieniu kruszców; *secundo* na sposobie przeistoczenia onych; *tertio* na wydestylowaniu esencji i spirytusów kruszczowych i zielnych.

Że ten kunszt, będąc zapalanej imaginacji płodem, omamieniu najbardziej podlega, z poprzedzającego opisu łatwo domyślić się można, że wielu zawiódł, doświadczenie nauczyło, że do tego czasu znajdują się tacy, którzy w kamień filozofski i inne podobne matactwa wierzą, rzecz równie podziwienia i politowania godna. [I.59]

Alchemia – z ar. *al-kīmyā*^o (początkowe *al-* jest ar. przedimkiem określonym i nie zawiera żadnego konkretnego znaczenia), a wcześniej z syr. *kīmīyā* i gr. *chemeia* lub *chemia* (sztuka odlewania i wy-

---

¹ V. J. Abaev, H. W. Bailey, hasło „Alans”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 1, 1985, s. 801-803, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/alans-an-ancient-iranian-tribe-of-the-northern-scythian-saka-sarmatian-masagete-group-known-to-classical-writers-from> (4 IX 2015); T. Sulimirski, *Sarmaci*, *op. cit.*, s. 123-125, 167-187....

...
² Por. E. Gibbon, *Upadek Cesarstwa Rzymskiego na zachodzie*, tłum. I. Szymańska, Warszawa 2000, s. 297 i n.

³ Herodot, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, wyd. 2, t. 1, Warszawa 1959, s. 246; t. 2, s. 139.

tapienia metali). Od średniowiecza łączona z poszukiwaniem kamienia filozoficznego, który zamieniałby zwykle metale w kruszce szlachetne¹. (ps)

ALEKSANDRIA, miasto założone w Egipcie od Aleksandra Wielkiego, gdzie i zwłoki jego pogrzebione zostały². Było stołecznym królestwa Egiptu za Ptolomeuszów, po śmierci Kleopatry wraz z Egiptem pod władzę rzymskiego państwa przeszło. W podziale konstantynowym dostało się cesarzom wschodnim; Saraceni³ je w dalszych czasach posiadli, na koniec Selim cesarz turecki opanował i dotąd w dzierżeniu tego narodu zostaje.

Za Ptolomeuszów miasto to wspaniałymi gmachami przyozdobione, latarnią swoją sławne, handlem dostatnie, stało się siedliskiem nauk i miało najwyborniejszą bibliotekę w świecie. Za rozkrzewieniem się wiary świętej, Marek św. Ewangelista tam katedrę swoją założył; następcy jego patriarchowską godnością ozdobieni tam przemieszkiwali, do czasów zawojowania Egiptu przez Saracenów. Ozdobił tę katedrę patriarchalną św. Atanazesz⁴, męstwem nieprzełamanym w obronie wiary, po wszystkie wieki. [I.65]

Konwój z trumną Aleksandra Macedońskiego (zm. 323 r. p.n.e.) podążający z Babilonu został w Syrii przejęty przez satrapę Egiptu Ptolemeusza I Sotera i skierowany do Memfis. Prawdopodobnie najpierw tam wielki wódz został pochowany. Jakiś czas później Ptolemeusz II Filadelfos nakazał przenieść szczątki Aleksandra do specjalnie zbudowanego w tym celu mauzoleum w Aleksandrii, którego do tej pory nie udało się odnaleźć⁵. Tradycja zarówno wschodnia, jak i zachodnia uważa św. Marka Ewangelistę za zało-

¹ *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, t. 5, Leiden 1986, s. 110-115; P. W. Turek, *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, Kraków 2001, s. 106-107.

² Ciało Aleksandra Wielkiego (zm. w 323 r. p.n.e.) miało być z polecenia Ptolemeusza I Sotera wywiezione z Babilonu i złożone w grobowcu w Aleksandrii (*The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 42).

³ Zob. hasło SARRACENI.

⁴ Św. Atanazjusz (296-373) – biskup Aleksandrii.

⁵ K. Nowotka, *Alexander the Great*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2010, s. 384-385.

zyciela i pierwszego biskupa kościoła aleksandryjskiego. Tytuł patriarchy zaczął być używany dopiero od V w.¹ W okresie pierwszych podbojów arabskich, na mocy traktatu podpisanego przez patriarchę Cyrusa z dowódcą armii muzułmańskiej °Amrem Ibn al-°Asem i ratyfikowanego przez cesarza Konstansa w 642 r.² Aleksandria przeszła we władanie rodzącego się imperium arabsko-muzułmańskiego. W 1517 r. Egipt został podbity przez sułtana tureckiego Selima I Groźnego i Aleksandria stała się częścią imperium otomańskiego. (ps)

ALEMDAR, urzędnik dworu cesarskiego w Turcji; powinność jego nieść chorągiew Mahometa przed cesarzem w czasie wielkich uroczystości. [I.61]

Chorąży, niosący sztandar oddziału wojskowego, także sztandar sułtana. Chorągiew Mahometa, zwana *sancak-i şerif*, odkąd w 1595 roku została zabrana do pałacu sułtańskiego Topkapı, była niesiona przy boku sułtana lub wielkiego wezyra, gdy pojawiał się na czele wojska³. (jk)

ALEPH, pierwsza litera alfabetu hebrajskiego, z niej poszła grecka alpha. Aleph w ścisłym tłumaczeniu znaczy woda, pana. [I.61]

Hebr. ³*ālep̄*, pierwsza litera alfabetu hebrajskiego, pierwotne znaczenie „wód”; termin semicki, z fenickiego przejęty do greki jako ἄλφα; ma ona wartość liczbową „jeden”⁴. W mistycznym traktacie „Księga Stworzenia (Sefer Jecira) z II w. n.e. alef określany jest „królem w wietrze”⁵. (pt)

¹ *The Catholic Encyclopedia*, *op. cit.*, t. 1, s. 300-303.

² Ph. K. Hitti, *op. cit.*, s. 138-139; *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 4, s. 132-137.

³ Por. *Redhouse Büyük Eslözliğü İngilizce-Türkçe Türkçe-İngilizce*, İstanbul 2004, hasło „Alemdar”, s. 29.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 40, 1394; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 2.

⁵ *Sefer Jecira, czyli Księga Stworzenia* (wydanie dwujęzyczne), tłum., oprac. i kom. W. Brojer, J. Doktor, B. Kos, Warszawa 1995, s. 110-111.

ALGEBRA, najsubtelniejsza liczb i rachunków nauka. Używa liter alfabetu w liczbowych swoich operacjach. Ta sciencia nader jest pożyteczna do rozwiązania problematów; matematyka i geometria wielką część doskonałości wynalazków swoich jej winna, powszechne zdanie czyni jej wynalazcą niejakiego Dyophanta¹, autora greckiego, który żył za czasów Antonina cesarza, księgi jego niektóre wyszły z druku roku 1575. Nazwisko Algebry miało pójść z arabskiego języka, w którym Algiabarar oznacza rzecz na części rozłożoną. [I.67]

Ar. *al-ğabr*², z którego wywodzi się termin „algebra” oznaczało pierwotnie scalanie lub naprawę czegoś połamanego albo rozbitego, jak np. złamane kości³. (ps)

ALGER⁴, jedno z królestw barbarzyńskich w Afryce leżące, ma rządzącą dożywotniego, którego zowią Dej; zostaje pod protekcją Porty Otomańskiej i za to corocznie niejaki haracz jej płaci. [I.67]

Algieria (ar. *Al-Ğazā'ir*). Dej (z tur. *dayı* – wuj) – tytuł wybieranego dożywotnio namiestnika Wielkiej Porty⁵. (ps)

ALHAZEM, Arab matematyk; niektóre pisma jego przetłumaczone na łaciński język podał do druku Fryderyk Risner, roku 1571 pod tytułem *Thesaurus Opticae*. [I.67]

Ibn al-Haytam (ok. 965-1040) – urodzony w Basrze a osiadły w Egipcie uczony matematyk i fizyk arabski, autor siedmiotomowego dzieła *Kitāb al-manāẓir* („Księga optyki”). W 1572 r. w Bazylei dzieło to wydał drukiem niemiecki matematyk Friedrich Risner (1533-1580) w tłumaczeniu łacińskim pt. *Opticae thesaurus: Alhazeni Arabis libri septem, nuncprimum editi; Eiusdem liber De*

---

¹ Diofantos z Aleksandrii – żyjący w III w. grecki matematyk, autor dzieła *Arithmetica* („Arytmetyka”).

² Al- to przedimek określony.

³ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 2, s. 360-362.

⁴ Pisownia francuska; w wydanej niespełna 80 lat później encyklopedii Orgelbranda jest już „Algierja” (zob. *Encyklopedia powszechna*, t. 1, Warszawa 1859, s. 452), natomiast w jej wydaniu z 1898 r. – „Algierja” (zob. S. Olgelbrand, *Encyklopedia powszechna*, t. 1, Warszawa 1898, s. 168).

⁵ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 2, s. 189.

*Crepusculis et nubium ascensionibus, Item Vitellonis Thuringopoloni libri X*¹. (ps)

ALI (albo **HALI**), brat cioteczny i zięć Mahometa; po śmierci teścia był pretendentem do kalifatu, na fundamencie ostatniej woli i dyspozycji Mahometa. Abubeker, Omar i Otman sprzeciwili mu się, i pierwszy z nich urząd najwyższy posiadał, jednakże Ali do śmierci tytułu kalifa używał. Obrął siedlisko swoje w Arabii i tam Alkoran zebrał, dawszy mu swoje tłumaczenia, których się dotąd Persi trzymają, miani dotychczas od innych mahometanów za schizmatyki i odszczepieńce. Z różnym sukcesem Ali prowadził wojnę z następcami Mahometa; w jednej bitwie Aiszach² żonę tego proroka w niewolę dostawszy, z wszelką uczciwością natychmiast do Mekki odesłał. Na koniec zdradziecko zabity roku pańskiego 660, hegiry 40. [I.67]

°Alī Ibn Abī Tālib (ok. 600-661) – brat stryjeczny i zarazem zięć Mahometa (Muḥammada), czwarty kalif i jednocześnie pierwszy imam szyizmu. W 661 r. został podstępnie zamordowany w pobliżu dzisiejszego miasta Nadżaf w Iraku, gdzie znajduje się jego mauzoleum, będące jednym z najważniejszych sanktuariów szyickich i celem pielgrzymek szyitów z całego świata. Szyicka tradycja głosi, iż to on jako pierwszy skompletował tekst Koranu³. (ps)

ALI-BEG, dragoman albo pierwszy tłumacz Porty Otomańskiej żył wieku przeszłego. Wielu jest tego zdania, iż urodzony w Polsce, w młodym wieku od Tatarów w jasyr wzięty, zbisurmaniony i sprzedany do Turcji został. Że był zdatnym do zadość czynienia obowiązkom urzędu swego, biegłość jego w językach, których siedemnaście umiał, najlepszym dowodem. Miał się znacznie przyłożyć do napisania ksiąg, które Rykoł⁴ pod swoim imieniem wydał o stanie państw tureckich. Biblię na język arab-

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit., t. 3, s. 788-789.*

² Chodzi o tzw. bitwę wielbłąda (656 r.), w której wojsko Alego pokonało oddziały dowodzone przez Aiszę (ar. °Āʿiṣā), jedną z żon proroka Muhammada. Po zwycięskiej bitwie Ali odesłał Aiszę z honorami do Medyny.

³ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit., t. 1, s. 381-386.*

⁴ Paul Ricaut (1629-1700).

ski przełożył i tej jeden egzemplarz znajduje się w Leydzie. Pisał jeszcze: *De Turcorum Liturgia – de peregrinatione Meccana – de circumcissione – de visitatione aegrotorum*. [I.68]

Ali-bey, czyli Wojciech Bobowski, znany też jako Albertus Bobovius, Ali Ufki Bey, Santuri Bey (1610-1675). Urodzony we Lwowie, wzięty jako dziecko w jasyr przez Tatarów, następnie sprzedany w Stambule do seraju. W dworskiej szkole paziów (*Enderun Mektebi*) przeszedł na islam. Tam też otrzymał wykształcenie muzyczne. Był wybitnie uzdolniony, znał wiele języków. Na dworze sułtana Mehmeta IV pełnił funkcję dragomana, a także dworskiego muzyka. Zasłynął jako autor europejskiej notacji tureckich utworów instrumentalnych i pieśni. Był też malarzem specjalizującym się w miniaturach przedstawiających sceny z życia dworu i miasta. Przełożył Biblię z łaciny na turecki oraz Koran na łacinę. W Bibliothèque Nationale w Paryżu znajdują się rękopisy jego prac; m.in. słownik języka tureckiego. Dzieło Paula Ricaut *The Present State of the Ottoman Empire* z 1665 r. ukazało się w przekładzie na język polski pt. *Monarchia turecka* w Słucku w 1678 r., jednak żadne źródła nie wspominają, by Bobowski miał udział w jego powstaniu¹. (esg)

ALILAEI albo **ALILEENSES**, narody Arabii, graniczące z Sabejczykami. Kraj ten w kruszce złote obfity, z pogranicznymi narodami znaczny handel prowadził. [I.68]

Krasicki albo sam źle odczytał francuski napis „Pais de l’Encens” (Kraina Kadzideł) widniejący na jednej ze znanych wówczas map², albo powielił błąd innych, przypisując tę nazwę nieistniejącemu w rzeczywistości ludowi. (ps)

ALITTA, bóstwo Arabów; Herodot twierdzi, iż to była Wenera i że tak Alita u Arabów, jak u Asyryjczyków, zwała się Mylitta, u Persów Mitra. [I.68]

¹ Por. J. Łątką, *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji*, Kraków 2005, s. 50. Por. *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Ali Bey, Ufki Bey, Santuri Bey – Wojciech Bobowski”.

² Mogła to być mapa *Carte de la Perse* sporządzona przez francuskiego kartografa Jacquesa Nicolasa Bellina (1703-1772) – zob. [online:] <www.columbia.edu/itc/mealac/pritchett/00maplinks/mughal/bellinancient/bellinancient.html> (3 IX 2015).

Ar. *Al-Lāt* – jedna z trzech przedmuzułmańskich bogiń Mekki (obok *Manāt* i *Al-Uzzā*)¹. Herodot uważał ją za odpowiednik Afrodyty i nazywał Alilat². (ps)

ALKALI, nazywają się w fizyce rodzaje soli, których skutki są przeciwne rzeczom kwaśnym, acidis, to nazwisko z pierwiastków swoich arabskie. Alkali osłodzone staje się mydłem. [I.69]

Ar. *al-qālī* lub *al-qālī* (także *qilī*) – sole jonowe. Pierwotnie oznaczało roztwór wodny popiołu uzyskiwanego ze spalania solanki (łac. *salsola* – rośliny z rodziny komosowatych lub szarłatowatych), którego Arabowie używali do prania odzieży³. (ps)

ALKORAN, właściwie zwany Koran, gdyż pierwsza sylaba z arabskiego języka jest artykułem poprzedzającym słowo Koran, które ma derywację swoją z tegoż arabskiego języka od *Cara*⁴ albo zebranie do czytania, co znaczy czytać. Ta księga Alkoran zawiera w sobie całą religię mahometańską i cywilne przepisy dla uformowania na niej narodu; są w mniemaniu o niej, że była z nieba spuszczone ich prawodawcy. Jest pisana wierszykami i artykułami krótkimi, z zawilnością i sprzeciwieniem się wzajemnym przepisów położonych. Trudność rozumienia tej księgi tym więcej mahometanów wiąże do siebie, iż ją mają za tak nader wysoko napisaną, że nie masz w świecie języka, który by ją tłumaczyć zdołał. Ta sama jeszcze jej zawilność zrobiła to, że za sposobem tłumaczenia Alkoranu mahometańska religia podzieliła się na różne sekty po śmierci Mahometa, z których pryncypialne są cztery: 1. Od nauczyciela czyli tłumacza Alkoranu nazwanego Melich, za którą idą Arabowie i Maurowie; 2. Podług podania Alego, którą przyjęli Persowie; 3. Od Omar, za którą Turcy; 4. Od Oteman, którą wyznają Tatarzy. Mahometanie w wyrażaniu szacunku tej księgi nazywają ją Kie-lam Szeryf⁵ albo święte słowo; także Azykitab¹ nieoszacowana

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 5, s. 692-693.

² Herodot, *op. cit.*, s. 82.

³ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 4, s. 501-502.

⁴ Zniekształcony zapis słownikowej formy ar. czasownika *qaraʿa* o znaczeniu „czytać” (dosł. „czytał”).

⁵ Spolszczone ar. *al-kalām aš-šarīf* (szlachetne słowo).

księga. Pospolite jest zdanie piszących o życiu Mahometa, że on do ułożenia i napisania Alkoranu użył Batory i Sergiusza odstępców od chrześcijan i niektórych Żydów, skąd wiele się znajduje w Alkoranie wyjętych kawałków ze starego testamentu, i z błędów sekt różnych chrześcijaństwa. [I.69]

Ar. *Al-Qurʾān* – znaczenie pierwotne to „czytanie” lub „recytacja”. Koran z punktu widzenia islamu jest prawdziwym słowem jedynego Boga przekazanym prorokowi Muhammadowi (Mahometowi) w kolejnych objawieniach przez archanioła Gabriela. Tekst Koranu jest w całej swojej rozciągłości prozą rymowaną. Księga ta składa się ze 114 rozdziałów (sur) ułożonych od najdłuższego do najkrótszego². Trudność rozumienia tekstu Koranu wynika z jednej strony z archaiczności języka (siedmiowieczna arabszczyzna), a z drugiej strony z poetyckiego stylu przesyconego sformułowaniami o nie zawsze jednoznacznej konotacji. Muzułmanie przekonani są o cudowności i niepowtarzalności tekstu Koranu, których nie da się odać w żadnym innym języku.

Pisząc o sektach w islamie Krasicki myli je z czterema szkołami prawa muzułmańskiego (hanaficką, malickicką, szafiʿicką i hanbaliicką), podając przy tym w większości błędnie eponimy. Zgadza się jedynie *Melich*, któremu odpowiada Mālik Ibn Anas (zm. 796), uważany za twórcę szkoły malickickiej praktykowanej głównie w Afryce Płn. i Zach. Z kolei Ali³ jest pierwszym imamem szyickiego odłamu w islamie. Natomiast Omar⁴ i Oteman⁵ to spolszczone imiona drugiego (*ʿUmar*) i trzeciego (*ʿUṭmān*) kalifa, z którymi nie łączą się żadne nurty w doktrynie islamu. Zarówno Turcy, jak i polscy Tatarzy praktykują hanaficką szkołę prawa muzułmańskiego.

Według opinii rozpowszechnianych od średniowiecza w piśmiennictwie chrześcijańskim tekst Koranu miał powstać pod dużym wpływem pism apokryficznych, a zwłaszcza poglądów głoszonych przez syryjskiego heretyckiego mnicha-pustelnika o imie-

¹ Z ar. *al-kitāb al-ʿazīz*.

² Za wyjątkiem krótkiej sury początkowej *Al-Fātiḥa* („Otwierająca”).

³ ʿAlī Ibn Abī Ṭālib (zob. hasło ALI).

⁴ ʿUmar Ibn al-Ḥaṭṭāb (zm. 644).

⁵ ʿUṭmān Ibn ʿAffān (zm. 656).

niu Bahira¹ lub Sergiusz Mnich². W tradycji muzułmańskiej Bahira był mnichem chrześcijańskim, z którym prorok Muhammad spotkał się w okolicy Busry, kiedy jako młody chłopiec towarzyszył swemu stryjowi Abū Tālibowi w kupieckiej wyprawie do Syrii. Mnich ów miał przepowiedzieć prorocką przyszłość Muhammada³. (ps)

ALLELUJA, ALLELUJACH, albo **HALELUJACH**, wyraz duchownej radości w pieśniach i obrządkach kościelnych. To słowo składa się z dwóch hebrajskich Hallelu-Jach znaczy: chwalcie Pana. Na końcu i początku psalmów położone jest; a Tobiasz prorokując o powitaniu Jerozolimy mówi: Per vicus eius Alleluja cantabitur⁴. W czasach pokutnych obrządków, jako i przy grzebaniu umarłych, kościół boży okrzyku tego nie używa. [I.71]

Hebr. *halalûyāh*, gr. ἀλληλούια „alleluja”, dosł. „chwalcie Jahwe”. Występuje 24 razy w IV i V części Księgi Psalmów⁵. (pt)

ALMANACH, słowo arabskie, oznaczające kalendarz; w wielu językach terazniejszymi czasy używane jest. [I.72]

Co do etymologii nie ma całkowitej pewności. Wiele jednak wskazuje na arabskie korzenie tego słowa – od ar. *munāh* będącego imiesłowem biernym czasownika *anāha* (zmuszać wielbłąda do przykłonienia na postoju), pełniącym funkcję *nomen loci/nomen temporis* (czas lub miejsce postoju wielbłądów). Do języków europejskich słowo to mogło trafić z muzułmańskiej Hiszpanii⁶. (ps)

AMAN, najgłówniejszy nieprzyjaciel narodu izraelskiego, był rodem Alalecyta. W wielkiej będąc łasce u Asswera króla perskiego, już był na nim wymógł dekret zniszczenia narodu żydowskiego, ale Bóg wejrzał na ucisk swojego ludu. Ester królo-

¹ Ar. *Bahīrā* z syr. *Bhīrā*.

² Krasicki imiona te – przekręcając brzmienie pierwszego z nich – przypisuje dwu różnym osobom.

³ *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 1, s. 922-923.

⁴ Łac. wersja Księgi Tobiasza 13:18: „a domy jej [Jerozolimy] zaśpiewają: alleluja!” [tłum. PT]. W wersji łacińskiej użyto strony biernej.

⁵ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 543; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 238.

⁶ Szczegółowo na ten temat zob. P. W. Turek, *op. cit.*, s. 120-121.

wa zastawiła się za własnym narodem. Amana zuchwałość i chytrość obwieszczona królowi o śmierć go sromotną przypawiła na teźże samej szubienicy, którą był Mardhocheuszowi, wujowi Estery, zgotował. [I.74]

Hebr. *Hāmān* (ze stpers., por. imię jego ojca: *Hammadātā* = stpers. *haomadāta* „dany przez Haomę”), najważniejszy z dworzan króla Ahaswera, występuje w Księdze Estery (*passim*)¹. (pt)

AMANUS, góra Azji mniejszej, pod którą płynie rzeka Taurus, przedziela Kammagenę i Kapadocję od Cylicji. [I.74]

Pasma górskie w centralnej i pld. Turcji, zwane dziś Amanos Dağları, Nur Dağları lub Gavur Dağları. Rzeka Taurus – dziś zwana Gökoluk Deresi, Yeşiloluk Deresi. Kommagena – historyczne określenie północnej Syrii. Kapadocja – kraina historyczna w centralnej części tureckiej Anatolii. Cylicja – kraina historyczna w nadmorskiej, południowej części dzisiejszej Turcji². (jk)

AMANUS, bożyszcze dawnych Persów i narodów Kappadocji; niektórzy go zowią Omanus. [I.74]

Omanos – pod tym imieniem czczony był przez zhellenizowanych magów z Azji Mniejszej śrpers. *Vohuman* (aw. *Vohu Manah* – „Dobra Myśl”), jeden z sześciu zoroastryjskich archaniołów Amesz Spenta („Świętych nieśmiertelnych”), patron bydła, substytut indoirańskiego boga Mithry. Istnienie jego sanktuariów i posągów w Kapadocji relacjonuje Strabon (XV.3.15)³. (ak)

AMAZIS I, król Egiptu. Diodorus o okrucieństwie jego czyni wzmiankę. Obrzydły poddanym ten monarcha, doznał wkrótce ich nienawiści, gdy go w wojnie, którą wiódł z Aktyzanem królem Etiopii, odstąpili: zwyciężony więc, a Egipt pod rządami Aktyzana, lubo cudzoziemskimi, w pokoju odetchnął. [I.75]

Gr. Ἀμασις, forma imienia egip. Ahmose, Ahmes (^oI^h ms „zrodzony z [księżycowego bóstwa] Ja^h”); historii opisywanej przez

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 543; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 32.

² Por. *Amanus Mountains*, [online:] <www.livius.org/place/amanus-mountains/> (4 IX 2015).

³ Zob. G. Widengren, *Les religions de l'Iran*, Paris 1968, s. 206.

Diodora (ks. I, 60.1) nie da się powiązać z konkretnymi władcami Egiptu, gdyż znany nam Amasis (Ahmes) I, założyciel XVIII dynastii, panował w latach 1550-1525 p.n.e., wypędził Hyksosów z Egiptu; jego następcą został jego syn, Amenhotep I. Władca etiopski (czyli nubijski) Aktisanes (gr. Ἀκτισάνης) panował najprawdopodobniej w połowie IV w. p.n.e., lub według innych źródeł około 700 p.n.e.¹ (pt)

AMAZIS II, król Egiptu wstąpił na tron po Apriesie roku 569 przed narodzeniem pańskim. Był wprzód wodzem pułków Apriesowych, wysłany na pogromienie buntowników, od nich samych królem ogłoszony, Apriesa zwyciężył i zabić kazał. Panował długo spokojnie; nie mogąc się potędze Cyrusowej oprzeć, stał się jego hołdownikiem. Umarł roku 525 przed narodzeniem pańskim, panował lat 44. [I.75]

Amasis (Ahmose) II, władca XXVI dynastii, panował w latach 570-526 p.n.e.; jego panowanie opisywał zarówno Herodot, jak i Diodor². (pt)

AMAZJASZ, król Judei, w pierwiastkach panowania potępił na śmierć zabójców ojca swego Joasa; z Idumejczykami pomyślnie wojował, ale szczęściem swoim zbytęcznie zaślepiony, gdy proroków słuchać nie chciał i zabranym w zdobyczy idumejskim bałwanom cześć Bogu prawemu należyłą oddawał, za dopuszczeniem bożym od Joasa króla Izraela na głowę porażony, jemuż w niewolę się dostał. Opanował Joas Jeruzalem, świątynię z skarbów ogołocił, mury około miasta wyrzucił. Wypuszczony na koniec z niewoli Amazjasz od zbuntowanych poddanych swoich w mieście Lachis, gdzie się był przed ich zapalczywością schronił, zabity w roku dwudziestym dziewiątym panowania swojego. [I.75]

¹ *The Oxford History of Ancient Egypt*, ed. by I. Shaw, Oxford 2002, s. 218-223; B. Kwiatkowski, *Poczet faraonów. Życie – legenda – odkrycia*, Warszawa 2002, s. 311-316; Diodorus, *Bibliotheca Historica*, ed. curavit I. Bekker, alteram L. Dindorf, recognovit F. Vogel, t. 1, Lipsiae 1888, s. 102; *Egyptian Grammar*, *op. cit.*, s. 435, 551, 570.

² *The Oxford History of Ancient Egypt*, *op. cit.*, s. 373-374, 381-383; B. Kwiatkowski, *op. cit.* s. 665-675.

Hebr. *ʿĂmašyâ*, skrócona forma imienia *ʿĂmašyâhû* „Jahwe jest silny”, król Judy (I poł. VIII w. p.n.e.), jego panowanie opisuje 2 Księga Królów (14:1-20) i 2 Księga Kronik (25:1-28)¹. (pt)

AMBRII, naród w Indiach, nad brzegami rzeki zwanej Acesinus. Kurcjusz i Strabon nazywają obywateli tamtejszych Oksydrakami. Aleksander Wielki dobywając ich stołeczne miasta, ranę szkodliwą wielce odniósł². [I.76]

U Marka Juniana Justyniusa³, historyka rzymskiego z III w. – w zależności od opracowania – Ambros⁴ lub Mandros⁵. Strabon używa terminu Sydracae (Oxydracae) w odniesieniu do mieszkańców Indii, których uważa za potomków Bachusa (Dionizosa)⁶. Terminu Oksydrakowie używa też Arrian (VI.4)⁷. Kwintus Kurcjusz Rufus określa ich mianem Sibi (IV.14)⁸. Acesinus – Akesines (gr. Acesines), rzeka Ćanab w Pakistanie i Indiach. (hm)

AMEN, słowo hebrajskie, znaczące pewność, rzetelność, prawdę; stąd owe słowa zbawiciela przyświadczające: Amen, amen dico vobis – zaprawdę, zaprawdę powiadam wam. Bierze się to

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 51; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 64.

² Por. Strabon, *Geografia* XV.1.8 oraz *The Geography of Strabo*. Literary transl. with notes by H. C. Hamilton & W. Falconer, t. 3, London 1857, s. 77, gdzie mowa o zdobyciu przez Aleksandra potężnej twierdzy Aornus.

³ *Historiarum Philippicarum*, XII.9.

⁴ Zob. np. J. Clarke, *The History of Justin with English Translation*, Dublin 1754, s. 116.

⁵ Marcus Junianus Justinus, *Abrégé des Histoires Philippiques de Trogue Pompée*, trad. et éd. M.-P. Arnaud-Lindet, [online:] www.forumromanum.org/literature/justin/ (4 IX 2015).

⁶ Por. Strabon, *Geografia* XV.1.8.; *The Geography of Strabo*, op. cit., t. 3, s. 76.

⁷ Za: Kwintus Kurcjusz Rufus, *Historia Aleksandra Wielkiego*, tłum. zespołowe pod red. L. Winniczuk, Warszawa 1976, s. 326.

⁸ Por. *ibidem*, IV.14, s. 325. Lud Sibi miał, według relacji Kurcjusza, zamieszkiwać miejsce, gdzie „Hydaspes łączy się z rzeką Akesines”, czyli w miejscu zbiegu rzek Dźhelam i Ćanab. U zbiegu tych rzek Aleksander Wielki stoczył zwycięską bitwę z królem Porosem (por. też hasła: AGALASSESES, GANGARYDOWIE oraz komentarz do hasła INDIE).

słowo czasem na wyrażenie pragnienia lub życzenia rzeczy jaskowej: Amen, fiat – niech się tak stanie. W tym tłumaczeniu amen kończy zwyczajnie modlitwy kościelne. [I.78]

Hebr. *ʾāmēn* „na pewno!”, uroczysta formuła, oznaczająca przyjęcie ważności klątwy lub oświadczenia, możliwe do przyjęcia polecenie lub oznajmienie, stanowiąca również element dokszolacji zarówno żydowskiej, jak i chrześcijańskiej¹. (pt)

AMENOPHIS, syn Ramesessa, król Egiptu, po śmierci ojcowskiej osiadł tron roku 1510 przed narodzeniem pańskim. Miał dwóch synów Sesostrysa wielkiego wojownika i Armaisa. Grecy temu monarsze nadali nazwisko Belusa, z synów jednego nazwali Egiptus, drugiego Danaus. Twierdzą niektórzy dziejopisowie, iż Amenophis był ów faraon, który Izraelitów prześladował i w Morzu Czerwonym utonął. [I.78]

Gr. Ἀμένωφις, odpowiednik egip. Amenhotep (*ʿImn-ḥtp* „Amon jest zadowolony”). Mowa najprawdopodobniej o Amenhotepie (Amenofisie) I, panującym w latach 1525-1504 p.n.e., ale był on synem wcześniej wspomnianego Ahmesa (Amasisa) I, a nie Ramzesa². Mityczny Belus (gr. Βήλος) i jego synowie: Αἴγυπτος i Δαναός występują w dziele Apollodora *Bibliotheca* (ks. II, 1.4). Za biblijnego faraona-prześladowcę Izraelitów uważa się tradycyjnie syna Ramzesa II, Merneptaha (1213-1203 p.n.e.)³. (pt)

AMIDA, bożyszcze Japończyków, ma najcelniejszą bałwochwalnicę w stołecznym mieście Jedo. Wyobrażenie tego bożyszcza: siedzi na koniu o siedmiu głowach, w postaci człowieka, głowę ma psią, jak niegdyś Anubis u Egipcjan⁴. [I.80]

Budda Amida (jap. *Amida Nyorai*). „Najcelniejsza bałwochwalnica” to największa świątynia. Jedo a. Edo – stara nazwa Tokio.

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 52; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 62-63.

² *Egyptian Grammar, op. cit.*, s. 435, 553, 583.

³ Apollodorus, *The Library*, with an English transl. by Sir J. G. Frazer, t. 1, London-New York 1921, s. 134-137.

⁴ W *Encyclopédie*, t. 1, s. 359 zawarto informację, że tak opisany posąg Amida Buddy ma się znajdować w pobliżu miasta Meako, współcześnie Kioto.

Emanacja Amida Buddy – Bodhisattwa Kannon (jap. *Kannon* lub *Kanzeon Bosatsu*), przedstawiana z głową psa, która zwieńcza głowę Bodhisattwy. (hm)

AMMON (Jupiter), pod tym przydomkiem Jowisz był czczony w Libii, gdzie w spośród piaszczystych stepów miał swoją bałwochwalnicę. Posąg jego tam był z baraniami rogami na głowie. [I.81]

Gr. Ἄμμων, egip. ^o*Imn* „Ukryty”, główne bóstwo egipskie ze świątynią w Tebach, od XII dynastii (XX w. p.n.e.) narodowy bóg Egiptu, miał swoją wycieczkę w oazie Siwa na Pustyni Libijskiej (Herodot, I.46, II.55)¹. (pt)

AMMONITOWIE, pochodzili od Ammona syna Lotowego, mieli osady swoje niedaleko Martwego Morza i Jordanu, w górach Galaad. Bóg przez Mojżesza zakazał ludowi swemu wieść wojnę z Ammonitami. W dalszych czasach częstokroć z Izraelitami wojnę wiedli; zwyciężył ich Jephte i Saul, na koniec Dawid przez wodza wojsk swoich Joaba podbił i kraj opanował. Po rozdzieleniu państwa izraelskiego należeli do królów izraelskich, razem z dziesięcioma pokoleniami. [I.81]

Hebr. (*bənê*) ^c*Ammôn*, ^c*Ammônîm* Ammonici, lud semicki, którego państwo i kultura mimo różnych kolei losu przetrwały do okresu hellenistycznego². (pt)

AMOS, trzeci w liczbie dwunastu mniejszych proroków, żył za czasów Ozjasza, króla Judy i Jeroboama, króla Izraela. [I.81]

Łac. *Amos*, z hebr. ^c*Āmōs* „podtrzymywany (przez Jahwe)”, prorok z VIII w. p.n.e., działający za panowania Jeroboama II w Izraelu (786-746 p.n.e.) i Ozjasza w Judzie (783-742 p.n.e.); jedyne infor-

---

¹ *Egyptian Grammar, op. cit.*, s. 553; Herodotus, *op. cit.*, t. 1, s. 52-53, 342-343; G. J. Berlinger, *Leksykon mitologii. Mity ludów i narodów świata*, Warszawa 2005, s. 24-25.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 53-54; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 786.

macje o nim przynosi Księga Amosa, zawierająca mowy, przypowieści i wizje przypisywane tej postaci¹. (pt)

AMURAT I, cesarz turecki, wielokroć Jana Paleologa cesarza greckiego zwyciężył, Trację zawojował. On najpierwszy milicję janczarów ustanowił. Zabity na wojnie roku 1389, panował lat 30. [I.82]

Murat I – sułtan turecki (1360-1389). Wcielił do swego państwa emiraty anatolijskie (bitwa pod Konyą) w 1386 r. oraz po licznych podbojach teren całej Tracji. W 1361 r. zdobył Adrianopol (tur. Edirne), do którego przeniósł stolicę państwa. Zajął ponadto szereg ważnych terenów Macedonii, Serbii i Bułgarii. Poległ w bitwie na Kosowym Polu (1389), w której wojska tureckie mimo wielkich strat rozgromiły wojska serbskie, a Serbia zmuszona została do przyjęcia zwierzchnictwa tureckiego. Zasłynął też jako twórca nowych struktur wojskowych – formacji janczarów². (esg)

AMURAT II, cesarz turecki, już był obległ Konstantynopol, ale taki znalazł odpór, iż ze stratą i wstydem odstąpić musiał. Huniades sławny oparł się jego potężde i do wejścia w traktaty przymusił. Który że bez żadnej przyczyny od Władysława polskiego i węgierskiego króla złamany był, niedotrzymania wiary tenże monarcha życiem przyplącił u Warny. Umarł Amurat r. 1451, panował lat 31. [I.82]

Murat II – sułtan turecki (1421-1451). Rozpoczął nową erę podbojów – w 1430 r. zajął Saloniki, w 1439 r. – Serbię, a w 1444 r. zwyciężył połączoną armię polsko-węgierską pod wodzą Władysława III Warneńczyka pod Warną (gdzie zginął Władysław Warneńczyk) oraz wojsko Jana Hunyadiego na Kosowym Polu w 1448 r. W 1446 r. podbił Peloponez³. (esg)

---

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 35; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 56-57; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 786.

² Por. *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Murat I” oraz J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 44-47.

³ *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Murat II” oraz J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 51-52.

AMURAT III, cesarz turecki, syn Selima, wstąpił na tron roku 1574. Braci swoich pozostałych zabić rozkazał. Wojnę dość szczęśliwą z Persami prowadził. Umarł roku 1595, mając lat 48. [I.83]

Murat III – sułtan turecki (1574-1595). W latach 1577-1590 prowadził działania wojenne przeciwko Persji. W początkowym okresie Turcja odnosiła sukcesy, zajmując Armenię, Azerbejdżan oraz miasta Tyflis i Tebriz. Z czasem przewagę zaczęły zdobywać wojska perskie, choć jeszcze w 1590 r. zawarto umowę, na mocy której Azerbejdżan z Tebrizem, Gruzja, obszary na Kaukazie aż po M. Kaspijskie przeszły pod zwierzchnictwo tureckie. Za panowania Murata III nastąpiło też nawiązanie bliższych stosunków turecko-marokańskich. Sam Murat III zasłynął jako mecenas sztuki i nauki oraz uzdolniony poeta¹. (esg)

AMURAT IV, cesarz turecki, w 15 roku na tron wyniesiony. Wojnę z Persami wiódł, Bagdad był obległ, ale od przedsięwzięcia tego odstąpić był przymuszonym. Nagrodził takową niepomysłność powtórna, a wielce szczęśliwą wojną z Persami, ponieważ wiele krain zdobył i Bagdadu dostał. Niedługo się jednak tym szczęściem cieszył, śmierć jego przypadła roku 1640, panował lat siedemnaście, żył lat trzydzieści dwa. [I.83]

Murat IV – sułtan turecki (1623-1640). Wyniesiony na tron w wieku 10 lat w wyniku detronizacji poprzedniego sułtana Mustafy I, zdradzającego oznaki choroby umysłowej. W rzeczywistości przez pierwsze lata jego panowania rządy sprawowała jego matka (Valide Sultan) Kösem. Po dojściu do pełnoletności Murat IV odsunął od rządów swych doradców i przejął władzę. Próbował opanować rosnącą anarchię, wprowadzając radykalne zarządzenia oraz ograniczając nadmierną samowolę niektórych formacji wojskowych (janczarzy, spahisowie). Murat IV prowadził dwie kampanie wojenne przeciwko Persji, zakończone w 1630 r. pokojem zawartym

---

¹ *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Murat III” oraz J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 87-92.

w Kasr-e Szirin, w wyniku którego Persja zatrzymała Azerbejdżan, a Turcja odzyskała Bagdad, Mosul oraz wschodnią Anatolię¹. (esg)

ANANIAS, jeden z trzech pacholąt babilońskich, których za to, że posągowi jego kłaniać się nie chcieli, Nabuchodonozor król w piec ognisty wrzucić kazał, ale Bóg prawych imienia swego chwalców przez anioła od śmierci wybawił. [I.85]

Gr. Ἀνανίας, z hebr. *Hānanyâ*, skróconej formy imienia *Hānanyāhû* „Jahwe jest łaskawy”, towarzysz Daniela; cała opowieść znajduje się w Księdze Daniela (1-3), wraz z greckim dodatkiem deuterokanonicznym². (pt)

ANANIAS, żydowin uczeń Piotra św., że prawdy przed tymże apostołem w obwieszczeniu kwoty ze sprzedanej majątności wyjawić nie chciał, wraz z żoną Safirą śmiercią nagłą od boga skarany. [I.85]

Gr. Ἀνανίας, z hebr. *Hānanyâ*, skróconej formy imienia *Hānanyāhû* „Jahwe jest łaskawy”; występuje w Dziejach Apostolskich (5:1-10)³. (pt)

ANGOLA albo **DONGO**, królestwo w Afryce, dzieli się na osiem części. Handel największy kraju tego zawisł na sprzedawaniu ludzi. Król Angoli, jako twierdzą niektórzy autorowie, może wyprowadzić w pole w czasie wojny 200 000 ludzi. Portugalczycy w miejscach nadbrzeżnych królestwa tego mają swoje osady. Wiara chrześcijańska wprowadzona tam roku 1584. Obywatele jednak poddani króla po większej części są bałwochwalcy. [I.90]

Państwo Ndongo zajmowało środkową część dzisiejszej Angoli i do połowy XV w. zależne było od powstałego w XIV w. królestwa Konga. Jego władcy nosili tytuł *ngola*, od którego wywodzi

¹ Por. *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Murat IV” oraz J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 98-100, 121, 142.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 547, 548; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 318.

³ W. Bauer, *op. cit.*, s. 115; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 547, 548; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 318.

się nazwa kraju¹. W drugiej połowie XV w. tereny nadbrzeżne Angoli skolonizowane zostały przez Portugalczyków, a od roku 1514 podlegały one jurysdykcji kościelnej przeora Zakonu Rycerzy Chrystusa z siedzibą w Funchal na Maderze. W 1596 r. papież Klemens VII ustanowił w Angoli diecezję z rezydencją biskupią w Luandzie². (ps)

ANNA (święta), małżonka Joachima po wszystkie wieki sławna urodzeniem najświętszej Maryi Panny matki syna bożego. Kościół boży obchodzi uroczystość Anny św. 25 lipca. [I.90]

Gr. "Avva z hebr. *Hannâ*, „łaskawość (Boga/Jahwe)”³. Nowy Testament nie wspomina rodziców Marii; ich imiona podaje chrześcijańska tradycja apokryficzna, np. *Protoewangelia Jakuba* z drugiej połowy II w.⁴. (pt)

ANNA, prorokini z pokolenia Afer, córka Phanuela, wdowiej wstrzemięźliwości przykład do lat osiemdziesiąt czterech; cały prawie czas życia swojego w kościele na modlitwie i rozmyślaniu przetrwała. Doczeka się na koniec z Symeonem starcem nieokreślonej pociechy oglądania narodzonego syna bożego. Jej pieśń na ów czas Pismo Święte obwieszcza. [I.90]

Gr. "Avva z hebr. *Hannâ*, „łaskawość (Boga/Jahwe)”⁵; występuje w Ewangelii Łukasza (2:36-38)⁶. (pt)

ANNIBAL, syn Amilkara zwanego Barkas, wódz kartagiński. Najprzód wślawiać się począł wojnami z rozmaitymi narodami w Hiszpanii. Sagunt, jedno z najprzedniejszych miast tamtego królestwa, po siedmiomiesięcznym oblężeniu wziął i zburzył. Że zaś to miasto sprzymierzone było z Rzymianami, naród ten przeto wojnę Kartagińczykom wypowiedział. Nie dał się uprzedzić Annibal, uprzątąwszy wszystkie przeszkody, z wojskiem swo-

¹ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Ndongo”.

² *The Catholic Encyclopedia, op. cit.*, t. 1, s. 512.

³ W. Bauer, *op. cit.*, s. 139; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 316.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 65, 671-672.

⁵ W. Bauer, *op. cit.*, s. 139; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 316.

⁶ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 65.

im zwycięskim przez całą Hiszpanię i Galię przeszedł, góry Pirenejskie i Alpes przebył, na koniec wszedłszy w włoskie kraje, najprzód Scypiona pod Trebią, dalej Flaminiusza u Trazymeny, na koniec Warrona przy Kannach zwyciężył. Tymi zwycięstwami tak Rzymian osłabił, iż twierdzą niektórzy, iż gdyby się był prosto do Rzymu udał, byłby go dostał. Jakoż radził mu to jeden z wodzów wojska jego, lecz gdy Annibal na tym przestać nie chciał, rzekł: dali bogowie Annibalowi zwycięstwo, ale ujęli sposobów korzystania z zwycięstwa. Przyczynę opuszczenia tak dobrej pory kładą kronikarze delicje Kapuy, które zbyt tego wielkiego bohatera uwiodły. Cokolwiek bądź, Fabiusz najpierwszy wstrzymał jego impet, a zwłaczając czas, unikając potyczki, marszami ustawicznymi trudząc nieprzyjaciela, zasłużył sobie na pochwałę od swej ojczyzny. Stąd zaś, że zwłoką kraj ocalił, nadany mu przydomek: Cunctator. Równie jak Fabiusz skromnością i cierpliwym uwłaczaniem, Marcellus odwagą i przemyśłem nieraz Annibala pokonał. Na koniec, gdy Rzymianie znaczne wojsko do Afryki wysłali, strwożeni Kartagińczykowie przyzwali na obronę własnego kraju Annibala. Przez lat kilkanaście zwycięsko w kraju nieprzyjacielskim goszcząc, z niezmiernym żalem theatrum sławy swojej porzucił. Odtąd we wszelkich okolicznościach przeciwnej fortuny doznawał. Zwyciężony pod Zamą od Scypiona Afrykańskiego, sam przywiódł do tego współobywateli, iż przymierze z ciężkimi nader kondycjami z Rzymianami zawarł. Starał się potem w pokoju być użytecznym ojczyźnie i dlatego, gdy został pierwszym urzędnikiem, ustanowił prawa pożyteczne, ale że te sprzeciwiały się niegodziwym zyskom możniejszych, zmówili się wszyscy na niego, i do tego przywiedli, że z własnej ojczyzny po kryjomu uciekać musiał, zabrawszy z sobą wielkie skarby. A że był wieczną nieprzyjaźń Rzymianom wypowiedział i zaprzysiągł, udał się do Antiocha króla Syrii, którego przywiódł do wojny z Rzymianami; ale ten monarcha nie słuchając rad Annibalowych, sromotnie zwyciężony został. Udał się więc Annibal do Prufiasza króla Bithynii, ale go i tam zapalczywość rzymska wynalazła. Wysłali więc posły do Prufiasza, domagając się z groźbą, żeby im Anni-

bala wydał. Dowiedział się o celu takowego poselstwa Annibal, i nie chcąc wpaść w ręce nieprzyjaciół swoich, sam się otruił; przed samą śmiercią wymawiał Rzymianom podłość, że się i bezbronno starca obawiali. Umarł roku od założenia Rzymu 571 mając wieku swojego lat 64. Wszyscy dziejopisowie przyznają wielkiemu temu człowiekowi wiadomość wszelką kunsztu wojennego, umysł wspaniały, obrotność nadzwyczajną, przytomność największymi niebezpieczeństwami nigdy nie zrażoną. Znajomość ludzi, osobliwie tych, z którymi miał do czynienia osobliwa w nim była. [I.91]

Fen. *hnb^cl* [*Hanniba^cl*] „Baal jest łaskawy/łaskawość Baala”¹, wybitny wódz kartagiński (247-182 p.n.e.)². (pt)

ANTIOCHIA, nad rzeką Orontem, miasto stołeczne Syrii, założone od Seleuka Nikanora króla; przy zawojowaniu Azji dostało się pod władzę rzymską. Wspaniałość budynków, wielość mieszkańców, ogrody rozkoszne przedmieść, osobliwie tego, które się zwało Dafne, uczyniły to miasto najcelniejszym Azji Mniejszej. Przy pierwszym zaszczerpieniu wiary, Piotr święty w Antiochii katedrę swoją ustanowił, w tymże mieście najpierwsi prawowierni chrześcijanami zwać się poczęli³. Katedra antiocheńska tytułem patriarchalnym uczczona była. Teraz to miasto cięń tylko dawnej wspaniałości w ogromnych rozwalinach zachowuje, zostając pod jarzmem tureckim. [I.94]

Dziś miasto w Turcji (tur. Antakya) nad rzeką Orontes. Założone w 300 r. p.n.e. przez Seleukosa I Nikatora na cześć jego ojca, Antiocha. O pobycie św. Piotra apostoła w Antiochii wspomina św. Paweł w swoim liście do Galacjan (Gal 2:11-14). (ps)

ANUBIS, bożyszcze Egipcjan. Posągi jego prezentowały (jako jeszcze i teraz z niektórych zachowanych znać) osobę człowieka z głową psią. [I.97]

---

¹ L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 316.

² *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 351-352.

³ Dz 11:26.

Gr. Ανοῦβις z egip. ¹*Inpw*, egipski bóg i przewodnik zmarłych, przedstawiany jako leżący szakal lub człowiek z psią głową¹. (pt)

AOD, sędzia ludu bożego, był z pokolenia Beniamina. Lud izraelski z niewoli Moabitów wyswobodził, Eglona ich króla zabił. Obrany sędzią po tym zwycięstwie, w pokoju urząd sprawował do śmierci swojej. Skoro zaś umarł Jabin, król chananejski lud izraelski zwyciężył i trzymał pod jarzmem przez lat dwadzieścia. [I.97]

Gr. Ἠὼδ, Αὼδ (tak w Septuagincie), hebr. ²*Ēhūd* „gdzie jest Hud. Według Księgi Sędziów drugi sędzia Izraela (3:12-30)². (pt)

APAMEA, stołeczne miasto prowincji tegoż nazwiska w Azji Mniejszej. Seleucus Nikanor albo Nikator³ był jej fundatorem i dał jej nazwisko małżonki swojej. Dziś pod władzą turecką zostaje i nazywa się Hama. [I.97]

Obecnie stanowisko archeologiczne Afamyā w Syrii, położone ok. 55 km na płn.-zach. od miasta Hama. (ps)

APHARSAEI, narody wspomniane w księgach Ezdrasza, sprzeciwiali się Izraelitom w ich powrocie z niewoli babilońskiej i przeszkadzali budowaniu kościoła bożego. [I.98]

Łac. *Apharsei*, aram. ⁴*Āpārsāyê*, prawdopodobnie mieszkańcy miasta Sippar, wzmiankowani w Księdze Ezdrasza (4:9)⁴. (pt)

APIS, tak się nazywał w Egipcie wół, którego tamtejsza zabo-
bonność czciła za boga. Bałwochwalnica jego była w mieście Memphis. [I.98]

¹ *Egyptian Grammar, op. cit.*, s. 554; G. J. Berlinger, *op. cit.*, s. 30-31.

² *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 29-30; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 383; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 19.

³ Seleukos I Nikator.

⁴ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 643; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 730.

Gr. Ἄπις, egip. *Hp*, bóstwo płodności czczone pod postacią byka, żyjąca postać Ptaħa, głównego boga miasta Memfis (Herodot, II.153)¹. (pt)

ARABIA, kraj obszerny w Azji, z trzech stron oblany morzem, z czwartej graniczy z Egiptem i Palestyną. Dzieli się pospolicie na trzy części, na Arabię Szczęśliwą, Kamienną i Pustą. Mieszkańcy zaszczycają się pochodzeniem od Abrahama, przez Izmabela syna jego z Agary. Byli najprzód poganami, wkrótce po przyjsciu na świat zbawiciela, wiarę świętą przyjęli. Około roku 700 Mahomet początki błędów swoich tam rozsiewać począł, i dotąd Arabowie Alkoranu trzymają się. Następcy Mahometa, którzy się Saracenami zwać poczęli, przed rządem kalifów rozciągnęli szerokie panowanie swoje w trzech częściach świata, królestwo albowiem hiszpańskie im podlegało oprócz niektórych północnych prowincji.

Teraźniejsi Arabowie tułają się na wzór Tatarów, pewnych stanowisk nie mają i życie całe pod namiotami trawia; lud do rozbojów skłonny, a przeto drogi w ich kraju niebezpieczne; karawany nawet tureckie, które do Mekki idą, dla tej przyczyny znacznym konwojem opatrzone być muszą.

Najwyższe Arabii rządy przy cesarzu tureckim. Mekka jednak ma swego szeryfa, i inne małe prowincje swoich rządzców; wszyscy się jednak uznają być hołdownikami Porty.

Język arabski (którym Alkoran pisany) najwyborniejszy ze wszystkich azjatyckich, przeto osobliwiej, iż za panowania kalifów nauki w tym kraju znacznie kwitnęły. Księgom zaś arabskim winniśmy wiele, osobliwie w filozofii kunszcie doktorskim. Arabia mało ma miast, najslawniejsze Mekka, zaszczycona pielgrzymstwem muzułmanów, i Medyna grobem Mahometa². [I.104]

W starożytności Rzymianie dzielili Półwysep Arabski na trzy krainy: Arabię Szczęśliwą (*Arabia Felix*), Arabię Skalistą (*Arabia Petraea*) i Arabię Pustynną (*Arabia Deserta*). Muzułmańscy Arabowie zamieszkujący Półwysep Arabski wyprowadzają swoją genea-

¹ *Egyptian Grammar, op. cit.*, s. 540; Herodotus, *op. cit.*, t. 1, s. 464-465; G. J. Berlinger, *op. cit.*, s. 31-32.

² Zob. hasła MEKKA oraz MEDYNA.

logię od Izmaela (ar. *Ismāʿīl*), syna Abrahama (ar. *Ibrāhīm*) i egipskiej niewolnicy Hagar (ar. *Hāġar*). Chrystianizacja Półwyspu Arabskiego rozpoczęła się na długo przed 700 r. W wiekach V i VI istniały tam trzy silne ośrodki chrześcijańskie: w części północnej podległe Bizncjum państwo Gassanidów oraz zależne od Persji państwo Lachmidów, natomiast na południu Nadżran (ar. *Naġrān*)¹. Mahomet rozpoczął głoszenie nowej religii ok. 610 r.

W czasach Krasickiego na Półwyspie Arabskim ciągle jeszcze przeważała ludność beduińska, trudniąca się nierzadko rabunkowymi napadami na pielgrzymkowe czy też kupieckie karawany.

Emirów Mekki, pełniących od stuleci funkcję opiekunów i stróżów miejsc świętych, obdarzano tradycyjnie honorowym tytułem *šarīf* (dosł. „szlachetny”), zarezerwowanym dla potomków proroka Muhammada w prostej linii poprzez jego wnuka Ḥasana, syna ʿAlego Ibn Abī Tāliba². Z początkiem XVI w. Półwysep Arabski dostał się pod panowanie tureckie. Władcy Mekki zachowali stosunkowo dużą autonomię, jednak w 1517 r. szarif Barakāt Ibn Muḥammad uznał zwierzchnictwo kalifa otomańskiego. (ps)

ARAM, piąty syn Sema, ojciec Ufa, Hula, Gethera i Mesy, od których poszły narody syryjskie. [I.104]

Hebr. *ʿĀrām* „Aram, Aramejczyk”, określenie zarówno ludu semickiego, jak i tworzonych przez niego państw na terytorium starożytnego Bliskiego Wschodu³. (pt)

ARAN, syn Tharego, brat Abra

hama, umarł za życia jeszcze ojca swojego w Ur, mieście Chaldejskim. Synem jego był Loth, który był, rozdzieliwszy majątność swoją z Abrahamem, w Sodomie osiadł. [I.104]

Gr. Ἀράβ, z hebr. *Hārān*, wzmiankowany w Księdze Rodzaju (11:26-31)⁴. (pt)

¹ *The Catholic Encyclopedia*, *op. cit.*, t. 1, s. 666-674.

² *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 9, s. 329-338.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 83-84; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 86.

⁴ *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, Appendix I, s. 21; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 551; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 244.

ARARAT, góra Armenii na której korab Noego osiadł. [I.105]

Hebr. ²*Ārārāt*, biblijna nazwa kraju we wschodniej części Azji Mniejszej, blisko jeziora Van; asyr. *Urartu*; Księga Rodzaju wspomina, że arka osiadła na górach Ararat (8:4)¹. (pt)

ARAXES, rzeka Azji, wypada z gór Armenii, z impetem wielkim płynie, stąd Wirgiliusz: *Et Pontem indignatus Araces*. Nazywa się teraz ta rzeka Kolahez. [I.105]

Gr. Ἀράξης, łac. *Araxes*, rzeka w Armenii, dzis. Aras², rzeka graniczna pomiędzy Iranem a Azerbejdżanem i Armenią. Do Morza Kaspijskiego wpływa rozlana w bagienną deltę. (pt, ak)

ARBELA, miejsce sławne w Asyrii zwycięstwem Aleksandra Wielkiego nad wojskiem Dariuszowym. [I.105]

Stolica starożytnej mezopotamskiej prowincji o tej samej nazwie, leżąca pomiędzy Małym i Wielkim Zabem, na przecięciu szlaków karawanowych, miasto o nieprzerwanej ciągłości osadniczej, poświadczonej w inskrypcjach od ok. VIII w. p.n.e.; w czasach asyryjskich Arbela była głównym ośrodkiem kultu bogini Isztar; Cyrus Wielki, podbiwszy Asyrię w roku 547 p.n.e., uczynił ją stolicą satrapii Aθura. Na północ od niej rozegrała się bitwa pod Gaugamelą (331 p.n.e.), w której Aleksander Wielki pokonał armię Dariusza III, otwierając sobie drogę do podboju imperium perskiego. W czasach następców Aleksandra, Seleucydów, była stolicą eparchii Adiabene, następnie (II w. p.n.e.-pocz. III w. n.e.) – obszarem rywalizacji partyjsko-rzymskiej³. Obecnie Erbil lub Hauler – stolica Regionu Kurdystanu w Iraku. (ak)

ARCHI-SYNAGOGUS, u Żydów nazywał się przełożony zgromadzenia synagogi. [I.106]

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 87; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 88.

² *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 78-79.

³ J. F. Hansman, „Arbela”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 2, s. 227-228, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/arbela-assyrian-arbailu-old> (4 IX 2015).

Łac. *archisynagogus*, z gr. ἀρχισυνάγωγος „przełożony synagogi” (15-23)¹. (pt)

ARETAS, król części Arabii, że miał jurysdykcję w Damaszku, znać z listu Pawła świętego, w którym pisze, iż przełożony tego króla chciał go wydać, ale przez braci w koszu z murów spuszczoney, uszedł rąk jego². [I.109]

Aretas IV (nab. *Hāritat*) – król nabatejski, panował od 8 r. p.n.e do 40 r. n.e.³ (ps)

ARIMANIUS albo **ARIMANES**, bóstwo u Persów. Za sprawcę wszego złego był miany. Stąd Manichejczyków błędy początek wzięty, naznaczających istności osobne początkami i sprawcami złego lub dobrego. [I.111]

Aw. Angra Mainju („Zły Duch”), śrpers./npers. *Ahriman* – w religii zoroastryjskiej upostaciowanie zła, Szatan, przeciwnik Boga. W awestyjskich *Gathach* (hymnach przypisywanych samemu Zaratusztrze) jest bliźniaczym bratem i wrogiem Spenta Mainju („Świętego/Dobrego Ducha”), w wersji zurwanistycznej ich ojcem jest Zurvān – Czas Nieograniczony, Święty Duch rodzi się dzięki składanej przez niego ofierze, Zły – na skutek zwątpienia w jej skuteczność. Bracia dokonują pierwotnego wyboru moralnego i powołują do życia przeciwstawne kategorie bytów. Tak stworzony świat skazany jest na wieczny konflikt i walkę przeciwnych zasad – Dobra i Zła, Prawdy i Fałszu (*Yasna* 30)⁴. W późniejszych wersjach zoroastryzmu Ahriman staje się przeciwnikiem samego najwyższego boga – Ōhrmazda (aw. Ahura Mazda). W wyniku ostatecznej bitwy kładącej kres istnieniu świata materialnego ma zostać unicestwiony⁵. Zoroastryjski dualizm został doprowadzony do formy skrajnej w doktrynie manichejskiej (Māni – 216-276): przeciwnikiem Ahrimana (Ahrmēn), Boga Ciemności jest tam najwyższy bóg

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 50; W. Bauer, *op. cit.*, s. 226.

² Kor 2:32-33.

³ Por. [online:] <www.britannica.com/EBchecked/topic/33538/Aretas-IV> (4 IX 2015).

⁴ *Le Zend-Avesta*, trad. J. Darmesteter, t. 1, Paris 1982, s. 220-224.

⁵ J. Duchesne-Guillemin, hasło „Ahriman”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 1, s. 670-673, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/ahriman> (4 IX 2015).

Zurwān, Bóg Światłości, a Ōhrmazd w systemie manichejskim jest Człowiekiem Kosmicznym, stworzonym do walki ze Złem. Stworzona przez dobrego boga światłość jest równoznaczna z duchem, zaś materia, stworzona przez jego przeciwnika, utożsamiana jest ze złem i ciemnością¹. Manicheizm, będący syntezą irańskich i judeo-chrześcijańskich idei religijnych, był zwalczany jako herezja zarówno przez Kościół, jak i przez ortodoksyjną zoroastrijską. (ak)

ARIMASPES, narody Scythii. Herodot ich jednookimi nazwał. [I.111]

Herodot (IV.13): „Za Issedonami mieszkali Arimaspiowie, mężowie o jednym oku”²; według Strabona (XI.6.2)³ starożytni autorzy Arimaspiami nazywali jedno z plemion scytyjskich, mieszkających nad Morzem Czarnym, Dunajem i Adriatykiem (o braku oka nie wspomina). (ak)

ARIMATHII albo **ARIMANTHIA**, miasto Palestyny; z niego był rodem Józef uczeń, który ciało zbawiciela za pozwoleniem zwierzchności z krzyża zdjął i z wielką uczciwością w własnym grobie złożył. [I.111]

Łac. *Arimathia*, gr. Ἀριμαθαία, miejscowość w Judei, ojczyste miasto Józefa z Arymatei, wzmiankowana we wszystkich ewangeliach (Ewangelia Mateusza 27:57, Marka 14:43, Łukasza 23:50 oraz Jana 19:38)⁴. (pt)

ARKA albo Korab Noego, z rozkazu bożego sporządzony, w czasie potopu tego patriarchę z żoną, dziećmi i rozmaitego rodzaju zwierzętami od zguby powszechnej uwolnił. [I.114]

Łac. *arca* „skrzynia; arka”; opisana w Księdze Rodzaju (6)⁵. (pt)

---

¹ G. Widengren, „Manichaeism and its Iranian Background”, [w:] *The Cambridge History of Iran*, t. 3, Cambridge 1983, s. 972-982; K. Rudolph, *op. cit.*

² Herodot, *op. cit.*, t. 1, s. 278.

³ *The Geography of Strabo*, with an English transl. by H. L. Jones, t. 5, London-Cambridge Mass. 1954, s. 245.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 100; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, *op. cit.*, s. 1573; W. Bauer, *op. cit.*, s. 213.

⁵ A. Jougan, *op. cit.*, s. 49; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 102.

ARKA przymierza, skrzynia z rozkazaniem bożym sporządzona, i w niej złożone tablice Mojżeszowe, księgi prawa, naczynie manny i laska Aaronowa. Przytomność boża osobliwym sposobem w tym złożeniu arki wydawała się; miejsce, gdzie była złożona zwało się: Święte-Świętych, i raz tylko w roku najwyższemu kapłanowi tam wchodzić godziło się. Pismo boże jej formę, cuda przez nią działane i inne jej tyczące się okoliczności obszernie wypisuje. [I.114]

Łac. *tabernaculum foederis*, także *foederis arca*, tłum. hebr. *ʿārôn habbārît* „skrzynia, przybytek przymierza”¹. (pt)

ARMENIA, królestwo niegdyś w Azji znamienite, dziś pod władzą turecką zostaje i onym haracz płaci. [I.114]

W XVIII w. Armenia na mocy traktatu zawartego w wyniku wojen persko-tureckich została podzielona: ziemie na północ i wschód od armeńskich gór należały do Persji, natomiast na południe i na zachód znajdowały się pod panowaniem tureckim². (ps)

ARPHAXAD, syn Sema, narodził się w dwie lecie po potopie. W trzydziestym piątym roku wieku swego zrodził Salego, żył lat czterysta trzy. Umarł roku od stworzenia 2096. [I.116]

Gr. Ἀρφαξάδ, z hebr. *ʿArpākšad* (imię pochodzenia niesemickiego), wzmiankowany w Księdze Rodzaju (10:24, 11:10-13)³. Daty podawane przez Krasickiego nie zgadzają się z mityczną chronologią tekstu biblijnego, por. sprzeczności dotyczące dat śmierci Abrahama. (pt)

ARPHAXAD, król Medów. Pismo Święte czyni o nim wzmiankę na początku księgi Judyty, opisując, jak zbudował miasto Ekbatanę i jako potem zwyciężony został. [I.116]

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 671; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 102-103; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 87.

² M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Warszawa 1977, s. 137-138.

³ *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, Appendix I, s. 21; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 106; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 32.

Arfaksad, Arpachszad, w Biblii (Księga Judyty 1) przedstawiony jako król Medów, założyciel Ekbatany, pokonany przez panującego w Niniwie króla Asyrii Nabuchodonozora – postać, której pierwowzorem może być Fraortes (med. Frawartisz, ok. 675-652 p.n.e.), który zginął w bitwie z Asyryjczykami, lub jego ojciec Deiokes (Dahyuka, ok. 727-675 p.n.e.), przez Herodota (I.105-102) uważany za założyciela państwa medyjskiego i budowniczego Ekbatany – miasta na planie kosmicznym, otoczonego siedmioma pierścieniami murów¹. Postać o imieniu Arpachszad jest też w Biblii potomkiem Sema, syna Noego (Rdz 10: 24; 11:10-13)². (ak)

ARSACIDES, nazwisko powszechne królów perskich albo Parthów, następców Arsacyusza I króla. [I.117]

Arsacydzi, Arsakidzi, Aszkanidzi – dynastia partyjska (ok. 247 p.n.e.-224 n.e.), wywodząca się od Arsaka (ok. 247-217 p.n.e.) z partyjskiego plemienia Dahów, przybyłego ze stepów na wschód od Morza Kaspijskiego, rządząca na terenach zdobytych na Seleucydach, od Kaukazu po Baktrię. Partowie zostawili niewiele śladów pisanych, chociaż na ich dworach kwitła wysoka kultura łącząca w sobie elementy irańskie i helleńskie. Prowadzili wojny z Rzymem o terytoria graniczne (Mezopotamia, Syria, Armenia); ostatni król z tej dynastii Ardawān IV (213-224 n.e.), zginął w walkach z Ardaszirem, założycielem perskiej dynastii Sasanidów³. (ak)

ARTAXERXES I, król perski nazwany *Longimanus* Długoreki, synem był Xerksa, po którym wstąpił na tron perski r. 465 przed narodzeniem bożym, zabójcą ojca swego Artabana na pierwszym zaraz wstępie śmiercią ukarał; porządek należyty w rząd kraju wprowadził. Themistoklesa wygnanego z Grecji łaskawie przyjął i hojnie do śmierci podejmował, Egipcjanów zbuntowanych zwyciężył. Panowawszy lat 42 w pokoju żywota dokonał. [I.117]

¹ Herodot, *op. cit.*, t. 1, s. 66-69.

² O podziale świata pomiędzy trzech synów Noego i lokalizacji potomków Arpachszada zob. M. Liverani, *Nie tylko Biblia. Historia starożytnego Izraela*, tłum. J. Puchalski, Warszawa 2014, s. 251-253.

³ M. J. Olbrycht, „Okres panowania Arsakidów w Iranie (247 przed Chr.-224 po Chr.)”, [w:] *Historia Iranu*, red. A. Krasnowolska, Wrocław 2010, s. 161-222.

Artakserkses (Artachsza) I (465-424 p.n.e.), syn Kserksesa I, do-
szedł do władzy po tym, jak jego ojciec zginął z rąk spiskowców.
Tłumił powstania w Baktrii i Egipcie. Po najeździe floty ateńskiej
na Cypr w roku 450 p.n.e. zawarł z Atenami pokój, ustalający gra-
nice wpływów obydwu stron na lądzie i na morzu. Udzielił azylu
Temistoklesowi, zwycięzcy spod Salaminy (480 p.n.e.), wypędzo-
nemu z Aten ok. 470 r. p.n.e., dając mu w zarząd miasta w Anatolii,
m.in. Magnezję¹. (ak)

ARTAXERXES II, zwany Mnemon, syn Dariusza, wnuk Ar-
taxerxa I. Cyrusa młodszego brata bunt wkrótce nastąpił, po
wstąpieniu jego na tron, i byłby może pomyślnie się zakończył,
gdyby był Cyrus w batalii pod Kunaksą nie zginął. Umarł r. 362
przed narodzeniem Chrystusa, panował lat 43. [I.117]

Artakserkses (Artachsza) II (404-359 p.n.e.), syn Dariusza II,
długo walczył o władzę z popieranym przez Spartę bratem Cyru-
sem Młodszym, który wreszcie zginął pod Kunaksą (401 p.n.e.).
W czasie swego długiego panowania Artakserkses II tłumił bunty,
m.in. w Egipcie, w Jonii i na Cyprze, bunt Kadusjów i inne, nie bę-
dąc w stanie utrzymać w całości rozpadającego się imperium². (ak)

ASA, król Judy wstąpił na tron po śmierci ojca swojego Abiama.
Zaraz w pierwiastkach panowania wszystkie bożyszczka poznosić
kazał; z Baazą królem Izraela wojnę prowadząc, skarbami ko-
ściota bożego kupił sobie pomoc Benedada, króla Syrii. Strofo-
wany o to przez proroka Hananiasza, do więzienia go wtrącić
rozkazał. Umarł w 39 roku panowania. [I.120]

Hebr. ² *Āsâ* „mirt (?)”, król Judy (ok. 913-873 p.n.e.), jego dzieje
opisuje 1 Księga Królów (15) i 2 Księga Kronik (13-16)³. (pt)

ASBYSTES, naród Libii; graniczyli z Cyrenyjczykami. [I.120]

Gr. Ἀσβύσται, lud wzmiankowany przez Herodota (IV.170)¹. (pt)

¹ *Ibidem*, s. 89-91.

² M. Ołbrycht, „Iran w epoce Achemenidów (550-320 przed Chr.)”,
[w:] *Historia Iranu*, *op. cit.*, s. 92-95.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 108; L. Koehler,
W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 71.

ASER, jedno z dwunastu pokoleń izraelskich; pochodziło od Asera syna Jakubowego z Zelphi, służebnicy Lii. Osady tego pokolenia rozciągały się od morza i gór Karmelu, do Sichor i Labanath. [I.120]

Hebr. ^{אָשֵׁר} „potomstwo (?)” (łączone też z nazwami bóstw); syn Jakuba, od którego wywodzić się miało jedno z plemion, zamieszkujących północny pas nadbrzeżny aż po Tyr; wzmiankowane m.in. w Księdze Rodzaju (30, 35, 49)². (pt)

ASIA, patrz Azja.

ASIMA albo **ASIMACH**, bożyszczce Samarytanów bałwochwalnych, wzięte od Persów, którzy je zwali Afuman, Żydzi zaś Szamaim. [I.121]

Hebr. ^{אֲשִׁמָּה}, bóstwo sprowadzone przez aramejskich osadników z Hamy do Samarii; wzmiankowane w 2 Księdze Królów (17:30); być może powiązane znaczeniowo ze starosemickim bóstwem trzód *Im*³. (pt)

ASION-GABER, miasto Idumei nad Morzem Czerwonym. Tam Salomon flotę sporządził, którą potem wysłał do Ophir, na szukanie złota. [I.121]

Łac. *Asiongaber*, z hebr. ^{עֲשׂוֹן-גִּבְעַר}, miasto w Edomie nad zatoką Akaba, wzmiankowane m.in. w związku z wyprawą floty Salomona w 1 Księdze Królów (9:26) i 2 Księdze Kronik (8:17)⁴. (pt)

ASMODEUSZ, nazwisko ducha złego, który opanował Sarę córkę Raguela i siedmiu jej mężów zabił. Tobiasz młody za pomocą Rafała anioła czarta tego odegnał i Sarę w małżeństwo pojął. [I.122]

¹ Herodotus, *op. cit.*, t. 2, s. 374-375; *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 1, s. 747.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 112; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 94.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 113; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 91.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 448; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 807; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, *op. cit.*, s. 474.

Łac. *Asmodeus*, gr. Ἀσμοδαῖος, ostatecznie ze stpers. *Aēšma Daēva* „demon gniewu”¹; demon występujący w deuterokanonicznej Księdze Tobiasza (3:8, 8:3)². (pt)

ASPHALTITES, albo Morze Martwe w Palestynie, na miejscu miast Sodomy i pobliskich. [I.122]

Łac. *Asphaltites (lacus)* „jezioro asfaltowe”, tj. Morze Martwe³. (pt)

ASPHODELODES, naród w Afryce podobny do Etiopów według Diodora. [I.122]

Gr. Ἀσφοδελώδεις, lud afrykański pokonany przez jednego z do-wódców Agatoklesa (III w. p.n.e.)⁴. (pt)

ASSAMONAEI albo **ASMONAEI**, nazwisko albo przydomek rodziny Machabeuszów; przy nich najwyższa władza w Palestynie została przez lat sto dwadzieścia osiem aż do czasów Heroda. [I.122]

Gr. Ἀσμωναῖος (według Józefa Flawiusza); znaczna rodzina kapłańska (nie wywodząca się z linii Aarona), która rozpoczęła w roku 167 p.n.e. rewoltę przeciwko Seleucydom; kolejni jej członkowie łączyli stanowisko władcy z urzędem arcykapłana; dynastia władała (jako klienci Rzymu) do 37 r. p.n.e., kiedy władzę objął powiązany z Hasmonejczykami małżeństwem Herod; część jej dziejów zawierają deuterokanoniczne 1 i 2 Księgi Machabejskie⁵. (pt)

ASSARHADON, król Assyrii, syn i następca Sennacheryba; twierdzą niektórzy, iż to był ów Sardanapal zniewieścią sławny. [I.122]

¹ *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 24; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 679; M. Lurker, *Leksykon bóstw i demonów*, Warszawa 1999, s. 17, 38, 70.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 116.

³ И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 103.

⁴ *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 20; *Paulys Realencyclopädie, op. cit.*, t. 2, s. 730.

⁵ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 555-556; Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela, op. cit.*, s. 542 i n. (Ks. XII: VI-X, Ks. XIII).

Gr. Ἀσαραδδών, z hebr. ³Ēsarḥaddōn, to zaś z akad. Aššūr-aḫu-iddina „Aszsur dał brata”; król Asyrii 680-669 p.n.e.; wspominany m.in. w 2 Księdze Królów (19:37)¹. (pt)

ASSUR, syn Sema, niektórzy go czynią fundatorem monarchii assyryjskiej. [I.123]

Grec. Ἀσσοῦρ, z hebr. ³Aššûr; biblijny przodek Asyryjczyków (por. Księga Rodzaju 10:22)². (pt)

ASSVERUS, nazwisko albo przydomek powszechny królów perskich, tak jak pharao egipskich. [I.122]

Ahsaverus, Ahasuerus – imię króla Persji w tradycji biblijnej (Księga Estery 1.1. i n.; Ezry 4.6; Daniela 9.1), prawdopodobnie zniekształcone imię Artachsza (Artakserkses) lub Chszajarsza (Kserkses). (ak)

ASSYRIA, państwo w Azji; monarchia najświetniejsza odległej starożytności. Pismo św. twierdzi, iż Chus był ojcem Nemroda, który zaczął być mocarzem potężnym na ziemi; ten panował w Babilonie, w Achad, w Arac, w Chalan, w ziemi Sennaar; z tego kraju wyszedł Assur, który zbudował Niniwę, Rehoboth i Chale. Zbudował także Rezen między Niniwą a Chale. Takie są słowa Pisma św. o początkach monarchii asyryjskiej. Przez długi czas następcy Assura w obrębie dawnych granic królestwa swego trzymali się. Dopiero Belus rozprzestrzeniać je począł; następca jego Ninus zawojował krajów wiele i pomknął się na wschód ku Medei i Baktrianom; żona po nim panująca Semiramis przyozdobiła kraj i stołeczne miasto Babilon przedziwnymi niezmiernej okazałości fabrykami. Z jej rozkazu stanęły po całym państwie drogi publiczne, mosty na rzekach, kanały dla

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit., s. 419; A Concordance to the Septuagint, op. cit., Appendix I, s. 22; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 73; D. B. Miller, R. M. Shipp, An Akkadian Handbook. Helps, Paradigms, Glossary, Logograms, and Sign List, Indiana 2014, s. 91.*

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit., s. 31; A Concordance to the Septuagint, op. cit., Appendix I, s. 25; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 91.*

łatwiejszej żywności sprowadzenia. Krajów przez męża zawojowanych nie tylko nie utraciła, ale innych wiele prawem wojny do rozległych państw assyryjskich przydała: między nimi rachuje się wielka część Etiopii i Libii. Po niej nastąpił jej syn Ninias; następcy jego posiadali spokojnie wszystkie podbite kraje, do czasów Sesostrysa króla Egiptu, który Assyryjczków zwyciężył i do haraczu przymusił. Wiele na ów czas prowincji od państwa assyryjskiego odpadło; te z czasem zrzuciły jarzmo egipskie i same się rządzić poczęły. Stąd początek i wzrost wzięty królestwa Medów, Parthów, Mezopotamii, Phrygii, Lidii, Scytów i inne.

Roku 770 przed narodzeniem Chrystusa, Phul król assyryjski przeszedł góry Libanu, Palestynę opanował i do haraczu przymusił. W lat czterdzieści Teglat-Phalasar Damaszek opanował, króla Izraela Phacea, zabójcę Manahema zwyciężył. Salmansar król assyryjski następca jego, pokolenia 10. izraelskie w niewolę zaprowadził i tak królestwo izraelskie zupełnie zniszczone zostało. Sennacheryb syn jego chciał resztę izraelskiego narodu pochłonać, ale Bóg cudownym sposobem przez anioła wybawił lud swój i prawowiernego króla Ezechiasza. Po gwałtownej śmierci Sennacheryba osiadł tron assyryjski najmłodszy syn jego Asordan albo Assarkadon; za niego Medowie zbuntowani, roku przed narodzeniem Chrystusa 709 oddzielili się zupełnie od Assyryjczyków i wybrali króla spomiędzy siebie zwanego Deioces. Wyżej się wspomniało pod artykułem Assarhadon, iż niektórzy autorowie sądzą go być Sardanapalem.

Nabuchdonozor, zwycięzca wielu narodów, do najwyższego stopnia potęgę królów Babilonu przyprowadził. Ostatni jego następca Baltazar od Medów i Persów zwyciężony, na osobie swojej monarchią assyryjską zakończył. [I.123]

Hasło oparte jest zarówno na tradycji biblijnej, jak i na I księdze dziejów Herodota. Oto wymienieni przez Krasickiego historyczni władcy: akad. *Pūlu*, hebr. *Pūl*, to przydomek asyryjskiego władcy *Tukulti-apil-Ešarra* „moja ufność w dziedzicu Ešarra (744-727 p.n.e.), znanego w hebr. wersji jako *Tiġlatpil'eser* (2 Księga Kró-

lów 15)¹; *Mənaḥēm*, hebr. „pocieszyciel”, król Izraela (ok. 746-737 p.n.e.), wbrew temu, co twierdzi Krasicki, nie został zamordowany, zginął jego syn i następca *Pəqahyā* „Jahwe otworzył” (ok. 737-735 p.n.e.), jego zabójcą i następcą na tronie był *Peqah* „otwarcie” (ok. 735-732 p.n.e.) – niekonsekwentne daty za Biblią (2 Księga Królów 15) powtarza Józef Flawiusz (Ks. VIII: XI, XIII)²; hebr. *Šalmanʿeser*, z akad. *Salmānu-ašarēd* „Salmānu jest główny/najważniejszy”, Salmanassar V, władca asyryjski (726-722 p.n.e.), występuje w 2 Księdze Królów (17, 18)³; hebr. *Sanḥērīb*, z akad. *Šin-ahḥē-erība* „(bóg) Šin zastąpił braci”, król asyryjski (704-681 p.n.e.)⁴; gr. Ἀσαρᾶδών, z hebr. *ʿĒsarḥaddōn*, to zaś z akad. *Aššūr-ahū-iddina* „Aszszur dał brata”; król Asyrii 680-669 p.n.e., wspomniany m.in. w 2 Księdze Królów (19:37)⁵; gr. Δηϊόκης, władca medyjski (709-656 p.n.e.), opisany przez Herodota (I.96-102)⁶; gr. Ναβουχοδονοσόρ z hebr. *Nəḥūkadrešsar/Nəḥūkadnešsar*, to zaś z akad. *Nabū-kudurrī-ušur* „Nabū, strzeż mego kamienia granicznego!”, Nabuchodonozor II, władca babiloński (605-562 p.n.e.), występuje w Księdze Jeremiasza, Daniela, 2 Księdze Królów i 2 Księdze Kronik⁷; gr. Βαλτασάρ, z aram.-hebr. *Bēlšaʿšsar*, to zaś

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1100, 1308; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 11, 627; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 151.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 883, 1023-1024; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 566; t. 2, s. 46; Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela, op. cit.*, s. 435-436, 438.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1195; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 517; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 138.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1183; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 713; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 140.

⁵ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 419; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 22; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 73; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 91.

⁶ Herodotus, t. 1, *op. cit.*, s. 127-133.

⁷ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 953-954; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 117; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 742; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 126.

z akad. *Bēl-šarra-ušur* „Bēlu, chroń króla!”, zarządca Babilonu (zginął w 539 p.n.e.), syn ostatniego króla babilońskiego Nabū-nā³ida (556-539 p.n.e.), występuje w Księdze Daniela (5:30)¹. (pt)

ASTAROTH, bożyszczce Filistynów, rozmaite są zdania o jego zwierzchniej postaci i pierwszych początkach, ale w tym na samych tylko koniekturach autorzy zasadzają się, czciciele tego bożyszczca w narodzie nawet izraelskim wielu było. [I.124]

Gr. Ἀσταρώθ, z hebr. ⁶*Aštārôt* (liczba mnoga imienia ⁶*Aštart*) bogini kananejska (1 Księga Samuela 31:10, Księga Sędziów 2:13)². (pt)

ASTARTE, bożyszczce narodu syryjskiego: Cycero nazywa je Wenerą małżonką Adonidesa: *quarta Venus Syria, Tyroque concepta, quae Astarte vocatur, quam Adonidi nupsisse tradunt*³. Pismo św. nazywa ją częstokroć Astaroth; prorok Jeremiasz mieni Astartę królową nieba. Czasem zwana jest w innych miejscach pisma Asera, Arerym, co znaczy bożyszczce leśne. [I.124]

Gr. Ἀστάρτη, z fen. ⁶*šrt*, hebr. ⁶*Aštōreṭ*, kananejska bogini płodności; utożsamienie Aszarte z „Królową niebios” (hebr. *māleket haššamayim*) jest kwestią sporną, gdyż tekst Jeremiasza (7:18, 44:17-25) nie podaje jej imienia⁴. Hebr. ²*Āšērā*, por. ugar. *ašrt*, amorycka lub kananejska bogini, małżonka najwyższego boga Ela i matka

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 164, 938-939; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 35; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 621-622; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 126.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 114; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 25; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 835.

³ „Czwarta Wenus, zrodzona w Syrii i w Tyrze, zwana Astarte, która, jak podają, miała poślubić Adonisa” [tłum. PT]. Tekst pochodzi, najprawdopodobniej z drugiej ręki, z dzieła Cycerona *De natura deorum*, ks. III.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 114-115; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 25; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 834-835; M. Lurker, *op. cit.*, s. 38-39.

bogów; jej imię oznaczało też kultowe pale wznoszone na jej cześć¹. Krasicki błędnie utożsamia Asztarte z Aszerą. (pt)

ATHALIA, córka Achaba i Jezabeli królów Izraela, małżonka Jorama króla Judy. Po śmierci Ochoziasza króla Judy, syna swojego, niepamiętna na własną krew, wszystkich płci męskiej domu królewskiego potomków wygubiła. Ochroniony szczęściem Joas, jej wnuk, syn Ochoziasza, przez Jozabethę małżonkę najwyższego kapłana Joiady, ciotkę swoją, i zachowany w kościele Salomonowym; pokazany ludowi, potem królem ogłoszony został, a Athalia natychmiast i z tronu, i z życia wyzuta. [I.126]

Hebr. ^c*Ātalyâ*, skrócona forma imienia (żeńskie) ^c*Ātalyāhû* „Jahwe objawił swą wspaniałość”, królowa Judy (ok. 842-837 p.n.e.), jej dzieje opisuje 2 Księga Królów (8, 11) i 2 Księga Kronik (22, 23, 24)². (pt)

ATHANATES, tak się nazywali żołnierze pułku nieśmiertelnego u Persów. Ten najcelniejszy wojska pułk złożony był z dziesięciu tysięcy mężów najbitniejszych całego narodu. Dlatego się zaś nazywał nieśmiertelnym, iż na miejsce zmarłych lub zabitych nieodwłocznie drugich sadzono, żeby nigdy na komplecie nie zbywało. [I.126]

„Nieśmiertelni” (gr. *athanatoi*) – 10-tysięczna elitarna formacja pieszych włóczników, z której rekrutowała się gwardia królewska, powołana do życia przez Cyrusa i utrzymywana przez jego następców (Ksenofont VII.5.66-68; Herodot VII.83)³. (ak)

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 112-113; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 96; M. Lurker, *op. cit.*, s. 39-40.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 125-126; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 838-839.

³ Xenophon, *Cyropaedia*, with an English transl. by W. Miller, London-Cambridge Mass. 1953, t. 2, s. 291; Herodot, *op. cit.* t. 2, s. 140; por. P. Brillant, *Histoire de l'empire perse de Cyrus à Alexandre*, Paris 1996, s. 272-273.

ATHATIRIUS MONS, tak niektórzy geografowie nazywają leżącą w Palestynie górę Thabor, sławną przemienieniem chwalebny syna bożego. [I.127]

Właściwie *Ithabirius mons*, z gr. Ἰταβύριον (ῥος), w Septuagincie tylko w Księdze Jeremiasza (46:18) i Ozeasza (5:1), podobnie u Józefa Flawiusza, poza tym Θαβώρ z hebr. *Tābôr* „wzniesienie, wyżyna, wzgórze (?)”¹. (pt)

AUSCHISES albo **AUSCHISAE**, naród libijski, graniczył z Cyrenejczykami. [I.136]

Gr. Ἀσχίσαι, lud wzmiankowany przez Herodota (IV.171)². (pt)

AUSES, naród Libii, graniczący z Machliami; tym się od nich różnił, iż Machlianie strzygli włosy z przodu, Auses przeciwnym sposobem. Prowadzili handel solny z okolicznymi narodami, i tym sposobem dogadzali potrzebom swoim. [I.136]

Gr. Ἀσέες, lud wzmiankowany przez Herodota (IV.180)³. (pt)

AUSITIS TERRA, ziemia Hus, której był obywatelem Job sprawiedliwy. Nazwisko jego łacińskie, takie jak tu się kładzie, znajduje się w księgach Joba, przez siedemdziesiąt tłumaczyw. Kraj ten leżał w Arabii Szczęśliwej. [I.136]

Gr. Ἀσῆτις, hebr. ^עוֹשׁ⁴. Notabene w Septuagincie imię bohatera księgi brzmi po gr. Ἰώβ, z hebr. ^עיֵיבֹב⁵. (pt)

¹ J. Vadianus, *Epitome Trium Terrae Partium, Asiae, Africae et Europae Compendiarium Locorum descriptionem continens*, Tiguri 1534, s. 142; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 69, 90; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1271-1272; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 623.

² Herodotus, *op. cit.*, t. 2, s. 374-375.

³ *Ibidem*, s. 380-381.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1349; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 27; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 749-750.

⁵ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1349; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 92; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 39; *Encyclopédie, op. cit.*, t. 1, s. 890.

AUZONES, naród Assyrii nad rzeką Likus, niedaleko gór zwanych Thanatis. [I.139]

AVICENNA, filozof i medyk sławny, Arab; żył w XI wieku i w kraju swoim wielce poważany: w Europie osobliwie dawniejszymi czasy sławny. Księgi jego są: Canonum Medicinæ lib. V – De medicinis cordialibus = Cantica = opoera philosophica. Umarł roku 1036, wieku 58. [I.138]

Awicenna, ar. Ibn Sīnā (980-1037) – autor m.in. dzieła *Al-Qānūn fī at-ṭibb* („Kanon medycyny”), które w całości zostało przetłumaczone na łacinę przez Gerarda z Kremony (zm. 1187) jako *Canon medicinae*. W 1294 r. w Montpellier ukazał się napisany przez Awicennę wierszem podręcznik medycyny *Urġūza fī at-ṭibb* w łacińskim przekładzie Armengauda Blasiusa (zm. 1312) pt. *Cantica*. Inne dzieło Awicenny *Al-Adwiya al-qalbiyya* („Leki nasercowe”) zostało przetłumaczone na łacinę w Barcelonie w 1306 r. przez Arnolda de Villanova (zm. 1311) i zatytułowane *De viribus cordis*¹. (ps)

AYUKINI, nazwisko jednej hordy tatarskiej w Azji; ma swego osobliwego chana. [I.138]

Określenie Kałmuków w czasach rządów Ayuki Chana (1669-1724). Ayuka Chan prowadził zmienną politykę sojuszy z Rosją, Chanatem Krymskim i Imperium Osmańskim; z inicjatywy Rosji Kałmucy najeżdżali wówczas plemiona muzułmańskie w Azji Środkowej i północnym Kaukazie². (jk)

AZA, miasto Palestyny pokolenia Ephraimowego. [I.138]

W *Encyklopedii*, źródle informacji Krasickiego, hasło brzmi: „ASA ou ARA, (*Géog. ancienne.*) ville de la tribu d’Ephraïm”. Jednakże *Ara* (hebr. ^ʾĀrā^ʾ) oznacza potomka (miejscowość) plemienia Aszera (1 Księga Kronik 7:38), a *Asa* (hebr. ^ʾĀsā^ʾ „[Bóg to] uzdrowiciel”) był królem Judy (ok. 913-873 p.n.e.), który występuje w Bi-

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 3, s. 941-947.

² Por. *Ayuka Khan*, English Encyclopaedia, [online:] <www.encyclo.co.uk/meaning-of-Ayuka%20Khan> (4 IX 2015).

blii jako zdobywca miast plemienia Efraima (2 Księga Kronik 17:2)¹. (pt)

AZARIASZ, król Judy, syn Amazjasza w lat szesnaście wstąpił na tron ojcowski. Filistyńczyków z potężnym wojskiem naszedłszy, chwalebnie zwyciężył; ale ta pomyślność zepsuła dobre pierwiastki panowania jego; zamiast pokornego Bogu dziękczynienia, podniósł się w pychę, a chcąc sam urząd kapłański sprawować, trądem ukarany, na ustroniu z daleka od towarzystwa ludzkiego przebywać musiał, tamże i umarł roku przed narodzeniem Chrystusowym 759, panował lat 52. Po nim nastąpił syn jego Joathan. [I.138]

Gr. Ἀζαρίας, z hebr. ^cĀzaryāhû/^cĀzaryâ „Jahwe wspomógł”, król Judy (ok. 742-727 p.n.e.), znany również jako ^cUzzŷyâ „Jahwe jest moją siłą”, jego dzieje opisuje 2 Księga Królów (15-23) i 2 Księga Kronik (26)². (pt)

AZARJASZ, syn Obeda, prorok duchem bożym napełniony, siedł naprzeciw Azie królowi Judy, i jemu wołą najwyższego wręcz opowiedział. [I.139]

Gr. Ἀζαρίας, z hebr. ^cĀzaryāhû/^cĀzaryâ „Jahwe wspomógł”, prorok opisany w 2 Księdze Kronik (15:1-7), jego ojcem był ^cÔdēd (a nie ^cÔbēd, jak mylnie podaje Krasicki)³. (pt)

AZAZEL, tak się u Żydów nazywał kozioł, którego w dzikie stopy najwyższy kapłan puszczał, wszystkie wprzód na niego włożywszy przekłętwa. Obrządek ten opisany jest w rozdziale szesnastym księgi Lewytyku. [I.139]

¹ *Encyclopédie, op. cit.*, t. 1, s. 747; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 81, 108; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 71, 80.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 131; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 8; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 756, 757, 759, 760.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 132, 982; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 8; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 745, 756, 757, 759, 760.

Hebr. *ʿĂzāʾzēl*, etymologia niepewna: „Bóg jest ochroną (?); przeciwnik Boga (?)”, określenie demona pustyni, któremu przeznaczony był wspomniany kozioł (Księga Kapłańska 16:8, 10, 21-22, 26)¹. (pt)

AZEM, ten tytuł właściwy jest w Turcji wezyrowi wielkiemu, oznacza najwyższą jurysdykcję. [I.139]

Azam, *azem* – słowo pochodzenia arabskiego, oznacza „największy”. *Vezir-i azam* to określenie wielkiego wezyra². (jk)

AZJA, jedna z czterech części świata oblana jest morzem od południa, wschodu i północy, od zachodu graniczy z Europą. Skąd się powzięło nazwisko Azji, żadnej o tym pewności nie masz. Z trzech innych części świata Azja najznakomitsze ma zalety, tak przez rozciągłość krajów, jako też dobroć powietrza i rozmaite produkcje. W Azji pierwszy człowiek stworzony od Boga osadzony został, w Azji pierwsze rządów cywilnych wszczęły się początki.

Najpierwszy naród Azji rządny [dobrze zorganizowany] i razem potężny był assyryjski, pod rozmaitymi królami. Różnymi czasy wielką część Azji prawem wojny posiadli Persowie; ich następcy niezmiernie rozszerzyli granice swoje; Grecy, dla ustawicznych podziałów i kłótni wewnętrznych, do znakomitej w Azji potęgi nie przyszli, na koniec przemoc rzymska wszystko zagarnęła. Sami tylko Parthowie mężnie się im oparli i zastanowili bieg zwycięstw nieustannych.

Po upadku rzymskiego państwa Scytowie albo Tatarzy dwakroć pod Gengis-Chanem³ i Tamerlanem⁴ Azję posiadli, dotąd

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 132; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 32.

² *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 11, s. 185-197.

³ Gengis-Chan (Czyngis Chan, także: Dżengis, Dżingis, właśc. Temudżyn, ok. 1155-1227), mongolski władca, który zjednoczył mongolskie i Tureckie plemiona, stworzył imperium mongolskie, jeden z największych zdobywców w dziejach świata. Podbił większą część Azji – w szczytowym okresie imperium mongolskie obejmowało obszary od Oceanu Spokojnego po Adriatyk.

⁴ Zob. hasło MOGOŁÓW CHRONOLOGIA, Tomerlan.

ich następcy w wielkiej części Indii panują. Religia mahometańska, największą w Azji uczyniła rewolucję; Saraceni najprzód pod kalifami posiadali ją: dalej Turcy zagarnęli, i dotąd znaczne kraje dziedziczą. Góry celniejsze Azji Taurus, Liban, Ararat, i innych wiele rozmaitego nazwiska. Rzeki w starożytności sławne: Ganges, Eufrat, Tygrys, Araxes¹.

Religia terażniejszych czasów mahometańska najbardziej w Azji panuje. Bałwochwalstwo dzikie, jeszcze niektóre narody utrzymują; Chińczykowie różnią się w obrządkach od wszystkich.

Dzieli się teraz Azja na rozmaite części; z tych Turcja posiada Azję Mniejszą, Arabię, Mezopotamię, wyspy archipelagu². Perskie królestwo graniczy z Turkami od zachodu, z Moskwą i Tartarią³ od północy, z Mogolem na wschód. Następują państwa wielkiego Mogola i królów Indii, dalej cesarstwo chińskie, niezmierne stepy Tartarii i część północna Syberii i inne narody pod władzą Moskwy zawierająca.

Wyspy pryncypalne Azji są Japonia i Jeddo, Filipińskie, Moluckie⁴ &c. W Indiach narody europejskie mają znaczne osady swoje, najwięcej jednak Holendrzy i Angielczykowie; o tych i o wszystkich w szczególności państwach Azji pod osobnymi artykułami będzie wzmianka. [I.139]

Etymologia słowa Azja (łac. i gr. *Asia*) jest niejasna; być może wywodzi się ono z akad. *ašū* „wschód” (o słońcu), stąd Azja = ziemia wschodzącego słońca. Grecy i Rzymianie określali tym terminem Anatolię (Azja Mniejsza). W czasie, gdy Krasicki pisał *Zbiór potrzebniejszych wiadomości*, w chrześcijańskiej Europie, pomimo toczącej się debaty wokół historyczności biblijnej chronologii oraz faktografii⁵, nadal sytuowano raj ziemski na obszarze Azji. Nie było jednak zgody co do tego, w której dokładnie części miał się on znajdować. Krasicki, w zgodzie z tradycją biblijną, za

¹ Araks, Aras, Rud-e Aras.

² Wyspy Morza Śródziemnego. Por. hasło EGEUM MARE.

³ Wielka Tartaria (łac. *Tartaria Magna*), nazwa używana na określenie obszaru północnej i centralnej Azji (~ Syberia).

⁴ Zob. komentarz do hasła MOLUKI.

⁵ Por. np. hasło „Paradis Terrestré”, [w:] *Encyclopédie*, t. 11, s. 893.

najstarsze państwo Azji uznaje Asyrię. Za czasów króla z dynastii Achemenidów, Cyrusa II Starszego, zwanego Wielkim (?-529 p.n.e.), Persja stała się potężnym imperium, obejmującym prawie całą Azję Mniejszą. (hm)

AZYMUS, chleb praśny bez drożdży. Takiego lud izraelski z bożego rozkazu używał w dni paschy, taki w obrządkach łacińskiego kościoła używany bywa do ofiary mszy świętej. [I.140]

Łac. *azymus*, z gr. ἄζυμος „niezakwaszony, praśny”¹. (pt)

---

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 64; *Słownik grecko-polski, op. cit.*, t. 1, s. 12; *Encyclopédie, op. cit.*, t. 1, s. 913-914.

BAAL, BEL, BEEL, albo **BELUS**, bożek narodów wschodnich, osobliwszym jednak sposobem od Asyryjczyków czczony. Twierdzą niektórzy autorzy, iż to nazwisko było nadane Nemrodowi na ten czas, gdy mu cześć boską oddawać zaczęto. W Piśmie Świętym bardzo często to bożyszczcze wspomинane jest. Wirgiliusz w pierwszej księdze *Aeneidos* o nim mówi: *Implevitque mero pateram, quam Belus et omnes a Belo soliti...*¹. [I.140]

Hebr. *Ba^cal*, zach.-sem. *Ba^cl*, akad. *Bēl* „pan”, łac. *Belus*, kananejskie bóstwo burzy i płodności². (pt)

BAALTIS, bogini u Fenicjan inaczej zwana Beltis. Mniemają niektórzy, że to była Diana. [I.141]

Gr. Βααλις, ugar., fen. *B^clt*, hebr. *Ba^cālā* „pani”, imię bogini³. (pt)

---

¹ „Napełniła czystym winem czarę, którą Belus i wszyscy od czasów Bela zwykli...” (*Eneida*, ks. 1, 729-730 [tłum. PT]; por. Virgil, *Aeneide*, für den Schulgebrauch erläutert von K. Kappes, Erstes Heft: Aeneis I-III, Leipzig und Berlin 1904, s. 40).

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 134-135; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 135-137; M. Lurker, *op. cit.*, s. 45; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 94; И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 128-129.

³ L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 137; M. Lurker, *op. cit.*, s. 46.

BAARAS, ziele, o którym pisze Józef w księgach o ludu żydowskim. Przymiot jego ten był osobliwszy, iż ku nocy jaśniało, umykało się zaś od ręki, gdy je kto zerwać chciał; więcej jeszcze zielu temu nadaje przymiotów, ale te zdają się być bajeczne. [I.141]

Gr. Βαάραç, u Józefa Flawiusza (*Wojna żydowska*, VII.6.3) topinim, od którego wzięta nazwę rośliny; chodzi tu najprawdopodobniej o mandragorę¹. (pt)

BAAZA, król izraelski syn Achiasza, wszystkich potomków Jeroboama wygubić kazał, proroka Jehu grożącego zemstą bożą śmiercią ukarał; prowadził wojnę z Azą królem Judy. Umarł r. od stworzenia 3105, panował lat 24. [I.141]

Gr. Βαασά, z hebr. *Ba^cšā^o*, król Izraela (ok. 900-877 p.n.e.), jego dzieje opisuje 1 Księga Królów (15-16)². (pt)

BABEL, słowo hebrajskie znaczące pomieszanie, takowe zatrzymała nazwisko wieża od potomków najbliższych Noego po potopie wystawiona, na pamiątkę kary bożej w pomieszaniu języków; miejsce tej wieży i miasta potem koło niej zbudowanego było w dolinie Sennaar. Założenie tej wieży kładą chronolodzy okolo r. 120 po potopie. [I.141]

Hebr. *Bābel* z akad. *Bābilim* „brama boga”, miasto nad Eufratem, stolica Babilonii; biblijna etymologia ludowa wiąże to słowo z hebr. czasownikiem *bālal* „pomieszać” (Księga Rodzaju 11:1-9); wspomniana wieża to zigurat Etemenanki, świątynia Marduka wysokości ok. 90 m³. (pt)

---

¹ *Josephus*, with an English transl. by H. St. J. Thackeray, t. 3, Cambridge, Mass. 1961, s. 556-557; Józef Flawiusz, *Wojna żydowska*, tłum., wstęp i kom. J. Radożycki, Warszawa 1991, s. 411, 527.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 137; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 139; *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, Appendix I, s. 30.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 138; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 104, 127-128; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 92.

BABIA, bożyszcze Damaszku, jego straży niemowlęta polecano. [I.141]

Gr. Βαβια, prawdopodobnie z syr. (onomatopeicznego?) *bābā* „chłopczyk; żrenica (jako zawarte w niej odbicie sylwetki ludzkiej)”; bogini syryjska, opiekunka niemowląt w okresie gaworzenia; wzmiankowana w *Żywocie Izydora* (neoplatońskiego filozofa 445/450-516/526) pióra Damascjusza¹. (pt)

BABYLON, miasto stołeczne monarchii assyryjskiej, sławne mocą twierdz i murów, wspaniałością gmachów, ludnością mieszkańców. Wielorakie są w starożytnych dziejopisach miasta tego opisanie. Obywatele jego, że na wzór monarchów swoich w występach swoich byli zanurzeni, świadectwo Pisma Świętego jest dowodem tak dalece, iż postać nieprawością skażonego świata i rządu Antychrysta, królestwem Babilonu nazywa. Ziściły się na tym nieprawnym mieście proroków przepowiedzenia, teraz albowiem i śladu ruin jego znaleźć nie można. [I.142]

Hebr. *Bābel* z akad. *Bābilim* „brama boga”, miasto nad Eufratem, położone na pld.-zach. od obecnego Bagdadu, stolica Babilonii; niemieckie prace wykopaliskowe w latach 1899-1917 odsłoniły miasto w postaci z VI w. p.n.e.² (pt)

BAGDAD albo **BAGDET**, miasto stołeczne prowincji Jerach³; leży niedaleko dawnego siedliska Babilonu; niegdyś bywało sławne mieszkaniem kalifów, dotąd w rękę tureckim zostaje. [I.143]

Ar. *Bagdād*. Ruiny starożytnego Babilonu znajdują się ok. 85 km na południe od stolicy Iraku. Od 750 r. siedziba kalifatu abbasydzkiego, zaś od 1534 r. pod panowaniem Turków otomańskich. (ps)

¹ J. Bryant, *A New System; or, an Analysis of Ancient Mythology*, t. 2, London 1774, s. 385; Focjusz, *Biblioteka*, tłum., wstęp i komentarz O. Jurewicz, t. 4: „Kodeksy” 238-248, Warszawa 1996, s. 80; *Thesaurus Syriacus*, *op. cit.*, s. 442.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 138-139; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 104, 127-128; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 92.

³ Zniekształcona nazwa Iraku.

BAIRAM, uroczystość turecka po poście Ramudan albo Rhamazan. Dwojaki jest Bairam, większy po poście, mniejszy w dni po tym siedemdziesiąt. Podczas dni czterech Bairamu lud od pracy jest wolny. [I.143]

Święto kończące miesiąc postu Ramadanu zwane jest *Ād al-Fiṭr*, tur. *Ramadan Bayramı*, *Şeker Bayramı*. Po siedemdziesięciu dniach następuje święto Id al-Adha, inaczej Kurban Bayramı¹. (jk)

BAJAZET I cesarz turecki, wstąpił na tron po Amuracie ojcu swoim r. 1389. Żeby zaś w dalszym czasie nie miał w panowaniu przeszkody, starszego brata zabić kazał, w czym go wiernie następcy naśladowali, podobnym sposobem obchodząc się z pozostałym po śmierci ojca rodzeństwem. Cesarz ten w wojennych ekspedycjach nader był szczęśliwy. Bułgarię, Macedonię, Tessalię do państw swoich prawem miecza przyłączył. Sam na koniec w r. 1402 od Tamerlana zwyciężony i w niewolę wzięty, jak twierdzą niektórzy, w klatce żelaznej życia dokonał. [I.143]

Bajezyd I (tur. Beyazıt I) – sułtan turecki (1389-1402) zwany Yıldırım ‘Błyskawica’, syn Murata I. Po śmierci ojca, który zginął w bitwie na Kosowym Polu, kontynuował podboje na Bałkanach – w 1393 r. podbił całą Bułgarię, oblegał Konstantynopol, a także przyłączył duże obszary Albanii i Macedonii. W Anatolii natomiast przyłączył Sivas i Kayseri (1398). Pokonany przez Tamerlana w bitwie pod Ankarą (1402), został wzięty do niewoli. Uwięziony w klatce i obwożony na pokaz przez Tamerlana, zmarł w 1403 r.² (esg)

BAJAZET II, cesarz turecki, następcą po ojcu Mahomecie II. Z Zyzymem bratem przez niejaki czas o tron walczył, pokonał go na koniec i do ucieczki przymusił; w 31 roku panowania musiał ustąpić tronu Selimowi synowi swemu. Umarł r. 1512, wieku 74. [I.143]

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 3, s. 1008.

² Por. *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Beyazıt Yıldırım” oraz J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 49-51.

Bajezyd II (tur. Beyazıt II) – sułtan turecki (1481-1512). Po śmierci jego ojca Mehmeta II nastąpił konflikt dynastyczny. Poważnym pretendentem do tronu był jeden z braci Bajezyda – Cem. Jednak janczarzy obwołali sułtanem Bajezyda. Cem natomiast zmuszony do ucieczki tułał się po wielu krajach, aż w końcu zmarł na wygnaniu w Neapolu w 1495 r. W wyniku walk wewnętrznych najmłodszy syn Bajezyda, Selim, zdetronizował ojca, przejmując władzę w 1512 r.¹ (esg)

BALAAM, syn Beora, prorok wysłany od Balaka króla Moabitów, aby przeklinał lud izraelski, gdy mimo boskiego zakazania wolę królewską pełnić zabierał się, przemówieniem własnej oślicy, widokiem anioła przestraszony, zamiast przekleństwa, błogosławił ludowi bożemu. W dalszym czasie dał radę królowi Moabitów, aby najurodziwsze narodu swojego niewiasty w obóz izraelski wprowadził, co gdy się stało, wiele przez to Izraelitów do bałwochwalstwa i wszeteczności przywiódł. Zginął Balaam na wojnie Moabitów z Izraelitami. [I.144]

Gr. Βαλαάμ, z hebr. *Bil'am* (etymologia niepewna, być może od nazwy bóstwa moabickiego, kolejnego wcielenia *Ba'la*); prorok, którego historia zawarta jest w Księdze Liczb (22-24)². (pt)

BANIANIE, rodzaj bałwochalców wschodnich, metempsychosim albo przechod dusz mają za najpierwszy punkt religii swojej; krowy szanują i ich ciała czynią siedliskiem dusz świętych. Strzegą się uczestnictwa z ludźmi innych obrządków. Podzieleni są na pokolenia zwane od nich karty³, tych kart rachują 83, przedniejsze kupiectwem, inne rzemieśły się bawią. [I.145]

Baniowie, znani też jako banijowie, waniowie, wanjowie (sansk. *vanijya* „kupiec”⁴) – to grupa (sansk. *jāti*) w obrębie varny waj-

¹ Por. J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 64-67, 87.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 144; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 129; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 34.

³ Błąd druku (tu i w następnym zdaniu), powinno być: kasty.

⁴ Por. M. Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, Oxford 1899, s. 915.

śjów, parająca się głównie handlem i pożyczkami. Baniowie są w większości wyznawcami hinduizmu; wierzą w transmigrację dusz¹ oraz ściśle przestrzegają reguł kastowego podziału społeczeństwa, przejawiających się m.in. szeregiem ograniczeń dotyczących małżeństw międzykastowych, kontaktu fizycznego czy zasad wspólnego spożywania posiłków. W hierarchii kastowej umiejscowieni są zaraz po braminach i kszatrijach, przewyższając wszelkie pozostałe kasty. Dzielią się na sześć głównych grup (podkast), zaś ich obecną liczebność w Indiach szacuje się na ok. 25 mln. Stanowią wpływową i zamożną grupę społeczną, kontrolującą w znacznym stopniu gospodarkę kraju (z baniów wywodzi się wielu czołowych indyjskich przedsiębiorców)². Szacunek dla krowy, postrzeganej jako matka-żywicielka (dostarcza mleka oraz – pośrednio – produktów mlecznych, w tym ważnego w rytuałach hinduistycznych składowanego masła), jest elementem obecnym w kulturze indyjskiej już od najdawniejszych (wedycznych) czasów. Krowy są w Indiach otoczone szczególną opieką, hindusi nie zabijają ich i nie spożywają ich mięsa. (akf)

BARABBAS, łotr w porównaniu z Zbawicielem świata od Piłata Żydom położony, korzystał z przywileju świąt wielkanocnych, na wolność wypuszczony będąc, a Chrystus Jezus na śmierć krzyżową skazany został. [I.145]

Gr. Βαραββᾶς, z aram. *Bar ʿAbbā* „Syn Abby (ojca)” (Ewangelia Mateusza 27:16-17)³. (pt)

BARBARYA, kraj Afryki między Morzem Śródziemnym i Atlantykiem, zawiera w sobie królestwa Trypolis, Tunis, Algier, Fez, Maroko, Tafilet i Zara. [I.146]

Fr. *Barbarie*; rejon tak nazwany od zamieszkujących tę krainę Berberów, por. łac. *barbaria*¹. (pt)

¹ Por. hasło METEMPSYCHOSIS.

² Por. [online:] <www.peoplegroupsindia.com/profiles/bania/> (28 XI 2014).

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 148; W. Bauer, *op. cit.*, s. 266; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 716-717, 745.

BARNABAS (święty), był z pokolenia Levi, w dziejach apostołskich jest o nim wzmianka, w ten czas osobliwie, gdy Duch święty kazał go wraz z Pawłem odłączyć na dzieło, do którego ich wybrał. Opowiadał Ewangelię na wyspie Cyprze. Twierdzą niektórzy kościelni pisarze, iż w Salaminie mieście męczeńską koronę odebrał. [I.147]

Gr. Βαρναβᾶς, z aram. *Bar Nabô* „Syn Nebo (bóstwa syryjskiego)”, wspominany wielokrotnie m.in. w *Dziejach Apostołskich*². (pt)

BARUCH, prorok, uczeń i pisarz Jeremiasza, po śmierci mistrza lud izraelski w babilońskiej niewoli zostający nawiedził i prosectwa im swoje obwieścił. Znajdują się te wraz z jego modlitwą w zbiorze Pisma Świętego proroków mniejszych. [I.148]

Gr. Βαρούχ, z hebr. *Bārûk* „błogosławiony”, sekretarz Jeremiasza, występuje w *Księdze Jeremiasza* (32, 36, 43, 45)³. (pt)

BAZAR, miejsce w Persji i Turcji wyznaczone do przedawania towarów. [I.150]

Pers. *bāzār* (śrpers. *wāzār*), targ, rynek, miejsce, gdzie odbywa się handel; dzień targowy lub jarmark odbywający się okresowo (np. z okazji dorocznego święta); specyficzny typ zabudowy miejskiej, mieszczący pod jednym dachem lub w jednym ciągu ulicznym liczne sklepy, pracownie rzemieślnicze, instytucje handlowe, religijne i kulturalne; związana z takim miejscem grupa społeczna, posiadająca właściwe sobie struktury i instytucje gospodarcze i społeczne, własny etos i obyczajowość⁴. (ak)

---

¹ *Encyclopédie, op. cit.*, t. 2, s. 69-70; *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 1, s. 1173-1178; И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 126.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 150-151; W. Bauer, *op. cit.*, s. 268; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 621; t. 2, s. 716-717.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 152; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 36; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 147.

⁴ Por. M. E. B o n i n e, „Bāzār I. General”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 4, s. 21-25, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/bazar-i> (4 IX 2015).

BEGLERBEY (Bejow bej), jest trzyletni rządcą prowincji w państwach tureckich, nad Bejami, Sandziak = Bejami, Zaimami i Tymarami, tejsze prowincji powiatowymi urzędnikami, przełożony; każdego z Beglerbejowi intrata w kancelarii (Tefterdar-Hane) jest opisana, podług której wyprawę wojenną (pospolicie za 5000 asprów jednego człowieka dając) czynić są obowiązani. Beglerbeja godność od tytułu Baszy tym się różni, iż Beglerbej zawsze jest trzytulny, Basza zaś dwutulny lub jednutulny tylko. Kapitan Basza admirał W. tych krain, które morze oblewa jest Beglerbejem, a Gallipoli Baszą. [I.151]

Tur. *bejlerbej* – urzędnik gubernator danej prowincji; bezpośrednio był przełożonym bejów i sandżakbejów, którzy byli odpowiedzialni za wystawienie określonej liczby jazdy, znanej jako sipahowie¹. *Bejlerbej* mógł nadawać własność ziemską: jeśli dochód z niej był niższy niż 20 tys. asprów – był to tzw. *tumar*, którego właścicielem był *timariota*; jeśli powyżej 20 tys. – był to *zeamet*, posiadany przez *zaima*². Oba nadania wiązały się z określoną służbą wojskową. Intrata – dochody. *Asper* – tur. *akçe*, srebrna moneta osmańska. *Bejlerbej*, podobnie jak wezyr, był oznaczany trzema pióropuszcami z końskiego włosa (*tuğ*)³. Sandziak – jednostka administracyjno-wojskowa, na jej czele stał *sandżak bey*⁴. Basza (pasza), z pers. *pādišāh*, prawdopodobnie pod wpływem tur. *basqaq* – honorowy tytuł dostojników cywilnych i wojskowych w Turcji osmańskiej⁵. (jk)

BEJ albo **BEG**, nazwisko pospolite u Turków rządcy, ci którzy teraz tymi tytułami zaszczytzeni są jako i Sandziakowie, zostają pod władzą baszy. [I.157]

Bej – tytuł niższego rangą dowódcy wojskowego i administratora ziemskiego⁶. (jk)

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 1, s. 1159.

² *Ibidem*, t. 10, s. 502-507.

³ *Redhouse Büyük Elsözlüğü...*, *op. cit.*, s. 761.

⁴ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 9, s. 11-13.

⁵ *Ibidem*, t. 9, s. 279-281.

⁶ *Ibidem*, t. 1, s. 1159.

BEL, bożek Babilończyków, tenże sam co Baal, o którym wyżej. [I.152]

Gr. Βήλ, hebr. *Bēl*, z akad. *Bēl* „pan”, w Starym Testamencie zawsze jako nazwa lub tytuł Marduka (Księga Izajasza 46, Jeremiasza 50, 51)¹. (pt)

BELFEGOR bożyszcze Moabitów, rozumieją niektórzy, iż to był Adonis albo Orus egipski. [I.151]

Gr. Βεελφεγώρ z hebr. *Ba^cal-Pa^cōr*, bóstwo moabickie czczone (również przez apostatów izraelskich) na górze *Pa^cōr* w pñ.-zach. Moabie, wzmiankowane w Księdze Liczb (25, 31), Powtórzonego Prawa (4) i Jozuego (22)². (pt)

BELIAL, bożek Sydończyków. Święty Paweł mówi: co za pokój między Chrystusem a Belialem? Stąd wniesć można, iż nadawano to nazwisko w powszechności czartom. [I.152]

Gr. Βελιάρ, Βελιάλ z hebr. *Bəliyya^cal* „bezużyteczny; złość”, w Starym Testamencie częściowo abstrakcyjne, częściowo personifikowane ujęcie zła, nieprawości, następnie w literaturze międzytestamentowej zły demon, księżę ciemności, ostatecznie utożsamiony z diabłem (2 List do Koryntian 6:15)³. (pt)

BELIZARIUSZ, sławny wódz wojsk Justyniana cesarza wschodniego, w roku 529 Persów zwyciężył, wkrótce potem bunt w Carogrodzie uśmierzył. Puściwszy się potem z zwycięskim wojskiem swoim do Afryki, Gilimera króla Wandalów pokonał i wzięwszy Kartaginę, monarchę tego w niej pojmał,

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 134-135; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 40; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 125; M. Lurker, *op. cit.*, s. 45;

D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 94.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1028; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 37; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 37-38.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 162-163; M. Lurker, *op. cit.*, s. 51-52; W. Bauer, *op. cit.*, s. 278; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 38; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 127.

a z niezmiernymi skarbami do Carogrodu przyprowadził. Niemniej szczęśliwym był wielki ten bohater i w Europie, gdy wysłany na obronę włoskich krajów, Witygera króla Gotów zwyciężył, i dobywszy miasta Rawenny, z całą rodziną w niewolę dostał. Tak wielkie zasługi, według powieści niektórych pisarzy, Justynian niewdzięcznością zapłacił i oślepiwszy Belizariusza, do takiego stanu przywiódł, iż żebrząc po Carogrodzkich ulicach, wołał na przechodzących: *date obolum Belisario*¹. Ale się też powieści sprzeciwiają świadectwa autorów tamtego wieku, osobiście Prokopiusza, który w niczym nie oszczędzając Justyniana, a szeroko opisując Belizariusza dzieła, o tym jego mniemanym nieszczęściu żadnej wzmianki nie czyni. Są dotąd numizmaty na cześć Belizariusza bite z napisem: *Belisarius gloria Romanorum*². [I.152]

Łac. *Belisarius* (ok. 505-565), naczelny wódz wojsk Justyniana, pokonał Persów w 532 r., rok później pokonał króla Wandalów Gelimera, zdobył Kartaginę i wypędził Wandalów z Afryki w 534 r., pokonał króla Gotów Vitigisa w Itali w 540 r., w 562 r. fałszywie oskarżony o spisek, pozbawiony majątku i godności, w 563 r. zrehabilitowany. Wybitny historiograf Prokopiusz z Cezarei był komisarzem cywilnym w sztabie Belizariusza, miał dostęp do dokumentów i meldunków oraz brał udział w wyprawach wojennych u jego boku, stąd poświęcił wiele miejsca Belizariuszowi w swej *Historii wojen*³. (pt)

BELZEBUB, według tłumaczenia dawnych pisarzy, znaczy nazwisko bożka much; miał bałwochwalnice w mieście Akkaron. Pismo Święte nazywa go księżciem złych duchów. [I.151]

Gr. Βααλζεβοῦθ z hebr. *Ba'al zəbūb* „Władca much”, bóg filistyńskiego miasta Ekron; wzmiankowany w 2 Księdze Królów (1:2, 3,

¹ „Dajcie grosik [dosł. obola] Belizariuszowi” [tłum. PT].

² „Belizariusz, chwala Rzymian” [tłum. PT].

³ P. Iwaszkiewicz, W. Łoś, M. Stępień, *Władcy i wodzowie starożytności. Słownik*, Warszawa 1998, s. 85-86; *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 135; O. Jurewicz, *Historia literatury bizantyńskiej. Zarys*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2007, s. 32-36.

6, 16); prawdopodobnie jest to nazwa zmieniona celowo z oryginalnej *Ba^cal zəḫûl* „Władca nieba”¹. (pt)

BENIAMIN, dwunasty i najmłodszy syn Jakuba patriarchy z Racheli, ojcem był i przodkiem pokolenia swego nazwiska. W rozdziale państwa przez bunt Jeroboama, pokolenie Beniamina przy królach Judy zostało. [I.155]

Gr. Βενιαμίν z hebr. ²*Binyāmîn* „syn południa (prawej ręki)” lub „syn dobrego losu”. Wspomniany podział państwa opisuje 1 Księga Królów (12:21)². (pt)

BERENICES, królowa Egiptu, małżonka Ptolemeusza Ewergeta, gdy ten na wojnę wyjeżdżał, warkocz swój dziwnej piękności bogom na ofiarę oddała. Chcąc uczynić dzieło to nieśmiertelnym, astronomowie konstelacji niebieskiej nazwisko warkocza Berenices nadali; Kalimak poemat na pamiątkę wieczną dzieła tego napisał, Kotullus z greckiego na łaciński język przełożył. [I.155]

Łac. *Berenice*, z gr. Βερενίκη; żona Ptolemeusza III Euergetesa, córka Magasa, króla Cyreny, współpanowała jako Berenika II w latach 246-221 p.n.e., zamordowana przez syna, Ptolemeusza IV; wspomniany przekład poematu Kallimacha, dokonany przez Katulla, nosi tytuł *Coma Berenices* („Warkocz Bereniki”)³. (pt)

BEROSUS, jeden z najdawniejszych historyków, pisał kronikę chaldejską. [I.156]

Łac. *Berosus*, gr. Βήρωσσος, prawdopodobnie z akad. *Bēl-ušur* „Bēlu, chroń!”, kapłan babiloński z III w. p.n.e., autor napisanej po

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 136-137; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 37; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 135-137, 249.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 166; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 38; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 133.

³ B. Kwiatkowski, *op. cit.*, s. 834, 842-845, 849; *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 136-137; W. Bauer, *op. cit.*, s. 278.

grecku historii Babilonii *Babyloniaka*, dedykowanej władcy seleukidzkiemu Antiochowi I (281-261 p.n.e.)¹. (pt)

BETEL, ziele w Indiach, liście jego na kształt tytoniu mają gorycz, trzymane w ustach, skutki zdrowiu pozytywne sprawują; przez co w ustawicznym są u Indian² zażywaniu. [I.156]

Rodzaj używki o orzeźwiającym działaniu, przyrządzanej ze świeżych liści pieprzu betelowego (pieprz żuwny, *Piper betle*), owoców areki i gambiru. Barwi ślinę i zęby na czerwony kolor³. (hm)

BETEL, miejsce między krainami pokolenia Efraim i Benjamin. Tam Abraham patriarcha ołtarz wystawił i imienia bożego wzywał; tam Jakub wnuk jego widział drabinę zstępującą z nieba, i na wieczną pamiątkę kamień, na którym był we śnie głowę swoją położył, poświęcił Panu Bogu, namaszczając go olejem. [I.156]

Hebr. *Bêt-^oēl* „dom Boży”, miasto położone 19 km na płn. od Jerozolimy, na granicy między wymienionymi plemionami; wspomniane podania zapisano w Księdze Rodzaju (12:8, 28:10-22)⁴. (pt)

BETHANIA, miasteczko niedaleko Jerozolimy, sławne bytnością Chrystusa pana, wskrzeszeniem Łazarza i początkami pokuty Magdaleny, która tam olejkami drogimi namaściła nogi Zbawiciela. [I.156]

Betania – obecnie *Al-Īzariyya*, miejscowość na terenie Autonomii Palestyńskiej, położona ok. 3 km od Jerozolimy, na płd.-wsch. zboczu Góry Oliwnej⁵. (ps)

BETHLEEM, niegdyś najmniejsze miasteczko pokolenia Judy, sławne teraz całemu światu narodzeniem syna bożego. [I.157]

Gr. Βηθλέεμ, z hebr. *Bêt-lehem* „Dom [bóstwa] *Lahmu* (chtoniczne bóstwo mezopotamskie, występujące z żeńskim odpowiednikiem)”,

¹ *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 137; *Słownik pisarzy antycznych, op. cit.*, s. 114; J. Black, A. Green, *Słownik mitologii Mezopotamii. Bogowie, demony, symbole*, Katowice 1998, s. 34.

² Czyli Indusów.

³ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Betel”.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 170; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 120.

⁵ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Betania”.

popularnie tłumaczone jako „Dom chleba”; miasto położone 8 km na pld. od Jeruzolimy¹. (pt)

BETHSAIDA, miasteczko pokolenia Zabulon, ojczyzna świętych: Piotra, Andrzeja i Filipa apostołów. [I.157]

Gr. Βηθσαιῶδα, z aram.-hebr. *Bêt šaydā* „dom łowcy/rybaka”, miejscowość 3 km na płn.-wsch. od ujścia Jordanu do Jeziora Galilejskiego; wzmiankowana wielokrotnie w Nowym Testamencie (Ewangelia Jana 1:44, 12:21; Marka 6:30-44; Mateusza 11:21-22)². (pt)

BETHULIA, miasto pokolenia Zabulon, sławne uwolnieniem izraelskiego narodu od potęgi asyryjskiej, obległszy go albowiem Holofernes wódz od Judyty wdowy zabity został, a wojsko stratą wodza strwożone oblężnicy do ucieczki przymusili. [I.157]

Gr. Βαιθούλια, Βαιθουλουά, być może z hebr. *Bêt ʿālyâ* „dom na wzniesieniu”; niezlokalizowana miejscowość w Samarii, wielokrotnie wzmiankowana w deuterokanonicznej Księdze Judyty³. (pt)

BITHYNIA, prowincja Azji Mniejszej nadmorska, na wzór innych państw różnych doznawała odmian; Pruzjasz król Bitynii Annibala sławnego rzymianom wydać zamyślał, ale go ten bohater dobrowolną śmiercią uprzedził. Nikomedes III wnuk Pruzjasza umierając, królestwo swoje Rzymianom oddał i tak się stało państwa rzymskiego prowincją roku przed narodzeniem pańskim 74. Należała potem do cesarzy wschodnich, teraz pod jarzmem zostaje tureckim i częściowo Anatolii. [I.161]

Łac. *Bithynia*, gr. Βιθυνία, urodzajna kraina w Azji Mn., między Propontydą a Morzem Czarnym, zamieszkiwana przez ludność pochodzenia trackiego¹. (pt)

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 172-173; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 121; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 33; W. Bauer, *op. cit.*, s. 279; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 117.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 174; W. Bauer, *op. cit.*, s. 280.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 176; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 33.

BNIZOMENES, według świadectwa Diodora, naród Arabii; mieli siedliska swoje nad brzegami Golfu Arabskiego². [I.161]

Diodor Sycylijszyk (ok. 80-20 r. p.n.e.) – grecki historyk, autor dzieła *Bibliotheca historica* („Biblioteka historyczna”). W Księdze III wymienia lud o nazwie *Banizomenes*³ zamieszkujący wybrzeże Płw. Arabskiego w okolicy dzisiejszej Zatoki Akaba⁴. (ps)

BONZII, są kapłani bożyszcz w Chinach i Japonii, żyją w zgromadzeniach i mają swoje ustawy i przełożonych, pod których rządami zostają. [I.168]

Bonza – powszechnie używane w Europie określenie buddyjskiego duchownego na Dalekim Wschodzie. (hm)

BOSTANDZI, w tureckim języku ogrodnik. Jest ich osobliwe w Stambule na usługę cesarza tureckiego korpus, tak dla utrzymania w porządku ogrodów, jako też dla straży Saraiu. Oni zwyczajnie siedmiowiosłowym czółnem cesarza po kanale wożą, a ich przełożony basza steruje, dlatego powinien znać doskonale wszystkie zakąty i miejsca, gdzie cesarz przejeżdżać może, aby zapytany, dokładnie mógł odpowiedzieć. Jego władza rozciąga się do wszystkich publicznych przechadzek miejsc i ogrodów, gdzie wykraczających imać, karać i więzić ma prawo. Powszechnie u Turków komendanci od prostego żołnierza różnią się zawojem, podobną innym czapkę nosić jest obowiązany. [I.169]

Tur. *bostanci*, dosłownie: ogrodnik; urzędnik dworu sułtańskiego odpowiedzialny za utrzymanie sułtańskich pałaców, ogrodów i parków; zwierzchnikiem oddziału był *bostancibaşı*. Oddział ten pełnił

---

¹ *Mała encyklopedia kultury antycznej*, *op. cit.*, s. 141; W. Bauer, *op. cit.*, s. 282.

² Z fr. *golfe*. Nazwą tą, będącą tłumaczeniem łacińskiego *Sinus Arabicus*, określano Morze Czerwone.

³ Diodorus of Sicily, with an English transl. by C. H. Oldfather, t. 2, London 1967, s. 214-215; *Histoire de Diodore Sicilien*, tłum. J. Amyot, Paris 1585, s. 128.

⁴ U Diodora – *kolpos Laeanites* (Diodorus of Sicily, *op. cit.*, t. 2, s. 212-213), nawiązujące nazwą do miasta Ejlat.

także funkcje policyjno-porządkowe; posiadał charakterystyczne, podłużne, czerwone nakrycie głowy¹. (jk)

BRACHMANI, sekta filozofów indyjskich sławna w starożytności. Porfiriusz ich sposób nader wstrzemięzliwego życia opisuje: dotąd jeszcze ta sekta zda się trwać pod nazwiskiem braminiów, którzy najwyższym wszech rzeczy stwórcą mieniają Bramę bożka, i na jego cześć wiele zabobonnych obrządków czynią. Brama w języku indyjskim ma znaczyć istność wszystko przenikającą. [I.170]

Bramini – tworzą najwyższy stan hinduskiej społeczności, kapłani, depozytariusze sakralnej wiedzy zawartej w Wedach. Brama – Brahma oraz Brahman. Wydaje się, że autor nie czyni różnicy między bogiem Brahmą – stwórcą świata, jedną z osób hinduskiej trójcy (*trimurti*), a Brahmanem – Absolutem, wszechprzenikającą, samistną substancją; źródłem wszechrzeczy. (hm)

BURSA, Bursia albo Prusa, miasto stołeczne niegdyś królestwa Bitynii, założone od Prusiasza tamtejszego króla. Osman albo Otoman pierwszy monarcha turecki, to miasto około roku pańskiego 1300 zawojował i dotąd w rękę tureckich zostaje; sławne teplicami. [I.175]

Bursa, dawniej Prusa, Brussa, Brusa, Brussa; miasto w płn.-zach. Turcji, w starożytnej krainie Bitynii, założone w III w. p.n.e. przez króla Bitynii, Prusjasza I. Turcy osmańscy, pod wodzą Orhana Gazi, zajęli Bursę w 1326 r. i tu założyli swoją pierwszą stolicę. Do dziś funkcjonują tu liczne gorące źródła o charakterze uzdrowiskowym. Teplice – tu: gorące źródło². (jk)

---

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 1, s. 1278-1279.

² *Ibidem*, s. 1333-1336.

CABALA, patrz Kabała.

CÆLE-SYRIA, prowincja Azji, składowa część Syrii, między Libanem i Anty-Libanem. [I.183]

Łac. *Coele-Syria, Coelesyria*, z gr. Κοίλη-Συρία „wszystkie ziemie Syrii” (od sem. *kōl* „wszystek”); termin używany w okresie hellenistycznym i rzymskim oznaczał początkowo dolinę między Libanem a Antylibanem, a następnie terytoria między Libanem a Eufratem¹.
(pt)

CANA GALILEA, patrz Galilea.

CANOPUS, miasto Egiptu nad brzegiem morskim, niedaleko Aleksandrii; tam była sławna w starożytności bałwochwalnica Serapisa. [I.179]

Łac. *Canopus*, z gr. Κάνωπος, Κάνωβος, miasto w Delcie Nilu, na płn.-zach. od Aleksandrii (dzis. Abukir), założone wg legendy przez Spartan². (pt)

CASPIUM MARE, patrz Kaspijskie Morze.

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 268; *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.* s. 164; A. Jougan, *op. cit.*, s. 118; И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 176.

² *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 425; И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 152.

CEDR, drzewo z rodzaju tych, które zawsze zieloność mają. Pismo boże częstokroć o nim czyni wzmiankę, jakoż do wystawienia przybytku, a potem kościoła salomonowego najbardziej był używany. Cedry libańskie po wszystkie wieki sławne były i dotąd ogromnością swoją oczy pielgrzymujących dziwią. [I.182]

Łac. *cedrus*; cedr libański (*Cedrus libani*) osiąga 28 m wysokości i może żyć 3 tys. lat. Drzewo wielokrotnie wzmiankowane w Biblii¹. (pt)

CEDRON, strumień przy Jerozolimie; przez ten prowadzono Zbawiciela świata po pojmaniu w ogrodzie oliwnym. [I.182]

Łac. *Cedron*, gr. Κεδρών, z hebr. *Qidrôn* „mętny strumień”, dolina i strumień na wsch. od Jerozolimy, wzmiankowany wielokrotnie w Starym Testamencie i tylko raz w Nowym (Ewangelia Jana 18:1)². (pt)

CEILAN, wyspa na Morzu Indyjskim; obfituje w rozmaite kruszce; najświetniejsza jest przez Cynamon, który się na niej rodzi. Brzegów tej wyspy Holendrzy są panami i handel cynamonu sami sprawują. [I.182]

Cejlon – obecnie Sri Lanka. W XVI w. część wyspy znalazła się pod władzą Portugalczyków, których w XVII w. wyparli Holendrzy. W latach 1802-1948 – kolonia brytyjska. (hm)

CEKROPS, Egipcjanin, najpierwszym był osadzcą i królem, albo raczej rządcą Aten, a jako niektórzy twierdzą, wzmocnił tylko i rozszerzył miasto ateńskie, które przez długi czas od jego imienia zwano Cekropią. Panował lat 50; umarł, według zdania Euzebiusza roku od stworzenia 2478. Familia jego panowała w Atenach aż do Kodrusa. [I.182]

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 227; И. Х. Дво-рецкий, *op. cit.*, s. 168.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 765-766; A. Jougan, *op. cit.*, s. 98; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 97; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 143.

Łac. *Cecrops*, z gr. Κέκροψ, mit. syn Gai, założyciel i pierwszy król Aten, wyobrażany w postaci półczłowieka, półwęża¹. (pt)

CEPHAS, nazwisko dane Piotrowi św. apostołowi od Zbawiciela na ów czas, gdy przywieziony od Andrzeja brata, nosił jeszcze pierwiastkowe swoje imię Szymona. Cephass z syriackiego znaczy opokę, jako twierdzi Jan święty ewangelista; że zaś opoka w łacińskim języku nazywa się Petra, stąd są owe do Piotra słowa: *Tu es Petrus... super hanc petram...*². [I.190]

Łac. *Cephas*, gr. Κηφᾶς, z aram. *Kēpā* „skała”³. (pt)

CETHURA, powtórna małżonka Abrahama; spłodził z niej ten patriarcha synów sześciu, tych nazwiska: Zamram, Jeksan, Madan, Madian, Jesbok, Sue. Ci byli przodkami Madianitów, Ephenów, Dedanów, Sabejczyków. [I.191]

Łac. *Cethura*, z hebr. *Qəṯûrâ* „osnuta aromatycznym dymem (?)”, trzecia żona/konkubina Abrahama, po raz pierwszy wymieniona po śmierci Sary (Księga Rodzaju 25:1-6)⁴. (pt)

CHALDEA, kraina Azji, między rzekami Tygrem i Eufratem, stołeczne jej miasto było niegdyś Babylon. Wieża w nim wystawiona, dając sposobność do obserwacji astronomicznych, mędrców tamtejszych w tym kunszcie uczyniła sławnymi. Państwo chaldejskie albo assyryjskie mocą i obszernością przewyższało wszystkie inne. Często o nim w Piśmie Świętym i dawnych kronikarzach wzmianka. Patrz Assyria, Babylon. [I.191]

Łac. *Chaldaea*, gr. ἡ Χαλδαία, z akad. *Kaldu* „Chaldejczycy, lud semicki w pld. Babilonii od pocz. IX w. p.n.e.”; południowa część

¹ *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 433; И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 167.

² „Jesteś Piotrem [skałą]... na tej skale...” (Ewangelia Mateusza 16:18) [tłum. PT].

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 765; W. Bauer, *op. cit.*, s. 878; A. Jougan, *op. cit.*, s. 118; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 32.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 31; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 35; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 159.

Babilonii granicząca z Zatoką Perską; od 626 r. p.n.e. po przejściu władzy przez dynastię chaldejską nazwa stała się synonimem Babilonii¹. (pt)

CHAM, syn Noego patriarchy, za to, że śmiał się z ojcem nieuczciwie obejść, w osobie syna swego Chanaana przekleństwem ukarany. [I.191]

Hebr. *Hām*, etymologia niepewna (zach.-sem. bóg słońce *Hammu*); drugi syn Noego; historia opilstwa Noego i zachowania Chama podana została w Księdze Rodzaju (9:18, 22)². (pt)

CHAMOS, bóstwo Moabitów, częstokroć o nim w Piśmie Świętym jest wzmianka. [I.191]

Gr. Χαμώς, z hebr. *Kəmôš*, narodowe bóstwo Moabitów, informacje o nim przynosi stela króla Meszy z IX w. p.n.e. oraz Stary Testament (1 Księga Królów)³. (pt)

CHAN, patrz Han.

CHANAAN, syn Chama, wnuk Noego, przodek narodu Chanaaneczyków. [I.192]

Łac. *Chanaan*, gr. Χαναάν, z hebr. *Kənaʿan*, syn Chama i prawnuk Noego, wspomniany w Księdze Rodzaju (9:18, 22)⁴. (pt)

CHANG-TI, nazwisko boga u Chińczyków; nazywają go także Tien. Chang-ti znaczy w języku chińskim początek wszech rzeczy. [I.192]

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 225-230; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 156; И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 198; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 113.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 31; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 308.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 232; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 157; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 454.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 212-213; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 157; A. Jougan, *op. cit.*, s. 102; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 457-458.

Shang-ti, Shangdi, także Di („Pan na wysokościach, Najwyższy władca”) – starożytne bóstwo Chin, którego rolą było kierowanie klęską lub zwycięstwem w bitwach, sprawowanie kontroli nad pogodą i zbiorami. Tian lub T’ien – w rdzennie chińskiej religii najwyższa moc, sprawująca władzę nad pomniejszymi bogami i ludźmi. Shang-ti i Tian są często ze sobą utożsamiani¹. (hm)

CHANSI albo **XANSI**, prowincja nadmorska państwa chińskiego, niezmiernie żyzna i ludna. [I.192]

Prawdopodobnie chodzi o położoną w środkowych Chinach prowincję Szensi (Shaanxi, Shen-hsi) ze stolicą w Xi’an, która nie jest jednak prowincją nadmorską. (hm)

CHEREM, klątwa u Żydów tak się nazywa. Troistą być mienia, pierwsza wyłączająca zowie się Niddui; druga wyklinająca: Cherem; trzecia z karą śmierci złączona: Schammata. [I.200]

Hebr. *ḥērem* „klątwa”; aram. *niddûy* „wyłączenie, ekskomunika”, aram. *šammata* „przekleństwo, opuszczenie, porzucenie”, kary przewidziane przez Talmud². (pt)

CHERUB albo Cherubim, nazwisko duchów niebieskich. Ci, których przy skrzyni przymierza postanowiono, mieli postać człowieczą, skrzydłami ciało i twarzy swoje zakrywali. [I.201]

Łac. *Cherub*, l.mn. *Cherubim*, z hebr. *karûb*, l.mn. *karûbîm* „cherub”, a to z akad. *kāribu/karūbu* „pośrednik; duch opiekuńczy”³. (pt)

CHINY, najdawniejsze i dotąd jeszcze trwające świata państwo: od północy graniczy z Tartarią, od której murem 400 mil ciągłym oddzielone jest; od wschodu ma morze; ku zachodowi

¹ Por. *Encyclopaedia Britannica*, [online:] <www.britannica.com/EBchecked/topic/538488/Shangdi>, <www.britannica.com/EBchecked/topic/595239/tian> (1 XI 2014).

² *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, comp. by M. Jastrow, New York 1996, s. 504, 903, 1603.; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 336.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 233; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 468-469.

góry i stopy nieprzebyte, ze strony południa graniczy z królestwami Tunkin, Laoo i Kochinchiną. Geografowie obszerność państwa tego miarkując, kładą szerokości jego mil siedemset pięćdziesiąt; długości pięćset. Według zdania oczywistych świadków, państwo to jest najludniejsze, najobfitsze i najlepiej rządzone ze wszystkich całego świata; niezbitym tego dowodem zdaje się być trwałość jego, która lubo rozmaitym podległa rewolucjom, przecież wszystkie inne w starożytności przewyższa. Religia w Chinach panująca na fundamencie nauki Konfucjusza i dawniejszych przed nim nauczycieli i prawodawców, jednego Boga stwórcę wszech rzeczy pod nazwiskiem Tien¹ uznaje; lud bałwochwalską zabobonność trzyma. Rząd państwa tego jest monarchiczny i tron dziedziczny w rodzinie panującej, ten jednak z synów monarchy staje się następcą, którego bez względu na prerogatywę starszeństwa ojciec, ile najzdadniejszego do rządów, wyznaczy. Nauki kunsztów i rolnictwa są tam w przyzwoitych względach, i ażeby najpotrzebniejszy każdego zgromadzenia kunszt, pracowanie około ziemi, nie cierpiało krzywdzącej ludzkość odrazy, pewnych czasów roku sam cesarz ima się pługą i wyznaczoną na to umyślnie rolę rękami swymi uprawia. Porządek wewnętrzny kraju tego nader jest wyborny, o czym obszerną mieć można wiadomość z listów, osobliwie misjonarzy zakonu jezuickiego, którzy dla biegłości w naukach astronomicznych i matematycznych w wielkim tam byli i są poważaniu. W roku 1645 Tatarzy państwo to podbili i rodzina teraz panująca od nich pochodzi. Chronologia cesarzy chińskich obwieszona przez misjonarzy, do najdawniejszych epok dochodzi. Jakie więc rodziny panowały w Chinach z powieści jezuity misjonarza de Halde tu się kładą: Najpierwsza rodzina, która odziedziczyła tron chiński zwała się *Hiaa* albo *Hioa*, jej przodek był *Ju* albo *Ta-Ju*, ostatni z tej rodziny cesarz *Ki-E*; trwało tej rodzinie panowanie przez lat 458. Liczą z niej cesarzy 17. Druga dynastia *Xan*: pierwszy z niej zwał się *Tang* albo *Chim-Tam*, trwała lat 644, było z niej cesarzy 28. Trzecia dynastia *Chewa* albo *Chew*; pa-

---

¹ Por. hasło CHANG-TI.

nowała lat 873, było z niej cesarzy 35, jej przodek *Tau* albo *Wu-Wam*, ostatni *Cheu-Kium*. Czwarta dynastia *Cyna* albo *Cyn*, trwała lat 43, miała cesarzy 4, jej przodek *Chu-am-Siam*, ostatni *Ing*. Piąta dynastia *Chana*, jej przodek *Kao-Ju*, panowała lat 426, miała cesarzy 25, ostatni *Hiao-gay-ti*. Szósta dynastia *Heu-Han*, pierwszy z niej *Chio-Lien*, ostatni *Heu-Ty*, dwóch tylko panowało przez lat 44. Siódma dynastia *Cin*; pierwszy z niej *Xy-Ku-Wu-Ty*, ostatni *Kum-Ty*; panowała lat 155, było z niej cesarzy 15. Ósma dynastia *Sum*, jej przodek *Kao-Ku-Wu-Ty*; ostatni *Xun-Ty*, trwała lat 59, było z niej cesarzy 8. Dziewiąta dynastia *Cy*, trwała lat 23, było z niej cesarzy 5, pierwszy *Kao-Ty*; ostatni *Ho-Ty*. Dziesiąta dynastia *Leam*, pierwszy z niej *Kao, Ku-Wu-Ty*, ostatni *Kim-Ty*; trwała lat 55 pod 4 cesarzami. Jedenasta dynastia *Chin* zaczęła się od cesarza *Kao-Ku-Wu-Ty*, skończyła się na *Cham-Chim-Kum*, trwała lat 33, w pięciu panowaniach. Dwunasta dynastia *Sui*, pierwszy z niej był *Kao-Ku-Wen-Ty*, ostatni *Kum-Ty*, trwała lat 29 pod trzema cesarzami. Trzynasta dynastia *Tam*, od cesarza *Xyn-Y-Ao-Ty*, ostatni z niej *Chao-Siwen*, pod 20 cesarzami, rządziła państwem przez lat 289. Czternasta dynastia *Heu-Leam*, pierwszy z niej *Tay-Ku*, drugi *Mo-Ty*, przez lat 16 obydwoj panowali. Piętnasta *Heu-Tam*; pięciu z niej było cesarzy, pierwszy *Hu-Cham-Kum*, ostatni *Fi-Ty*, panowali ogólnie lat 13 tylko. Szesnasta dynastia *Heu-Cym*, wszczęta od *Kao-Ku*, skończona na *Cy-Wam* synowcu jego, trwała lat 11. Siedemnasta dynastia *Heu-Chan*; dwóch z niej było cesarzy *Kao-Ku* i *In-Ty*, panowali lat 13. Osiemnasta dynastia *Heu-Cheu*, pierwszy z niej cesarz *Tay-Ku*, ostatni *Kum-Ty*, trwała lat 9. Dziewiętnasta dynastia *Sum*, trwała lat 319, było z niej cesarzy 18; pierwszy z nich *Tay-Ku*, ostatni *Ty-Cym*. Dwudziesta dynastia *Iwen*, jej przodek *Xy-Ku*, ostatni *Xun-Ty*; było z tej dynastii cesarzy 9, panowali lat 89. Dwudziesta pierwsza dynastia *Mim*, było z niej cesarzy 16, ich przodek *Tay-Ku*, ostatni *Cho-Ay-Kum*; tron i życie utracił w roku pańskim 1628, zwycięzca zaś *Kun-Ty*, król Tartarii został pierwszym szczerpem panującej dotąd familii. Dwudziesta druga dynastia panująca dotąd, nazywa się *Cyn*, ostatni cesarz *Kien-Long*, następca jego teraz panujący. [I.201]

Terminem Tartaria określano obszar północnej i centralnej Azji, włączając Mandżurię (czyli tzw. chińską Tartarię). Wielki Mur Chiński, stnowiący system obronny składający się z zapór naturalnych, sieci fortów i wież obserwacyjnych oraz murów obronnych z ubitej ziemi, murowanych lub kamiennych, stanowił osłonę północnych terytoriów Chin przed najezdami ludów z Tartarii (Wielkiego Stepu). Na początku XVII w. Mandżurowie (czyli mieszkańcy chińskiej Tartarii, ale nie, jak pisze Krasicki, Tatarzy) rozpoczęli ekspansję na południe i w 1644 r. opanowali Pekin, ustanawiając dynastię Qing, która panowała w Chinach do 1911 r. Tonkin i Kocinchina to historyczne nazwy odpowiednio północnej i południowej części Wietnamu, który wraz z Laosem (Lao) ogranicza Chiny od południa. Jean-Baptiste Du Halde (1674-1743), francuski jezuita, historyk, w 1736 r. wydał obszerne encyklopedyczne dzieło w czterech tomach (*Description géographique, historique, chronologique, politique, et physique de l'empire de la Chine et de la Tartarie chinoise...*), poświęcone dziejom, kulturze i społeczeństwu Chin i Mandżurii, opracowane na podstawie siedemnastu sprawozdań dostarczonych przez misjonarzy jezuickich podróżujących do Państwa Środka. Wymienione przez Krasickiego za Du Halde dynastie chińskie to kolejno (w nawiasie daty panowania): 1. *Hiaa* albo *Hioa* – dyn. Xia (ok. 2100-1600 p.n.e.); 2. *Xan* – dyn. Shang (ok. 1600-1050 p.n.e.); 3. *Chewa* albo *Cheu* – dyn. Zhou (ok. 1050-250 p.n.e.); 4. *Cyna* albo *Cyn* – dyn. Qin (221-206 p.n.e.); 5. *Chana* – dyn. Han (206 p.n.e.-220 n.e.); 6. *Heu-Han* – królestwo Shu Han istniejące w Epoce Trzech Królestw (221-263); 7. *Cin* – dyn. Jin (265-420); 8. *Sum* – dyn. Liu Song (południowa, 420-479); 9. *Cy* – dyn. Qi (południowa, 479-502); 10. *Leam* – dyn. Liang (południowa, 502-557); 11. *Chin* – dyn. Chen (południowa, 557-589); 12. *Sui* – dyn. Sui (581-618); 13. *Tam* – dyn. Tang (618-907); 14. *Heu-Leam* – późniejsza dyn. Liang (907-923); 15. *Heu-Tam* – późniejsza dyn. Tang (923-936); 16. *Heu-Cym* – późniejsza dyn. Jin (936-947); 17. *Heu-Chan* – późniejsza dyn. Han (947-951); 18. *Heu-Cheu* – późniejsza dyn. Zhou (951-960); 19. *Sum* – dyn. Song (960-1279); 20. *Iwen* – dyn. Yuen (1279-1368); 21. *Mim* – dyn. Ming (1368-1644); 22. *Cyn* – dyn. Qing (1644-1911). W czasach Krasickiego na tronie Chin zasiadał siódmy cesarz z dynastii Qing, Jiaqing (pan. 1796-1820). (akf)

CHIO, wyspa archipelagu należy teraz do Turków, którzy ją [od] Wenetów odebrali około roku 1695. [I.203]

Chios – grecka wyspa na Morzu Egejskim, położona 7 km od zachodniego wybrzeża Turcji. Należała do Genuńczyków w latach 1304-1566, następnie do Osmanów; od 1913 r. należy do Grecji¹. Wenetowie – tu Wenecjanie; pomyłkowo wspomniani przez autora, zamiast Genuńczyków. (jk)

CHIPPUR, albo Kippur uroczystość błagalna u Żydów. [I.203]

Właściwie hebr. *yôm kippûr* „dzień przebłagania, odkupienia”, zakończenie cyklu dni pokutnych 10. dnia miesiąca *tišrî* na początku nowego roku². (pt)

CHOBAR, rzeka, o której wzmianka u Ezechiela proroka; na jej brzegach miał objawienie: *Et factum est in trigesimo anno, in quarta, in quinta mensis, cum essem in medio captivorum iuxta fluvium Chonar*³. [I.204]

Łac. *Chobar*, gr. Χοβάρ, z hebr. *Kəḇār*, to zaś z akad. *nāru kabaru* „wielki kanał”; kanał mezopotamski, nad którego brzegami Ezechiel doznał swej pierwszej wizji (Księga Ezechiela 1:1-3:27)⁴. (pt)

CONFUCJUSZ, sławny w starożytności filozof chiński. Urodził się w Champig około roku 550 przed Chrystusem z rodziny znakomitej królestwa Lu, teraz Chaton nazwanego. Sprawując urząd mandaryna i ministra, był wielce poważany od narodu z roztropności i stanowionych przez siebie praw dla kraju. Ale zważając potem, że dostatecznego porządku wprowadzić nie mógł, gdy panujący na tronie uchylał się od rady jego, porzucił dwór i oddalił się do królestwa Sum, gdzie nauczał filozofii

¹ *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Chios”.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 128-129; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 465-467.

³ „Nastąpiło to w trzydziestym roku, czwartego dnia piątego miesiąca, gdy byłem pośród jeńców nad rzeką Chonar [sic!]” [tłum. PT].

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 231-232; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, *op. cit.*, s. 1266; *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, Appendix I, s. 160; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 434.

moralnej z takim upodobaniem wszystkich, że liczył wkrótce uczących się pod sobą 3000, z których potem 72 uczniów tak było wydoskonalonych w naukach i cnocie, że Chińczycy w dalszym czasie z uszanowaniem wspominali ich osoby. Confucjusz dzielił naukę swoją na cztery części i podług tego porządku podzielił uczniów swoich na cztery klasy. Pierwsza klasa zawierała tych, którzy się uczyli nabycia cnoty. W drugiej nauczał krasomówstwa albo sztuki rozumnego mówienia o rzeczach. W trzeciej traktował o rządzie krajowym i obowiązkach osób w nim przełożonych. W czwartej zawierał naukę obyczajności albo moralną. Confucjusz potem powróciwszy do królestwa Lu, tam umarł w lat 73 wieku swego; pogrzebany obrządkiem i wspaniale w bliskości miasta Rio-Fu, nad brzegiem rzeki Xu. Filozof ten jest w tak wysokim uszanowaniu u Chińczyków, że każde miasto ma wyznaczony dom jaki, noszący pamiątkę jego, na którym piszą złotymi literami tę pochwałę: *Wielkiemu mistrzowi. – Mądryemu rządcy nauk.* Następcy z familii jego dotąd są w szacunku u narodu; albowiem są mandarynami z urodzenia i obdarzeni tym przywilejem szczególnym, że nie płacą podatku cesarzowi. Ci wszyscy, którzy są przyjęci w rejestr wyzwolonych w naukach, powinni ofiarować dar jaki mandarynowi z pokolenia Confucjusza. Przyznają Confucjuszowi cztery księgi napisane, które są w wysokim szacunku u Chińczyków. X. Couplet przetłumaczył z tych trzy na język łaciński. [I.212]

Konfucjusz – zlatynizowana postać chiń. K'ung Cz'iu – mistrz Kung (551-479 p.n.e.). Urodził się w Qufu, w państwie Lu, współczesnym Szantung. Szampipg – Szantung (Shandong) – miejsce urodzin. Przodkowie Konfucjusza prawdopodobnie pochodzili ze zubożalego arystokratycznego rodu. Mistrz Kong jako bardzo młody człowiek opanował doskonale sześć sztuk – rytuał, muzykę, łucznictwo, powożenie rydwanem, kaligrafię i arytmetykę, a także klasyczną poezję i historię. W wieku około pięćdziesięciu lat zaczął zdobywać coraz dostojniejsze funkcje w państwie Lu, aż został ministrem sprawiedliwości. Dworskie intrygi i rozczarowanie brakiem zainteresowania dla jego nauk sprawiły, że mistrz Kong postanowił wyruszyć na wędrowną podróż po królestwach, aby przekonywać władców do swoich nauk, w których proponował reformy społeczne i poli-

tyczne. Po ponownym osiedleniu stał się najslynniejszym nauczycielem etyki i praktycznej filozofii, której istotą jest zasada dobroczynności, troska o drugiego człowieka, poszanowanie ładu społecznego, przestrzeganie rytuału religijnego. Wzmianka o trzech tysiącach uczniów, a wśród nich siedemdziesięciu dwóch najlepszych, pochodzi z biografii Konfucjusza w *Zapiskach historyka* Sy-ma Cz'iena, która nie przez wszystkich uznawana jest za wiarygodną¹. (hm)

CONSTANTINOPOLIS, patrz Konstantynopol.

CRIMEA, patrz Krym.

CYDNUS, rzeka Azji Mniejszej; w niej kąpiąc się, Aleksander Wielki z przeziębienia umarł. Fryderyk Barbarossa cesarz około roku pańskiego 1100 w wielkim był niebezpieczeństwie życia, przez nią się przeprawiając, ratowany od zatopienia, z tej jednak okazji wkrótce życia dokonał. [I.219]

Rzeka zwana dziś Berdan lub Tarsus, w pld. części Turcji. Aleksander Wielki po kąpieli w tej rzece zachorował prawdopodobnie na zapalenie płuc i zmarł w 333 r. p.n.e. Fryderyk Barbarossa utonął w 1190 r. w czasie kąpieli w rzece Göksu, zwanej też Salef, znajdującej się ok. 100 km na zach. od rzeki Berdan². (jk)

CYLICIA, prowincja Azji Mniejszej, naprzeciw wyspy Cypru, teraz w liczbie prowincji państwa tureckiego zostaje. [I.219]

Cylicja – kraina historyczna w nadmorskiej, południowej części dzisiejszej Turcji. Cypr – wyspa położona we wsch. części Morza Śródziemnego, 65 km na pld. od południowych wybrzeży Turcji³. (jk)

CYRUS król, syn Kambyzesa monarchii Babilońskiej zwycięzca, perskiej fundator. Pismo Święte czyni o nim wzmiankę z pochwałą⁴. Historycy jego uwielbieniem zagęścili swoje księ-

¹ Por. S. Blackburn, *Oksfordzki słownik filozoficzny*, Warszawa 1997, s. 194; W. Rodziński, *Historia Chin*, Wrocław 1974, s. 59-66.

² *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Fryderyk I Barbarossa”.

³ *Ibidem*, hasło „Cylicja”.

⁴ Księga Izajasza 44:28; 45:1-7; por. także Jr 50-51. Zob. M. Liverani, *op. cit.*, s. 261-264.

gi. Z tych czytelnik dokładną o dziełach tego monarchy może wziąć informację. [I.220]

Cyrus (stpers. *Kurusz*) II (ok. 600-530 p.n.e.), syn Kambudżiji, wnuk Kurusza, twórca perskiego imperium Achemenidów. Ok. roku 553 p.n.e. zbuntował się przeciwko medyjskiemu królowi Astiagesowi, kładąc kres panowaniu Medów na Środkowym Wschodzie, lecz przejmując po nich struktury władzy i administracji. W kolejnych latach swojego panowania podporządkował sobie północne ziemie państwa medyjskiego (Partię, Hyrkanię, Armenię), ziemie ludów wschodnioirańskich (Chorasán, Sogdianę, Gandharę). W roku 539 p.n.e. pokonał babilońskiego władcę Nabonida, podbił Elam, Lidę i ziemie Półwyspu Arabskiego – na zachodzie aż po Morze Śródziemne (Syria, Fenicja, Palestyna). Stworzył imperium, rozciągające się od granic Indii po granice Egiptu. Zginął podczas wyprawy przeciwko Massagetom¹. Prorok Izajasz mówi o Cyrusie jako o pomazańcu bożym, który uwolni lud Izraela z niewoli babilońskiej i zniszczy Babilon wraz z jego idolami – tymczasem powrót z niewoli i odbudowa świątyni jerozolimskiej rozpoczęły się dopiero ok. roku 520 p.n.e., za panowania Dariusza I². (ak)

---

¹ M. Olbrycht, „Iran w epoce Achemenidów...”, *op. cit.*, s. 75-80.

² Por. M. Liverani, *op. cit.*, s. 261-264.

DAGON, bożek Filistynów, w przytomności Arki przymierza spadł z ołtarza swojego i skruszył się. [I.223]

Hebr. *Dāḡon*, zach.-sem. *Dāḡān*, jedno z większych bóstw zachodniosemickich, zaświadczone w III tys. p.n.e., czczone do II w. p.n.e. włącznie; narodowy bóg Filistynów po ich przybyciu do Kannanu; pierwotnie prawdopodobnie bóstwo burzy związane z płodami i wegetacją (*dāḡān* „zboże”), w hebr. etymologii ludowej związane z rybą (hebr. *dāḡ*), stąd wizerunki boga z rybim ogonem; wzmiankowane m.in. w 1 Księdze Samuela (5:1-7) oraz deuterokanonicznej 1 Księdze Machabejskiej (10:83)¹. (pt)

DAIRO albo *dairy*, nazwisko niegdyś cesarzy dziedzicznych państwa japońskiego; tym z czasem rządy państwa odjęte, prerogatywa tylko najwyższego kapłaństwa i okazałość dawnego stanu zostawiona. Mieszkają w Meako, które z tej przyczyny miastem świętym nazwane jest. [I.223]

Z jap. *dairi* a. *dairo* rozumiany jako „duchowy monarcha dziedziczny”. Terminem tym określano w osiemnastowiecznej Europie cesarza Japonii. Upowszechnił się po opublikowaniu w 1727 r. w Londynie, książki *History of Japan* („Historia Japonii”) autorstwa Engelberta Kaempfera, lekarza i podróżnika, który mieszkał

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 307; A. Jougan, *op. cit.*, s. 172; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 203.

w Japonii w latach 1690-1692¹. Według Kaempfera *dairi* to japońska nazwa cesarskiej rezydencji i dlatego cesarz określany jest również mianem *dairi*. E. Kaempfer relacjonował historię Japonii z okresu siogunatu Tokugawów (1600-1843), kiedy faktycznym władcą był *daimyō* – „książę feudalny”. Okres Tokugawa nazywa się też epoką Edo (dawna nazwa Tokio), z uwagi na znajdującą się tam wówczas główną siedzibę władców *daimyō* (siogunów). Do niedawna uważano, że był to okres państwa zamkniętego, a Japonia miała wówczas izolować się od świata². Obecnie zwraca się uwagę, iż w tym okresie Japonia kontaktowała się z Holendrami, Ainami i Królestwem Ryūkyū, w związku z tym także z Koreą i Chinami. Kontakty te były ograniczone, ale nie pozwalają mówić o zamknięciu Japonii³. (hm)

DALAJ LAMA, kapłan najwyższy Tatarów, mieszka w królestwie Tangut; lud mieni go być nieśmiertelnym i boską mu cześć oddaje. [I.223]

Dalajlama – zwierzchnik buddyzmu tybetańskiego, teokratyczny władca w Tybecie, uważany za wcielenie buddy Awalokiteśwary. Tangut – osiemnastowieczny termin używany na określenie Tybetu. (hm)

DALILA, małżonka Samsona, z narodu Filistynów, wymógłszy na mężu wyjawienie przyczyny mocy jego nadzwyczajnej, spiącemu włosy ostrzygła i tym sposobem dostał się w moc nieprzyjaciół swoich. [I.223]

---

¹ Engelbert Kaempfer (1651-1716), niemiecki przyrodnik i lekarz, w latach 1683-1693 podróżował do Rosji, Persji, Indii, Azji Płd.-Wsch. i Japonii, dokonując licznych obserwacji przyrodniczych i kulturowych. W swoim opisie Japonii pt. *Amoenitatum Exoticarum* („Egzotyczne piękności”), opublikowanym w 1712 r., dostarczył m.in. pierwszego opisu japońskiej roślinności (*Flora Japonica*).

² Por. J. Tubielewicz, *Historia Japonii*, Wrocław 1984, s. 257-320.

³ M. B. Jansen, *The Making of Modern Japan*, Harvard University Press 2000, s. 90-95. Dziękuję Pani Katarzynie Sonnenberg z Zakładu Japonistyki UJ za tę informację oraz za wskazanie jej źródła.

Łac. *Dalila*, z hebr. *Dəlîlâ* „ze zwisającymi lokami” (względnie: „zalatna”), filistyńska żona Samsona (Księga Sędziów 16:2-22)¹.
(pt)

DAMAS², Damaszek, miasto niegdyś stołeczne własnych monarchów; dziś z innymi w Azji Mniejszej, jest pod władzą turecką. [I.223]

DAN, piąty syn Jakuba patriarchy; urodzony z Bali służebnicy Racheli, był ojcem i przodkiem swojego pokolenia; umarł roku stworzenia 2245, wieku 127. [I.224]

Matka Dana miała na imię Bilha, a Dan był jej pierwszym synem³.
(ps)

DANAUS, Egipcjanin, wyszedłszy z ojczyzny osiadł w Grecji; tam wyzuwszy z tronu i życia Gelanora króla argejskiego, sam na miejsce jego wstąpił i tron następcom swoim zostawił; ci nazwani Belides. [I.224]

Łac. *Danaus*, z gr. *Δαναός*, mit. brat króla Egiptu, Ajgyptosa, który pozbawił go tronu i wypędził z ojczyzny; król Argos; ojciec osławionych 50 Danaid⁴. (pt)

DANIEL, prorok z pokolenia Judy i rodziny Dawidowej; urodził się roku dwudziestego piątego panowania Jozjasza, w młodym wieku w niewolę babilońską zaprowadzony, oddany do dworu królewskiego. W dalszym czasie Zuzannę od śmierci i niesławy obronił. Duchem prorockim obdarzony, Nabuchodonozorowi siedmioletnią pokutę, Baltazarowi następcy jego śmierć i upadek państwa przepowiedział; wybawiony cudownie od lwiego pożarcia. U Dariusza i Cyrusa, monarchów perskich, w wielkim będąc poważaniu, zażył na dobre łaski monarszej, wyjednał albowiem u Cyrusa monarchy, że powrócił Izraelitów do ojczy-

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit., s. 336; Biblia Sacra iuxta Vulgatae versionem, op. cit., s. 347; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 212.*

² Pisownia francuska.

³ Rdz 30:4-6.

⁴ *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit., s. 164; И. Х. Дво-рецкий, op. cit., s. 286.*

zny. Epifaniusz święty twierdzi, iż umarł w Babilonie. Proroctwa jego są w księgach Pisma Świętego Starego Testamentu. Najślawniejsze z nich przepowiedzenie siedemdziesiąt niedziel, po których spełnionych stało się wybawienie narodu ludzkiego. [I.225]

Łac. *Daniel*, z hebr. *Dānīyēʿl* <* *Dānīʿēl* „Bóg jest moim sędzią”; hipotetyczny prorok na dworze nowobabilońskim i perskim; mimo że jakiś Daniel mógł żyć w VI w. p.n.e., bohater ukończonej w II w. n.e. Księgi Daniela jest postacią legendarną, mającą podnieść na duchu wyznawców judaizmu prześladowanych za króla seleucydzkiego Antiocha IV Epifanesa; postać mędrca Daniela jest znana już w literaturze ugaryckiej z XIV w. p.n.e. (jako *Dnīl* [*Danēl])¹. (pt)

DARDANIA, prowincja Azji Mniejszej w bliskości Troi; należała niegdyś do tegoż państwa; w teraźniejszych czasach zostaje pod władzą turecką. [I.227]

Dardania, Troada – grecka kraina historyczna w pñ.-zach. Azji Mniejszej, z głównym miastem Troja². (jk)

DARICUS, nazwisko złotej monety dawnego królestwa perskiego. W historiach greckich częsta jest wzmianka o tym rodzaju pieniędzy. Nazwisko daryków pochodziło od Dariusza Meda króla³, który je najpierwszy pod swoim stemplem bić rozkazał. [I.227]

Dareikós statér (gr.) – moneta złota, wprowadzona przez Dariusza Wielkiego (522-486) ok. r. 500 p.n.e., na wzór monet lidyjskich Krezusa; waga 8,4 g; zawartość złota – 98%; bez inskrypcji, jednostronny: wizerunek łucznika w przykłęku (w różnych wersjach); bity początkowo tylko w Sardes, w IV w. już w wielu lokalnych

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 311-312; A. Jougan, *op. cit.*, s. 172; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 217.

² *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Troada”.

³ Zob. hasło DARIUSZ Medus.

mennicach. W obiegu jeszcze po najeździe Aleksandra Wielkiego¹.
(ak)

DARIUSZ Medus, wuj Cyrusa, król Medów; po zabiciu Baltazara, ostatniego króla, panował w Babilonie. Daniela proroka oskarżonego niewinnie lwom na pożarcie skazał; widząc zaś cudem ocalonego, powrócił mu łaskę swoją i na najwyższe go urzędy wyniósł, a przeciwnych mu ukarał. [I.227]

Postać występująca w tradycji biblijnej (Księga Daniela 6:1 i n.); żadne zachowane źródła istnienia króla medyjskiego o tym imieniu nie potwierdzają, jednak skoro jako jego następcę tekst wymienia Persa Cyrusa (Dan 6:29; 10:1), można sądzić, że chodzi o ostatniego króla medyjskiego Astiagesa (med. Rsztiwaiga, ok. 585-550 p.n.e.)², zwłaszcza że dalej (Dan 14:1) to on właśnie wspomniany jest jako poprzednik Cyrusa. (por. niżej hasło MEDIA, gdzie określany jest jako wuj Cyrusa). (ak)

DARIUSZ I, król Persów, zwany Histaspes, obrany po śmierci uzurpatora Smerdysa, wojnę z Scytami i Grekami mniej pomyślną prowadził. Jego Pismo Święte nazywa Asswerem³, a niektórzy twierdzą go być małżonkiem Estery⁴; panował lat 36. [I.227]

Dariusz (Dārajawausz) I Wielki (pan. 522-486 p.n.e.), syn Wisztāspy (gr. Hystaspes), Achemenida; władzę zdobył drogą spisku, obalając uzurpatora – maga Gaumatę, podającego się za nieżyjącego syna Kambizesa, Bardiję (gr. Smerdis). Poszerzył granice imperium, prowadząc wojny ze Scytami, Grekami, zdobywając ziemie w dol. Indusu, podporządkował sobie kolonie greckie w Azji Mniejszej, lecz jego próba podboju Grecji nie powiodła się – wojska perskie poniosły klęskę pod Maratonem w 490 p.n.e.; planowa-

---

¹ M. Alram, „Darc”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 7, s. 36-40, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/daric> (4 IX 2015); D. H. Bivar, „Achaemenid Coins, Weights and Measures”, [w:] *The Cambridge History of Iran*, t. 2, Cambridge 1985, s. 618-619.

² *Ibidem*, s. 64-65.

³ Zob. hasło ASVERUS.

⁴ Wg Księgi Estery Żydówka Estera (Hadassa) zostaje żoną króla perskiego Aswerusa (trudnego do zidentyfikowania z Dariuszem).

ną ekspedycję odwetową przeciwko Atenom przerwała śmierć Dariusza¹. (ak)

DARIUSZ II, król perski, zwany Ochus, syn Artaxerxes, po śmierci Sogdiana brata tron ojcowski osiadł, siedział na nim lat 18. [I.227]

Dariusz II Ochus (pan. 423-404 p.n.e.), syn Artaxerxes II, objął tron po pokonaniu przyrodniego brata z konkubiny, zwanego „Sogdyjczykiem”, który wcześniej zamordował jedyne go prawowitego następcę tronu – Kserksesa II. Dariusz II opierał się na arystokracji babilońskiej, z której poparciem doszedł do władzy; prowadził aktywną politykę grecką, w wojnie peloponeskiej popierając Spartę przeciwko Atenom; tłumił liczne powstania – Medów, Kadusjów nad Morzem Kaspijskim, Sardyjczyków w Azji Mniejszej². (ak)

DARIUSZ III, zwany Kodomanus, zwyciężony po kilkakrotnie od Aleksandra Wielkiego, tron na koniec i życie utracił. Na nim ustała monarchia perska; panował lat 6. [I.227]

Dariusz III (pan. 338-330 p.n.e.) – ostatni Achemenida, nie zdołał powstrzymać pochodu na wschód Aleksandra Macedońskiego, który po wygranych z armią perską bitwach pod Granikiem (334 p.n.e.), Issos (333 p.n.e.) i Gaugamelą (331 p.n.e.) wkroczył na ziemię perskie, zdobywając stolice achemenidzkie – Suzę i Persepolis, a następnie pozostałe satrapie aż po rzekę Indus. Dariusz zbiegł do Ekbatany, lecz został zamordowany przez swoich dworzan³. (ak)

DATAN, syn Eliaba, wraz z Kore i Abironem powstał przeciw Mojżeszowi, ale w oczach ludu bożego żywo go z jego towarzyszami ziemia pożarła. [I.228]

Hebr. *Dāṭān*, prawdopodobnie z akad. *datnu* „heroiczny”; wydanie opisane w Księdze Liczb (16:27-33)⁴. (pt)

¹ M. Ołbrycht, „Iran w epoce Achemenidów...”, *op. cit.*, s. 80-86.

² *Ibidem*, s. 91-92.

³ *Ibidem*, s. 97-101.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 317; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 223.

DAWID, mąż wedle serca bożego, król izraelski, syn Jessego, z pokolenia Judy. Dzieła jego, pobożność, upadek i pokutę księgi pisma bożego opisują. Umarł roku od stworzenia 3023, wieku siedemdziesiątego, panowania 40. Zbiór psalmów w Piśmie Świętym cały prawie tego świętego króla jest dziełem. [I.228]

Hebr. *Dāwīd*, *Dāwīd*, etymologia niepewna: „umiłowany”, względnie „stryj”; drugi król Izraela (ok. 1010-970 p.n.e.), znany głównie z biblijnych pism obejmujących teksty od 1 Księgi Samuela (16) do 1 Księgi Królów (2)¹. (pt)

DEBORA, małżonka Lapidota, prorokini, rządziła ludem izraelskim i sądy swoje odprawiała, jako świadczy pismo, pod drzewem palmowym, między Betel i Ramą. Wraz z Barakiem zwyciężyła Jabina króla Chananejczyków; umarła roku przed narodzeniem pańskim 1281. [I.228]

Łac. *Debbora* z hebr. *Dəbôrâ* „pszczoła”, prorokini, jedna z sędziów (Księga Sędziów 4:4-16-5:1-15)². (pt)

DELTA, prowincja Egiptu, z dwóch stron rzeką Nilem rozłączającym się obłana. Przeto iż zdawała się być figury trójgraniastej, na kształt litery greckiej Delta zwanej, takie nazwisko wzięła. [I.231]

Dziś teren delty Nilu zajmuje 10 prowincji (ar. *muḥāfazāt*). (ps)

DERBICES, narody dawne Azji, nad brzegami rzeki Oxus, ku Morzu Kaspijskiemu. O nich twierdzi Quintus Curtius, iż przeciw Aleksandrowi Wielkiemu do wojsk Dariuszowych dwa tysiące jazdy, czterdzieści tysięcy piechotnego żołnierza posłali. O narodzie tegoż nazwiska czyni wzmiankę Ptolomeusz i siedlisko jego naznacza w Libii Zachodniej. [I.234]

Derbikowie – lud żyjący w czasach Achemenidów na pld.-wsch. od Morza Kaspijskiego, na pfn. od rzeki Atrak, wschodni sąsiedzi Ta-

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 318-322; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 25.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 331-332; A. Jougan, *op. cit.*, s. 173; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 198.

pirów i Hyrkańczyków (Strabon XI.8.8; XI.9.1)¹; mieszkający po obydwu stronach Oxu (Amu Darii) (Pliniusz VI.18.48)²; licznie wzięli udział w przegranej przez Dariusza III bitwie z Aleksandrem Wielkim (331 p.n.e.) pod Gaugamelą (Kurcjusz III.2.7)³. Strabon (XI.11.8)⁴ wspomina o ich obyczaju zabijania starców i zjadania ich mięsa, a także o kulcie Matki Ziemi. (ak)

DERWISZE, rodzaj mnichów tureckich; fundator ich zwał się Mewelawa; żyją po większej części w zgromadzeniu pod władzą starszych. W księżde Rykota na polski język przełożonej dostatecznie jest opisane ich sposobu życia i praktyk. [I.234]

Derwisz – członek muzułmańskiego bractwa religijnego o charakterze mistycznym. Bractwo mewlewitów zostało założone ok. 1273 r. przez Dżelaledina Mewlanę⁵. Rykot – Sir Paul Rycout, angielski dyplomata, autor książki opisującej Imperium Osmańskie w XVII w. *The Present State of the Ottoman Empire*, przetłumaczonej na język polski jako *Monarchia Trecka...*⁶. (jk)

DIWAN, znaczy z arabskiego radę. Galibe-Diwan jest zwyczajna rada, w niedziele i wtorki odprawująca się, gdzie wezyr z dwoma kadyskimi i znacznymi urzędnikami w Sali (Babichumaiun) jest przytomny. A jak diwan – rada na nogach; jest jeszcze nadzwyczajna rada w nagłych razach zwoływana, gdzie niższego stanu ludzie wedle potrzeby czasem przypuszczeni bywają. Rykiat, rada prywatna, gdzie wezyr i mufty. Diwan znaczy także: zbiór rzeczy, dlatego wiele jest pod tym tytułem książek. [I.239]

¹ *The Geography of Strabo, op. cit.* (1954), t. 5, s. 269, 273.

² Pliny, *Natural History*, with an English transl. by H. Rackham, t. 2, London-Cambridge Mass. 1947, s. 373.

³ C. J. Brunner, „Iran v. Peoples of Iran (2) pre-Islamic”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 13, s. 326-344, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/iran-v2-peoples-pre-islamic> (4 IX 2015).

⁴ *The Geography of Strabo, op. cit.* (1954), t. 5, s. 293.

⁵ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 2, s. 164-165.

⁶ Por. Sir Paul Rycout, [online:] <www.npg.org.uk/collections/search/person/mp03928/sir-paul-rycouth> (4 IX 2015).

Dywan – tur. *divan* (z ar. *dīvān*, a ostatecznie z pers. *dīvān* – rejestr, zbiór, zbiór poezji¹), rada doradcza sułtana, wielkiego wezyra i innych dostojników; też: kancelaria; zbiór, rejestr. W skład rady wchodził sułtan, niekiedy jednak był nieobecny, wielki wezyr, wezyrowie, kazaskierowie, dostojnicy religijni i inni. *Galibe Divan* – zebranie rady doradczej podczas przyjmowania posłów zagranicznych. Babichumaiun – tur. *Bab-ı Hümayun* – Brama Cesarska, tu: nakryte charakterystyczną kopułą pomieszczenie zebrania rady, znajdujące się na dziedzińcu za Bramą Cesarską pałacu Topkapı w Stambule, siedziby sułtana. *Ayak Divan* – rada zwoływana w sprawach nadzwyczajnych, często na dziedzińcach, z udziałem osób niższego stanu. Rada prywatna wielkiego wezyra określana była jako *ilmiye*. Dywan – także określenie zbioru poezji jednego lub więcej poetów². (jk)

DRAGOMAN (po turecku *terdziman*), z greckiego słowa znaczy tłumacz. Tytuł dragomana szczególnie daje się zostającym przy posłach cudzoziemskich u Porty tłumaczom. Niewiedomość języka orientального, a bardziej pogardzająca górnosc, z którą Turcy z chrześcijanami postępują, wniosła zwyczaj, iż posłowie cudzoziemscy u Porty przez dragomanów polityczne traktują negocjacje. Dragomani lubo wiernie zlecenia od posłów ministerio donosić są obowiązani, wiele jednak od zdatności ich pomyślnie interesu zawisło dokonanie. Gruntowna wiadomość obyczajów, których się Turcy jednostajnie trzymać usiłują, nie-trwożliwe, gdzie okoliczność wyciąga przy interesie obstawanie, są dwa istotne obiekty, które dobrego formują dragomana. [I.243]

Tłumacz pracujący na dworze sułtańskim, pełniący także funkcje dyplomatyczne w kontaktach z krajami chrześcijańskimi; dragomani znali nie tylko języki europejskie i orientalne, ale także obyczaje; tur. *drağman*; słowo pochodzenia greckiego³. (jk)

DRANGIANA, prowincja Azji, granicząca z Gedrosą i Karamanią. W stołecznym mieście kraju tego, Aleksander nieco prze-

¹ Szczegółowo zob. P. W. Turek, *op. cit.*, s. 179-180.

² *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 2, s. 323-337.

³ W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1987, s. 221.

mieszkał i tam odkrywszy bunt Philoty, życie mu odjął, ojca nawet jego Parmeniona, najwaleczniejszego z wodzów swoich, na śmierć skazał. [I.244]

Drangiana – stpers. *Zranka*, obecny Sistān, kraina w dolnym biegu rzeki Helmand i nad jeziorem Hāmūn, na obecnym południowym pograniczu Iranu i Afganistanu. Aleksander Wielki przybył do stolicy Drangiany, Frādy, zimą 330-329 p.n.e., w pościgu za sprzymierzeńcami satrapy Bessosa, który po śmierci Dariusza III ogłosił się królem. Dokonał tu rozprawy z przedstawicielami frakcji macedońskiej, przeciwstawiającej się postępującej „barbaryzacji”, tj. iranizacji obyczajów Aleksandra i faworyzowaniu przez niego arystokracji pokonanych narodów wschodnich. Wśród nich zamordowani zostali dwaj wybitni wodzowie i bliscy towarzysze Aleksandra – Parmenion i jego syn Filotas¹. Gedrozja (Māka w inskrypcjach Achemenidów) – to obecny Makrān – południowa część Beludżystanu, nad Zatoką Omańską; Karamania – prowincja Kermān w płd.-wsch. Iranie². (ak)

DRUSIENSES, naród Palestyny; miał swoje osady niedaleko góry Libanu, dotąd jeszcze znajdują się w tamecznych krainach i zowią Drusii albo Drussii, mienia się być chrześcijanami, ale sposób ich łotrowskiego życia nie zgadza się z przepisami religii, której powierzchowne tylko obowiązki pełnią. [I.245]

Druzowie (ar. *durūz*) – grupa etniczno-religijna wywodząca się od szyizmu izmailickiego, zamieszkująca głównie górskie tereny północnego Libanu. Obecni są także w Syrii, Izraelu i Jordanii³. (ps)

DUNALMA, uroczystość turecka, trwa przez dni siedem. Obchodzą ją w ten czas, kiedy pierwszy raz cesarz do jakiego miasta przyjeżdża, albo jakowa nader pożądana okoliczność dla państwa nastąpi. [I.247]

---

¹ Por. M. J. Olbrycht, *Aleksander Wielki i świat irański*, Rzeszów 2004, s. 31-32.

² R. Schmitt, „Drangiana”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 7, s. 534-537, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/drangiana> (4 IX 2015).

³ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 2, s. 631-637.

Tur. *donanma* – uroczystość świąteczna trwająca tydzień, urządza-
na z nadzwyczajnej okazji, np. narodzin sułtańskiego potomka,
przyjazdu sułtana do danego miasta itp.¹ (jk)

---

¹ *Redhouse Büyük Elsözlüğü...*, *op. cit.*, s. 211.

EADYGA albo Hadyga, małżonka Mahometa; że dla podeszłego wieku sprzykrzyła się mężowi, przeto w prawie swoim wielożeństwa dozwolił i sam dał tego przykład, inne a młodsze małżonki do pierwszej przybierając. [I.253]

Chadiża (ar. *Ḥadīṣa*) – pierwsza żona Mahometa, wiele lat starsza od niego (według niektórych przekazów nawet o ok. 15 lat). Aż do jej śmierci (ok. 619 r.) Prorok nie poślubił żadnej innej kobiety¹. (ps)

ECCLESIASTES, w hebrajskim języku Koheleth, księga starego zakonu w piśmie bożym. Jej autorem wykładacze kładą Salomona. [I.254]

Łac. *Ecclesiastes*, gr. ἐκκλησιαστής „członek zgromadzenia”, odpowiednik hebr. *qōheleṯ* (gram. imiesłów rodz. ż.) „przywódca zgromadzenia”; utwór pochodzi najwcześniej z okresu Drugiej Świątyni, czyli albo z V-IV, albo III-II w. p.n.e., w zależności od argumentów naukowców, czyli jego autorem nie mógł być Salomon². (pt)

EDEN, nazwisko w Piśmie Świętym miejsca, w którym był Raj położony. [I.255]

---

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 4, s. 898-899.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 367-368; A. Jougan, *op. cit.*, s. 215; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, s. 433; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 149.

Hebr. *ēden* „kraj rozkoszy, Eden, rajski ogród”; nazwa wyprawdzana od sumer. *edinu* „step”; opis głównie w Księdze Rodzaju (2, 3)¹. (pt)

EDESSA, miasto niegdyś sławne w Mezopotamii. Justyn cesarz po wielkim trzęsieniu ziemi, którym było obalone, na nowo je zbudować kazał i nazwał je od swego imienia Justinopolis; teraz nazywa się Orfa. Abagar, o którym wzmianka pod literą A, był królem Edessy. [I.255]

Łac. *Edessa*, syr. *ʿUrhāy* (dzis. *Urfa*), stolica Osrohoene, małego królestwa na terytorium obecnej Turcji². (pt)

EDISSA, pierwsze nazwisko Estery, nim królową została. [I.255]

Właściwie hebr.-aram. *Hāḏāssā* „mirt”, pierwotne imię Estery (Księga Estery 2:7)³. (pt)

EDITH, niektórzy z rabinów twierdzą, iż tak się nazywała żona Lota. [I.255]

W Biblii żona Lota jest bezimienna, komentarze (midrasze) podają, miała ona na imię *Ēḏîṭ* (względnie *Ērîṭ* – w rękopisach hebr. *d* można pomylić z *r*)⁴. (pt)

EFFENDY, słowo arabsko-tureckie; dwoiście się bierze, najprzód odpowiada polskiemu wyrazowi *wielmożny pan*, a w tym rozumieniu i Grecy w pospolitym języku swoim nazwiska *affendi* od Turków pożyczyci. Po wtóre, jest tytułem właściwym prawnego (ulema) człowieka i duchownego stanu ludzi, doktorów Alkoranu i uczonych. Stąd idzie, iż Turcy mają zwyczaj mówić: nasz *effendy*, zamiast nasz sędzia. Stąd dalej, iż kanclerz

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 31; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 32.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 3; *Thesaurus Syriacus*, *op. cit.*, s. 93; *Mała encyklopedia kultury antycznej*, *op. cit.*, s. 248; И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 356.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 537; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 228.

⁴ *Pirkê de Rabbi Eliezer* (The Chapters Of Rabbi Eliezer The Great) (...), transl. and annotated with introd. and indices by G. Friedlander, K. Paul, London-New York 1916, s. 186.

wielki Reyful-Kattab, właściwie jest nazwany Reyf-Effendy, albo pryncypała Effendy nosi imię. Stąd na koniec podobno wypływa, iż wezyr wielki, lubo jest wojny i pokoju minister, że jednak wojskowego stanu na ten urząd obierany bywa, tytuł mu effendy nie jest przyzwoity; a patriarcha wielki Mufty effendym często się mianuje. [I.256]

Z gr. ἀφέντης „pan, władca”. Efendi, Effendi – tytuł oznaczający „pan”, „władca”; używany wobec osób posiadających wykształcenie, wyuczony zawód lub urzędników wysokiego szczebla¹. Ulema – teolog muzułmański². Mufty – mufti, tur. *Miiftü*, muzułmański prawnik i teolog, wydający oficjalne interpretacje w sprawach państwowych i prywatnych³. Reyful Kattab, zob. hasło REIS EFFENDY. (jk)

EGIPT, kraj Afryki, na północ Morzem Śródziemnym, na wschód Czerwonym oblany, od południa ma Etiopię, od zachodu stepy piaszczyste Libii, albo Barbarii. Początki chronologii egipskiej nazbyt dawne, a przeto bajeczne. To prawda, że ten naród albo najpierwszy, albo przynajmniej jeden z najpierwszych rządem, nauką i kunsztami wślawiać się począł. Pierwsi monarchowie (których Pismo Święte faraonami nazywa) raz całym Egiptem, niekiedy częściami rządili; i to państwo tak w rozmaitych podziałach, jako i w zupełnej całości było źródłem kunsztów nauk i prawodawstwa. Ostatni z rodowitych egipskich monarchów przez Kambizesa króla perskiego z życia i tronu wyzuty. Królowie perscy do czasów Dariusza posiadali Egipt, Aleksander zwycięzca Persów i tego królestwa panem został. Po śmierci Aleksandra Ptolomeusz, jeden z wodzów wojsk jego, ten kraj osiadł. Ostatnia z jego pokolenia Kleopatra zwyciężona od Juliusza Cezara, a Egipt w prowincję rzymską zamieniony. Przy podziale cesarstwa między synów Konstantyna Wielkiego, to królestwo do państw wschodnich przyłączone, pod władzą cesarzy greckich trwało do czasu kalifów; Selim je podbił i dotąd pod władzą Porty Otomańskiej zostaje. Kraj ten dawni geogra-

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 2, s. 687.

² *Ibidem*, t. 10, s. 801-810.

³ *Ibidem*, t. 2, s. 866-867.

fowie dzielili na trzy części: Egipt wyższy, albo Tebaidę od miasta stołecznego Tebes¹ tak nazwaną; średni, gdzie było miasto Memphis; niższy albo Deltę, w którym Aleksander Aleksandrię stolicę Ptolomeuszów założył. Dziś rozdziały te trwają i Aleksandria dla portu swego jeszcze się w niejkiej okazałości trzyma. Średniego Egiptu stolicą jest miasto Kair. Rzeka Nil, sławna swoimi wylewami, żywi Egipt, uprawiając ziemię mułem swoim, przez co urodzaje kraju tego tak są obfite, iż po wszystkie czasy inne się państwa zbożem jego żywiły i jak przedtem Rzym, tak teraz Konstantynopol zasila. Piramidy i obeliski egipskie cudem są świata, a razem dowodem próżnej wyniosłości fundatorów swoich; jeżeli te nie innym końcem, nie dla sławienia cnoty, ale dla próżnego dziwienia wieków są wystawione. [I.257]

Kambyzes II (zm. 522 p.n.e.) – król Persji, syn Cyrusa II Wielkiego z dynastii Achemenidów. W podjętym na trzy lata przed swą śmiercią podboju Egiptu pokonał w bitwie pod Peluzjum faraona Psametycha III, ogłaszając się faraonem. Panowanie perskie w Egipcie zakończył Aleksander Wielki, rozbijając armię Dariusza III (zm. 330 p.n.e.). Zarządcą Egiptu mianował jednego ze swoich dowódców wojskowych, który z czasem uniezależnił się i od 304 r. p.n.e. jako faraon Ptolemeusz I Soter dał początek dynastii Ptolemeuszy panującej w Egipcie aż do 30 r. p.n.e. (ps)

ELAMITOWIE, naród Azji, niedaleko Afryki, nad brzegami rzeki Tygrys. Pismo Święte częstokroć czyni o nich wzmiankę, i wyraża nazwisko ich króla Chodorlahomor, którego Abraham zwyciężył. [I.258]

Elamici – lud, prawdopodobnie proto-drawidyjski, notowany od IV tysiąclecia p.n.e. na terenach obecnego Chuzestānu (południowo-zachodni Iran), stworzyli państwo o wysokiej cywilizacji (główny ośrodek – Suza), pozostające w bliskim kontakcie z sąsiednimi cywilizacjami mezopotamskimi – sumeryjską, a następnie asyrybabilońską. Elam został podbity i włączony w obręb imperium achemenijskiego przez Cyrusa Wielkiego (559-530 p.n.e.)². We-

¹ Teby (gr. *Thēbai*).

² I. M. Diakonoff, „Elam”, [w:] *The Cambridge History of Iran*, t. 2, *op. cit.*, s. 1-24.

dług Księgi Rodzaju (14:1-24) król Elamu Kedorlaomer (postać historycznie niezidentyfikowana) w koalicji z królem amoryckim, hurryckim i hetyckim napadają na Sodomę i Gomorę, uprowadzając w niewolę Lotę, bratanek Abrahama wraz z całą rodziną i rabując skarby. Abraham pokonuje najeźdźców, odbija uprowadzonych i odbiera zrabowane skarby. Lokalizacja Elamu „niedaleko Afryki” jest pomyłką. (ak)

ELEASAR, syn Aarona i następca w najwyższym kapłaństwie. [I.259]

Łac. *Eleazar*, gr. Ἐλεαζάρ, z hebr. ²*El'āzār* „Bóg pomógł”, wspomniany m.in. w Księdze Wyjścia (6:23) oraz Księdze Liczb (27:18-23)¹. (pt)

ELIASZ, prorok, żył za czasów Achaba króla Izraela i Ochozjasza jego następcy. Dzieła jego w Piśmie Świętym są dokładnie wyrażone. Wzięty do nieba roku od stworzenia 3140, zostawiwszy uczniowi swemu Elizeuszowi płaszcz i przykład ducha gorliwości. Przemienienie chwalebne syna bożego na górze Tabor, ukazało zdziwionym uczniom tego wielkiego proroka wraz z Mojżeszem. Że Eliasz z Enochem mają jeszcze przyjść na świat przed dniem ostatecznym, zdanie jest niektórych pisarzy kościelnych, wsparte wyrazami pisma bożego. [I.260]

Łac. *Elias*, z hebr. ²*Ēlīyāhū* „moim Bogiem jest Jahwe”, prorok działający w IX w. p.n.e. za panowania króla Achaba, jednego z największych władców królestwa północnego². (pt)

ELIEZER, rządcą domu Abrahamowego, posłany do Mezopotamii na szukanie małżonki Izaakowi synowi pana swego, za natchnieniem bożym Rebekę córkę Batulla, która wielbłądy jego napoiła, obrał i w dom Abrahama sprowadził. [I.260]

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 389; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 115; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 56; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 47-49, 57, 757, 758.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 395-397; A. Jougan, *op. cit.*, s. 220; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 53.

Hebr. ^oĔlī^cezer „Bóg jest pomocą”, sługa Abrahama (Księga Rodzaju 15, 24)¹. (pt)

ELIZEUSZ, prorok, uczeń Eliasza, jego dzieła w księgach królewskich obszernie są wyrażone; umarł w Samarii, roku przed narodzeniem pańskim 841, od stworzenia 3190, wieku 100. [I.260]

Łac. *Eliseus*, z hebr. ^oĔlīšā^c „Bóg pomógł”, prorok, następca Eliasza, występuje w 1 i 2 Księdze Królów (19:19-21 oraz 2:1-18)². (pt)

ELUL, dwunasty miesiąc roku u Żydów, przypada na sierpień, ponieważ się u nich rok od września zaczyna. Dziewiątego dnia tego miesiąca mają post na pamiątkę tego, co się stało po powrocie wysłanych szpiegów do ziemi obiecanej, 22 uroczystość Xyloforji, w ten czas zwożono drwa do świątynicy, 26 obchód uroczysty poświęcenia murów Jerozolimy przez Nehemiasza. [I.261]

Hebr. ^oĔlûl, dwunasty miesiąc (sierpień-wrzesień) kalendarza żydowskiego (szósty kalendarza religijnego), z akad. *Ulûlu*, *Elûlu*, szósty miesiąc kalendarza babilońskiego (sierpień-wrzesień). Wspomniana ksyloforia – gr. ξυλοφορία „dostarczanie drewna (opalu)” do podtrzymania ognia ofiarnego praktykowana była co najmniej od końca V w. p.n.e. prawdopodobnie do pocz. II w. n.e. (Księga Nehemiasza 6:15, 10:35; 13:31)³. (pt)

ELYMÆ, naród dawny Azji, między Hirkanią i Baktrianami. [I.261]

Elymae, Elymais – państwko obejmujące górzystą część historycznego Elamu (obecnie – irańska prowincja Ilām), po raz pierw-

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 394; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 54.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 398-400; A. Jougan, *op. cit.*, s. 221; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 55.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 31; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 52; *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, s. 959; C. Colpe, *Xylophoria*, „Brill’s New Pauly”, ed. by H. Cancik, H. Schneider, [online:] <www.referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/xylophoria-e12213830>.

szy wzmiankowane w IV w. p.n.e. przez Nearcha, admirała floty Aleksandra Wielkiego. Mieszkańcy, przez Strabona (II.13.6)¹, określane jako dzicy i groźni, byli prawdopodobnie potomkami dawnych Elamitów. W okresie partyjskim (II w. p.n.e.-III w. n.e.) znajdowali się pod dominacją Arsakidów; kres ich państwu położył Ardaszir Sasanida, w roku 221 pokonując ostatniego króla Elymais – Orodosa². Hyrkania (Gorgān) to kraina na pld.-wsch. wybrzeżu Morza Kaspijskiego; Baktrianie (Baktryjczycy) – lud wschodnioirański, mieszkańcy Baktirii – krainy obejmującej środkowe dorzecze Amu-darii, z miastem Baktra (obecny Balch) w pñ. Afganistanie, lokalizacja Krasickiego jest więc błędna. (ak)

EMESA albo Emessa, miasto wyższej Syrii w Piśmie Świętym nazwane Emath, sławne zwycięstwem Aureliana cesarza, otrzymanym nad Zenobią królową Palmiry. [I.263]

Gr. Ἐμεσα, łac. *Emesa*, nad Orontesem, w 273 r. n.e. miejsce zwycięstwa cesarza Aureliana nad Zenobią; miejscowość utożsamiana ze współczesnym miastem syr. *Ḥims*; podana przez Krasickiego nazwa *Emath* odnosi się raczej do biblijnego łac. *Emath*, gr. Αἰμάθ, z hebr. *Ḥāmāt*, czyli współczesnej syr. miejscowości *Ḥāmā*, 46 km na pñ. *Ḥimsu*, również leżącej nad Orontesem³. (pt)

EMIR albo mir, znaczy godnie urodzonego; stąd Mirza albo Mirzadech u Tatarów, od córki Mahometa Fatimach w prostej linii następcy zwą się emirami. Zielone noszą zawoje. Przełożony ich w Stambule Nakybul-eschres (głowa świętych) równa się w powadze muftemu. Bez przyłożenia się jego żaden emir karany być nie może. Jest stróżem chorągwi Mahometa, sandziak szeryk nazwanej. Że emirowie potomstwem Mahometa mianują się, w wielkim stąd u siebie są rozumieniu, a często urągowskiem stają się dla Turków. [I.263]

¹ *The Geography of Strabo, op. cit.* (1954), t. 5, s. 301.

² Por. J. F. Hansman, „Elymais”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 8, s. 373-376, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/elymais> (4 IX 2015).

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 543-544; A. Jougan, *op. cit.*, s. 222; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 314-315; *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 262; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 572; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 11.

Ar. *amīr* – wódz, dowódca, książę; *mirza*, pers. *amirzadeh* „syn emira” – tatarski tytuł książęcy i szlachecki; tytuł przysługujący osobom, których matka była potomkinią Husajna, syna Alego i Fatimy, córki Proroka Mahometa¹; *mufta* – tu: mufti, prawnik i teolog muzułmański. *Nakybul-eschres*, tur. *Nakib-ul esraf* – urzędnik dogląający spisywania danych na temat potomków rodów wywodzących się od Proroka Mahometa². *Sandziak szeryk* – tur. *sancak-i şerif*, sztandar Proroka Mahometa³. (jk)

EMMANUEL, słowo hebrajskie, znaczące: Bóg z nami. Izajasz prorok tym nazwiskiem przyszłego Mesjasza mającego się urodzić z panny mianuje. [I.263]

Łac. *Emmanuel*, gr. Ἐμμανουήλ, Hebr. *‘immānū ‘Ēl* „Bóg (jest) z nami”, imię dziecka, którego narodziny symbolizują obecność Boga (Księga Izajasza 7:13-17)⁴. (pt)

EMMAUS, miasteczko pokolenia Judy, niedaleko Jerozolimy, sławne podróżą uczniów i objawieniem Zbawiciela, którego byli nie poznali, gdy im w drodze towarzyszył i wykładał proroctwa, wyrzucając niedowiarstwo i słabość umysłu przerażonego męką i śmiercią jego. [I.263]

Gr. Ἐμμαούς, miejscowość położona ok. 11 km od Jerozolimy; wspomniana historia opisana została w Ewangelii Łukasza (24:13-35)⁵. (pt)

ENCENIA, uroczystość u Żydów poświęcenia kościoła jerozolimskiego, przypada 25 dnia dziewiątego miesiąca ich roku. [I.264]

Łac. *encaenia*, z gr. (τά) ἑγκαίνια „święto odnowienia poświęcenia świątyni”; chodzi o ponowne poświęcenie świątyni jerozolimskiej

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 1, s. 438-439.

² Por. *Nakibüleşraf*, [online:] <www.dallog.net/kurumlar/nakibulesraf.htm> (4 IX 2015).

³ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 9, s. 13-15.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 663-664; A. Jougan, *op. cit.*, s. 223; W. Bauer, *op. cit.*, s. 514; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 788.

⁵ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 405; W. Bauer, *op. cit.*, s. 514.

przez Judę Machabeusza, 25 dnia miesiąca *Kislēw*, czyli grudnia (Ewangelia Jana 10:22; 1 i 2 Księga Machabejska 4:36-39 oraz 10:1-8)¹. (pt)

ENDOR, miasto Palestyny w pokoleniu Manassesa. Tam mieszkała czarnoksiężnica, do której się udał Saul król izraelski przed bitwą na górach Gelboe. [I.264]

Hebr. *Ēn dôr* „źródło poprzedniego pokolenia (?)”, miejscowość na terytorium potomków Issachara lub Manassesa, 5 km na płd. od góry Tabor; historia z czarownicą z Endor zawarta jest w 1 Księdze Samuela (28:7-25)². (pt)

ENOCH, patriarcha, syn Jareda, ojciec Matuzalema, wzięty od Boga, jak pismo wyraża, roku od stworzenia 987. Księgę pod imieniem jego napisaną Augustyn święty między pisma kacer-skie położył. [I.265]

Łac. *Enoch*, gr. Ἐνώχ, z hebr. *Hănôk* „poświęcony”, w siódmym pokoleniu potomek Adama (Księga Rodzaju 5:18-24). Wspomniana Księga Henocha (tzw. 1 Henoch etiopski), napisana pierwotnie po aramejsku w okresie od III w. p.n.e. do I w. p.n.e. i przetłumaczona na grecki, zachowała się w całości w języku etiopskim; złożona jest z pięciu części, z których każda ma charakter apokalipsy³. (pt)

ENOCHIA, pierwsze miasto zbudowane przez Kaima, syna Adamowego. [I.265]

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 236; A. Jougan, *op. cit.*, s. 224; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, s. 364; W. Bauer, *op. cit.*, s. 433-434.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 406; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 765.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 407, 408; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 10; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 60; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 316.

Łac. *Enochia* od hebr. *Hănôk* „poświęcony”, nazwa miasta od imienia najstarszego syna Kaina, wnuka Adama (Księga Rodzaju 4:17-18)¹. (pt)

ENOS, syn Seta, wnuk Adama, najpierwszy uroczystymi obrządkami zaczął wzywać imienia bożego; umarł roku od stworzenia 1140, wieku 965. [I.265]

Łac. *Enos*, gr. Ἐνώς, z hebr. *Ĕnôš* „człowiek, rodzaj ludzki” (Księga Rodzaju 4:26)². (pt)

ENOTOCETES, naród Indii, o którym Strabon czyni wzmiankę, przydając do tej powieści rozmaite, według zwyczaju swojego, bajki. Najznacześniejsza ta, gdy twierdzi, iż tak wielkie mieli uszy, że w czasie snu wygodnie na nich spoczywać mogli. [I.265]

Mityczne postaci, które według Strabona (I w. p.n.e.) miały zamieszkiwać Indie. W jego *Geografii* (XV.1.57) pojawia się wzmianka o *Enotocoitae*, „osobach o uszach zwisających aż do stóp tak, że układają się na nich do snu, a są tak silne, że wyrrywają drzewa i rozrywają cięciwę łuku”³. (hm)

EOLIS albo **EOLIDA**, kraj Azji Mniejszej, nad morzem Egejskim. [I.265]

Dawna kraina grecka, obejmują część nadmorską Dardanii, Myzji i Lydii oraz wysp na Morzu Egejskim, zamieszкана przez Greków mówiącym tzw. dialektem eolskim⁴. (jk)

EPHOD, ubiór kapłana wielkiego u Izraelitów. [I.266]

¹ *Calmet's Dictionary of the Holy Bible*: as published by the late Mr. Ch. Taylor (...), Boston-New York 1832, s. 388; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 407, 408; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 316.

² *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, *op. cit.*, s. 9; *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, Appendix I, s. 60; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 409; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 68.

³ Por. *The Geography of Strabo*, *op. cit.* (1857), t. 3, s. 108.

⁴ Por. *Encyclopaedia Britannica*, [online:] <www.britannica.com/EBchecked/topic/189371/Eolie-Islands> (4 IX 2015); *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Eolia, eolida”.

Łac. *ephod*, z hebr. ¹*ʿēpōd*, główna część odzienia liturgicznego ozdobiona cennymi kamieniami, noszona na wierzchniej niebieskiej szacie arcykapłańskiej (Księga Wyjścia 28:15-28)¹. (pt)

EPHRAIM, drugi syn patriarchy Józefa z Aseneth córki Putyfara, był przodkiem pokolenia nazwiska swojego. [I.266]

Łac. *Ephraim*, z hebr. ²*Eḫrayim* „płodny kraj” (Księga Rodzaju 41:52)². (pt)

ERYTREUM Mare, dawne nazwisko Morza Czerwonego. [I.274]

Łac. *mare Erythraeum* „Morze Czerwone”, wg podań nazwa od mitycznego władcy Arabii i Persji, Erythrasa³. (pt)

ESDRAS, syn Sarai, najwyższy kapłan; lud izraelski z niewoli Babilońskiej wyprowadził, kościół i mury miasta Jerozolimy z ruin podniósł. Są księgi Pisma Świętego pod jego imieniem. [I.274]

Łac. *Esdras*, z hebr.-aram. ⁴*Ezrā*³, skrócona forma imienia „pomoc (Boża)”, pisarz i kapłan, wysłany przez króla perskiego Artakserksesa, by wyprowadzić grupę wygnańców żydowskich z Babilonu do Jerozolimy, działający prawdopodobnie albo ok. 458 r. p.n.e., albo ok. 398 r. p.n.e. (Księga Ezdrasza 7-8, Księga Nehemiasza 8); Księga Nehemiasza wymienia jeszcze dwóch Ezdraszów (12:1, 12:33)⁴. (pt)

ESRAHITOWIE, sekta filozofów mahometańskich, utrzymujących naukę Platona. [I.275]

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 415; A. Jougan, *op. cit.*, s. 226; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 74-75.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 416; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 62; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 78.

³ И. Х. Дворецкий, *op. cit.*, s. 378.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 448-449; A. Jougan, *op. cit.*, s. 230; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 759.

ESSENI albo **ESSENSES**, sektarze w religii żydowskiej, żyjąc beżzennie brzydzili się wszelkimi rozkoszami, wygodę nawet zwyczajnie mienili być występkiem przeciw wstrzemięźliwości. Józef w historii żydowskiej dokładnie ich naukę i sposób życia opisał. [I.275]

Łac. *Esseni* (pochodzenie nazwy niejasne), ruch wewnątrz judaizmu, znany głównie w okresie Drugiej Świątyni, od ok. 146 r. p.n.e. do ok. 70 r. n.e.; Pliniusz umieścił ich siedzibę w pobliżu Morza Martwego, która mieściła się najpewniej w obecnych ruinach w Qumran; szczegółowe informacje o esseńczykach podaje Józef Flawiusz w *Wojnie żydowskiej* (II.119-161)¹. (pt)

ESTHER, z pokolenia Beniamina, małżonka Asswera króla Persów, lud izraelski od zapalczywości Aman, a przeto od zguby oczywistej uwolniła. Pamiątkę tej pożądaney okoliczności, lud żydowski dotąd z weselem obchodzi w uroczystości zwanej Purym, 14 dnia miesiąca Adal. [I.275]

Łac. *Esther*, gr. Ἑσθήρ, z hebr. ²*Estēr*, z pers. „gwiazda” lub babil. *Ištar* (Księga Estery 2:7, 7-9:32). Święto *Pûrîm*, „losów”, obchodzi się 14 dnia miesiąca ²*āḏār* (luty/marzec)². (pt)

ETIOPIA, kraj wielki w Afryce; graniczy na północ z Egiptem i Nubią, ma na wschód Czerwone Morze, od południa Kastrerią, od zachodu Kongo. Dzieli się Etiopia na wyższą i niższą. Zawiera w sobie wiele państw rozmaitych i narodów, właściwie mających zwyczaje i prawa. Kraj ten w proporcji niezmiernej obszerności swojej, nie jest ludny, ani żyzny, dla zbyt wielu upałów. Najznamienitsze Afryki rzeki: Nil i Niger, w Etiopii mają swoje źródła. Historia dawnego Egiptu czyni wzmiankę o królach Etiopii, prowadzili częste wojny z Egipcjanami i zawojowali

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 425-426; Józef Flawiusz, *Wojna żydowska*, op. cit., s. 161-166; *The Catholic Encyclopedia*, op. cit., t. 5, s. 546-547.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 427-429; A. Jougan, op. cit., s. 230; *A Concordance to the Septuagint*, op. cit., Appendix I, s. 62; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 17; t. 2, s. 13.

byli część ich kraju. O Abissynach i ich państwie, które jest także częścią Etiopii, jest wzmianka pod literą A. [I.276]

Na dawnych mapach Afryki Etiopia rozciągała się daleko na południe i na zachód. Podział na Etiopię Wyższą lub Górną (*Aethiopia Superior* vel *Uterior*) sięgającą mniej więcej piętnastego równoleżnika szer. pld. oraz Etiopię Środkową lub Dolną (*Aethiopia Inferior* vel *Anterior*) graniczącą z Atlantykiem widoczny jest na mapie autorstwa Matthia Hasio z połowy XVIII w.¹ Według tej mapy rzeczywiście zarówno Niger, jak i Nil biorą swój początek w Etiopii². (ps)

EUPHRATES, rzeka Azji, według Pisma Świętego, źródło jej wytryskało w Raju. [I.278]

Eufkrat (hebr. *pěrat*, akk. *purattu*) – wg Biblii był jedną z czterech odnóg nienazwanej z imienia rajskiej rzeki³. (ps)

EWA, małżonka Adama, matka rodzaju ludzkiego, zwiedziona podejściem węża, Adama do spoleczeństwa przestępstwa swojego przywiódła. O czasie jej śmierci Pismo Święte wzmianki nie czyni. [I.279]

Łac. *Eva* (*Heva*), z hebr. *hawwâ* (etymologia niepewna), występuje w Księdze Rodzaju (2:22-3:19) jako „kobieta” (hebr. *’iššâ*, pochodne od *’iš* „mężczyzna”), imię uzyskuje w 3:20, ostatni raz wzmiankowana jest w 4:1 (w Biblii Hebrajskiej imię to występuje zatem tylko dwa razy, we wspomnianych fragmentach Księgi Rodzaju)⁴. (pt)

¹ Por. [online:] <http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/maps/websites/africa/maps-continent/1737%20hase.jpg> (4 IX 2015).

² Zob. np. [online:] <http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/maps/websites/africa/maps-continent/1644%20blaeu.jpg> lub <http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/maps/websites/africa/maps-continent/1710%20moll.jpg> lub <http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/maps/websites/africa/maps-continent/1737%20hase.jpg> (4 IX 2015).

³ Rdz 2:14; *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 435.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 436-437; A. Jougán, op. cit., s. 233; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 282.

EZAU, syn Izaaka i Rebeki, brat Jakuba patriarchy, upośledzony od brata w odebraniu błogosławieństw od ojca, które mu jako starszemu z prawa natury należały, taką powzięł przeciw onemu nienawiść, iż się przed zapalczywością jego chronić musiał. Za powrotem jednak od Labana przebłągał Jakub Ezawa, który w kraju Idumei osiadłszy i tam liczne potomstwo zostawiwszy, żywota dokonał roku od stworzenia 2325, wieku 127. Wiele narodów od tego patriarchy pierwiastki swoje zaciągają. [I.282]

Łac. *Esau*, z hebr. ^{עֵשָׂו} (etymologia niepewna), występuje w Księdze Rodzaju (25-36)¹. (pt)

EZECHIEL, prorok, w niewolę babilońską zaprowadzony za czasów Jechoniasza króla, tamże przez lat dwadzieścia wyroki boże ludowi izraelskiemu głosił. Te w Piśmie Świętym są pomieszczone. [I.283]

Łac. *Ezechiel*, z hebr. *Yəḥezqēl* „niech Bóg umocni”, syn kapłana, wygnany do Babilonu wraz z królem Jechojakinem w 597 r. p.n.e.; działalność prorocką prowadził w latach 594-574 p.n.e.² (pt)

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 419-420; A. Jougan, *op. cit.*, s. 230; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 829.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 446-448; A. Jougan, *op. cit.*, s. 250; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 385.

FANUS, u Fenicjan tak się nazywał bożek podróżnych. [I.286]

Wspomniany *Fanus* wraz z definicją: bóg pogański, opiekun podróżnych, bóg roku, przedstawiany przez Fenicjan jako smok, występuje w słowniku Daneta z końca XVII w., który jako źródło podaje Makrobiusza, pisarza i filozofa z IV/V w. U Makrobiusza bóstwo owo zwie się jednak *Ianus* (znany bóg rzymski), względnie *Eanus*; poświęcony mu jest cały rozdział IX księgi I *Saturnaliów*¹.
(pt)

FE, FO, albo **FOE**, bałwan w Chinach; od niego bierze nazwisko sekta tamże nader licznie rozkrzewiona. [I.288]

Być może chodzi o lwa a. psa Fo, który pierwotnie był strażnikiem buddyjskich świątyń. (hm)

FELUKA (Felouque), statek mały zażywany najpospoliciej bywa na Morzu Śródziemnym. [I.289]

---

¹ *A complete dictionary of the Greek and Roman antiquities explaining the obscure places in classic authors and ancient historians relating to the religion, mythology, history, geography and chronology of the ancient Greeks and Romans*, ed. by P. Danet, London 1700, s. FAS [307]; *Słownik pisarzy antycznych*, *op. cit.*, s. 326-327; *Macrobii Ambrosii Theodosii Opera quae supersunt: excussis exemplaribus tam manu exaratis quam typis descriptis emendavit: prolegomena, apparatus criticum, adnotationes, cum aliorum selectas tum suas, indicesque adiecit Ludovicus Janus, Quedlinburgi et Lipsiae 1852*, s. 67-73.

Ar. *falūka* – drewniana łódź żaglowa popularna zwłaszcza w Egipcie. (ps)

FERMAN albo Firman, jest mandat cesarski albo wezyra; *chatysieryf* (święte pismo) ukaz samego cesarza z cyfrą jego (turga) na wierzchu, którą nissandzi basza¹ z urzędu swego wypisuje. Jeżeli ręką własną co sułtan przypisze, nazywa się *chały-humajim* (najwyższe pismo). Baszów ukazy *buiurułły*, a sędziów *chodziel* nazywają się. Formuły pisania w podobnych okolicznościach zawsze są jednakowe. [I.292]

Ferman, firman – określenie oficjalnego dokumentu wystawianego przez sułtana²; tugra – monogramowy znak panującego władcy³; Chałyseryf – *hatt-i şerif*, dokument władcy⁴; chały-humajim – *hatt-i hümayun* – dokument władcy⁵; buiurułły – *buyruklar*, l.mn. *buyruk* – rozkaz⁶; chodziel – prawdopodobnie zniekształcenie *kadi-i el* „pismo kadiego”⁷. (jk)

FETFFA, jest wyrok muftego⁸, na fundamencie praw Alkoranu i zwyczajów, który na zapytanie cesarskie oświadcza. Jeżeli w zapytaniu zamyka się zdanie, wtedy mufty pochwała one albo odrzuca słowem: otur otmaz⁹, tak albo nie, hałal¹⁰, haram¹¹, wolno, nie wolno. Jeżeli zostawiona jemu decyzja, to wyraźnie w kilku słowach oznacza. Kadhyowie¹² i inne na urzędach osoby, w zawitych razach po objaśnienie do muftego udają się. [I.293]

¹ Zob. hasło NASSANDZI-BASZA.

² *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 2, s. 803-806.

³ *Ibidem*, t. 10, s. 595-598.

⁴ *Ibidem*, t. 4, s. 1131.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Redhouse Büyük Elsözlüğü...*, *op. cit.*, s. 125.

⁷ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 4, s. 373-374.

⁸ Mufti (ar. *mufī*) – w islamie prawnik i teolog wydający rozstrzygnięcia na podstawie prawa muzułmańskiego (*şari‘a*).

⁹ Powinno być *olur olmaz* (tur. „jest, nie ma” lub „tak albo nie”).

¹⁰ Ar. *ḥalāl* – wg prawa muzułmańskiego to czyn dozwolony.

¹¹ Ar. *ḥarām* – wg prawa muzułmańskiego czyn zabroniony.

¹² Ar. *qādī* – sędzia.

Fatwa (ar. *fatwā*) – rozstrzygnięcie prawne orzekane przez muftiego. (ps)

FEZ, miasto stołeczne królestwa tegoż nazwiska w Afryce, należy do monarchy marokańskiego. [I.293]

Ar. *Fās* – od początku XVII w. aż do okupacji francuskiej stolica sułtanatu Maroka. (ps)

FOHI, pierwszy monarcha chiński. O czasie panowania jego rozmaite są zdania: chronologia chińska zbyt dużą mu starożytność nadaje; według świadectwa pisarzy tamtejszych, on najpierwszy charaktery tamtejsze wymyślił. Początki matematyki i astronomii odkrył i prawa nadał. Najdawniejsza księga chińska nieznanymi pisana charakterami temu monarsze przysądzona jest, kładą ją w pierwszym poczcie ksiąg swoich klasycznych, ale mimo rozmaite tłumaczenia nikt jeszcze dociec nie mógł, co w sobie zawiera. [I.298]

Opis Fohi wydaje się odpowiadać przynajmniej dwu legendarnym postaciom wspomnianym w tradycyjnej historiografii chińskiej: Fu Si – miał m.in. stworzyć pierwszy system tzw. heksagramów, Huang Ti (Żółty Cesarz) – najślawniejszy z bohaterów, który miał m.in. zapoczątkować dziejopisarstwo i poprawić kalendarz. Sy-ma Cz'ien, historyk z okresu Han, uznawał Huang Ti za rzeczywistego pierwszego władcę Chin¹. (hm)

FO-HIEN albo Fo-kien, prowincja państwa chińskiego nadmorska, jej miasto stołeczne Fo-heu. [I.298]

Prowincja Fújiàn, Fu-chien, także Fukien i Foukien, usytuowana na pld.-wsch. wybrzeżu Chin, naprzeciw wyspy Taiwan. Główne miasto – Fuzhou. (hm)

---

¹ Por. W. Rodziński, *op. cit.*, s. 18-19.

GABAA, miasto Palestyny, w którym najczęściej Saul przemieszkiwał. [I.305]

Łac. *Gabaa*, gr. Γαβαά, z hebr. *Gib^câ* „wzgórze”, miasto plemienia Beniaminitów, główna siedziba monarchii za Saula, położone najprawdopodobniej na pñ. od Jerozolimy (lokalizacja współczesna niepewna), wzmiankowane wielokrotnie w 1 Księdze Samuela¹. (pt)

GABAON, stołeczne miasto narodu Gabaonitów, w okolicach jego Jozue, wódz ludu bożego, w dniu cudownie przedłużonym, otrzymał sławne zwycięstwo nad Amorrhajczykami. [I.305]

Łac. *Gabaon*, gr. Γαβαών, z hebr. *Gib^côn* „miejsce wzgórza”, miejscowość położona 9 km na pñ.-zach. od Jerozolimy; wzmiankowana wielokrotnie w Biblii, wspomniana historia opisana jest w Księdze Jozuego (10:1-14)². (pt)

GABRIEL (Archanioł), w hebrajskim języku to nazwisko znaczy (Moc Boża) posłany był na objawienie Danielowi proroko-

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 501; *Biblia Sacra iuxta Vulgata[m] versionem, op. cit.*, s. 384; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 41; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 165.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 502; A. Jougan, *op. cit.*, s. 276; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 42; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 165-166.

wi, siedemdziesiąt tygodni poprzedzających przyjście Zbawiciela i uwolnienie ludu bożego; tenże zwiastował najświętszej panie wcielenie syna bożego, przepowiedziawszy pierwszy Zachariaszowi urodzenie Jana Chrzciciela. [I.306]

Łac. *Gabriel*, z hebr. *Gabrîʿel* „człowiek Boży”, jeden z aniołów; występuje w Księdze Daniela (8:15-26, 9:21-27) oraz w Ewangelii Łukasza (1:11-20, 26-38)¹ (pt)

GAD, siódmy syn Jakuba patriarchy z Zelfy służebnicy Lii spłodzony, był przodkiem pokolenia tegoż nazwiska. [I.306]

Hebr. *Gād* „szczęśliwy” (Księga Rodzaju 30:11, 49:19)². (pt)

GALACJA, prowincja Azji Mniejszej, od Galów, którzy ją pierwsi osadzili, wzięła nazwisko. Nazywała się także *Gallo-Grecja*, przeto iż obydwie te narody w niektórych jej częściach osiedli. Stołeczne miasto tej prowincji nazywało się Ancira. Jest jeden list Pawła świętego apostoła *Ad Galatas*. [I.306]

Galacja, gr. *Γαλατία* – w starożytności kraina grecka położona w centralnej części Azji Mniejszej, zamieszkała przez Galatów pochodzenia celtyckiego; stolicą była Ancyra, dzisiejsza Ankara. Św. Paweł był w Galacji z misją ewangelizacyjną ok. 49 r. n.e., a po wyjeździe skierował do mieszkańców list, znany jako *List do Galatów*³. (jk)

GALILEA, część Palestyny, zawierająca w sobie pokolenia: Aser, Nephtali, Zabulon, Isachar. Miasta jej znaczniejsze Cesa-rea, Capharnaum, Tyberiada, Nazaret. Że Chrystus pan w tym kraju długo przemieszkał, Żydzi i poganie chrześcijan nazywali Galilejczykami. W tej części kraju żydowskiego było miasteczko Kana, gdzie, według świadectwa ewangelii, na godach stał się cud przemienienia wody w wino. [I.307]

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 474; A. Jougan, *op. cit.*, s. 276; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 166.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 475; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 167.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 476.

Łac. *Galilaea*, gr. Γαλιλαία, z hebr. *Gālil* „rejon, okręg”; nazwa używana co najmniej od VII w. p.n.e.; wzmiankowana w Starym Testamencie, głównie w kontekście zaangażowania lokalnych plemion oraz obcych ludów, państw i mocarstw, a także relacji między nimi (np. w Księdze Jozuego 11:1-10, Sędziów 4-5, 1 Księdze Królów 9:15, 10-13, 20:26)¹. (pt)

GALLI, tak nazwani od rzeki Gallus w Frygii, ofiarnicy bogini Cybele, zwanej matką bogów. [I.308]

Kapłan frygijskiej bogini Kybele; etymologia słowa niewyjaśniona, m.in. od władcy Gallusa żyjącego w I w. p.n.e., od rzeki Gallis we Frygii, od plemienia Gaulów w Galacji i inne. Cybele – Kybele, frygijska bogini płodności. Frygia – starożytna kraina historyczna w centralnej części Azji Mniejszej². (jk)

GAMBIA, królestwo w części Afryki, zwanej Nigricja³, zamknięte. [I.309]

Dopiero z początkiem XIX w. pojawiło się rozróżnienie pomiędzy Gamią a sąsiednim Senegalem. Wcześniej używano określenia Senegambia. Przez cały wiek XVIII Francja i Anglia toczyły walki o dominację nad tą częścią Afryki⁴. (ps)

GAMPHASANTES, naród Libii; o nich Pliniusz mówi: *Gamphasantes nudi praeliorumque expertes, nulli externo congregantur*⁵. [I.309]

Łac. *Gamphasantes*, plemiona zamieszkujące Atlas; tekst ich opisujący pochodzi z dzieła Pliniusza Starszego (łac. Gaius Plinius Se-

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 478-481; A. Jougan, *op. cit.*, s. 277; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 44; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 183.

² Por. *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Kybele”.

³ Zob. hasło NIGRYCJA.

⁴ Por. [online:] <www.britannica.com/EBchecked/topic/224771/The-Gambia/279029/Sports-and-recreation#toc279031> (4 IX 2015).

⁵ „Gamfasanci nadzy i nienawykli do broni, nie utrzymują stosunków z cudzoziemcami” [tłum. PT].

cundus, Maior, ok. 23-79) *Naturalis historia*, ks. 5 rozdz. 8 [44]¹.
(ps)

GANGARYDOWIE, naród w Indii przy ujściu w morze rzeki Ganges. Za czasów Aleksandra mieli króla nazwiskiem Ksandrames²; ten wielkie wojsko przeciw temu monarsze zebrał, ale nie przyszło Aleksandrowi wojować z tym narodem, znużeni albowiem żołnierze iść przeciw Gangarydom nie chcieli. [I.309]

Gangaridae – tym mianem określali starożytni (m.in. Megastenes, Diodor Sycylijszyk, Strabon) ludy Indii, które miały zamieszkiwać ziemie nad deltą Gangesu. Wśród współczesnych historyków nie ma zgody co do tego, że Aleksander Macedoński dotarł do Gangesu. Po zwycięskiej bitwie z królem Porosem (326 r. p.n.e.) i zdobyciu obszaru między rzekami Rawi (Indie i Pakistan) i Bjas (ang. Beas, płn. Indie) Aleksander chciał ruszyć dalej, jednak jego żołnierze, zmęczeni i cierpiący z powodu złego klimatu, nie chcieli się podporządkować jego woli. Aleksander, wysłuchawszy Coenusa, marszałka polowego, który wstawił się za żołnierzami, zgodził się zawrócić. (hm)

GANGES, rzeka Azji jedna z największych tej części świata. Zaczyna bieg swój od Tartarii³ wielkiej, płynie przez państwa wielkiego Mogola i Indię. [I.309]

Tartaria wielka – *Tartaria Magna* (~ Syberia) – w XVIII w. uznawana za największy kraj na świecie, zajmujący całą północną Azję, w tym także Himalaje, w których źródło ma Ganges. Państwa wielkiego Mogola – imperium mogolskie. (hm)

GARAMANTOWIE, narody Afryki najodleglejsze: stąd u starożytnych mniemanie, iż za Garamantami świat się kończył. [I.309]

Łac. *Garamantes*, lud zamieszkujący północną Afrykę, teren dzisiejszego Fezzanu, wymieniony już przez Herodota¹. (pt)

¹ *Totius Latinitatis lexicon, consilio et cura J. Facciolati opera et studio Ae. Forcellini lucubratum*, t. 2, Patavii 1828, s. 1031.

² Xandrames lub Aggrammes – u Diodora Sycylijszyka (XVII.93, 94; por. *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, ed. by W. Smith, t. 1, Boston 1870, s. 71).

³ Zob. hasło TARTARIA.

GARGANENSES, naród Scytii azjatyckiej, niedaleko góry Kaukazu, graniczył z Amazonami według świadectwa Strabona. [I.310]

Lud żyjący u podnóży Kaukazu, na południe od kraju Amazonek. Według Strabona (XI.5.1)². Gargarianie płodzą z Amazonkami ich dzieci. (ak)

GARIZIM, góra niedaleko Samarii, na niej odszczepieńcy wystawiali ołtarz i bałwochwalskie potem czynili ofiary. Stąd owa powieść Samarytanki do Chrystusa: Ojcowie nasi, wyrządzali cześć Bogu na tej górze, a ty mówisz, że do Jeruzalem iść trzeba. [I.310]

Łac. *Garizim*, z hebr. *Girzîm*, *Garizîm*, góra (880 m) położona 3 km na pñ.-zach. od Sychem, czterokrotnie wzmiankowana w Starym Testamencie (Księga Powtórzonego Prawa 11:29, 27:12, Księga Jozuego 8:33, Księga Sędziów 9); opowieść o Jezusie i Samarytance (Ewangelia Jana 4:1-42) nie zawiera nazwy, Samarytanka i Jezus używają tylko zwrotu ἐν τῷ ὄρει „na tej górze” (4:20, 21)³. (pt)

GAUROWIE, naród rozproszony, niemający właściwego siedliska, tak jak Żydzi, pomieszany jest i handlem się bawi. Gaurowie szaczą się bardzo wielką starożytnością i pierwiastki swoje zaciągają od dawnych Persów. Ich kapłani ogień czczą jako wyobrażenie boskie. Księgi obrządków i nabożeństwa Gaurów pisane są językiem teraz w Indiach nieużywanym. [I.310]

Gabr, *gabrak* – termin wyprowadzany z aramejskiego *gabrā* („człowiek” – pierwotnie w odniesieniu do chłopów mezopotamskich w sasanidzkim Iranie), przez muzułmanów irańskich używany pogardliwie na określenie wyznawców zoroastryzmu, żyjących do dziś jako mniejszość wyznaniowa w Iranie oraz jako diaspora na zachodnich wybrzeżach Półwyspu Indyjskiego (Bombaj, stan

¹ *Mała encyklopedia kultury antycznej*, op. cit., s. 328.

² *The Geography of Strabo*, op. cit. (1954), t. 5, s. 234-235.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 496; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, op. cit., s. 251; J. R. Kohlenberger III, E. W. Goodrick, J. A. Swanson, *The Exhaustive Concordance to the Greek New Testament*, Michigan 1995, s. 702; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 192; W. Bauer, op. cit., s. 1180.

Gudżarat), gdzie znani są jako Parsowie. W szerszym znaczeniu termin *gabr* oznacza „nie-muzułmanina”, „niewiernego”¹. Wyznawcy zoroastryzmu uważają ogień za pierwiastek boski i otaczają go kultem, budując swoim świętym ogniom świątynie i przestrzegając wobec nich rygorystycznych przepisów czystości. Parsowie swoje święte ognie przynieśli do Indii, migrując z Iranu (VII-XIII w.),

i podtrzymują je nieprzerwanie (jak wierzą) do chwili obecnej. Teksty święte zoroastryzmu przetrwały w martwych już językach – awestyjskim i średnioperskim². (ak)

GAZA, miasto Palestyny, niegdyś jedno z pięciu celniejszych państwa Filistynów. [I.310]

Ar. *Gazza*, hebr. *°Azzâ*. Była obok Ekron, Aszdod, Aszkelon oraz Gat jednym z pięciu miast filistyńskich tworzących unię (*pentapolis*)³. Obecnie miasto palestyńskie w tzw. Strefie Gazy. (ps)

GEBER, Arab, sławny alchemista, księgi jego przedrukowane były niedawnymi czasy w Gdańsku na łaciński język przełożone: tytuł pierwszej: *Gebri regis Arabum, summae perfectionis magisterii in sua natura*. Drugiej: *De investigatione perfectionis metallorum liber*. W trzeciej zawiera się testament autora. O czasie, w którym żył ten mędrzec, żadnej pewności nie masz. [I.311]

Ğābir Ibn Ḥayyān (721-815). Pierwsza księga ukazała się drukiem w Gańsku w 1682 r.⁴, natomiast druga w 1541 r. w Norymberdze⁵. (ps)

GEDEON, syn Joasa z pokolenia Manasse, piąty wódz i sędzia ludu bożego, naród swój, za sprawą bożą, cudownie z niewoli

¹ Por. M. Shaki, „Gabr”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 10, s. 239-240, [online:] <[www.iranicaonline.org/articles/gabr->](http://www.iranicaonline.org/articles/gabr-) (4 IX 2015).

² Por. hasło ZENDA Westa.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 486.

⁴ *Gebri regis Arabum philosophi perspicacissimi, summa perfectionis magisterii in sua natura*, Gedani 1682.

⁵ Pseudo-Geber, *In Hoc Volumine De Alchemia continentur haec: Gebri Arabis [...] De investigation[n]e p[er]fectionis metallor[um] [...], Summae perfectionis metallorum [...], De inventione veritatis [...], De Fornacibus construendis [...]*, Norimbergae 1541.

Madianitów oswobodził; rządził potem w pokoju i umarł pełni lat, roku przed narodzeniem pańskim 1236. [I.311]

Łac. *Gedeon*, gr. Γεδεών, z hebr. *Gid^côn* „okaleczony”, sędzia z pokolenia Manassesa, jego dzieje opisuje Księga Sędziów (6-8)¹. (pt)

GEHENNA, Gehennom, nazwisko piekła w ewangelii; skąd wzięło swój początek, rozmaite są w tej mierze zdania tłumaczy. Twierdzą niektórzy, iż tego była nazwiska dolina, w której dzieci palono na ofiarę bożyszczu Moloch. [I.312]

Łac. *Gehenna*, z hebr. *Gê Hinnôm* „dolina Hinnom”, nazwa występująca też w formie *Gê ben* (*ḥanê*) *Hinnôm* „dolina syna (synów) Hinnom”; zbrocze na pld. i pld.-zach. od Jerozolimy, miejsce kultu bożków i ofiar z dzieci w okresie monarchii (2 Księga Królów 23:10, Księga Jeremiasza 32:35). Nazwa kananejsko-izraelskiego bóstwa (łac. *Moloch*, gr. Μόλοχ, z hebr. *Mōlek* oznacza „władzę (podziemi)” i patrona ofiar z ludzi². (pt)

GEHON, jedna z czterech rzek wychodzących z Raju, według świadectwa Pisma Świętego. Józef Żydowin twierdzi, iż przez Gehon znaczy się rzeka Nil. Według Hucjusza Gehon to samo jest, co Tygrys. Niektórzy to samo utrzymują o innych znaczniejszych rzeczach Azji, wszystkie zaś te przeciwne sobie zdania są jawnym dowodem, iż tak o biegu rzek z Raju wychodzących, jak i o położeniu Raju gruntownej pewności nie masz. Pismo albowiem boże nie wymienia jakie kraje, wyszedłszy z Raju, te rzeki oblewały przed potopem. [I.311]

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 503; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 330; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 45; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 171.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 489, 912-913; A. Jougan, *op. cit.*, s. 279; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 160; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 114; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 178-179, 557.

Łac. *Geon*, gr. Γήων, z hebr. *Gihôn*, druga rzeka w Edenie (Księga Rodzaju 2:13)¹. (pt)

GELBOE, góra Palestyny, na niej zwyciężony od Filistynów Saul król izraelski z synem Jonathą zginął. [I.312]

Łac. *Gelboe*, z hebr. *Gilbōa*^c „kraj na wzgórzu”, góra na płd.-wsch. od Jezreel; miejsce śmierci Saula i jego trzech synów (1 Księga Samuela 28:4, 31:1-6)². (pt)

GENESIS, pierwsza księga Pisma Świętego, autor jej Mojżesz. W hebrajskim języku nazywa się *Bereschith*, od słowa początkowego *in principio*³. [I.313]

Łac. *Genesis*, z gr. γένεσις „powstanie, pochodzenie, początek”; nazwa oryginalna pochodzi od pierwszego słowa hebr. *bə-rēʿšît* „na początku” (Księga Rodzaju 1:1); mimo że tradycja przypisywała autorstwo Księgi Rodzaju (i całego Pięcioksięgu) Mojżeszowi, nie może on być jej autorem, ponieważ powstawała w okresie wielu wieków⁴. (pt)

GEORGIA⁵, kraj i naród w Azji, graniczący z Persami, między Morzem Czarnym i Kaspijskim. Rząd kraju tego podległy jest wielkim odmianom, zawsze obywatelom fatalnym, a przyczyna nieszczęścia, zbyt mocni sąsiedzi. [I.315]

Odmiany losów Gruzji z powodu posiadania zbyt mocnych sąsiadów: konglomerat małych księstw kaukaskich na wschodnich wybrzeżach Morza Czarnego, zamieszkanym przez ludność proto-gruzińską, wszedł w skład imperium Achemenidów (546-331

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 503; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 6; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 179.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 504; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 415; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 180.

³ „Na początku” [tłum. PT].

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 491-493; A. Jougan, *op. cit.*, s. 280; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, s. 237; W. Bauer, *op. cit.*, s. 309; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 224-225.

⁵ Gruzja.

p.n.e.) jako jego XVIII i XIX satrapia. Uwolniona spod dominacji perskiej najazdem Aleksandra Wielkiego Gruzja (Iberia), od początku ery chrześcijańskiej ponownie stała się terenem spornym pomiędzy Persją a jej zachodnimi sąsiadami. Perska dynastia Sasanidów (III-VII w. n.e.) rywalizowała o nią z Rzymem, a następnie Bizancjum. Rywalizacja ta miała częściowo charakter religijny – Sasanidzi narzucali ludności Gruzji zoroastryzm, a gdy ta ostatecznie wybrała chrześcijaństwo, mieszała się w spory doktrynalne, popierając kościół monofizycki. Najazd arabski w poł. VII w. uczynił z księstw gruzińskich ziemie wasalne kalifatu. W IX w., na skutek początków rozpadu imperium islamskiego i równoczesnego osłabienia Bizancjum, państewka gruzińskie zjednoczyły i niezależniły się pod władzą dyn. Bagratydów, przeżywając rozkwit kulturalny i gospodarczy, któremu kres położył najazd mongolski w latach 20. XIII w. Pojawienie się Turków osmańskich w Anatolii (zdobycie Konstantynopola w r. 1453) i państwa Safawidów w Iranie (1501-1722) sprawiło, że Gruzja znalazła się znów pomiędzy dwoma silnymi przeciwnikami. Dominacja irańska w XVI-XVII w. pociągała za sobą islamizację i silne wpływy kulturowe perskie, a także transfer tysięcy jeńców gruzińskich do Iranu, gdzie zyskali wpływy w armii, administracji i na dworze safawidzkim. W wieku XVIII, po rozpadzie państwa Safawidów i krótkotrwałych próbach odzyskania Zakaukazia od Turcji przez Nāder-szāha Afszāra (zob. hasło NADIR-SZACH), do rywalizacji o Gruzję włącza się Rosja. Traktat z Grigoriewska z 1783 roku, gwarantujący Gruzji ochronę przez Turcją i przed Persją, czyni z niej rosyjski protektorat, a w roku 1799 król Giorgi XII, umierając, przekazuje władzę carowi Pawłowi I (1791-1801), tym samym Gruzja zostaje włączona do imperium rosyjskiego. Kadżarska Persja wyrzeka się roszczeń do tych terytoriów traktatem golestańskim z r. 1813, po przegranej wojnie z Rosją¹. (ak)

GESSEN, powiat w Egipcie nadany Jakubowi patriarsze i jego plemieniu, od Faraona króla Egiptu. [I.317]

---

¹ Por. K. HITCHINS, „Georgia II. History of Iranian-Georgian Relations”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 10, s. 464-470, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/georgia-ii-history->; V. MINORSKY, C. E. BOSWORTH, „al-Kurdj, Gurdj, Gurdjistan”, [w:] *Encyclopédie de l'islam*, t. 5, Leiden-Paris 1986, s. 489-500.

Łac. *Gessen*, z hebr. *Gōšen*, terytorium egipskie – wsch. część Delt-y na zach. od Kanału Sueskiego, zasiedlona przez Hebrajczyków (Księga Rodzaju 47:1-6, Księga Wyjścia 9:26)¹. (pt)

GETSEMANI, ogród na górze oliwnej niedaleko Jerozolimy, pospolicie zwany ogrójcem. W nim Judasz wydał Żydom Chrystusa Jezusa, zbawiciela świata. [I.318]

Łac. *Gethsemani*, gr. Γεθσημανί, z aram. *Gaṭ šmānê* „tłocznia oliwy”; miejsce pojmania Jezusa (Ewangelia Mateusza 26:36, Ewangelia Marka 14:32)². (pt)

GETULI, naród Afryki, graniczący od południa z Mauretanią. Dziś ta kraina zawarta jest w Barbarii i jest częścią królestwa marokańskiego. [I.318]

Plemiona berberyjskie zamieszkujące tereny Antyatlasu i Atlasu Saharyjskiego, określane ogólnie nazwą Igezulen (Gezula, Dżazula), wywodzące się od starożytnych Getulan³. W XVIII w. region ten znajdował się pod panowaniem sułtanów marokańskich z dynastii Alawitów. (ps)

GHENEOA, prowincja Nigricji⁴, w Afryce nad rzeką Niger. [I.318]

Dawna portugalska nazwa Gwinei (z berb. *aguinaw* lub *gnawa* „czarny człowiek”)⁵. (ps)

GHIAUR, pochodzi od słowa perskiego Ghebr, które ogień czczącego znaczy; stąd lubo Ghiaur jest właściwie poganin i niewierny, tak jednak jest ustawicznym utarte zwyczajem, iż zdaje się przestawać być obelżywym. Chrześcijanie orientalni,

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 521; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 72; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 195.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 499; W. Bauer, *op. cit.*, s. 307; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 1569.

³ A. Dziubiński, *Historia Maroka*, Wrocław 1983, s. 170.

⁴ Zob. komentarz do hasła GAMBIA.

⁵ Por. *Encyclopaedia Britannica*, [online:] <www.britannica.com/EBchecked/topic/248832/Guinea> (4 IX 2015).

dla dokładniejszego względem Turków oznaczenia, sami się Ghiaurami zowią. [I.318]

Zob. hasło GAUROWIE.

GILAN, prowincja królestwa perskiego nad Morzem Kaspijskim. [I.318]

Gilān – kraina na płd.-zach. wybrzeżu Morza Kaspijskiego, obejmująca bagnistą deltę rz. Sefid-rud i przyległe, północne przedgórze gór Alborz; stolicą prowincji jest Raszt, głównym portem – Bandar-e Azali. Gilān charakteryzuje się wilgotnym, łagodnym klimatem i obfitą roślinnością (lasy, uprawa ryżu, herbaty, oliwek i cytrusów, hodowla jedwabnika; rybołówstwo); ludność mówiąca północno-zachodnioirańskim jęz. gilaki zachowuje daleko posuniętą odrębność kulturową¹. (ak)

GIEŻY, sługa Elizeusza proroka, za to, że dary od Naamana uzdrowionego przyjął, trądem którego się Naaman pozbył, skarany. [I.318]

Stpol. *Giezy*, z łac. *Giezi*, a to z hebr. *Gêhăzî* „z wybałuszonymi oczyma”, jego historię opisuje 2 Księga Królów (4:12-36, 5:20-27)². (pt)

GINGI, królestwo Azji w Indiach, między krajem Koromandel³ i rzeką Ganges. Pan kraju tego hołdownikiem jest króla Dekanu. [I.319]

Właśc. Dżindżi – miasto-twierdza w stanie Tamilnadu w płd. Indiach, usytuowane w odległości 130 km na płd.-wsch. od Chennai (dawniej: Madras), zasłynęło swoją niedostępnością. Dżindżi wybudowali władcy hinduskiego królestwa Widżajanagar (ok. 1347-1642). Twierdza Dżindżi stała się siedzibą dynastii Najaka, która wyłoniła się po upadku królestwa Widżajanagaru. Dynastia Naja-

¹ Por. „Gilān”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 10, s. 617-668, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/gilan-index> (4 IX 2015).

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 488-489; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, *op. cit.*, s. 507; *Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka*, *op. cit.*, s. 586; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 179.

³ Wybrzeże Koromandelskie w płd.-wsch. Indiach. Por. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 7, s. 664.

ków władała księstwem Dźindźi (które u swego zarania obejmowało większą część pñ. Tamilnadu) do czasu, gdy twierdzę zdobył Maratha Śiwadźi Bhonsle, który stworzył potężne imperium Marathów, za jego rządów rozciągające się na całej wyżynie Dekanu (środk. i pñd. część Indii). (hm)

GINGIRO, królestwo w Afryce, leży w stronach południowych Abisynii. [I.319]

Opisywane przez XVI-wiecznych podróżników europejskich¹. Na mapie niemieckiego kartografa Johanna Matthiasa Hase (1684-1742) umiejscowione zostało na pñd.-zach. od Abisynii². (ps)

GOA, miasto stołeczne państw portugalskich w Indii Wschodniej, wślawione grobem świętego Franciszka Xawiera. [I.323]

Także Stare Goa – miasto portowe założone w XV w. przez władców sułtanatu Bidżapuru, jednego z sułtanatów Dekanu. Od 1510 r. stolica kolonii portugalskiej w Indiach, położona nad rzeką Mandowi w północnej części stanu Goa. Hiszpański jezuita św. Franciszek Ksawery (1506-1552) swoją działalnością misyjną objął Goa oraz Wybrzeże Malabarskie i Cejlon, podróżował też do Japonii. Jego grób znajduje się w Bazylice Narodzenia Jezusa w Starym Goa. (hm)

GOG i **MAGOG**, to nazwisko pismo boże daje narodom nieprzyjaznym ludowi bożemu. Czasem tak mianuje wodzów z pokolenia Jafeta. [I.323]

Hebr. *Gôḡ*, *Māḡôḡ*, władca i jego kraj lub lud, przedstawiany jako apokaliptyczny wróg Izraela; Magog jako potomek Jafeta jest mitycznym przodkiem ludu anatolijskiego (Księga Rodzaju 10:2,

---

¹ Zob. np. *The travels of the Jesuits in Ethiopia*, London 1710, s. 193-200.

² Zob. *Africa secundum legitimas projectionis stereographicae regulas et juxta recentissimas relationes et observationes in subsidium vocatis quoque veterum Leonis Africani Nubiensis Geographi et aliorum monumentis et eliminatis fabulosis aliorum designationibus pro praesenti statu ejus potius exhibita a Ioh. Matthia Hasio*, [online:] <<http://brbl-dl.library.yale.edu/vufind/Record/3444566>> (12 IX 2015).

Księga Ezechiela 38:2); Goga niekiedy łączono z królem Lidii z VII w. p.n.e., Gygesem¹. (pt)

GOLGOTA albo Kalwaria, nazwisko góry, na której Zbawiciel świata dopełnił dzieła odkupienia, z niewoli czartowskiej narodu ludzkiego. [I.323]

Łac. *Golgotha*, gr. Γολγοθᾶ, z aram. *gûlgaltā* „czaszka”, miejsce ukrzyżowania Jezusa (Ewangelia Mateusza 27:33, Ewangelia Marka 15:22, Ewangelia Jana 19:17)². (pt)

GOLIAT, olbrzym narodu Filistynów, gdy najmężniejszych wojska Saulowego rycerzy na pojedynek wyzywa, od małoletniego jeszcze na ów czas Dawida kamieniem z procy zabity. [I.323]

Łac. *Goliath*, z hebr. *Golyat*; występuje w 1 Księdze Samuela (17:4-58) oraz wzmiankowany jest w zestawieniu z inną (?) osobą (Elhanan) niż Dawid w 2 Księdze Samuela (21:19)³. (pt)

GOLKONDA, królestwo w Azji, stołeczne miasto tegoż co i państwo nazwiska. [I.323]

Zrujnowane miasto-twierdza w odległości ok. 5 km od Hajdarabadu, obecnie w stanie Telangana w płd.-centr. Indiach. W latach 1512-1687 stolica sułtanatu. Jako jeden z pięciu sułtanatów dekańskich słynęło z bogactwa, zwłaszcza z diamentów. W 1687 r. państwo Golkonda zostało podbite przez jednego z Wielkich Mogołów Aurangzeba i wcielone do jego cesarstwa. (hm)

GORDENA, według Ptolemeusza kraina wielkiej Armenii. [I.324]

Gordiene – górzysta kraina na pograniczu Armenii i Górnej Mezopotamii (Strabo XI.12.4)¹, mieszkańcy (Gordyeai) są też określane jako Karduchowie². (ak)

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit., s. 517-518; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 172, 512.*

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit., s. 519; A. Jougan, op. cit., s. 285; W. Bauer, op. cit., s. 329; A Dictionary of the Targumim, op. cit. s. 221.*

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit., s. 519; A. Jougan, op. cit., s. 285; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 183.*

GRANATA, niegdyś królestwo za czasów Maurów, teraz prowincja królestwa hiszpańskiego, ma miasto stołeczne tegoż co i kraj nazwiska. [I.329]

Grenada (Granada) – w okresie 1232-1492 stolica rządzonego przez dynastię Nasrydów (ar. *Banū Naṣr*) ostatniego arabskiego emiratu w Andaluzji. Maurami określano wówczas zarówno arabskich, jak i berberskich muzułmanów, zamieszkujących płn. Afrykę³. (ps)

GRANICUS, rzeka Azji Mniejszej, teraz od Turków zwana Susu. Przy jej przeprawie pierwsze otrzymał zwycięstwo Aleksander Wielki nad wojskiem Dariusza króla Persów. [I.329]

Rzeka Granik, dzisiejsza tur. nazwa *Biga Çayı, Kocabaş Çayı, Granikos Çayı*. W 334 r. p.n.e. w pobliżu rzeki i miasta Biga miało miejsce stracie zbrojne wojsk Aleksandra Wielkiego z armią perską, zakończone zwycięstwem Macedończyków⁴. (jk)

GUEZA, nazwisko miary łokciowej w królestwie perskim. [I.340]

Pers. *gaz* – tradycyjna miara długości w Iranie, w różnych okresach i okolicach mająca różne wartości, w źródłach określana m.in. jako równa 24 palcom, 16 węzłom, połowie wzrostu dorosłego mężczyzny; odpowiadająca ok. 1 m⁵. (ak)

GURGISTAN, kraj Georgii podzielony na trzy części: Georgię, Mingrelię i Gurię albo Gurgistan w szczególności. [I.340]

Zob. hasło GEORGIA.

GUZARATA, albo Gudzarata, kraj w Indii, należący do państw wielkiego Mogola, miasto stołeczne Amadabat. [I.341]

Gudżarat, obecnie stan w płn.-zach. Indiach ze stolicą w Ahmadabadzie, graniczący z Pakistanem. Od końca XVI w. pod władzą Mogołów, w połowie XVIII w. stan zajęli Marathowie. (hm)

¹ *The Geography of Strabo, op. cit.* (1954), t. 5, s. 299.

² Por. Ch. Brunner, „Geographical and Administrative Divisions: Settlements and Economy”, [w:] *The Cambridge History of Iran*, t. 3, *op. cit.*, s. 766.

³ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 2, s. 1012-1020.

⁴ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Granik”.

⁵ M. Mo³in, *Farhang-e fārsi*, Tehrān 1375 (1996), t. 3, s. 3300-3301.

GWINEA, rozległy kraj w Afryce, brzegi tylko jego znajome są z przyczyny osad europejskich, reszta niezmiernej rozległości, siedliskiem jest rozmaitych dzikich narodów. [I.343]

Od XV w. wybrzeża Gwinei penetrowali Portugalczycy, rozwijając handel niewolnikami. Pod koniec XIX w. Gwinea stała się kolonią francuską¹. (ps)

GYMNOSOPHISTÆ, filozofowie indyjscy, żyli we wstrzeźliwości, na osobności, gardząc bogactwami i wszelkiego rodzaju dostojeństwami. Roztrząsanie dzieł przyrodzenia i nauka reguł obyczajności ustawiczną ich było zabawą. Utrzymywali nieśmiertelność dusz ludzkich; niektórzy zaś pisarze twierdzą, iż Pitagoras od nich przejął metempsychosim² albo przemianę dusz w rozmaite ciała wchodzących. I ta została jeszcze o gymnosophistach powieść, iż gdy przychodzili do zgrzybiałości, dobrowolną śmiercią kończyli życie. To uczynił Kalanus w przytomności Aleksandra Wielkiego. [I.344]

Gymnosofiści, „nadzy mędrcy z Indii”, z którymi mieli prowadzić dysputy filozofowie podróżujący z Aleksandrem Wielkim, a także sam Aleksander. O tym, że gymnosofości zajmowali się filozofią przyrody, regułami dobrego, prawego postępowania oraz że wiedli surowe i ascetyczne życie wspominają starożytne greckie i rzymskie źródła historyczne³. Historycy Aleksandra utożsamiali gymnosofofistów z braminami. Kalanus – Kalanos a. Karanos, jeden z najsłynniejszych gymnosofofistów opisywanych w greckich źródłach. Miał towarzyszyć Aleksandrowi Wielkiemu w marszu powrotnym z Indii. W Persji lub w Babilonii, na oczach całej armii, miał do-

¹ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Gwinea” (*Historia*); zob. także [online:] <<http://www.britannica.com/place/Guinea/Government-and-society#toc214123>> (4 IX 2015).

² Metempsychosim – metempsychoza, poprawniej: reinkarnacja, wędrówka dusz. Por. komentarz do hasła METEMPSYCHOSIS.

³ Por. W. Halbfass, *The Philosophical View of India in Classical Antiquity*, [w:] *idem, India and Europe. An Essay in Philosophical Understanding*, Delhi 1990, s. 12-16. Zob. też *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 7, s. 1022.

browolnie wstąpić na stos i złożyć swoje życie w całopalnej ofierze¹. (hm)

---

¹ Por. W. Halbfass, *The Philosophical View of India in Classical Antiquity*, *op. cit.*, s. 2-23.

HABAKUK, ósmy w liczbie dwunastu mniejszych proroków; cudownym sposobem przeniesiony, Daniela w jamie lwicy siedzącego zasilił. Proroctwa jego w Piśmie Świętym wyrażone są. [I.345]

Hebr. *Hăḥaqqûq*; wzmiankowany wyłącznie jako autor księgi mu przypisywanej; jedynym historycznym odniesieniem w księdze są Chaldejczycy (Księga Habakuka 1:6), czyli państwo nowobabilońskie (626-538 p.n.e.); prorok występuje również w deuterokanonicznym greckim fragmencie Daniela „Bel wąż” (jako Ἀμβρακούμ) – dostarcza Danielowi pożywiania z rozkazu Jahwe¹. (pt)

HABDALA, obrządek u Żydów kończący dzień szabasu; w ten czas albowiem zapalają świece lub lampy, a gospodarz trunek i jadło błogosławi. [I.345]

Właśc. *hawdala*, z hebr. *ḥabḏālâ* „oddzielenie”, uroczyste zakończenie szabatu w sobotę wieczorem, którego sens polega na zaznaczeniu granicy między czasem świętym a powszednim². (pt)

HADASSA, albo Hedyssa, pierwsze nazwisko Estery królowej, nim małżonką Aswera została. [I.346]

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 229-230, 312-314, 535-536; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 273; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 14.

² *A Dictionary of the Targumim, op. cit.* s. 329; A. Unterman, *op. cit.*, s. 108-109.

Hebr. *Hādāssâ*, z aram. *hādāssā* „mirt”, wcześniej łączone (prawdopodobnie błędnie) z akad. *hadaššatu* „panna młoda”; pierwotnie hebr. imię Estery (Księga Estery 2:7)¹. (pt)

HAFIZ, jest tytuł uczonych w Alkoranie, i na pamięć go umiejącym dany. Hafiz Effendi poeta, którego ody po persku pisane, w wielkim u Turków są poważaniu. Wyrazy jego lubieżne, zepsutego serca człowieka oznaczające, zjednały mu imię świętego. Mniemają Turcy, iż gorące jego do wina i białej płci unoszenie się zawsze Boga za obiekt mają. Jest tłumaczony od Zona Anglika, a potem baron Rewitzki 10 odów na łaciński język przełożył. [I.346]

Ar. *ḥāfiẓ*, pers. *hāfez* – „pamiętający”, „znający na pamięć”, „osoba znająca na pamięć cały tekst Koranu”. Szamsoddin Mohammad b. Bahā^oddin Hāfez-e Szirāzi (ok. 1315-1390) – uważany za jednego z największych poetów perskich, żył w Szirazie, rządzonym przez lokalną dynastię Mozaffarydów. Jego *Dywan* (*diwān*: zbiór wszystkich utworów danego poety) obejmuje blisko 500 gazali – krótkich wierszy monorymicznych o charakterze lirycznym. Liczne gazale Hāfeza zawierają elementy obrazoburcze, ostrą krytykę hipokryzji duchownych muzułmańskich i instytucji władzy, motywy derwiszowskie, pochwałę wina i miłości. Spór o to, czy mają one charakter mistyczny, czy erotyczny (być może homoseksualny), toczy się nadal. W tradycji ludów perskojęzycznych *Dywan* Hāfeza, ze względu na niejasność i wieloznaczność sformułowań, używany jest jako tekst wróżebny². „Zon Anglik” to prawdopodobnie Sir William Jones (1746-1794), pionier badań orientalistycznych, który pierwszy przetłumaczył jeden z gazali Hāfeza (*agar ān tork-e szirāzi...*) na język angielski (włączony do jego gramatyki perskiej wydanej w 1771 r.)³. Węgierski arystokrata i orientalista amator Karol Reviczky (1737-1793) w wydanym w Wiedniu tomie *Speci-*

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 537; *A Dictionary of the Targumim, op. cit.* s. 334; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 228.

² J. Rypka, „Historia literatury nowoperskiej do początków XX wieku”, [w:] *Historia literatury perskiej i tadżyckiej*, red. J. Rypka (skrót z oryg. czeskiego – F. Machalski), Warszawa 1970, s. 152-159.

³ J. Reychman, *Orient w kulturze polskiego Oświecenia*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964, s. 211-215.

men poeseos asiaticae (1771) zamieścił swój łaciński przekład 16 gazali Hāfeza z komentarzem¹. (ak)

HAGADA, modlitwa albo raczej hymn, który Żydzi przed pożywaniem baranka wielkanocnego odprawiać zwykli. [I.346]

Hebr. *hāggādā* „opowieść; opowieść w czasie Paschy”; na jej treść składają się biblijne cytaty opisujące wyjście z Egiptu, psalmy pochwalne, homilie rabiniczne oraz hymny i piosenki dziecięce śpiewane podczas posiłku². (pt)

HALIKARNAS, miasto niegdyś w Azji stołeczne królestwa Karii. Nagrobek w nim Mauzola, od Artemizji wdowy tego monarchy wystawiony, położony był między siedmiu cudami świata. Herodot i Dionizjusz rodem byli z tego miasta. [I.347]

W starożytności miasto w krainie Karia, nad Morzem Egejskim, dziś stanowisko archeologiczne w pobliżu miasta Bodrum w Turcji. Znajdowało się tam Mauzoleum, grobowiec króla Mauzolososa, wystawione przez wdowę po królu, Artemizję, zaliczane do Siedmiu Cudów świata starożytnego. Z Halikarnasu wywodził się historyk grecki Herodot (ok. 484-426 p.n.e.), a także Dionizjusz, historyk i retor (60-7 p.n.e.)³. (jk)

HAN, nazwisko oznaczające rządcę, używane pospolicie od monarchów i wodzów narodów, i hord rozmaitych tatarskich. Słowo to w języku tureckim oznacza pana jedynowładcę. [I.347]

Chan – władca chanatu; władca w dawnych państwach Azji Środkowej i Europy Wschodniej⁴. (jk)

HARACZ, właściwie podatek od poddanego. Oprócz mahometanów wszyscy Porty Otomańskiej obywatele powszechnie *raia* nazwani do tego podatku są obowiązani. Małoletni albo na mocy traktatu od posłów cudzoziemskich uprzywilejowani (baratki) od tego są wyjęci. Początkowo Alkoran w dojrzałym wieku osobie, jeśli przy swojej wierze została 13 drachm czystego sre-

¹ *Ibidem*, s. 206-211.

² *A Dictionary of the Targumim*, *op. cit.* s. 330; A. Unterman, *op. cit.*, s. 106.

³ Por. *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Halikarnas”.

⁴ *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 4, s. 1010-1017.

bra płacić nakazuje. Tłumacze Alkoranu, przychylając się do zdzierstwa panujących, zgodzili się, iż żywność za czasów proroka będąc daleko mniejszej ceny, ten podatek teraz może być podwyższony. Kiupruli wezyr na trzy klasy haracz podzielił tym sposobem: iż majątni 48 złotych, średniego mienia 24, ubożsi 12 rocznie płacić będą. Niedawno odmieniono, że przed tym na lata dawnego stylu, teraz na lunarne (jeden rok na 33 zyskując) ten podatek wybierany bywa. Każdy haracz płacący odbiera kartkę, gdzie dokładnie osoba jego opisana. Haracz Muhasebedzi, o pewną liczbę tych kartek ugodziwszy się, ten podatek majątnym obywatelom po prowincjach arenduje. Słowo to haracz w równej akceptacji do języka polskiego przyjęte jest. [I.355]

Haracz (z ar. *ḥarāğ*) „kontrybucja, okup”; podatek płacony przez stronę przegraną w konflikcie zbrojnym; także podatek gruntowy płacony przez niemuzułmanów, zwanych *raja*, w państwie osmańskim. Z czasem określenie *raja* zawężyło się tylko do mniejszości chrześcijańskich i było używane głównie na Bałkanach¹. Baratki, tur. *beratlı, baratlı* „uprzywilejowany”². Drachma, moneta srebrna używana w krajach Azji Zachodniej³. Kiupruli Wezyr – wielki wezyr Köprülü Fazıl Ahmet Paşa (1635-1676), reformator systemu podatkowego w państwie osmańskim⁴. Haracz Muhasebedzi – tur. *haraç muhasebecisi*, poborca podatku haracz⁵. (jk)

HARAM, albo harem, tak się nazywają seraje⁶, albo mieszkania żon i nałożnic monarchów perskich. [I.356]

Z ar. *ḥarīm* – „część domu przeznaczona dla kobiet”, „żeńska część rodziny” – tu: w muzułmańskich domach część wewnętrzna (pers. *andarun*, ar.-pers. *haram-sarā*)⁷, przeznaczona dla kobiet i najści-

¹ *Ibidem*, t. 4, s. 1030-1056.

² *Ibidem*, t. 1, s. 1026-1028.

³ Por. W. Kopałiński, *Słownik mitów...*, *op. cit.*, s. 220.

⁴ *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 5, s. 259-261.

⁵ Por. *Redhouse Büyük Eslözlüğü...*, *op. cit.*, hasło „Muhasebeci”, s. 542.

⁶ Pers. *sarā, sarāj* – „dom”.

⁷ Por. M. A. Djamałzadeh, „Andarun”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 2, s. 11, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/andarun> (4 IX 2015).

ślejszej rodziny; termin może też oznaczać kobiety należące do rodziny (niekiedy, szczególnie w przypadku domów panujących i zamożnych środowisk tradycyjnych – poligamicznej). Harem królewski (np. monarchów safawidzkich czy kadżarskich), składający się z licznych żon i nałożnic panującego, zorganizowany był hierarchicznie, na jego czele stała królowa-matka lub główna królewska małżonka, której podlegały pozostałe kobiety, różnego pochodzenia i o różnym statusie, z których każda, w zależności od swej pozycji, dysponowała odpowiednim dworem¹. (ak)

HARPOKRATES, u Egipcjan bóg milczenia, jakoż posąg jego zawždy z palcem na usta włożonym czynione były. [I.357]

Gr. Ἀρποκράτης z egip. *Hr-p3-ḥrd* „Horus-Dziecko”, dzieciątko Horus; w Egipcie kult Horusa jako dzieciątka był szczególnie rozpowszechniony w okresie grecko-rzymskim; z racji wspomnianego gestu uważany był w Grecji i Rzymie za boga milczenia². (pt)

HEBER, syn Salego, urodził się roku od stworzenia 1754, w trzydzieści pięć lat spłodził Phalega; umarł, mając lat 464. [I.357]

Gr. Ἑβερ (Ἐβερ) hebr. ^c*Ēber* „przejściowy, koczowniczy; po drugiej stronie (Jordanu?)”, tradycyjny przodek Hebrajczyków, wymieniony w Księdze Rodzaju (10:21-31, 11:14-17) oraz 1 Księdze Kronik (1:17-27)³. (pt)

HEBRAJSKI, naród albo izraelski, niektórzy to nazwisko zaciągają od Hebera syna Salego, inni od Abrahama, jako twierdzi Augustyn święty: *Haebrei quasi Abrahi*⁴; niektórzy z słowa

¹ Por. „Harem”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 11, s. 617; t. 12, s. 1-4; [online:] <www.iranicaonline.org/articles/harem> (4 IX 2015).

² M. Lurker, *op. cit.*, s. 109-110; *Egyptian Grammar, op. cit.*, s. 582, 587; *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 353.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 363-364; W. Bauer, *op. cit.*, s. 429; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 732.

⁴ Właśc. *Hebraei quasi Abrahei* „Hebrajczycy niby Abrahamici” (por. A. Tostati Hispani, *Commentaria in primam partem Exodi, operum tomus secundus*, Venetis 1728, s. 333), zob. Św. Augustyn, *Problemy Heptateuchu. Część pierwsza: Księgi Rodzaju, Wyjścia, Kapłańska, Liczb, Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy* 46, Warszawa 1990, s. 20.

Heber, w języku żydowskim znaczącego przychodnia, co służyć mogło Abrahamowi osiadłemu w cudzych krainach. O narodzie hebrajskim i jego dziejach, patrz Żydowski naród. [I.357]

Łac. *Hebraeus*, gr. Ἑβραῖος, z hebr. *‘ibrî*. Znaczenie terminu niepewne, łączone z rdzeniem *‘br* (por. komentarz do HEBER)¹. (pt)

HEBRON, miasto Palestyny, sławne przemieszkowaniem Dawida, gdy był prześladowanym od króla Saula. Miasto to było kapłańskie i miało przywilej asylli. Abraham w tymże miejscu przemieszkował, i tam w skale wraz z małżonką i następcami był pochowany. [I.358]

Hebr. *Hebrôn* „miejsce sojuszu”; miasto położone ok. 30 km na pld.-wsch. od Jerozolimy, za czasów Dawida stolica Judei, a następnie stolica zjednoczonego królestwa do zdobycia Jerozolimy przez tegoż władcę – 1 Księga Samuela (30:31), 2 Księga Samuela (2:11, 5:5)². (pt)

HEGIRA, kres czasu albo epoka u Arabów i Turków. Słowo to znaczy ucieczkę. Omar III cesarz turecki wyznaczył tę epokę na pamiątkę ucieczki Mahometowej z Medyny; przypadła w nocy z piętnastego na szesnasty dzień lipca, roku pańskiego 622 za panowania Herakliusza cesarza³. Lata hegiry podług wschodnich krajów zwyczają są lunarne, zatem na 33 latach słonecznych, jeden przybywa; stąd w jakimkolwiek danym roku ery chrześcijańskiej rok hegiry łatwo się znajdzie. Na przykład od roku teraźniejszego 1779 wyszłe przed ucieczką Mahometa lata 622 osiągnąwszy 1157 będą lata słoneczne od hegiry upłynnione, te przez 33 przedzieliwszy, a wyszłą liczbę 35 do sumy 1157 dodawszy, masz rok niniejszy hegiry. [I.358]

Hidżra (z ar. *hiğra* – „uchodźctwo, emigracja” poprzez łac. *hegira*). Mahomet uciekał nie z Medyny lecz z Mekki. Era hidżry liczy się od pierwszego dnia roku księżycowego, w którym Prorok Mu-

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 567-568; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 228.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 570; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 274.

³ Cesarz bizantyński – panował w latach 610-641.

hammad (Mahomet) przybył do oazy Yaṭrib nazwanej później na jego cześć Medyną (ar. *Madīnat an-Nabī* lub *Al-Madīna*)¹. Data ta odpowiada 16 lipca 622 r. kalendarza juliańskiego. Przeliczenie daty kalendarza europejskiego na datę kalendarza muzułmańskiego dokonuje się na podstawie wzoru:

$$H = R - H/33 + 621$$

gdzie H = data kalendarza muzułmańskiego, R = data kalendarza europejskiego, natomiast liczba 33 oznacza lata księżycowe, podczas których kalendarz muzułmański wyprzedza chrześcijański o jeden rok². (ps)

HEKIM Effendi, tak się nazywa najpierwszy lekarz cesarza tureckiego. [I.359]

Tytuł głównego lekarza sułtana tureckiego. Hekim z ar. *ḥakīm* „mądry, mędrzec”. Effendi (efendi) z gr. *authentēs* (samowładca). (ps)

HELI, najwyższy kapłan i sędzia ludu bożego, za zbyt uczynne synom pobłażanie wyrokiem bożym przez Samuela jeszcze młodego na własnej osobie i całej familii przepowiedzianą karę uczył. Wojska albowiem izraelskie Filistyńczykowie znieśli, arkę przymierza zabrali i synów Helego przy arce zabili; dowiedziawszy się o takowej klęsce, Heli umarł nagle roku od stworzenia 2919, wieku 90. [I.359]

Łac. *Heli* z hebr. *Ēlī* „podwyższony”, wspomniane wydarzenia opisuje 1 Księga Samuela (1-4)³. (pt)

HEPTATEUCHUS, tak zwano część pisma bożego złożoną z ksiąg pięciu Mojżeszowych, dwóch Jozuego i sędziowskich, w których dzieje ludu bożego opisane są. [I.362]

Łac. *Heptateuchus* z gr. *ἑπτάτευχος* dosł. „siedmioksiąg”¹. (pt)

¹ Por. hasło MEDINA.

² *Mały słownik kultury świata arabskiego*, red. J. Bielański, Warszawa 1971, s. 267-268.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 392; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, *op. cit.*, s. 366; *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, Appendix I, s. 14; L. Koehlellr, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 776.

HIEROGLIFIK², sposób pisania, nie literami, ale osobliwymi znamionami i wyobrażeniem rzeczy. Używany był ten sposób od Egipcjan i dotąd na ich obeliskach i posągach hieroglifiki wryte widzieć się dają. Klucz albo tłumaczenie onych, mimo usilności sławnego Kirchera, nie jest wynaleziony. A przeto te znamiona powierzchownością swoją ludzi zawsze będą prózną ciekawość antykwariuszów. [I.368]

Athanasius Kircher (1602-1680) – niemiecki jezuita i polihistor. Badał również egipskie hieroglify (jest autorem dzieła *Lingua Aegyptiaca restituta*), lecz nie udało mu się ich odczytać. Zrobił to dopiero Jean-François Champollion (1790-1832)³. (ps)

HIEROGRAMMATHÆI, kapłani w dawnym Egipcie; ich obowiązek był tłumaczyć tajemnice i obrządki religii. [I.368]

Łac. *hierogrammateus* z gr. ἱερογραμματεὺς „znawca świętego pisma” (niższy kapłan w Egipcie)⁴. (pt)

HING-PU, tak się nazywa w chińskim państwie najwyższy trybunał, w przytomności samego cesarza odprawujący się. Ma innych pod sobą czternaście trybunałów, od jego zaś wyroków żadnej apelacji nie masz. Żaden w całym państwie dekret śmierci nie może być egzekwowany, póki go pierwej ta najwyższa jurysdykcja nie potwierdzi. [I.369]

Właśc. *Hsing-pu/Xíng Bù*, Ministerstwo Sprawiedliwości, jedno z sześciu ministerstw w centralnym rządzie, którego definitywny kształt został wypracowany w okresie panowania dynastii T'ang (618-907). System ten odwołuje się do struktury rządu poprzedniej dynastii – Sui (581 (lub 589)-618) oraz szczególnie do tej z okresu Han (202-220). Cesarz (*Huang Di*) sprawował władzę nieograniczoną, przynajmniej teoretycznie. Rząd centralny składał się

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 295; *Słownik grecko-polski, op. cit.*, t. 1, s. 375, t. 2, s. 394.

² Hieroglif.

³ O. Breidbach, M. T. Ghiselin, *Athanasius Kircher (1602-1680) on Noah's Ark: Baroque „Intelligent Design” Theory*, Proceedings of the California Academy of Sciences, Fourth Series, t. 57, nr 36, 2006, s. 991-1002.

⁴ *Słownik grecko-polski, op. cit.*, t. 1, s. 461.

z Kancelarii Cesarskiej (*Men-hsia Sheng/Men-xia Sheng*), która m.in. kontrolowała całą działalność rządu; z Sekretariatu (*Zhongs-hu Sheng*), w którym opracowywano wszelkie akty prawne oraz z Sekretariatu do Spraw Państwowych (*Shangshu Sheng*), który nadzorował sześć ministerstw (*pu/bù*): 1. Służby Państwowej (*Li-pu/Lǐ Bù*), 2. Finansów a. Skarbu (*Hu-pu/Hu Bù*), 3. Rytuau a. Obrzędów Religijnych (*Li-pu a. Lǐ Bù*), 4. Wojny a. Obrony (*Ping-pu a. Bīng Bù*) 5. Sprawiedliwości (*Hsing-pu a. Xíng Bù*), 6. Robót Publicznych (*Kung-pu a. Gong Bù*)¹. (hm)

HIRKANIA, prowincja perska, między Medeją, Margiana i Morzem Kaspijskim. Nazywa się terazniejszymi czasy Tabaristan albo Mazandarani. [I.369]

Hyrkania, stpers. *Varkāna*, pers. *Gorgān* – kraina położona w płd.-wsch. rogu Morza Kaspijskiego, dziś w składzie irańskiej prowincji Golestān. W czasach starożytnych obejmowała też pas wybrzeża sięgający dalej w kierunku zachodnim (średniowieczny Tabarestān, obecny Māzandarān)²; Medėja to Media – płn.-zach. Iran; Margiana, stpers. *Margu* – kraina na wsch. od Morza Kaspijskiego, z miastem Marw (dziś w Turkmenistanie). (ak)

HOANG, albo żółta rzeka, jedna z największych w państwie chińskim, płynie od zachodu na wschód, a przeszedłszy sławne mury chińskie, obraca się ku południowi i wpada w morze. [I.371]

Własc. Huang He a. Huang Ho, Żółta Rzeka, druga pod względem długości (5464 km) w Chinach. Źródła w górach Bayan Har Shan, przepływa przez Wyżynę Tybetańską, Wyżynę Lessową i Nizinę Chińską. Uchodzi do Morza Żółtego, tworząc deltę. (hm)

HONAN, prowincja państwa chińskiego; o niej tamtejsi geografowie twierdzą, iż jest środkiem świata. Tak zaś grunt jej jest urodzajny, iż pospolicie ogrodem chińskim nazwana jest. [I.373]

Własc. Henan, Honan a. Ho-nan, prowincja w płn.-środkowych Chinach. Prowincję przecina Huang He, Żółta Rzeka – w rejonie

¹ Por. W. Rodziński, *op. cit.*, s. 181-183; Ch'ien Mu, *Traditional Government in Imperial China: A Critical Analysis*, transl. Chün-tu Hsüeh, G. O. Totten, Hong Kong 2000 (1st ed. 1982), s. 42-44.

² Por. „Gorgān”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 11, s. 139-162, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/gorgan> (4 IX 2015).

średniego i niższego biegu rzeki sytuuje się kolebkę chińskiej cywilizacji, która z tego stosunkowo niewielkiego obszaru rozprzestrzeniła się we wszystkich kierunkach, aby dojść do dzisiejszych granic Chin, wpływając zarazem także na sąsiadujące kraje. „Głównym jej nosicielem miał być podczas całego tego okresu chiński chłop-rolnik, który [...] rozwijał wciąż swoją technikę uprawy ziemi, doprowadzając ją ostatecznie do niezmiernie wysokiego poziomu, zbliżonego do ogrodnictwa”¹. Początki tej rdzennie chińskiej kultury neolitycznej o nazwie Yangshao przypadają, wg ostatnich ustaleń, na ok. 6700 r. p.n.e.² (hm)

HORDA, nazwisko właściwe zgromadzeń niemających siedziska w Tatarii i Arabii, o dawnych Scytach, tymże sposobem żyjących, mówi Horacjusz:

Scythae, quorum plausira vagas

Ritè trabunt domos.

Słowo horda w języku arabskim znaczy mnóstwo. [I.375]

Horda – grupa koczujących na danym terenie; jedna z form organizacji społecznej i politycznej na stepach eurazjatyckich. Słowo pochodzenia mongolskiego, oznaczające „dwór”, „siedzibę władcy”³. Scytowie – koczownicze ludy irańskie, zamieszkujące pomiędzy VIII a VII w. p.n.e. stepy na płn. od Morza Czarnego. (jk)

HOREB, góra w kraju Madianitów, sławna objawieniem się Pana Boga w krzaku ognistym Mojżeszowi. Tam ów przewodawca ludu izraelskiego rozkaz od Boga odebrał, aby lud z Egiptu do ziemi obiecanej zaprowadził. [I.375]

Hebr. *Hôrēb* „goraco; susza”, znana jako góra Synaj, tradycyjnie identyfikowana z *Ġabal Mūsā* „górami Mojżesza” na płd. półwyspu synajskiego w pobliżu klasztoru św. Katarzyny; wspominana m.in.

¹ W. Rodziński, *op. cit.*, s. 14.

² Por. J. K. Kozłowski, *Powstanie gospodarki wytwórczej i główne centra neolityzacji*, [w:] *Encyklopedia historyczna świata*, t. 1: *Prehistoria*, oprac. nauk. J. K. Kozłowski, Kraków 1999, s. 147.

³ Por. W. Kopalinski, *Słownik mitów...*, *op. cit.*, s. 797.

w Księdze Wyjścia (3:1, 17:6, 33:6) oraz Księdze Powtórzonego Prawa (1:2, 4:10, 15, 9:8, 18:16)¹. (pt)

HORUS, syn Izydy bogini. Pod tym nazwiskiem Egipcjanie cześć boską słońcu oddawali. Twierdzą niektórzy pisarze, iż w języku łacińskim nazwisko godzin *horae* na pamiątkę i cześć tego bożyszczka onym nadane jest. [I.376]

Poprzez kopt. *Hōr* z egip. *Hr.w* [**Hāru*] „górnny, daleki”, jako nosiciel słonecznego oka łączył się z bogiem słońca Re². Łac. *hora* „czas, pora roku; godzina” pochodzi z gr. ὥρα „pora roku; rok; czas, pora dnia, nocy; godzina, dwunasta część dnia”; jako imię własne określenie bóstw pór roku i godzin w obu kulturach; słowo ma solidną etymologię indoeuropejską i nie można go połączyć z Horusem³. (pt)

HOSANNA, słowo znaczące modlitwę, pieśń wielbienia; zażywane bywa dotąd u Żydów w uroczystość tabernaculorum albo jako pospolicie nazywane bywają te ich święta, kuczek. Hebrajskie słowo *hosanna* albo *hozanna* znaczy „zbaw nas, zachowaj nas”. Przybywającego do Jeruzalem przed śmiercią Zbawiciela tym pieniem lud izraelski witał. W pacierzach i obrządkach tajemnic ofiary mszy świętej kościół boży słowa tego używa. [I.377]

Gr. ὠσαννά (Ewangelia Mateusza 21:9, Ewangelia Marka 11:9-10, Ewangelia Jana 12:13), aram. *hōšānā* z hebr. *hōšānā-nmā* „zbaw nas, prosimy!” (Księga Psalmów 118:25)⁴. (pt)

HOTTENTOWIE, albo Hottentoci, naród dziki w Afryce; ma swoje siedlisko niedaleko sławnej osady holenderskiej na cyplu Bonae spei¹, dobrej nadziei. [I.380]

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 606; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 332.

² *Egyptian Grammar*, op. cit., s. 436, 467, 468, 582.

³ И. X. Дворецкий, op. cit., s. 479; *Słownik grecko-polski*, op. cit., t. 2, s. 540; M. Lurker, op. cit., s. 118; G. E. Benseler, *Griechisch-deutsches Schulwörterbuch*, Bearbeitet von A. Kaegien, Leipzig 1981, s. 864.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 608-609; W. Bauer, op. cit., s. 1793; *A Dictionary of the Targumim*, op. cit., s. 341.

Z holenderskiego *Hottentotten* – epitet, jakim koloniści holenderscy określali lokalny lud Khoikhoi. Nawiązuje do dźwięków mowy, jaką ta ludność się posługiwała. Dziś nazwa ta uważana jest za obelżywą². (ps)

HUNNOWIE, naród Scytii albo Tartarii zachodniej, wślawił się straszliwym Europie zburzeniem pod wodzem Attyłą, ten na koniec zwyciężony od Aecjusza, cofnął się nazad do Pannonii, która od tego czasu Hungarią nazywać się poczęła. Po śmierci Attyli w roku 454 naród Hunnów domowymi rozterkami tak dalece był osłabiony, iż i śladu nawet tej niezmiernej potencji nie zostało. [I.382]

Hunowie – lud koczowniczy, który ok. 370 r. n.e. najechał Europę, powodując tzw. wielką wędrówkę ludów i przyczyniając się do upadku imperium rzymskiego. Hunowie zamieszkiwali prawdopodobnie na płn. od gór Kaukazu, do wybrzeży Morza Kaspijskiego na wsch. Attyła – władca Hunów w latach 445-453, najechał Europę Zachodnią; po oblężeniu Orleanu, został wyparty przez rzymskiego wodza Aecjusza Flawiusza. Attyła zmarł w 453 r., prawdopodobnie na skutek otrucia; po jego śmierci doszło do rywalizacji jego synów o władzę, co doprowadziło do dezorganizacji i rozpadu plemienia³. Pannonia – w starożytności prowincja rzymska położona między rzekami Sawa i Dunaj, obejmująca tereny dzisiejszych zachodnich Węgier, wschodniej Austrii, Słowenii, Chorwacji, Serbii. (jk)

HYDASPES, rzeka w Indiach, o której wiele bajek dawni rymotwórcy pisali. [I.382]

W greckich źródłach Hydaspes lub Bidaspes (Ptolemeusz) grecka nazwa rzeki w północnym Pakistanie (skt. *Vitastā*), współcześnie Dźhelam (ang. Jhelum). Rzeka bierze swój początek w Kaszmirze. Wymieniana m.in. w kronice królów Kaszmiru *Radżatarangini* Kalhany (XII w.), w której (I.28) rzeka ta jest identyfikowana z boginią Parwati, żoną Śiwy. Wielokrotnie wymieniana w zbiorze za-

¹ Przylądek Dobrej Nadziei.

² Por. R. Stopa, *Hotentoci*, Kraków 1949, s. 7.

³ Por. W. Kopański, *Słownik mitów...*, *op. cit.*, s. 391.

tytułowanym *Ocean rzek opowieści* kaszmirskiego poety Somade-
wy z XI w. (hm)

HYDRIA, naczynie zabobonne u Egipcjan oznaczające wodne
bożyszczą. Nazwisko hydriów oznaczało zawsze wiadra albo
naczynia wielkie na przechowanie likworów. Ewangelia opisu-
jąca cud przemienienia wody w wino na godach Kany Galilej-
skiej, naczynia, w których się cud stał, nazywa hydrias. [I.383]

Gr. ὑδρία „dzban do wody, naczynie o niskiej stopce, pękatym
brzuścu oraz niewysokiej, a dosyć pękatej szyi; naczynie do wina;
urna na prochy”; wymieniana w Ewangelii Jana (2:9)¹. (pt)

HYRKANIA, prowincja dawnego królestwa Persów, rozciągą
się nad morzem Kaspijskim, teraz na miejscu onej są kraje: Ghi-
lan, Taberestan, Mazanderan. [I.384]

Zob. hasło HIRKANIA.

---

¹ *Słownik grecko-polski*, *op. cit.*, t. 2 s. 423; W. Bauer, *op. cit.*,
s. 1661; *Mała encyklopedia kultury antycznej*, *op. cit.*, s. 385.

IBERIA, dawne nazwisko dwóch krajów, jednego w Azji, drugiego w Europie. Iberia azjatycka położona była między Morzem Czarnym a Kaspijskim, teraz jest częścią Georgii. Iberia europejska zawierała w sobie tę część Europy, gdzie teraz Hiszpania. [I.395]

Iberia (w źródłach też – Hiberia, por. Pliniusz IV.4.12; VI.11.29)¹ – historyczna nazwa środkowej części Gruzji (później – Kartlia); uogólniana na całą Gruzję. (ak)

IBRAHIM, cesarz turecki, syn Achmeta, brat Amurata IV. Kandyę wyspę² z wielką mocą atakował i miasto stołeczne wziął w roku 1644, na koniec dla okrucieństwa swojego i rozpust poddanym nieznośny, od nich z tronu i życia wyzuty roku 1649, panował lat 9. [I.395]

Ibrahim I – sułtan turecki (1640-1648), brat Murata IV, po którym przejął władzę. Za jego panowania miały miejsce liczne bunty i rewolty. Niezadowolenia ludu z polityki sułtana doprowadziło do uwięzienia i w końcu do zabójstwa władcy³. (esg)

ICZOGLAN, nazwisko paziów cesarza tureckiego. [I.396]

---

¹ Pliny, *op. cit.*, t. 2, s. 347, 359.

² Mowa tu o kreteńskiej twierdzy Kandia (dzisiejszy Iraklion).

³ Por. *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Ibrahim I”. Por. J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 100, 103, 142.

Tur. *içoğlan*, wychowanek dworskiej szkoły zwanej Enderun. Spełniał równocześnie różne posługi na dworze, przyuczając się do przyszyłych zadań w różnych urzędach państwa¹. (jk)

IDUMEA, prowincja Palestyny między Arabią i Judeą. Pismo Święte nazywa ją krajem Edom i procedencją Idumejczyków, prowadzi od Ezawa syna Izaakowego. [I.396]

Łac. *Idumaea*, z gr. Ἰδουμαία (Ewangelia Marka 3:8), ostatecznie od hebr. *ʕĒdôm*, obszaru wyróżniającego się czerwoną ziemią (m.in. Księga Rodzaju 32:4, 36:16)². (pt)

IFRAN albo Ufaran, powiat afrykański, leżący nad Oceanem. [I.397]

W Maroku są dwa miasta o nazwie Ifran: jedno znajduje się ok. 65 km na pd. od Fezu, a drugie w górach Atlasu Niskiego. To drugie nazywane też bywa Ufran. Żadne z nich nie leży jednak nad oceanem. (ps)

IHOR, królestwo w Azji niedaleko Malaki, hołdownicze króla Siamu. Mieszkańcy są sekty mahometańskiej. Miasto stołeczne tegoż co i królestwa nazwiska. [I.398]

Właśc. Johor – obecnie stan w Malezji na Półwyspie Malajskim, graniczy z Singapurem. Półwyspem Malajskim od XIII w. władał Syjam, a od poł. XIV w. jawajskie królestwo Majapahit. Sułtanat Johoru powstał w 1528 r., po rozpadzie sułtanatu Malakki (obecnie Melaka), za czasów którego nastąpiła ekspansja religijna i kulturowa islamu³. (hm)

IMAN, namiestnik obrządków religii mahometańskiej. [I.399]

Zniekształcona pisownia wyrazu „imam” (ar. *imām*). (ps)

IMARET, Turcy nazywają tym słowem domostwa niedaleko meczetów, budowane dla przyjmowania podróżnych i ubogich.

¹ Por. *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 2, s. 1006.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 627; A. Jougan, *op. cit.*, s. 307; W. Bauer, *op. cit.*, s. 754; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 732.

³ Por. *Encyklopedia PWN*, hasło „Malaje”.

Institucja pomocy ubogim, polegającej głównie na dystrybucji środków żywności, leków i odzieży; w późniejszym czasie tylko stołówka dla ubogich. Budynki imaretu zazwyczaj były wznoszone w obrębie kompleksu meczetu¹. (jk)

IMAUŠ, niezmierny przeciąg gór, które idą środkiem Azji i oddzielają Indię od Scytii. [I.399]

Góry Himalaje, oddzielające na południu teren Indii od Azji Środkowej, wliczanej także do obszarów Scytii, zamieszkiwanej w starożytności przez Scytów². (jk)

IMBRYHDAR Aga, urzędnik cesarza tureckiego, którego obowiązkiem jest podawać wodę do oczyszczenia. [I.399]

Imbrikdar Aga – urzędnik dworu sułtańskiego, zobowiązany do podawania sułtanowi wody do ablucji przed modlitwą³. (jk)

INDIA, kraj wielką część Azji w sobie zamykający, od rzeki Indus biorący nazwisko. Podział Indii u dawnych czyniła rzeka Ganges, stąd u nich India extra Gangem & India intra Gangem. Kraj ten od bardzo dawnych czasów tak w powierzchni, jako i po części znajomy, ponieważ o zawojowaniu onego przez Bachusa mitologia wspomina; według zaś dawniejszych historyków przez Semiramidę królową Assyrii, Sesostrysa króla Egiptu był zawojowany. Aleksander Wielki władzę swoją aż do krajów Indii rozciągał, przed nim zaś w niektórych prowincjach monarchowie perscy prawem wojny władzę swoją rozpostarli. Rzymianie panowie wielkiej części Azji, znalazłszy odpór u dawnych Persów albo Partów, dalej się pomknąć [przedostać] nie mogli i odtąd państw swoich rozszerzać więcej nie byli w stanie. Nazwisko Indii u terażniejszych geografów powszechnie jest Azji i Ameryce, z tą różnicą, iż państwa właściwie w Azji nazywają Indią Wschodnią, Amerykę zaś Indią Zachodnią. Państwa Indii w szczególności pod osobnymi artykułami opisane będą, jako też i wyspy jej przyległe. Handel indyjski był pochope[m] [zachętą] kupcom do skojarzenia towarzystw handlowych między so-

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 3, s. 1174.

² Por. *Encyklopedia PWN*, hasło „Himalaje”.

³ Por. *Redhouse Büyük Elsözliğü...*, *op. cit.*, hasło „İbrikdar”, s. 360.

bą. Te teraz kilkorakie są przywilejami wielkimi od stanu lub władzy najwyższych państw zaszczycone. Kompanie indyjskie Anglii i Holandii do tego stopnia mocy przyszły, iż zdają się być osobnymi monarchiami, kraje podbijając, dzierżąc, floty i wojska utrzymując. Że zaś stan państwa wielki stąd zysk odbiera, dowodem być może kompania angielska, co rok do skarbu publicznego płacąca blisko dwadzieścia milionów złotych, ewaluuując funty szterlingi na kurs polskiej monety, lubo jeszcze i z tej daniny Anglia nie jest kontenta i wyższej się kwoty dopomina. Pierwsi Portugalczycy utorowali drogę morską do Indii, przeszedłszy przesławne promontorium¹ dobrej nadziei (*bonae spei*) roku 1497. [I.402]

India extra Gangem – „Indie powyżej Gangesu”, *India intra Gangem* – „Indie poniżej Gangesu”, podział Indii znany z *Geografii* (*Geōgraphiké hyphēgēsi*) Ptolemeusza (100 r.). Semiramida – legendarna królowa asyryjska. Sesostrys – Sezostrys (gr. *sesostris*), wymieniany przez Herodota (ok. 484 do ok. 430 p.n.e.) w *Dziejach* król egipski, który miał podbić Azję Mniejszą i Europę², ale o którym inni starożytni piszą, że do Indii nie dotarł³. Niektórzy historycy greccy, np. Arrian⁴ podają jako fakt, iż Dionizos (łac. *Bachus*) zdobył Indie, inni, jak Strabon⁵, powątpiewają w to. Aleksander

---

¹ Łac. *promontorium* „przylądek” – w tym wypadku Przylądek Dobrej Nadziei.

² Herodot, *op. cit.*, t. 2, s. 102-103. W tym fragmencie można znaleźć informację o podbojach Sezostrysa, który wyruszył ze swoją flotą wojenną z Zatoki Arabskiej, obejmującej, według starożytnych, także Zatokę Perską, i dotarł do brzegów Morza Erytrejskiego, czyli Morza Czerwonego, podbijając ludy Scytów i Traków. Por. Herodot, *op. cit.*, s. 136.

³ Np. Strabon, powołując się na Megastenesa, powątpiewa w to, aby Sezostrys dotarł do Indii (*Geografia*, XV.1.7). Por. *The Geography of Strabo*, *op. cit.* (1857), t. 3, s. 75.

⁴ Arrian, *Wyprowa Aleksandra Wielkiego* VIII.7. Por. idem, *Anabasis Alexandri: Book VIII (Indica)*, transl. by E. Iliff Robson, London 1933, [online:] <<http://www.fordham.edu/halsall/ancient/Arrian-bookVIII-India.asp>> (31 X 2014).

⁵ Strabon, *Geografia*, XV.1.7-9. Por. *The Geography of Strabo*, *op. cit.* (1857), s. 75.

Wielki (356-323 p.n.e.) podporządkował sobie tereny w dorzeczu Indusu. Zwyciężył w bitwie z królem Porosem (Porusem) w 326 r. p.n.e.¹, założył miasta Nikają i Bukefałę. Około 518 r. p.n.e. pń-zach. Indie zostały podbite przez króla Dariusza (521-485 p.n.e.), Gandhara i Sind stały się satrapiami perskiego imperium Achemenidów, które sięgnęło po rzekę Indus². Wg francuskiej *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, z której Krasicki czerpał wiele informacji, Indie Wschodnie (czy też Indie Orientalne) miały obejmować Hindustan, Półwysep (Indyjski) poniżej Gangesu, wyspy na Oceanie Indyjskim: Cejlon (współcześnie Sri Lanka), Sumatrę, Jawę, Borneo, Celebes, Malediwy i Moluki (grupa wysp we wschodniej części Archipelagu Malajskiego, obecnie część Indonezji), Filipiny i Wyspy Mariańskie³. Encyklopedyści zaznaczają ponadto, że gdy w grę wchodzi handel zamorski, w zakres nazwy Indie Wschodnie wchodzi też Chiny i Japonia, mimo iż ani te kraje, ani Filipiny czy Wyspy Mariańskie nie powinny być ujęte w tej kategorii⁴. Terminem zbiorczym Indie Wschodnie określano zatem Azję Południową, Południowo-Wschodnią i Wschodnią. W XVII i XVIII w. w krajach europejskich, takich jak Anglia, Holandia czy Francja, powstały liczne kompanie handlowe, które były stowarzyszeniami kupców prowadzących handel zagraniczny. Szczęólnego znaczenia nabrały kompanie zaoceaniczne, które działały zwłaszcza na obszarach Azji Południowej i Południowo-Wschodniej oraz Afryki (zachodni brzeg) i Ameryki. Holenderska Kompania Wschodnioindyjska (Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC)), istniejąca w latach 1602-1798, opanowała dużą część wysp Azji Południowo-Wschodniej pod koniec XVII w. W swoim najlepszym czasie holenderska kompania dysponowała 200 statkami i zatrudniała około trzydziestu tysięcy pracowników. Angielska Kompania Wschodnioindyjska (East India Company) działała w latach 1600-1873 w Indiach. Od połowy XVIII w. pod jej wpływami był niemal cały subkontynent indyjski. Angielska Kompania Wschodnioindyjska była spółką prywatną, kierowaną przez wybieraną Radę Dyrek-

---

¹ Por. też komentarz do hasła AGALASSENCES.

² Por. H. Kulke, D. Rothmund, *A History of India*, London-New York 1999, s. 53-54.

³ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, op. cit., t. 8, s. 662.

⁴ Por. hasło „Inde”, [w:] *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, t. 8, s. 662-667.

torów¹. Pierwsi Portugalczycy wylądowali w Indiach w 1498 r. wraz z wyprawą Vasco da Gamy. (hm)

INDOSTAN, kraj w Indiach Wschodnich zawierający w sobie państwa wielkiego Mogola. [I.403]

Hindustān – dawna nazwa Indii pochodząca z języka perskiego (dosł. „kraj hindusów” czyli wyznawców hinduizmu); historycznie odpowiadała dzisiejszym Indiom Północnym i oznaczała obszar leżący w dorzeczu pięciu rzek: Bjas, Ćenab, Dźhelam, Rawi, Satledź. Czasami nazwy tej używa się na określenie części Indii leżącej na północ od gór Windhja. Bywa też stosowana jako synonimiczna dla nazwy całego państwa. (rc)

INSPIRATIO (natchnienie), termin teologii, którego używa się do wywodzenia świętości ksiąg Starego i Nowego Testamentu, jako z Ducha Świętego piszący one byli inspirowani. Jest także inspiratio wyrazem sposobu elekcji duchownej, gdy wszyscy obierający zgodzą się na jedną osobę. [I.406]

Łac. *inspiratio* „wdychanie, natchnienie, oświecenie”; przekonanie o natchnieniu Biblii Hebrajskiej znajdziemy już w pismach Filona z Aleksandrii (przed 10 p.n.e-po 40 n.e.) *Życie Mojżesza*, oraz Józefa Flawiusza *Starożytności żydowskie*; od II w. n.e. za równie natchnione pod wpływem Filona uważali też pisma chrześcijańskie (Nowy Testament) Klemens Aleksandryjski, Orygenes i inni². (pt)

INTERNUNTIUS, tytuł charakteru osoby w niebytności nuncjusza stolicy apostolskiej, interesy kościelne utrzymującej. Te goż tytułu zażywa poseł cesarski w Turcji. [I.409]

Dawne określenie posła cesarstwa austriackiego w Imperium Osmańskim³. (jk)

¹ Por. *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Kompania-Wschodnioindyjska”.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 641; A. Jougan, *op. cit.*, s. 346; *Słownik pisarzy antycznych*, *op. cit.*, s. 387-389.

³ Por. K. A. Roeder, *Austria's Eastern Question 1700-1790*, New Jersey 1982, [online] <https://books.google.pl/books?id=Rtr_AwAAQBAJ&pg=PA9&lpg=PA9&dq=internuntius+ottoman&source=bl&ots=UEKJ91QYnd&sig=sYvpiPdFkBKtuIWCqrG-iM2E4ak&hl=pl&sa=X&ei=rmns>

IRAK albo Jerak, prowincja Arabii, swoich króli miała, teraz do państwa tureckiego należy. [I.415]

Ar. *Al-ʿIrāq*. W XVIII w., a więc w czasach Krasickiego, północna część Iraku stanowiła prowincję otomańską ze stolicą w Mosulu, natomiast tereny centralne i południowe znajdowały się pod dynastycznym panowaniem Mameluków, którzy począwszy od połowy XVIII w. aż do 1831 r. rządili tam autonomicznie¹. (ps)

ISAGA, najwyższy podkomorzy sułtana tureckiego. [I.416]

Tur. *has ağa* – podkomorzy, urzędnik na dworze sułtańskim doglądający prywatnych pokoi władcy². (jk)

ISIS, bogini Egiptu, ta sama, którą Grecy zwali Jo, Rzymianie Cybelą. [I.416]

Łac. *Īsis*, gr. Ἴσις z egip. *3st* (znaczenie imienia niejasne, wiązane z *tronem* od jednego ze znaków imienia), siostra i żona Ozyrysa, matka Horusa, jedno z najbardziej popularnych bóstw w świecie grecko-rzymskim; utożsamiana z Demeter, Persefona i między innymi z córką króla Argos, Io, kochanką Zeusa, która miała urodzić przyszłego króla Egiptu, Epafoza; bogini frygijska Kybele była raczej utożsamiana z grecką Demeter lub rzymską Reą, matką Zeusa³. (pt)

ISTHM, w geografii znaczy język ziemny między morzami. Najślawniejsze istmy są: Koryntski i Suez, ten albowiem ostatni łączy Afrykę z Azją.

VOiVCMsUrUb34 gZAD&ved=0CCcQ6AEwAQ#v=onepage&q=internuntius%20ottoman&f=false> (4 IX 2015).

¹ Ph. K. Hitti, *op. cit.*, s. 620.

² Por. *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Has”.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 655; *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 398, 408-409, 463; M. Lurker, *op. cit.*, s. 127-128; *Egyptian Grammar, op. cit.*, s. 500, 550; И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 559.

Łac. *isthmus* „przesmyk”, z gr. ἰσθμός „przesmyk, cieśnina”; też jako *Isthmus* par excellence, na określenie Przesmyku Korynckiego¹. (pt)

ISZPAHAN, miasto ludne, bogate i handlowne, stołeczne królestwa perskiego. [I.416]

Isfahan (Sepahān, Esfahān) – miasto i prowincja w centralnym Iranie, nad rzeką Zājande-rud; nazwa (określająca też całą prowincję), notowana jest od czasów wczesnosasanidzkich (inskrypcja Kartira, III w. n.e.), lecz miasto istniało już wcześniej. W okresie muzułmańskim Isfahan przeżył rozkwit pod panowaniem dyn. Bujjijdów i Seldżuków (X-XII w.), a na pocz. XVII w., gdy szach Abbās I Safawida (1581-1629) uczynił go swoją stolicą i przebudował według nowych założeń urbanistycznych, Isfahan stał się największym i najbogatszym miastem Iranu, odwiedzanym i opisywanym przez licznych dyplomatów, kupców i misjonarzy europejskich. Utracił swoją rangę po najeździe afgańskim w roku 1722 i faktycznym rozpadzie państwa Safawidów². (ak)

IZAAK, syn Abrahama patriarchy, którego chciał ojciec zabić na ofiarę, cudownie zachowany, urodził się z Rebeki córki Bathuela, miał dwóch synów Ezaua i Jakuba; umarł roku od stworzenia 2319 przed narodzeniem Chrystusowym 1716 wieku 180. [I.422]

Łac. *Isaac*, gr. Ἰσαάκ, z hebr. *Yiṣḥāq* „śmieje się”, skrócona forma imienia **Yiṣḥāq'ēl* „Bóg się śmieje” (por. ugar. *il yṣḥq*); syn Abrahama i Sary, a nie, jak błędnie podaje Krasicki, Rebeki; występuje w Księdze Rodzaju (21:1-35:29)³. (pt)

¹ *Mała encyklopedia kultury antycznej*, op. cit., s. 401; И. Х. Дворецкий, op. cit., s. 560; *Słownik grecko-polski*, op. cit., t. 1, s. 469.

² H. Gaube, *Iranian Cities*, New York 1979, s. 65-98; „Isfahan”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 13, s. 613-675, [online:] <www.iranicaonline.org/articles-isfahan> (4 IX 2015).

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 647-648; A. J. Ougan, op. cit., s. 366; *A Concordance to the Septuagint*, op. cit., Appendix I, s. 87; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 405.

IZAIASZ, prorok z domu Dawida, wcielenie syna bożego jasnie i dowodnie przepowiedział. O czasie śmierci jego zupełnej pewności nie masz. [I.422]

Łac. *Isaias*, gr. Ἰσαΐας, z hebr. *Yəšaʿyāhû* (rzadziej: *Yəšaʿyâ*) „Jahwe jest zbawieniem”; prorok żyjący i działający w I poł. VIII w. p.n.e. (750-700 p.n.e.); wymieniany w 2 Księdze Królów (19:2-20), 1 i 2 Księdze Kronik oraz w Księdze Izajasza; sama Księga Izajasza powstawała na przestrzeni kilku stuleci i dzieli się na trzy części, z których tylko pierwsza (1-39) związana jest z postacią proroka z VIII w. p.n.e.¹ (pt)

IZAURIA, prowincja Azji Mniejszej, teraz jest częścią Karamanii i należy do państwa tureckiego. [I.422]

W starożytności kraina na terenie Azji Mniejszej, dziś obszar na południe od tureckiego miasta Konya². (jk)

IZMAEL, syn Abrahama z Agary służebnicy, z domu ojcowskiego wraz z matką wypędzony. W licznym potomstwie stał się ojcem wielu narodów, umarł roku od stworzenia świata 2262, wieku 137. [I.422]

Łac. *Ismahel*, gr. Ἰσμαήλ, z hebr. *Yiśmāʿēl* „niech El (Bóg) usłyszy”; wielokrotnie wspominany w Biblii Hebrajskiej, głównie w Księdze Rodzaju (16, 17, 25, 28, 36)³. (pt)

IZRAEL, nazwisko dane od Anioła Jakubowi. Naród żydowski tym się nazwiskiem szczycał, osobliwie jednak 10 pokolenia od Judy i Beniamina po śmierci Salomona oddzielone: patrz o Narodzie i Państwie żydowskim. [I.423]

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 648-652; A. Jougan, *op. cit.*, s. 366; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 68; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 424, 425.

² Por. *Encyclopaedia Britannica*, [online:] <www.britannica.com/EBchecked/topic/295189/Isauria> (4 IX 2015).

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 653; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 22; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 87; L. L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 422.

Łac. *Israël*, gr. Ἰσραήλ, z hebr. *Yiśra'el* „Bóg walczy” (lub w kontekście opowieści: „walczy z Bogiem”); wspomniane zmaganie się Jakuba z Bogiem opisane jest w Księdze Rodzaju (32:25-33)¹. (pt)

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 656-658; A. Jougan, *op. cit.*, s. 366; *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, Appendix I, s. 88-90; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 417-418.

JAKUB, patriarcha, syn Izaaka i Rebeki. Przypadki i okoliczności życia jego dostatecznie w Piśmie Świętym są wyrażone. [I.386]

Z hebr. *Ya'āqôb* „niech (Bóg) ochroni”, jego dzieje opisuje Księga Rodzaju (25:26-49:33)¹. (pt)

JALA, królestwo na wyspie Cejlon. Miasto stołeczne tegoż, co i królestwa nazwiska. [I.387]

Jala – Yala (syng. *Yāla*), płd.-wsch. część wyspy, współcześnie rezerwat przyrody Yala. Teren, na którym według portugalskich źródeł z XVI w. miało się znajdować królestwo Jala, opuszczone przez mieszkańców na trzysta lat z powodu złego klimatu². (hm)

JALOROWIE, naród afrykański w Nigrycji³, mieszka między rzekami Senegal i Niger, mając przeszło sto mil kraju; są wiary mahometańskiej, ale wcale mało w niej nauczani. [I.387]

Chodzi najprawdopodobniej o lud Jola (Diola) zamieszkujący współcześnie tereny Senegalu, Gambii i Gwinei Bissau. (ps)

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 666-667; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 389.

² Por. H. W. Codrington, *A Short History of Ceylon*, New Delhi 1994, s. 74; także hasło „Jala”, [w:] *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, t. 8, s. 437.

³ Zob. komentarz do hasła GAMBIA.

JAMBA, królestwo w Industanie nad rzeką Ganges. [I.387]

Z ang. Jamba lub Jenba (czasami też Jambu) – rozpowszechniona dawniej¹ nazwa miasta i dystryktu Dżammu, położonego w północno-zachodnich Indiach w pobliżu dzisiejszej granicy z Pakistanem na południowych stokach gór Śiwalik, stnowiących część Himalajów (tzw. Himalaje Zewnętrzne). Dżammu nie leży nad Gangesem, lecz nad rzeką Tawi, która stanowi dopływ rzeki Čenab². Nazwa Dżammu (dawniej Dżambupura) pochodzić ma od imienia założyciela miasta, radży Dżambu Ločana, który wg przekazów władał tymi terenami w XIV w. p.n.e. (akf)

JAMBI, królestwo w Indii przy wyspie Sumatra. [I.387]

Jambi – prowincja w pld.-wsch. części wyspy Sumatra w Indonezji. Od VII do XIII w. była częścią buddyjskiego królestwa Śriwidżaja. (hm)

JANCZAROWIE, milicja piesza turecka, z której składa się wojsko straszne w sobie, a najstraszniejsze temu, od którego żołd biorą; komendant ich nazywa się aga janczarski. Broń ich podczas wojny jest szabla i muszkiet. Potęga w Konstantynopolu nie jest teraz tak wielka, jak przedtem była. Według zdania niektórych początek swój wzięli od panowania Amurata drugiego syna Orkana, który tę milicję przyprowadził do tego porządku, w którym po dziś dzień zostaje. Chociaż największa część infanterii tureckiej przywłaszcza sobie imię janczarów, to jednak pewne, że w całym tym obszernym państwie prawdziwych janczarów nie ma więcej jak 25 000. Tegoż samego nazwiska są w Rzymie urzędnicy niektórzy kancelarii zwani participantes, obowiązek ich jest czynić korektę. Między innymi tytułami data-

¹ Por. np. dziennik Sir Thomasa Roe, ambasadora brytyjskiego przy dworze mogolskim (XVII w.) za: J. Pinkerton, *A general collection of the most interesting voyages and travels in all parts of the world*, t. 8: *Hindustan*, London 1811, s. 53.

² Tego typu błędne informacje były dosyć rozpowszechnione w czasach Krasickiego, por. np. *Atlas Geographus or a Compleat System of Geography Ancient and Modern* wydany w Londynie w 1712 r., w którym czytamy, iż miasto Jamba, będące stolicą prowincji o tej samej nazwie, leży nad rzeką, która uchodzi do Gangesu (s. 510).

rii i ten pro Janizeris znajduje się. Janczarskie chorągwie w kom-
pucie wojsk koronnych i litewskich znajdują się; przydane zaś są
dla asystencji hetmanom. [I.391]

Janczarzy, janczarowie – tur. *yeni çeri* „nowe wojsko”; doborowe oddziały piechoty tureckiej, istniejące w XIV-XIX w., utworzone przez sułtana Murata I, także gwardia przyboczna sułtana. Pod koniec XVII w. liczba janczarów sięgnęła 100 tys. Byli uzbrojeni w jatagan, włócznię, kindżał, początkowo łuk, potem pistolet i muszkiet. Na czele janczarów stał *yeniçeri ağası*¹. Dataria – wydział kurii rzymskiej sprawujący funkcje prawno-organizacyjne; tu: porównanie janczarów w gwardii przybocznej do datariuszy papieskich. (jk)

JAPONIA, państwo wielkie na południe Azji, z wysp wielu złożone, z których największe zwa się Niphon, Saykokl² i Sikokf. Kraj ten rządny, osobliwy, różniący się w wielu okolicznościach od innych, odkryty był pierwszy raz przez Portugalczyków w roku 1542³. Rząd kraju tego jest monarchiczny, dawniejszych czasów cesarz, zwany dayro⁴, był monarchą oraz najwyższym kapłanem, dziś te władze są podzielone: dayro, który z krwi dawnych monarchów pochodzi, ma prerogatywę kapłaństwa i najpierwszej w państwie dostojności; przy cesarzu zaś lubo mniejsza prominenca, przecież większa władza i owszem treść rządu całego zawisła. Przyczyną tego podziału był Taiko, który z prostego obywatela męstwem i umysłu wielkością najwyższą władzę posiadał, dawnym monarchom cież tylko władzy i powierzoną wspaniałość dawniejszego stanu zostawiwszy. Dayro ma wydzielone swoje intraty i miasto Meako⁵; cesarz

¹ Por. W. Kopański, *Słownik mitów...*, *op. cit.*, s. 423.

² Błąd literowy zamiast Saykokl powinno być Saykokf (por. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, t. 8, s. 453).

³ Rok, w którym na wyspie Tanegashima (koło wyspy Kiusiu) wylądowała łódź z rozbitkami portugalskimi, to albo 1542, albo 1543.

⁴ Zob. komentarz do hasła DAIRO.

⁵ Meako (Miyako) to japońskie określenie miejsca pałacu cesarskiego, które stało się również nazwą stolicy. Z chwilą ustanowienia siedziby cesarskiej w Heian kyō (dosł. Stolica Pokoju i Spokoju; dziś Kioto) określenie to zaczęło być jednoznacznie utożsamiane z nowo powstałą stolicą.

przemieszkuje w Jedo, i to jest stolicą państwa; nazwisko zaś cesarzów tamtejszych jest Kubo albo monarcha udzielny i samowładny. Religia Japonii jest bałwochwalska, wiele mająca zabobonów w sobie. Zdania Konfucjusza¹ są od niektórych utrzymywane, co bliskość Chin zapewne uczyniła. Umysł Japończyków jest osobliwy: nie masz albowiem narodu pod słońcem, który by był mniej dbający o życie, jakoż samobójstwo tam jest pospolite i nader zwyczajne. Sentymenta mają wspaniałe, pojętność wielką, ale upór nieskończony i hardość nieznośną. Mściwi, zapalczywi i na wszelkie rodzaje rozpust wylani. Mogliby być sposobnymi do wielu rzeczy, gdyby w nich dzikość góry nie brała, którą tym bardziej pomnażają im się osobliwiej społeczeństwa z innymi narodami strzegą. [I.393]

Wyspa Nippon – najprawdopodobniej błędne przeniesienie nazwy kraju Japonia (jap. Nihon, Nippon, Nihonkoku) na nazwę wyspy. Słowami „przy cesarzu zaś lubo mniejsza promincja przecież większa władza” Krasicki odnosi się do *daimyō* – „feudalnego księcia”, sioguna, faktycznego władcy Japonii z okresu siogunatu Tokugawa (1600-1843), który miał realną władzę, w przeciwieństwie do *dairo*, który posiadał w tym czasie jedynie tytułarną zwierzchność oraz pełnił tradycyjne funkcje religijne². Taiko – jap. *taikō*, dosł. „wielka mała brama boczna”, tytuł nadawany kanclerzom Fujiwara (jap. *kampaku*) w stanie spoczynku³. Początkowo słowo kubo (*kubō*) odnoszono do dworu cesarskiego (oficjalnej władzy), a jego użycie w odniesieniu do siogunatu upowszechniło się z końcem XII w.⁴. Jedo a. Edo – dawna nazwa Tokio, które w okresie siogunatu Togukawa ustanowione zostało stolicą i głównym ośrodkiem władzy; w Edo rezydowali sioguni. Konfucjańska idea porządku państwowego w okresie siogunatu Edo w znaczący

¹ Konfucjusz – zob. hasło CONFUCJUSZ.

² R. H. P. Mason, J. G. Caigers, *A History of Japan*, Tokyo-Singapore 1997, s. 197.

³ Por. *ibidem*, s. 179; J. Tubielewicz, *op. cit.*, s. 47.

⁴ Por. R. H. P. Mason, J. G. Caigers, *op. cit.*, s. 188. Dziękuję pani Katarzynie Sonnenberg z Zakładu Japonistyki UJ za uzupełnienie komentarza precyzyjnymi precyzyjnymi informacjami dotyczącymi znaczeń oraz historyczno-kulturowych odniesień terminów Kubo (*kubō*) i Meako (*Miyako*).

sposób wpłynęła na organizację systemu wojskowego zarządzania *bakufu*. Rządy były uporządkowane, zorganizowane w wyraźną strukturę oraz racjonalne, zgodnie z zasadą konfucjańską, iż działania powinny być efektem rozumnego namysłu, nie impulsu¹. (hm)

JAWA, nazwisko dwóch wysp Morza Indyjskiego. Jawa większa leży niedaleko wyspy Sumatra, zawiera w sobie królestwo Bantam Batawia i inne pomniejsze prowincje tytułem królestw zaszczycone. Królikowie tej wyspy są pod władzą i dependencją kompanii indyjskiej Holendrów, którzy wielką tam do handlowania mają sposobność. Religia mieszkańców Jawy jest mahometañska. Holendrzy od roku 1619 w gruntowną tej wyspy weszli posesję: miasto Batawia, które tam założyli, jest stolicą ich w Indiach. Mała Jawa wyspa nazywa się Bali² od stołecznego miasta. Ma w okręgu dwanaście mil niemieckich. Na wzór większej obywatele tamtejsi pod dependencją Holendrów została. [I.395]

Nazwa miasta Batawia pochodzi od fortu Batawia, założonego przez Holendrów ok. 1619 r. w pobliżu miejsca zwanego Jayakarta (współcześnie Dżakarta), podbitego przez sułtana Banten w 1527 r. Sułtanat Banten (ang. Bantam) został założony w XVI w. – nazwa sułtanatu pochodzi od jego głównego ośrodka, portu usytuowanego na pñ.-zach. wybrzeżu Jawy. Port Banten był jednym z głównych portów handlowych w Azji Południowo-Wschodniej, z czasem tę funkcję przejęła Batawia. Z Batawii Holendrzy od XVII w. zarządzali Holenderskimi Indiami Wschodnimi oraz prowadzili zakrojony na szeroką skalę handel korzeniami, pod auspicjami Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej (VOC). (hm)

JEHOWA, nazwisko boskie w języku hebrajskim. [I.396]

Hebr. *Yəhōwā*, sztuczna forma, rozpowszechniona około XVI w. n.e., powstała wskutek podstawienia pod spółgłoski imienia Boga *Yahwe(h)*, uznanego za niewymawialne, samogłosek imienia zastępczego ²*Ādōnāy* „Pan”³. (pt)

¹ Por. *ibidem*, s. 209-212.

² Na wschód od wyspy Jawa, obecnie jedna z prowincji Indonezji.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 682, 1402; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 374.

JEPHTE, dziewiąty sędzia ludu bożego, wstąpił na tę godność po Jajrze. Wotum Jeptego, własną córkę dającego na ofiarę, księgi sędziowskie opisują. Umarł roku od stworzenia 2854, władzę sędziowską przez lat 6 sprawował. [I.396]

Łac. *Iepthe*, gr. Ἰεφθάε, z hebr. *Yiṯtaḥ*, „niech (Bóg) otworzy”, dzieje tego zwycięskiego przywódcy i sędziego opisuje Księga Sędziów (15-23)¹. (pt)

JEREMIAS, prorok z pokolenia kapłańskiego, babilońską niewolę ludowi bożemu przepowiedział, w niej zostających cieszył, nad zburzeniem Jerozolimy i Kościoła narzekania żałobne pisał. Na koniec, według świadectwa niektórych pisarzy, w Egipcie od własnych ziomków ukamienowany. [I.396]

Łac. *Ieremias*, gr. Ἰερεμίας, z hebr. *Yirməyāhū* „Jahwe założył”, król Judy (ok. 742-727 p.n.e.), kapłan i prorok, działający w okresie 626-582 p.n.e.; informacje na jego temat, zawarte w Księdze Jeremiasza oraz w 2 Księdze Kronik (35:26, 36:21-22), nie wspominają o jego śmierci przez ukamienowanie; jest to późniejsza tradycja – pierwszą wzmiankę o takiej śmierci Jeremiasza zawiera *Scorpiacum* (lek na ukłucie przez skorpiona), VIII, antygnostyckie dzieło Tertuliana, apologety chrześcijańskiego (ok. 155-ok. 220)². (pt)

JERICHO, miasto Palestyny, którego Jozue mury rozwalił nie szturmem, ale obnoszeniem Arki pańskiej siedmiokrotnym. [I.396]

Łac. *Iericho*, z hebr. *Yərīḥō* „(miasto) Księżycy (bóstwa)”, miasto 16 km na pñ. od Morza Martwego, wielokrotnie wzmiankowane w Starym Testamencie, księgach deuterokanonicznych i Nowym

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 684-685; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, op. cit., s. 366; *A Concordance to the Septuagint*, op. cit., Appendix I, s. 83; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 402.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 415; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 415; *A Concordance to the Septuagint*, op. cit., Appendix I, s. 80; *The Catholic Encyclopedia*, op. cit., t. 8, s. 336; *Słownik pisarzy antycznych*, op. cit., s. 491-492.

Testamencie; zburzenie murów Jerycha opisuje Księga Jozuego (5:13-6:23)¹. (pt)

JERUZALEM, miasto Palestyny, do którego stolicę państwa Dawid przeniósł: sławne dziwnym owym kościołem Salomonowym, potem męką Chrystusa pana, a teraz jego grobem. Wielokrotnie było od nieprzyjaciół rujnowane. Na koniec od Tytusa Wespazjana cesarza rzymskiego do szczytu zburzone. Zaszczyca się po dziś dzień patriarchą, którego niegdyś w kościele greckim wielka była powaga. [I.397]

Gr. Ἱερουσαλήμ, z hebr. *Yərûšālēm*, *Yərûšālayim* „założone przez boga Šālēma”; miasto zostało zniszczone przez Tytusa w 70 r. n.e.². (pt)

JESSO albo Jedso, kraj wielki na północ Japonii: od nich zwany Jesogasima. Okrąg kraju tego nie był dostatecznie zwiedzony. Obywatele bałwochwalczy. [I.397]

Termin ten (także Eso, Yeso, Ezzo) wystąpił po raz pierwszy w 1705 r. w rozszerzonej edycji książki *Noord en Oost Tartarye* („Północna i wschodnia Tartaria”) autorstwa Nicolaasa Witsena³. Określano nim obszary na północ od Japonii, łącznie z Hokkaido, Sachalinem i Wyspami Kurylskimi. Przypuszczano wówczas, że Jesso graniczy na wschodzie z Ameryką⁴. Jesogasima – nazwa wyspy Hokkaido (jap. *Ezo ga chishima*), której rdzenną ludnością są Ajnowie a. Ajnu, lud o nieustalonym pochodzeniu, z wierzeniami o charakterze animistycznym, uprawiający szamanizm w celach leczniczych⁵. (hm)

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 689-691; A. Jougan, *op. cit.*, s. 308; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 32.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 693-698; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 81; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 413.

³ Wyd. I w 1692 r.

⁴ T. de Graaf, B. Naarden, *Description of the border areas of Russia with Japan and their inhabitants in Witsen's «North and East Tartary»*, „Acta Slavica Iaponica” 2007, t. 24, s. 211.

⁵ Por. *Encyklopedia PWN*, hasło „Ajnowie”.

JOB, patriarcha, przykład cierpliwości w Piśmie Świętym do naśladowania wystawiony. O czasie życia i śmierci jego rozmaicie autorzy kościoła pisali. Księga Joba w Piśmie Świętym warta za kanoniczną uznana jest. [I.410]

Łac. *Iob*, gr. Ἰώβ, z hebr. ²*Iyyôb* „wróg, napastnik; zaatakowany (?)”¹. Współczesna wersja w tłumaczeniach polskich: *Hiob*. (pt)

JOEL, syn Fatuela, drugi w liczbie dwunastu mniejszych proroków; pisał prorocтва swoje około roku od stworzenia 3246 przed narodzeniem Chrystusa pana 789.

Łac. *Ioël*, z hebr. *Yô²el* „Jahwe jest bogiem”; Księga Joela pochodzi najprawdopodobniej z perskiego okresu po odbudowie świątyni i murów Jerozolimy (V-IV w. p.n.e.)². (pt)

JONASZ, jeden z dwunastu mniejszych proroków, niektóre życia swojego cudowne przypadki sam opisał. Chrystus Jezus w ewangelii historię Jonasza przytacza w przepowiadaniu chwalebego po trzech dniach zmartwychwstania swojego. [I.411]

Łac. *Jonas*, gr. Ἰωνᾶς, z hebr. *Yônâ* „gołąb”; odniesienia do historii Jonasza zawarto w Ewangelii Mateusza (12:39-41, 16:4) oraz Łukasza (11:29-32)³. (pt)

JONATHAS, syn Saula, wierny przyjaciel Dawida, wraz z ojcem poległ na górach Gelboe. [I.411]

Łac. *Jonathan*, gr. Ἰωναθάς, z hebr. *Yônāṯān* „Jahwe dał (dziecko)”; pierworodny syn króla Saula, jego dzieje opisuje 1 Księga Samuela (głównie 13:2-14:49, 19:1-7, 20:1-42, 31:1-2 *et passim*)¹. (pt)

---

¹ A. C. Myers (ed.), *op. cit.*, s. 583-585; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 716-719; A. Jougan, *op. cit.*, s. 362; *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, Appendix I, s. 92; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 39.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 720-721; A. Jougan, *op. cit.*, s. 362; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 377.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 729-731; A. Jougan, *op. cit.*, s. 363; W. Bauer, *op. cit.*, s. 781; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 381.

JORDAN, rzeka Palestyny, wpada w morze umarłe, zwane Lacus Asphaltidis. Ta rzeka najstawniejsza chrztem Zbawiciela od Jana świętego. [I.411]

Starożytni Grecy i Rzymianie nazywali Morze Martwe m.in. Morzem Asfaltowym ze względu na kawałki asfaltu pływające w jego południowej części. Stąd u Józefa Flawiusza *asphaltitis limnas* (dosł. „jezioro asfaltowe”)². (ps)

JÓZEF (święty), z pokolenia Judy, domu Dawida, małżonek najświętszej Marii panny. O czasie zejścia jego nie masz wiadomości. Uroczystość tego świętego kościół obchodzi dnia 18 marca. [I.414]

Łac. *Ioseph*, gr. Ἰωσήφ, z hebr. *Yôsēp̄* „niech Jahwe doda”; mąż Marii, matki Jezusa, występuje w Ewangelii Mateusza (1-2) oraz Łukasza (1-2), wzmiankowany jest w Ewangelii Jana (1:45, 6:42); brak wzmianki o nim w najstarszej Ewangelii Marka; Jezus trzykrotnie nazwany jest synem Józefa (Ewangelia Łukasza 4:22; Ewangelia Jana 1:45, 6:42), raz synem cieśli (Ewangelia Mateusza 13:55)³. (pt)

JÓZEF patriarcha, syn Jakuba z Racheli, po wielu uciskach i prześladowaniach, do najwyższego po królu stopnia w Egipcie przyszedł. Kraj ten od siedmioletniego głodu i naród cały zgłodniały ożywił. Ojca z całym domem w żyznej ziemi Egiptu Gessen osadził. Umarł roku od stworzenia 2400, wieku 110. [I.414]

Łac. *Ioseph*, gr. Ἰωσήφ, z hebr. *Yôsēp̄* „niech Jahwe doda”; jedenaśty syn Jakuba i starszy syn Racheli; jego dzieje opisuje Księga Rodzaju (30:24-50:26)⁴. (pt)

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 731; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 384; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 381.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 325-326; *The Catholic Encyclopedia, op. cit.*, t. 4, s. 658-659. Zob. też hasło ASPHALTITES.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 734, 735; A. Jougan, *op. cit.*, s. 363; W. Bauer, *op. cit.*, s. 782; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 381.

⁴ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 734-735; A. Jougan, *op. cit.*, s. 363; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I,

JÓZEF ŻYDOWIN, pisał księgi historii narodu swego i inne. Żył za czasów Wespazjana i Domicjana cesarzy, i był oczywistym świadkiem zburzenia Jerozolimy. [I.414]

Łac. *Iosephus Flavius*, gr. Ἰώσηπος, Józef Flawiusz (37-po 100 r. n.e.), popularny historyk żydowski piszący po grecku, jeden z przywódców powstania żydowskiwego w 67 r., wyzwolenc Wespazjana, obywatel rzymski, autor *Wojny żydowskiej*, *Dawnych dziejów Izraela*, *Przeciw Appionowi* oraz *Autobiografii*¹. (pt)

JOZUE, następca Mojżesza, wódz ludu bożego, wprowadził go do ziemi obiecanej. Dzieła jego i okoliczności rządu księga Pisma Świętego, od jego imienia nazwana, obszernie wypisuje. [I.415]

Łac. *Iosue*, z hebr. *Yəhōšua*^c „Jahwe jest zbawieniem”, syn Nuna z plemienia Efraima². (pt)

JUBA, król Numidii i Mauretanii, w niemowlęcym wieku zabrany do Rzymu od Juliusza cesarza, wychowany od Augusta, tak się stał biegłym w scjencjach, iż Pliniusz mieni go być znakomitszym jeszcze nauką, niżeli władzą i dostojęństwem. [I.417]

Właściwie Juba II (łac. *Iuba*), syn Juby I; przyjaciel Oktawiana Augusta, władca oraz uczony historyk i gramatyk piszący po grecku, zmarł w 20 r. n.e.³ (pt)

JUBAL, syn Lamecha, brat Jabela, wynalazca instrumentów muzycznych według świadectwa Pisma Świętego: *Jubal ipse fuit pater canentium citharâ, & organô*⁴. [I.417]

s. 94; W. Bauer, *op. cit.*, s. 782; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 381.

¹ *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, Appendix I, s. 94; *Słownik pisarzy antycznych*, *op. cit.*, s. 270-271.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 737-740; A. Jougan, *op. cit.*, s. 363; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 376.

³ *Mała encyklopedia kultury antycznej*, *op. cit.* s. 416-417; И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 564.

⁴ „Ów Jubal był przodkiem grających na lirze i instrumencie muzycznym” [tłum. PT].

Łac. *Iubal*, z hebr. *Yûḅāl*, wzmiankowany w Księdze Rodzaju (4:21)¹. (pt)

JUBILEUSZ, jest odpust zupełny, wielkie przywileje nadane sobie od papieża mający. W Starym Testamencie pięćdziesiąty rok każdy od pierwszego postanowienia był jubileuszem i weń każdy dziedzic wracał się do posesji swojej. Jubileusz ile odpust od papieża nadany, najpierwej co sto lat odprowiał się, potem do pięćdziesiąt zbliżony, na koniec teraz co lat dwadzieścia pięć zwykł się odprawiać. [I.417]

Łac. *iubilaeus (annus)* „rok jubileuszowy”; por. hebr. *yôḅēl* „baran; rok umorzenia, rozpoczynany poprzez dęcie w róg barani); rok jubileuszowy”². (pt)

JUDÆA, patrz Ziemia i Naród Żydów. [I.417]

Łac. *Iudaea*, z gr. Ἰουδαία, gr. termin z okresu po wygnaniu Żydów, oznaczający królestwo Judy, czyli pód. część późniejszej Palestyny, następnie całą Palestynę; por. hebr. *Yəhûḏā*³. (pt)

JUDASZ Iskariota, niegdyś apostoł, mistrza i Zbawiciela swojego za 30 srebrników zdradził i Żydom wydał, wkrótce potem sam się obwiesił. [I.417]

Gr. Ἰούδας ὁ Ἰσκαριώτης, z hebr. *Yəhûḏā* (por. JUDASZ) oraz najprawdopodobniej od hebr. *ʾiš-Qəriyyôṭ* „człowiek z Qəriyyôṭ”; syn Szymona, uczeń i zdrajca Jezusa, wzmiankowany w Ewangelii Mateusza (10:4, 26:14, 25, 47), Marka (3:19, 14:10, 43), Łukasza

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 743; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 9; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 377.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 743; A. Jougan, *op. cit.*, s. 367; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 377.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 751-752; A. Jougan, *op. cit.*, s. 367; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 307; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 373.

(6:16, 22:3, 47 n.), Jana (12:4, 13:29, 18:2-5) oraz w *Dziejach Apostolskich* (1:16, 25)¹. (pt)

JUDASZ Machabeusz, trzeci syn Matatiasza, wódz ludu żydowskiego, liczne wojska Antiocha króla po kilkakrotnie, z wielką sławą narodu swojego zwyciężył. Kościół jerozolimski oczyścił, z Rzymianami przymierze zawarł, na koniec potykając się mężnie z nieprzyjaciółmi wiary i ojczyzny swojej, życie chwalebne śmiercią heroiczną zakończył, roku od stworzenia świata 3874, przed narodzeniem Chrystusa pana 161. [I.417]

Gr. Ἰούδας Μακκαβαῖος, z hebr. *Yəhūdā* (por. JUDASZ) oraz hebr. *maqābī* od hebr. *maqəbēl* „młot” ; przydomek Judy, wojskowego i politycznego przywódcy zwycięskiego powstania żydowskiego przeciwko Seleucydom za panowania Antiocha IV Epifanesa; w 164 r. p.n.e. wypędził siły greckie z Jerozolimy i dokonał oczyszczenia świątyni, zginął w 160 r. p.n.e. pod Elasą; jego dzieje opisują deuterokanoniczne 1 i 2 Księgi Machabejskie². (pt)

JUDASZ, patriarcha czwarty syn Jakuba z Lii; pozyskał najznakomitszy przywilej pierwszeństwa między braćmi w tym, że z jego pokolenia póty władza najwyższa nie wychodziła, póki Mesjasz na świat nie przyszedł; umarł roku 2399 stworzenia, wieku 119. [I.417]

Łac. *Iudas*, gr. Ἰούδας, z hebr. *Yəhūdā*, wiązane ze znaczeniem „dziękczynienie, wychwalanie”; tradycyjny przodek plemienia i narodu, występuje w *Księdze Rodzaju* (29-49)³. (pt)

JUDITH, wdowa z pokolenia Symeona, Holofenesa wodza assyryjskiego, Bethulię w oblężeniu trzymającego, zabiła, przez

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 748-749; W. Bauer, *op. cit.*, s. 770; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 42-43; t. 2, s. 202.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 749; *Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 105; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 588.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 744; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 52; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 86; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 363, 373.

co kraj cały od ostatniego wybawiła upadku. Pełna zasług, w ostatniej zgrybiałości życia dokonała, lat 165 mając. [I.417]

Łac. *Iudith*, gr. Ἰουδίθ, z hebr. *Yəhūdīt* „Judejka, Żydówka”, główna bohaterka deuterokanonicznej, quasi-historycznej Księgi Judyty¹. (pt)

JUGURTHA, król Numidii, wnuk sławnego króla Masynissy, będąc opiekunem dziedziców tronu Numidii Adherbala i Hiempsala, obydwóch ze świata zgładził. Z Rzymianami wojnę dla siebie zrazu pomyślną prowadził. Na koniec od Metelusa i Mariusza konsulów zwyciężony, od Scylli w niewolę wzięty, prowadzony w tryumfie, głodem zamorzony, życia dokonał roku od założenia Rzymu 648. [I.418]

Łac. *Iugurtha*, syn Mastanabala, wnuk Masynissy, prowadził dwie początkowo zwycięskie wojny z Rzymianami (111-105 p.n.e.), pokonany przez Metellusa; uwięziony w wyniku zdrady w 104 r. p.n.e., siedł w triumfalnym pochodzie Mariusza, zamorzony głodem w więzieniu w Tullianum². (pt)

JUSTINUS (święty), filozof, urodził się w mieście Palestyny Sychem. Za prześladowania Marka Aureliusza cesarza pisał usprawiedliwienie, albo apologię chrześcijan i cesarzowi ją oddał. Drugą apologię za chrześcijanami pisał późniejszym czasem, i dialog albo rozmowę z Tryfonem. Otrzymał koronę męczeńską 13 kwietnia roku pańskiego 196. [I.420]

Gr. Ἰουστῖνος, łac. *Iustinus*, św. Justyn Męczennik (ok. 100-ok. 165/166), apologeta chrześcijański, piszący po grecku, święty w Rzymie³. (pt)

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 755-756; A. Jougan, op. cit., s. 368; *A Concordance to the Septuagint*, op. cit., Appendix I, s. 86; *Septuaginta*, op. cit., t. 1, s. 986; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 374.

² *Mała encyklopedia kultury antycznej*, op. cit. s. 417; И. Х. Дворецкий, op. cit., s. 566.

³ *Mała encyklopedia kultury antycznej*, op. cit. s. 417; A. Jougan, op. cit., s. 371; *Słownik pisarzy antycznych*, op. cit., s. 281-282.

KABALISTOWIE, sekta żydowska używająca kabały i według jej przepisów tłumacząca Pismo Święte. [I:423]

Przedstawiciele duchowej, mistyczno-filozoficznej szkoły judaizmu opartej na kabale (por. KABAŁA). (pt)

KABAŁA, nauka pełna tajemnic, u Żydów początki jej kładą od tradycji albo podania ustnej rozmowy boskiej z Mojżeszem na górze Synaj. Nazwisko kabały przeszło teraz do wieszczb; czyli przez guślarstwo z przyczyn obojętnych, skutki konieczne formujące, czyli z kombinacji rachunków klejące jakoweś odpowiedzi i wyroki. Ze wszech miar i kunszt lubo dowcipny i zbytnia ciekawość badających się, a najbardziej głupstwo wierzących nagany godne, i tylko płochym umysłem przystoi. [I:423]

Z hebr. *qabbālā* „tradycja”, ogół tajemnych doktryn i nauk mistycznych rozwiniętych w średniowiecznym judaizmie, oparty na mistycznej interpretacji Tory oraz księgach: Zohar, Sefer Jecira, Bahir i innych. Niektóre z nich powstały jeszcze w II w. n.e.¹ (pt)

KABULISTAN, prowincja w Azji w państwach wielkiego Mogoła. [I:424]

Kābulistān – historyczna nazwa prowincji Kabul we współczesnym Afganistanie. Kiedyś obejmowała także Peszawar, leżący obecnie

---

¹ *Religia. Encyklopedia PWN*, red. T. Gadacz, B. Milerski, t. 5, Warszawa 2001-2003, s. 283-284.

w Pakistanie. W 1504 roku podporządkował ją sobie Babur (1483-1530), założyciel dynastii Wielkich Mogołów. W 1774 roku miasto stołeczne prowincji – Kabul – stało się stolicą Afganistanu. (rc)

KADY, sędzia spraw cywilnych u Turków. Najstarszy i mający nad innymi jurysdykcję nazywa się *kadyleskier*, i tych tylko jest dwóch w państwie tureckim: Romanii albo Romelii, to jest Europy; Natolii, to jest Azji. [I:424]

Kadi (z ar. *qāḍī*) – sędzia muzułmański wydający wyroki na podstawie prawa kanonicznego (ar. *aš-šarīʿa al-islāmiyya*) i zwyczaju (*adab*)¹. Kadyleskier – tur. *kadiasker*, *kazasker* – najwyższy sędzia w Imperium Osmańskim, było dwóch takich sędziów: dla części europejskiej imperium zwany *Rumeli Kazaskeri* i azjatyckiej – *Anadolu Kazaskeri*². (jk)

KAFRERIA albo Kafry, kraj niezmiernej wielkości w Afryce, dzikimi prawie narodami i ludźmi napelniony. [I:425]

Terminem *Kafreria* określano tereny pld. Afryki mniej więcej od 15 równoleżnika aż po Przylądek Dobrej Nadziei³. (ps)

KAFTAN, szuba u Turków albo delia, którą cesarz posłom cudziomskim i urzędnikom przednim państwa swojego na znak dystynkcji rozdaje. [I:425]

Ar. *qafṭān* lub *qufṭān*, z pers. *ḥaftān*⁴ – ubiór męski, sięgający kolan lub krótszy; częsty element darów składanych przez sułtana dla poselstw⁵. Szuba – obszerne okrycie wierzchnie wykonywane z ada-

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 4, s. 373-375.

² *Ibidem*, s. 375-376; por. *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Kazaskier”.

³ Zob. *Africa secundum...*, *op. cit.*

⁴ Termin *ḥaftān* pojawia się w literaturze arabskiej już w X w. (zob. R. P. A. Dozy, *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*, Amsterdam 1845, s. 163-168; Al-Masʿūdī, *Murūğ aḍ-ḍahab wa-maʿādin al-ğawhar*, iʿtanā bi-hi wa-rāğʿa-hu K. Ḥ. Murʿī, t. 4, Bayrūt 2005, s. 164.

⁵ W. Kopaliński, *Słownik mitów...*, *op. cit.*, s. 448.

maszku lub sukna¹. Delia – rodzaj płaszcza męskiego, nie przepasywany². (jk)

KAIMAKAN, znaczy namiestnika w niebytności cesarza albo wezyra; namiestnik jego kaimakan z równą rządzi powagą. Po złożeniu mołdawskiego albo wołoskiego książęcia, jeden z obywateli pod tytułem kaimakana rządu obejmuje. [I:425]

Kajmakam (z ar. *qā'im maqām*) – stanowisko w administracji prowincjami w Imperium Osmańskim; przedstawiciel władzy centralnej w prowincji; określenie zarządców Mołdawii i Wołoszczyzny w okresie, gdy trony gospodarów nie były obsadzone³. (jk)

KALMUKI, naród Tatarii Wielkiej między Wołgą i Mougulem, podzieleni są na hordy jak i drudzy Tatarzy; każda zaś horda w szczególności ma swego wodza. Najwyższy narodu przełożony mieszka w Samarkandzie. Prowadzą życie zwyczajne w tamtejszych stronach, przenosząc się ze wszystkim z miejsca na miejsce. [I:436]

Kałmucy – lud pochodzenia mongolskiego, zamieszkujący pld.-wsch. część Rosji nad Morzem Kaspijskim. Do XX w. powadzili koczowniczy tryb życia. Samarkand – Samarkanda, miasto położone w Uzbekistanie. Zamieszkiwana w już w VI w. p.n.e.; w VIII w. podbita przez Arabów, potem kolejno pod panowaniem Samanidów, Ghaznawidów, Karachanidów, Seldżuków, Mongołów, Timurydów; w XVI w. w chanacie bucharskim, w XVIII w. zniszczona przez Persów, w XIX w. pod władzą rosyjską⁴. (jk)

KALWARIA, góra niedaleko Jerozolimy, na której Zbawiciel świata ukrzyżowany. W używaniu zwyczajnym kość głowy człowieka kalwarią nazwana bywa. Kalwarii kongregacja: zakon benedyktynek we Francji reformowany, potwierdzony od Pawła III papieża. [I:435]

¹ *Ibidem*, s. 1145.

² *Ibidem*, s. 201.

³ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 4, s. 461-462; por. *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Kajmakam”.

⁴ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Kałmucy”.

Łac. *Calvaria* „Kalwaria, góra mająca kształt czaszki, trupiej głowy”, odpowiednik łac. *Golgotha* „Golgota, nazwa wzgórza w kształcie czaszki, na płn.-zach. od Jerozolimy, miejsce ukrzyżowania Jezusa”, gr. Γολγοθά, z aram. *gulgaltā* „czaszka”; wymieniona w Ewangelii Mateusza (27:33), Marka (15:22) i Jana (19:17)¹.
(pt)

KAMBAJA, królestwo w Indiach Wschodnich, należy do wielkiego Mogola. Stołeczne miasto tego królestwa Amedabat². [I:436]

Kamboja lub Kambuja (wym. Kambodża/Kambudża) – nazwa geograficzna w języku sanskryckim, potwierdzona w źródłach pisanych od około VII w. p.n.e., określająca obszar subkontynentu indyjskiego położony na płn.-zach. subkontynentu. Za czasów panowania Wielkich Mogołów został on podbity w 1573 roku przez cesarza Akbara (1542-1605). Jego terytorium w przybliżeniu odpowiada obecnemu stanowi Gudżarat. (rc)

KAMTCZATKA, kraj wielki w Azji Północnej nad Morzem Japońskim, należy do państw moskiewskich. [I:436]

Półwysep Kamczatka, terytorialnie przynależący do Rosji, o powierzchni 370 000 km² (za *Encyclopaedia Britannica*), ze wschodu oblewają go Pacyfik i Morze Beringa, z zachodu – Morze Ochockie. (rc)

KAPADOCJA, kraj wielki w Azji Mniejszej, zaszczycony niegdyś tytułem królestwa. Długo miał monarchów swoich. Po śmierci Archelausza to państwo dostało się Rzymianom. [I:439]

Kraina historyczna w centralnej części Azji Mniejszej. Niezależne królestwo istniało tam od IV w. p.n.e. Ostatnim królem był Archelaus, a w 17 r. p.n.e. Cesarz Tyberiusz włączył Kapadocję, jako prowincję, do Cesarstwa Rzymskiego³. (jk)

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 519; A. Jougan, *op. cit.*, s. 85, 285; W. Bauer, *op. cit.*, s. 329; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 181.

² Obecnie Ahmadabad.

³ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Kapadocja”.

KAPIDZY basza, przełożony odźwiernik, jest ich 12, mają nad sobą przełożonego kapidzy agę. [I:439]

Tur. *kapıcıbaşı* – zwierzchnik odźwiernych na dworze sułtana; mistrz ceremonii podczas podejmowania zagranicznych posłów i ambasadorów¹. *Kapı agası* – szef oddziału białych eunuchów na dworze sułtańskim, nadzorujących bramy wewnątrz pałacu. (jk)

KAPIDZY, odźwierni seraju wielkiego sułtana, liczą ich na 500, każdy ma pensji na dzień czerwonych złotych 3. [I:439]

Tur. *kapıcı* – odźwierny; czerwony złoty – staropolskie określenie monety złotej, florena lub dukata². (jk)

KAPITAN basza, admirał wielki turecki, trzecim jest, co do rangi, państwa urzędnikiem. [I:439]

Kapudan Pasza – tur. *Kaptan-ı Derya*, admirał, dowódca i zwierzchnik floty Imperium Osmańskiego³. (jk)

KARAITOWIE, albo Karaimowie, sekta żydowska odrzucająca nie tylko tradycje, ale nawet księgi niektóre Starego Testamentu, jedynie się pięciu ksiąg Mojżeszowych trzymając. Terazniejsi Karaimowie, jacy się i w Polsce znajdują, wiele innych jeszcze obserwacji do dawniejszych przydali i wcale się różnią od Żydów przydatkami wielu zabobonów i niejakiem zbliżeniem się do machometryzmu. [I:441]

Karaimi, z hebr. *qārāʿ* „czytać, recytować”, odłam judaizmu powstały w VIII w. na terenie Mezopotamii, opierający się na autorytecie Biblii Hebrajskiej (całej, a nie jedynie Pięcioksięgu, jak twierdzi Krasicki, myśląc ich zapewne z Samarytanami) oraz odrzucający Talmud⁴. (pt)

KARAKALPAKI, Tatarzy mieszkający między Morzem Kaspijskim a rzeką Schir. [I:441]

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 4, s. 568; por. *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Kapıcı”.

² Por. W. Kopaliński, *Słownik mitów...*, *op. cit.*, hasło „Czerwony”, s. 183.

³ *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Kaptan-ı Derya”.

⁴ *Religia. Encyklopedia PWN, op. cit.*, t. 5, s. 366; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 189-192.

Karakałpacy – lud pochodzenia tureckiego, zamieszkujący na pld. od Jeziora Aralskiego, głównie rejon Karakałpacji, czyli Uzbekistanu. Schir – tu: prawdopodobnie rzeka Syr-daria, przepływająca przez Kotlinę Fergańską, pustynię Kyzyl-kum, uchodząca następnie do Jeziora Aralskiego¹. (jk)

KARAMANIA, kraj Natolii albo Azji Mniejszej, należy do państwa tureckiego. [I:441]

Określenie południowej części Anatolii z pasmem wybrzeża przy Morzu Śródziemnym, wokół miasta Karaman². (jk)

KARAWANA³, poczet znaczny w jedną się drogę puszczających w państwie tureckim. Najbardziej zaś ta nomenklatura służy peregrynantom do Mekki i grobu Machometowego. [I:441]

KARAWANSERA, karczmy u Turków dla wygody podróżnych i karawanów. [I:441]

Karawanseraj – dom zajezdny dla karawan, miejsce postoju dla karawan z pomieszczeniami dla podróżnych, ich zwierząt oraz towarów; karawany znajdowały się wzdłuż szlaków komunikacyjnych, kolejne w odległości ok. jednego dnia drogi⁴. (jk)

KASLEN, dziewiąty miesiąc roku żydowskiego, przypada podczas naszego Novembra. Według ich komputu ma w sobie dni 30. Siódmego dnia tego miesiąca Żydzi obchodzą post, ponieważ w ten dzień Joachim król prorocstwa Jeremiasza spalił. Dnia 10 post, dla rocznicy wzięcia Jerozolimy przez Antiocha króla Syrii. Dnia 25 uroczystość odnowienia kościoła jerozolimskiego przez Judasza Machabeusza. [I:444]

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 4, s. 610-611; por. *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Karakalpacy”.

² Por. *Encyclopaedia Britannica*, [online:] <www.britannica.com/EBchecked/topic/312116/Karaman> (5 IX 2015); *Encyklopedia PWN*, hasło „Karaman”.

³ Z pers. *kāravān*.

⁴ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 3, s. 15; por. *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Chan”.

Właściwie *Kislew*, z hebr. *Kislēw*, dziewiąty miesiąc roku, przypadający na listopad-grudzień, zapożyczenie z akad. *kislīwu*¹. (pt)

KASPIJSKIE Morze, w Azji między Tartarią, Persją, Georgią i państwem moskiewskim, jest na kształt jeziora i z żadnym innym morzem nie łączy się. [I:444]

Chociaż Herodot (I.202-203)² opisał Morze Kaspijskie jako zamknięte, późniejsi autorzy starożytni uważali je za połączone z Morzem Czarnym lub oceanem (por. Strabo XI.6.1; XI.11.7³; Pliniusz VI.15⁴). Tartaria – tu: chanaty Azji Centralnej, w II poł. XIX w. włączone w obręb imperium rosyjskiego jako prowincja Turkestan; Georgia – Gruzja⁵. (ak)

KAZAN, prowincja Azji Północnej, królewskim tytułem ozdobiona, należy do państwa rosyjskiego. [I:448]

Kazań – współcześnie stolica republiki Tatarstanu (Rosja). Leży nad rzeką Wołgą. (rc)

KHORAZAN albo Korazan, kraj Azji na północ królestwa perskiego, należy do narodu Tatarów zwanych Usbek. [I:449]

Chorāsān – północno-wschodnia część obecnego Iranu i zachodnia – Afganistanu; kraina historyczna na wschód od pustyni Kawir, o różnie definiowanym zasięgu, niekiedy obejmującym też ziemie za Amu-darią („Wielki Chorasān”). W XVIII w. północny Chorasān zasiedlały ludy zróżnicowane etnicznie: oprócz osiadłej ludności perskojęzycznej żyły tu koczujące plemiona kurdyjskie i turekojęzyczne (z dawnej federacji Qezel-bāsz), przesiedlone przez Abbāsa Wielkiego (1581-1629), centralnoazjatyccy Turkmeni, mongolskiego pochodzenia Hazarowie i Ajmacy, Beludżowie,

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 1403; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 461-462.

² Herodot, op. cit., t. 1, s. 113.

³ *The Geography of Strabo*, op. cit. (1954), t. 5, s. 243-245, 291.

⁴ Pliny, op. cit., t. 2, s. 363.

⁵ Por. X. Planhol, „Caspian Sea. I. Geography”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 5, s. 48-50, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/caspian-sea-i> (5 IX 2015).

Arabowie i inni¹. Po upadku dyn. Safawidów Chorasana z Maszhadem jako stolicą był centrum państwa Nāder-szāha Afszāra (zob. hasło NADIR-SZACH), a po jego śmierci (1747) przedmiotem rywalizacji jego następców z afgańską dynastią Dorrānich i tureckojęzycznym plemieniem Kadzarów (Qādžār), którzy przejęli władzę w Iranie pod koniec XVIII w. i panowali do r. 1925. Plemiona uzbeckie pod wodzą dyn. Szejbanidów, rywalizujące w Azji Centralnej z Timurydami, kilkakrotnie najeżdżały Chorasana w XV i na pocz. XVI w. Kres ich potędze położył szach Esmā'il Safawida (1501-1514), pokonując siły uzbeckie i zabijając szacha Mohammada Szejbaniego w roku 1510². Państwo Szejbanidów rozpadło się na uzbeckie chanaty: Chiwy, Kokandu i Bucharę, z których dwa pierwsze zostały podbite i włączone do imperium rosyjskiego w latach 70. XIX w., trzeci stał się rosyjskim protektoratem. Łupieżcze najazdy plemion uzbeckich na irański Chorasana zdarzały się jeszcze w XIX w., miały jednak krótkotrwały charakter. W drugiej połowie XVIII w. Chorasana właściwy nie był więc w rękach Uzbeków. (ak)

KIHAJA albo Kijaja Bey, tak się nazywa namiestnik wielkiego wezyra. [I:450]

Kahja Bej – tur. *kahya bey*, urzędnik Imperium Osmańskiego, pracujący w Dywanie, radzie doradczej sułtana, zapowiadający kolejne omawiane sprawy, namiestnik wielkiego wezyra. Na czele Dywanu stał zazwyczaj wielki wezyr³. (jk)

KILAN albo Gilan, prowincja znaczna królestwa perskiego rozciąga się ponad Morzem Kaspijskim. [I:449]

Zob. hasło GHILAN.

¹ Por. P. Oberling, „Khorasan. I. Ethnic groups”, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/khorasan-1-ethnic-groups> (5 IX 2015); skład etniczny ludności Chorasana z pocz. XIX w. opisuje A. Chodźko, *Le Korâçân et son héros populaire Bunîan Hézzaré*, „La revue orientale et algérienne” 1852, t. 2, nr 2, s. 169-187.

² M. Smurzyński, „Iran pod panowaniem Safawidów i ich następców (XVI-XVIII w.)”, [w:] *Historia Iranu*, op. cit., s. 592-593.

³ *The Encyclopaedia of Islam*, op. cit., t. 4, s. 455-456; por. *Leksykon wiedzy o Turcji*, op. cit., hasło „Kethüda”.

KIMCKI, sławny nauką rabin żydowski, żył na końcu XII wieku. Pisał gramatykę języka hebrajskiego i dykcjonarz. [I:449]

David Kimchi (1160-1235), żydowski rabin, egzegeta, gramatyk i leksykograf z Narbonne (w Prowansji)¹. (pt)

KIRLARDZY basza, tak się nazywa podczaszy wielki cesarza tureckiego. [I:450]

Tur. *kilerci başı* – zarządca sułtańskiej kuchni, podczaszy i podkomorzy sułtana². (jk)

KISLAR Aga, przełożony eunachów czarnych; strażnik najpierwszy seraju cesarza tureckiego. [I:450]

Tur. *Kızlar Ağası* – zarządca haremu sułtańskiego, szef czarnych eunuchów w pałacu sułtana; seraj – tu: pałac sułtański Topkapı w Stambule³. (jk)

KOCHIN-CHINA, królestwo Indii nad rzeką Ganges. Dzieli się na 6 prowincji. Ma swego własnego monarchę; ten mieszka w mieście Keje, które jest państwa stolicą. [I:455]

Prawdopodobnie błąd rzeczowy. Nazwa *Kochin-china* (współcześnie: Kochinchina) wskazuje na obszar leżący w płd. części Wietnamu, stanowiący niegdyś część francuskiej kolonii Indochin (fr. Cochinchine), w czasach przedkolonialnych noszący nazwę *Nam Kỳ* (stąd być może u Krasickiego nazwa miasta *Keje*). Opis położenia geograficznego natomiast sugerowałby indyjskie portowe miasto Koczin, jednak nie jest ono położone nad Gangesem, ale w płd.-zach. części Indii na Wybrzeżu Malabarskim w stanie Kerala. Od ok. XII w. n.e. do 1814 r. Koczin był autonomicznym królestwem, a w latach 1814-1947 księstwem (ang. *princely state*). (rc)

KOLAO, nazwisko w Chinach przedniejszych urzędników i mandarynów; u wielkiego zaś Mogola pierwszy minister albo wezyr to samo ma nazwisko. [I:456]

Najprawdopodobniej chodzi o chiński wyraz *guān* – „urzędnik, urzędowy”, na który tłumaczy się sanskrycki termin *mantrī* („mini-

¹ *Religia. Encyklopedia PWN, op. cit.*, t. 5, s. 454.

² Por. *Redhouse Büyük Elsözlüğü...*, *op. cit.*, hasło „Kilerci”, s. 466.

³ *Ibidem*, hasło „Kızlar Ağası”, t. 2, s. 464.

ster”). Według jednej z teorii wyraz „mandaryn” ma źródłosłów sanskrycki. Termin *mantrī* służył także jako określenie wysokiego rangą urzędnika administracji mogolskiej. (rc)

KOLCHY, kraj w historii dawnej sławny nad Morzem Czarnym, teraźniejszymi czasy siedlisko dawnych Kolchów zastępuje Mingrelia, kraj między Czerkassją i Georgią położony. [I:456]

Kolchida (Kolchis), później Lazika – kraina nad pld.-wsch. wybrzeżu Morza Czarnego, na pld. od pasma Kaukazu, obejmuje gruzińskie prowincje Imeretia, Mingrelia, Guria i Acz²ara, oraz przyległe, pñ.-wsch. tereny pontyjskie Turcji¹. (ak)

KOMMAGENA, część północna Syrii. Kraj ten był zaszczycony tytułem królestwa i miał własnych królów. Pierwszy z nich od Pompeiusza wodza rzymskiego ustanowiony. Domicjan cesarz kraj ten w prowincję rzymską zamienił. Miasto stołeczne Samosata. [I:458]

Łac. *Commagena*, *Commagene*, gr. Κομμαγενή, prowincja położona na pñ. od Syrii, granicząca na zach. z Cylicją, na pñ. z Kappadocją, na wsch. z Armenią i Mezopotamią; miała własnych władców do 17 r. n.e., wówczas, po śmierci Antiocha III, przyłączona przez Tyberiusza do prowincji Syrii, zwrócona w 38 r. Antiochowi IV przez Kaligulę, ostatecznie przyłączona w 73 r. przez Wespazjana do prowincji Syrii². (pt)

KONGO, kraj wielki w Afryce, wiele w sobie królestw prywatnych zamykający. [I:468]

KONSTANTYNOPOL, miasto od cesarza Konstantyna Wielkiego na miejscu dawnego Bizantium założone, stało się drugą po Rzymie świata stolicą. Za rozdziałem państw było stołeczne cesarzów greckich, wraz z tym państwem dostało się na koniec pod moc turecką roku 1433, hegiry 829, jest stolicą państwa

¹ Por. F. Thordarsen, „Colchis”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 6, s. 41-42, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/colchis-ancient-greek-name-of-the-region-at-the-eastern-end-of-the-black-sea-and-south-of-the-caucasus-mountains> (5 IX 2015).

² *Mała encyklopedia kultury antycznej*, op. cit. s. 417; И. Х. Дво-рецкий, op. cit., s. 208.

i rezydencją sułtanów. W tureckim języku zowie się Sambuł, w słowiańskim Carograd. [I:473]

Sambuł, Carogród – stolica cesarstwa rzymskiego w latach 330-395, w latach 395-1453 stolica Cesarstwa Bizantyńskiego, stolica Imperium Osmańskiego w latach 1453-1923. W dniu 29 maja 1453 (857 roku hidżry) po kilku tygodniach oblężenia miasto zostało zdobyte przez wojska osmańskie pod wodzą sułtana Mehmeda II¹. (jk)

KOPTHOWIE, chrześcijanie nazwani Jacobici, mieszkający w Egipcie i mający swoje obrządki właściwe i liturgię w własnym swoim języku². [I:476]

Koptowie (z ar. *qibt*, a wcześniej z gr. *Αίγυπτος* (Egipt) będącego zniekształceniem staroegipskiego *Ha-Ka-Ptah* (dom boga Ptaha)³ – w większości są to chrześcijanie monofizycy, wierni Koptyjskiego Kościoła Ortodoksyjnego, który wyodrębnił się po soborze chalcedońskim w 451 r. Terminem „jakobici” określano wiernych Syryjskiego Kościoła Ortodoksyjnego⁴. (ps)

KORBAN, termin w Piśmie Świętym z hebrajskiego znaczy ofiarę. [I:476]

Łac. *corban*, z hebr. *qorbān* „ofiara, dar”⁵. (pt)

KORDUBA, miasto hiszpańskie w Andaluzji, zaszczycone niegdyś królestwa tytułem, było stolicą Maurów. [I:476]

Kordoba – od podboju arabskiego najpierw siedziba gubernatora, od 756 r. stolica niezależnego emiratu, i wreszcie od 929 r. stolica kalifatu omajjadzkiego w Andaluzji. W 1236 r. miasto zostało odzyskane przez chrześcijan⁶. (ps)

---

¹ *Encyklopedia PWN*, hasła „Sambuł” i „Mehmed II”; por. W. Kopaliniński, *Słownik mitów...*, *op. cit.*, s.1098.

² Od XIX w. język koptyjski używany jest tylko w liturgii.

³ *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 5, s. 90-95.

⁴ Od imienia biskupa Edessy, Jakuba Baradeusza (zm. 578).

⁵ A. Jougan, *op. cit.*, s. 158; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 196-197.

⁶ *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 5, s. 509-512.

KORDZILLER, tak się nazywają żołnierze króla perskiego [I:476]

Tur. *kurczy* (l.mn. *kurcziler*) – „łucznicy”; w armii safawidzkiej gwardia królewska, rekrutująca się głównie z ludów kaukaskich; stworzona przez szacha Tahmāspa Safawidę (1524-1576) i istniejąca za jego następców¹. (ak)

KOREA, kraj w Azji między Chinami i Japonią. Obywatele Korei są hołdownikami cesarza chińskiego. [I:476]

Władcy chińscy mieli w Korei swoje prowincje przez około 400 lat, poczynając od 109 r. p.n.e. W XVII w. dwukrotnie (1627, 1636-1637) Koreę najechały armie dynastii Qing (tzw. dynastia mandżurska). Korea pozostała państwem zależnym wobec tej dynastii aż do 1894 r. (rc)

KOROMANDEL, kraj wielki w Indiach Wschodnich, zawiera w sobie część brzegów zachodnich Golfu Bengalskiego. [I:477]

Wybrzeże Koromandelskie w stanie Tamilnadu (Indie Południowe). Od strony wschodniej przylega do Zatoki Bengalskiej. (rc)

KOROZAIM albo Chorozaïm, miasto Galilei, blisko morza Tyberiadu nad Jordanem. W ewangelii jest wyrażone proroctwo grożące zgonem temu miastu za to, iż krnąbrnie trwało w złościach i nieprawości swojej, Mat.XI. Lucæ X. [I:478]

Łac. *Corazain*, gr. Χοραζίν, miasto wymienione w Ewangelii Mateusza (11:21) oraz Łukasza (10:13)². (pt)

KOZACY, jest nazwisko które wziął od wielu wieków lud wędrowny, ale wojenny. Z jakiego by narodu z dawnych pochodzili kozacy, nie jest dostatecznie z dziejów starożytnych wiadomo. Jest wzmianka w rewolucjach wieku IX o kraju między morzami Kaspijskim i Czarnym leżącym, *Casachia* nazwanym, a zatem sądzić by można, że stamtąd wypadały kupy swawolne i zbrojne

---

¹ Por. R. M. Savory, „The Safavid Administrative System”, [w:] *The Cambridge History of Iran, op. cit.*, t. 6, s. 358-359; *Loqat-nāme-ye Dehchodā*, t. 38, Tehrān 1339 (1960), s. 516.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 519; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 1542, 1627; W. Bauer, *op. cit.*, s. 329.

ku Wołdze, Dunajowi i Dnieprowi, w których okolicach pustoszyli i wyniszczali mieszkańców, na których potem miejscu osiedli i zamieszkali w spokojności pod nazwiskiem kozaków, ale z różnicą od miejsc, jako to: Doński, Zaporogski, Czyrkaski, Ukraiński &c. Niektórzy zaś mają lud ten za nie pochodzący z żadnego od znanych narodów, ale tylko za zebranie wszelkiego rodzaju hultajów przychodnich z różnych krajów, na podobieństwo tych kozaków, którzy w późniejszych czasach Sicz osiedli, a dla ich napastnych na sąsiedztwo, i na własny kraj wycieczek, i buntów przed lat kilku za roztropnym i sprawiedliwym Katarzyny II imperatorowej rosyjskiej wyrokiem, stamtąd mocą wojska ruszeni; mała nader część z onych powróciła do siedlisk, w których urodzona, wszyscy prawie wynieśli się pod panowanie tureckie, którym ostatnią konwencją między Rosją i Portą chociaż otwarte wrota do powrotu na ojczyście grunta zostawiono, wszelako gdyby nie chcieli powrócić, Rosja to obwarowała, aby Siczowi, zostający pod dzierżawą Porty, usunęli się od Morza Czarnego, jak być może najdalej. Spustoszenia Siczy wzięła Rosja za pozór, niespokojne kozaków tych obchodzenia się z sąsiadami, ale była wewnętrzna polityka zasadzona na większych korzyściach dla Rosji z tego wynikających. W czasach późniejszych osiadłe pod Rosją kozactwo pobrali nazwiska od miejsc tych, na których mieszkają, jako to Mało-Rosyjscy, albo Hetmańczyzna, Dońscy od rzeki Donu, Jajccy od rzeki Jajku, na ziemiach Kizlarskich mieszkający, Grebeńcy, Siermiejscy, Mezdeccy, od rzek lub uroczysków, Terscy od rzeki Terki, w państwie Astrachańskim po Wołdze, Czarno, i Krasno-Jarscy, Carycyńscy, Saratowscy, Usińscy od rzeki Usy. Między Syberią i granicami chińskimi, u jeziora Bajkał nazwanego, Tunguzcy &c.&c. Urządzą oni pułkownicy, setnicy, atamani, asaulowie; bawią się rolą, kupiectwem, stadami bydła, owiec, koni; łowieniem ryb; biciem zwierza. Zawołani na wojnę, ile który posiada gruntu, tyle daje jeźdźnego żołnierza, ognistą strzelbą lub strzałami opatrzonego. Sicz póki nie była spustoszona, rządziła się prawami w pospolitości Kozakom nad-Dnieprowskim nadanymi od króla Stefana Batorego, który tak liczny naród błąka-

niem, najzdamy, albo rozbojem bawiący się w karność, posłuszeństwa i usługi Rzeczypospolitej ujął i zachęcił. Siczowi Kozacy obierali sobie starszego pod nazwiskiem koszowego, głosów większością obranemu znaki władzy nad sobą dawali, w rękę buławę żelazną ich przezwaniem *pernac*z i chorągiew, ale też według upodobania swego i rzucali onego. Oficjalistowie Siczowych dożywotni: pisarz, dobosz i trębacz, de caetero wszyscy równi. Koszowy, dobosz i trębacz, ani czytać, ani pisać umieć mogli, a choćby i umieli, pod karą śmierci nie było wolno, ani wszystkim w Siczy będącym; samego ta własność była pisarza, i czytać, i pisać, i odpisywać imieniem koszowego, lub całego wojska, według okoliczności. Żyli wszyscy bezzenni, hołowali (jak się nadmienilo) Rzeczypospolitej Polskiej, Tatarom, Rosji; znowu Tatarom, znowu Rosji, która na koniec tak ich w karności trzymała, że praw swych przestronności używać nie mogli. Kozacy zaś nazwani Mało-rosyjscy, albo Hetmańszczyzna po odpadnięciu Kijowa z innymi dzierzawami pod panowanie rosyjskie, w mnóstwie swoim mogli dobyć więcej sto tysięcy szabel. Czas ich tak zmniejszył, że teraz ledwo czterdzieści tysięcy na koń wsiądzie. Łakomstwo i głupia gorliwość, kiedy ten naród odłączyła od ciała Rzeczypospolitej, oddając się on pod opiekę rosyjską, warował sobie wiele prerogatyw, z których te najznacześniejsze były: 1. Miał być uznawany za naród wolny i dobrowolnie poddany opiece rosyjskiej. 2. Obierać miał hetmana wolnymi głosami w polu, takowego obranego większością głosów Rosja utwierdzała. 3. Po obraniu sadzany był na tarczy, trzykroć podnoszony z obwołaniem zwyczajnym, wsadzony na koń i prowadzony do cerkwi, tam jemu przez posła rosyjskiego dawana w rękę buława i płaszcz bogato oprawne, chorągiew i dyplomy utwierdzające. 4. Miał tytuł jaśnie wielmożnego. 5. Od nikogo nie był sądzony, tylko od samego monarchy, i to *in criminibus status*. 6. Sam sądził bez apelacji. Tytułował się hetman obydwu stron Dniepra. Naród podsądny onemu, w pismach dawał mu dostojęństwo: Dzierżawny. Miał intraty z dóbr na buławę wyznaczonych około dwóch milionów złotych polskich, na wojnę w osobie swojej stawiał się wtedy,

kiedy i monarcha wychodził w pole. W marszu niesiono przed nim buńczuk, który otaczała chorągiew z dwustu najznacznich rodzin kozackich złożona: ci się zwyczajnie nazywali towarzystwo buńczukowe, rangami zacne pułkowników. Rezydencja hetmańska była Pułtawa. Oficjaliści hetmańscy byli: 1. Sędzia wojskowy. 2. Buńczuczny. 3. Pisarz. 4. Stanownicz. Cała Ukraina hetmańska podzielona była na powiaty, nad którymi przełożeni nazywali się pułkownicy, pod nimi po wsiach i miasteczkach atamani, setnicy, asałowic. Los króla szwedzkiego Karola XII pod Pułtawą, do którego się strony udał Jan Mazepa hetman Ukrainy (który niegdyś urodzony na Wołyniu szlachcic, przezwiskiem Kurcz, dworzanin króla Michała, szlakami i zabiegami to dostojeństwo osiągnął) nadwyreżył przywileje wolności Ukrainy i prerogatyw hetmańskich zupełnie. Po Mazepie, który za zdrajcę wywołany, umarł w Benderze, był ci hetman Szkuropacki, ale nakazny alias vice-hetman. Po nim apostoł, i ten *cum limitata potestate*. Po nim rzeczy ukraińskie coraz upadały. Mieli sądy swoje i kancelarię wojskową Ukrainy w Hłuchowie (bo Pułtawa spalona *in paenam* zdrady Mazepy, poorana i posiana), ale pod prezesem z wielkiej Rosji, za Elżbiety imperatorowej odnawiać się zdawały rzeczy wolności Małorosyjskiej; forma ich rządu przywrócona, obrany hetmanem Cyryl Rozumowski z zwykłymi obrządkami, objął rządy przez czas jakiś. Po tym przy odmianie rzeczy terazniejsza imperatorowa Katarzyna II Ukrainę zamieniła w prowincję, naznaczywszy za stołeczne miasto Kijów i gubernatorem uczyniwszy hrabię Romanzowa Zadunajskiego, niedawnego zwycięzcę Turków. [I:479]

Kozacy – lud o charakterze wieloetnicznym, zamieszkujący stepy położone na pld. od księstw ruskich. Odnotowane słowo „kozak” pojawiło się po raz pierwszy w dziele *Codex Cumanicus* z XIII w., gdzie oznaczało wartownika. Notacja z XIV w. określa „kozaków” jako rozbójników. Casachia – Kazachstania, Kazachstan – kraj położony w większości w Azji Środkowej, częściowo w Europie (obszar na zach. od rzeki Emby, na póln. od Kaukazu). Kozacy zaporoscy, inaczej niżowi – społeczność zorganizowana na sposób wojskowy, głównie wyznania prawosławnego, z główną siedzibą

w Zaporozu, zamieszkała od XV w. pld.-wsch. krańcach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kozacy zamieszkali na terenie Rzeczypospolitej i Wielkiego Księstwa Litewskiego kilkakrotnie organizowali powstania, największe w 1648 r. pod wodzą Bohdana Chmielnickiego; w 1654 r. w ugodzie perejasławskiej dokonano włączenia kozackiej Ukrainy do Rosji. W czasach carskiej Rosji Kozacy zostali także przesiedleni na Syberię i do Azji Środkowej, gdzie tworzyli społeczności Kozaków orenburskich, Siedmiorzecza, syberyjskich, bajkalskich, amurskich, ussuryjskich. Kozacy dońscy – zamieszkali w rejonie Woroneża, Rostowa, Wołgogradu, Kałmucji w Rosji, uformowani w XVI w. ze zbiegów z Rzeczypospolitej i Rosji. Kozacy uralscy – osiedleni nad rzeką Ural (Jaik), Kozacy tureccy – osiedleni pomiędzy rzeką Wołgą i Terek; Kozacy kubańscy – osiedleni w pobliżu rzeki Kubań, Kozacy astrachańscy – rozmieszczeni w rejonie miasta Astrachań. Czerkaski – tu: czerkaski, związany z rejonem miasta Czerkasy w centralnej Ukrainie, nad Dnieprem. Sicz – ufortyfikowany obóz Kozaków na jednej z wysp dolnego Dniepru. Piernacz – rodzaj niewielkiej buławy lub buzdyanu, symbol władzy starszyny kozackiej w Siczy zaporoskiej. Koszowy – najwyższa funkcja z wyboru w Siczy zaporoskiej. Ataman – przywódca pełniący funkcje polityczne i wojskowe, często niezależny od jakiegokolwiek władzy. Esauł – dowódca wojskowy, zastępca koszowego w Siczy zaporoskiej. Pułtawa – tu: Połtawa, miasto we wsch. Ukrainie, nad rzeką Worskłą. Iwan Mazepa Kołodyński (1639-1709), hetman Ukrainy lewobrzeżnej. Bender – tu: Bendery, miasto na terenie Naddniestrza, miejsce śmierci Iwana Mazepy. Iwan Skoropadski (1646-1722) – hetman lewobrzeżnej Ukrainy, następca Mazepy. Cyryl Rozumowski (Razumowski, 1728-1803) – ostatni hetman lewobrzeżnej Ukrainy, feldmarszałek rosyjski. Hłuchów – tu: Głuchów, miasto na Ukrainie nad rzeką Esmań, siedziba hetmanów kozackich od 1708 r. do 1775 r. – likwidacji Siczy zaporoskiej przez carycę Rosji Katarzynę II¹. (jk)

KRANGANOR, królestwo w Indiach wschodnich nad Golfem Bengali. Ma miasto stołeczne tegoż imienia. Należało niegdyś do Portugalczyków, teraz pod władzą Holendrów zostaje. [I:483]

Kranganor – miasto położone na Wybrzeżu Malabarskim (płd.-zach. część wybrzeża subkontynentu indyjskiego; Zatoka Bengal-

---

¹ Por. *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Kozacy”.

ska znajduje się od strony wschodniej), w stanie Kerali; w epoce kolonialnej pozostające pod kontrolą Portugalczyków. (rc)

KRUSIŃSKI (Tadeusz), jezuita: w Persji i Carogrodzie¹ misjonarz, podał do druku księgi: *Prodromus ad historiam revolutionis Persiae*, Leopoli 1733; *Historia revolutionum Persicarum*, Leopoli anno 1738. [I:489]

Krusiński Tadeusz Juda (1675-1756), jezuita wykształcony w Krakowie, Jarosławiu i Lublinie, przebywający jako misjonarz w safawidzkim Isfahanie w latach 1705-1725, w latach 1726-1728 przebywał w Istambule. Na dworze safawidzkim zyskał sobie szacunek jako lekarz; przeżył afgański najazd i oblężenie miasta w roku 1722, był świadkiem upadku dynastii Safawidów i przejęcia władzy w Iranie przez pasztuńskich Ghilzajów. Swoje relacje opublikował w kilku wersjach, najwcześniejsze dzieło *Relatio di mutationibus regni Persarum* wyszło drukiem w Rzymie w roku 1727; następnie we Lwowie: *Prodromus ad historiam revolutionis persicae* (1733) i *Prodromus ad tragicam vertentis belli persici historiam* (1734). Jest to unikalna relacja dotycząca słabo udokumentowanych wydarzeń. Dzieło Krusińskiego zostało przełożone jeszcze za jego życia na jęz. angielski, turecki, francuski, niemiecki i holenderski². Nadal brak tłumaczenia polskiego. (ak)

KRYM, państwo tatarskie, zwany od dawnych *Chersonesus*. Obywatele są mahometańskiej religii, rządzeni przez chana, którego im Porta podaje. Rodzaj tych Tatarów nazywa się krymskimi, albo europejskimi Tatarami. [I:490]

Półwysep w płn. części Morza Czarnego, określany dawniej jako Tauryda, Chersones Taurydski. Od XV do XVIII w. istniało tam feudalne państwo zwane Chanatem Krymskim, zamieszkane w większości przez ludność pochodzenia tatarskiego. W 1475 r. chanat przyjął zwierzchnictwo Imperium Osmańskiego. W 1775 r. został zajęty przez Rosję³. (jk)

¹ Carogród – Konstantynopol; po zdobyciu przez Turków osmańskich – Istambuł.

² Por. W. i T. Słabczyński, *Słownik podróżników polskich*, Warszawa 1992, s. 188-189.

³ Por. *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Krym”.

KTESIPHON, miasto stołeczne królestwa Partów w Assyrii. [I:496]

Ktesifon, Tisfun, Tēspōn – starożytne miasto na wschodnim brzegu Tygrysu (ok. 35 km na południe od Bagdadu), wybudowane przez partyjskich Arsakidów naprzeciwko hellenistycznej Seleucji i tworzące z nią i kilkoma mniejszymi osadami jedną metropolię (stąd ar. nazwa *Al-Madā'in* – „Miasta”). Centrum prowincji Babilonia i zimowa stolica Partów od czasów Mithrydata I (ok. 171-38 p.n.e.) do upadku dynastii za Artabana IV (244 n.e.); kilkakrotnie zdobywana przez wojska rzymskie. Później stolica zimowa i miejsce koronacji Sasanidów, którzy Ktesifon rozbudowali. Miasto zostało zrujnowane przez podbój arabski w 637 r.; zachowały się ruiny pałacu Chosrou Parwiza Sasanidy (590-628 n.e.), znane jako Tāq-e Kasrā¹. (ak)

KUBO-SAMA, niegdyś najpierwszy urząd wojenny państwa japońskiego; gdy zaś około V wieku jeden tym dostojenstwem zaszczycony, cesarza, z których każdy dairą się nazywał, od rządów państwa oddalił, i przy okazałości tylko powierzchownej zostawił, przeto dotychczas cesarz panujący każdy nazywa się kubo. Następcy zaś दौरa przy dawnym nazwisku i prerogatywach zostają. [I:496]

Kubō to termin, którym pierwotnie określano cesarza, a także osoby najważniejsze w cesarskiej administracji. Począwszy od okresu Kamakura terminem tym nazywano sioguna (jap. *shōgun*), nadając mu tym samym status drugiej osoby po panującym. W okresie Muromachi termin mógł się odnosić także do namiestników sioguna. Terminu *dairi* używano w okresie Edo jako jednego z synonimicznych określeń cesarza, zob. hasło DAIRO. (rc)

KURDOWIE, obywatele kraju Kurdistan w Mezopotamii zwanej teraz Kurdystan, znajdują się także w Ameryce i Syrii, zostają pod protekcją króla perskiego; mają swój własny język, o którym twierdzą, iż jest prawdziwy dawnych Persów. [I:497]

Kurdowie – lud, zamieszkujący tereny zachodniego Iranu, północnego Iraku (Górna Mezopotamia), wschodniej Anatolii (Turcja),

---

¹ Por. J. Kröger, „Ctesiphon”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 6, s. 446-448, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/ctesiphon> (5 IX 2015).

północnej Syrii i Armenii. Enklawy ludności kurdyjskiej żyją w północnym Chorasanie (płn.-wsch. Iran), wzdłuż południowych wybrzeży Morza Kaspijskiego i w Azji Centralnej, w wyniku przesiedleń i migracji w XVII-XVIII w.¹; informacja o Kurdach w Ameryce brzmi zagadkowo. Język kurdyjski, zaliczany do grupy północno-zachodnioirańskiej rozpada się na szereg dialektów, należących do dwóch głównych podgrup: kurmandži (północno-zachodni) i sorani (południowo-wschodni).² (ak).

KUTUHTA, nazwisko najwyższego kapłana u Tatarów Mogolskich. Był najpierw pod jurysdykcją najwyższego popa Tatarów zwanego Dalajlama, ale się spod niej wyłamał. Prostota tego dzikiego narodu zapewne trzyma, iż Kатуhta jest nieśmiertelny: mieszkania ustanowionego nie ma, ale na wzór dworu swojego razem z nim z miejsca na miejsce się przenosi. [I:499]

Dawniej – drugi rangą po dalailamie przywódca duchowy w Tybecie i Mongolii³. (akf)

---

¹ Por. [Th. Bois, D. N. MacKenzie], „Kurdes et Kurdistan”, [w:] *Encyclopédie de l’islam, op. cit.*, t. 5, s. 441-489.

² Por. L. Paul, „Kurdish Language. I. History of the Kurdish Language”, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/kurdish-language-i> (5 IX 2015).

³ Por. A. Giller, *Opisanie zabajkalskiej krainy w Syberii*, t. 3, Lipsk 1867, (*Biblioteka Pisarzy Polskich*, 47), s. 140.

LABAN, syn Batuela, wnuk Nachora brata Abrahamowego, brat Rebeki, małżonki Izaaka. Do niego Jakub, syn Izaaka, od matki wyprawiony, służył mu lat siedem, aby mógł otrzymać Rachelę młodszą córkę jego; gdy zaś po wyszłym czasie, zamiast młodszej, dana mu była starsza Lia, drugie siedem lat służył dla Racheli; na koniec sześć jeszcze lat Labanowi nadto wysłużywszy, z domu się jego z zarobionym dostatkim wybrał do ojczyzny. Dogoniony od Labana dla tej przyczyny, iż mu była Rachel bożyszczka jego zabrała, kunsztem tejże Racheli ocalony został i zdrów resztę drogi do ojczyzny swojej dokończył. [II.4]

Hebr. *Lābān* „biały”, Aramejczyk, teść Jakuba, występuje w Księdze Rodzaju (24:29, 50, 25:20, 27:43, 28:2, 29:5-29, 30:25-42, 31:1-51, 32:1-5, 46:18, 25)¹. (pt)

LABIRYNT Egiptu, na jeziorze Merys według Pomponiusza Meli², zawierał w sobie dwanaście gmachów; w nich zaś miało być trzy tysiące apartamentów. Herodot twierdzi, iż tych apartamentów połowa pod ziemią była. Gmachy Labiryntu były razem świątyniami, w których posągi bożyszcz Egiptu i poświę-

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 780; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 486-487.

² Pomponius Mela (I w. n.e.), geograf rzymski, autor dzieła *De Chorografia* („Geografia opisowa”), ok. 43/44 r. n.e., w którym zawarty jest m.in. opis Egiptu (*Słownik pisarzy antycznych*, *op. cit.*, s. 415-416).

cone krokodyle konserwowano. Ostatki Labiryntu ruin nader są teraz nikczemne i z nich żadnej idei o dawnej wspaniałości gmachu tego powziąć nie można. [II.5]

Łac. *Labyrinthos* z gr. λαβύρινθος „labirynt”, ogromna świątynia (200 × 150 m), zbudowana w I poł. II tys. p.n.e. (Herodot, II.153)¹. (pt)

LAGIDES, przydomek królów Egiptu Ptolomeuszów, pochodzący od ich przodka, pierwszego Ptolomeusza, syna Lagidowego. [II.14]

Franc. *Lagides*, od Λαγός „zając”; imię ojca Ptolemeusza I Sotera (IV w. p.n.e.)². (pt)

LAHOR, niegdyś królestwo, teraz prowincja państw wielkiego Mogola, miasto jej stołeczne to samo, co i prowincja ma nazwisko. [II.14]

Lahaur (ang. Lahore), od 1947 r. drugie co do wielkości miasto w Pakistanie. (rc)

LALO albo **LAOS**, królestwo wielkie w Azji za rzeką Ganges, stołeczne jego miasto Langchang, monarcha absolutnie panuje, religia bałwochwalska³ zabobonności pełna. [II.18]

Historycznie początki państwa sięgają XIV w., kiedy powstało niezależne królestwo Lan Xang. Obecnie: Laotańska Republika Ludowo-Demokratyczna ze stolicą Wientian. (rc)

LAMA, tak się nazywają duchowni Tatarii Azjatyckiej. Żyją bezzenni w zgromadzeniu jak zakonnicy; ubiór ich osobliwy: mają przełożonych w każdym zgromadzeniu. Najwyższy zaś nad wszystkimi nazywa się *Dalay Lama*. Ten najpierwszej god-

---

¹ И. Х. Дворецкий, *op. cit.*, s. 571; Herodotus, *op. cit.*, t. 1, s. 455-459; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 468; *Mała encyklopedia kultury antycznej*, *op. cit.*, s. 467-468.

² *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 9, s. 173; И. Х. Дворецкий, *op. cit.*, s. 574; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 468; *Mała encyklopedia kultury antycznej*, *op. cit.*, s. 469.

³ Buddyzm (tradycja therawada).

ności stopień w Tongucie¹ osiada i w takim jest poważeniu, iż książęta najznakomitsi przed nim klękają; i sam cesarz chiński posłów jego z czcią przyjmuje i posyła mu upominki. Miany jest prawie za boga i ofiary sobie przyniesione na ołtarzu siedząc, odbiera. Kiedy zaś umiera, rozumienie jest powszechne, iż się w innym ciełe odradza. Uczniów zwyczajnie miewa przy sobie dwustu, z którymi tylko przestawać zwykł. [II.14]

Lama – nauczyciel, mistrz duchowy, w buddyzmie tybetańskim.
Dalaj Lama – zwierzchnik tybetańskiej wspólnoty buddyjskiej oraz świecki przywódca Tybetu. (rc)

LAMECH, syn Matuzalema, ojciec Noego, urodził się roku od stworzenia świata 874. Ojcowie święci mienia go być prorokiem. On albowiem o synu swoim Noe nowonarodzonym objawił, jako Pismo Święte wyraża: *Iste consolabitur nos ab operibus et laboribus manuum nostrarum*²; umarł Lamech pięć lat przed potopem, mając lat wieku swojego 771, roku od stworzenia świata 1651. [II.15]

Gr. Λάμex z hebr. *Lemek* „bardzo silny człowiek”, wzmiankowany w kapłańskiej (P) redakcji genealogii Księgi Rodzaju jako ojciec Noego (5:3-31); według Biblii Lamech zmarł, mając siedemset siedemdziesiąt siedem lat³. (pt)

LAMECH, wnuk Kaima, dziada swojego przypadkiem na polowaniu zabił, on pierwszy dwie żony pojął; Adę, z której spłodził Jabela i Jubala, i Sellę, która była matką Tubalkaima. [II.15]

Gr. Λάμex z hebr. *Lemek* „bardzo silny człowiek”, wzmiankowany w jahwistycznej (J) redakcji genealogii Księgi Rodzaju jako potop-

¹ Tj. w Tybecie (mianem „Tanguci”, określa się w języku polskim koczowniczy lud pochodzenia tybetańskiego, posługujący się własnym językiem, w X-XIII w. n.e. tworzący własne państwo, na którego czele stał cesarz).

² „Ów niech będzie pociechą w trudach i znojach rąk naszych” [tłum. PT].

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 784; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 100; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 500.

mek Kaina (5:3-31)¹; Biblia nie wspomina śmierci Kaina na polowaniu. (pt)

LAMENTACJE albo **TRENY**, Jeremiasza w Piśmie Świętym znajdują się, złożone są z przyczyny zburzenia Jerozolimy przez Nabuchodonozora. Zwyczaj Hebrajczyków był pisać lamentacje albo pienia żałobne, po zejściu znacznych ludzi; i mieli ich zbiór osobliwy jako się wydaje ze słów Paralipomenon, w rozdziale 35 wierszu 25: *Ecce scriptum fertur in lamentationibus*². Są jeszcze oprócz Jeremiaszowych, treny Dawida nad śmiercią Abnera i Jonaty. [II.15]

Łac. *Lamentationes*, względnie *Threni*, gr. Θρήνοι „skargi, lamenty”, hebr. *ʔēkâ* „niestety!”; zbiór pięciu poematów, powstałych jakiś czas po zniszczeniu Jerozolimy w 586 r. p.n.e., skomponowanych przez nieznaną autorów; tradycyjnie przypisywany prorokowi Jeremiaszowi (*Threni idest lamentationes Ieremiae prophetae*)³. (pt)

LAMPSACUS, Lampsak miasto starożytne Azji Mniejszej, w Mizji nad brzegiem Propontydu. [II.16]

Lampsakos, Lapseki – starożytne miasto greckie znajdujące się w krainie Troady, w płn.-zach. Azji Mniejszej, graniczącej od wsch. z Bitynią, od pld. z Eolidą; oblewana przez Morze Marmara i Morze Egejskie na płn. i płn.-zach. Dziś na terenie tureckiej prowincji Çanakkale⁴. (jk)

LAODYCEA, siedem miast w Azji zaszczycało się tym nazwiskiem⁵. Najznaczniesze położone było nad rzeką Licus, stąd

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 784; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 100; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 500.

² „Oto zapisane zostało w lamentacjach” [tłum. PT].

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 785-787; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 1248; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, s. 665; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 367; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 39.

⁴ Por. *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Lampsak”.

⁵ W historii znanych jest 9 miast o tej nazwie: w Syrii (współcześnie: port Latakia); starożytne miasto (obecnie na terytorium Syrii); starożytne miasto w Arkadii (Grecja); starożytne miasto we Frygii (obecnie na teryto-

nazwane dla różnicy: *Laodicea ad Licum*; w liście *Ad Colossenses* Paweł święty czyni o nim wzmiankę i w objawieniach świętego Jana wspomniane jest między siedmioma kościołami. [II.18]

Laodycea nad rzeką Likus – starożytne miasto we Frygii; obecnie stanowisko archeologiczne na terenie płd.-zach. Turcji. (rc)

LAR, miasto stołeczne w Persji, prowincji Laristan; ta była niegdyś królestwem, ale je Szach Abbas podbił i do Persji przyłączył. [II.19]

Lār – centrum okręgu Lārestān w prowincji Fārs (południowy Iran); miasto handlowe, leżące na szlaku prowadzącym z Szirazu do portów Zatoki Perskiej. W roku 1508 przedstawiciel lokalnej dynastii uznał zwierzchnictwo Esmāʿīla I (1501-1524), założyciela dyn. Safawidów; w sto lat później książę Lāru Ebrāhim przestał płacić Safawidom trybut, co sprawiło, że Abbās I (1588-1629) wysłał ekspedycję karną (1602), która spustoszyła Lārestān, podporządkowując go ściślejsz władzy centralnej¹. (ak)

LAVENDY, tak nazywają Turcy floty i wojska swoje morskie, do których równie chrześcijan, jako i Greków zaciągają, czego w werbunku wojsk lądowych nie czynią. [II.23]

Levent, Levend – określenie oddziałów floty osmańskiej, istniejących do II poł. XVIII w. W czasie walk na morzu oddziały były zaopatrzone w broń palną, w trakcie przeniesienia walk na ląd – była to kawaleria. Oddziały tworzyli głównie Grecy znad Morza Czarnego oraz płd. Bałkanów². (jk)

LAZYGOWIE, naród azjatycki, niedaleko Kolchów, od Prokopa historyka opisany lib. II *De bello Persico*, cap. XXIX³. [II.24]

rium Turcji); starożytne miasto w Poncie (obecnie na terytorium Turcji); starożytne miasto w Likaonii (obecnie na terytorium Turcji); starożytne miasto w Mezopotamii (na terenie współczesnego Iraku); Laodycea w Fenicji, albo Laodycea w Kanaanie – starożytne określenia Bejrutu; Laodycea w Persji (obecnie Navahand w Iranie).

¹ Por. [J. Calmar d], „Lar et Lāristān”, [w:] *Encyclopédie de l’islam*, *op. cit.*, t. 5, s. 670-681.

² *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 5, s. 728-729.

³ Procopius, *op. cit.*, t. 1, s. 529-541.

Lazowie (gr. *Lazoi*) – lud zamieszkujący tereny obecnej zach. Gru-zji, którego państwo (Lazika) wzmiankowane jest w tekstach od I w. n.e. (np. Pliniusz, *Naturalis Historia* 6.12)¹, znani też jako Kolchowie; w VI w. przedmiot wojen między Bizancjum a Iranem sasanidzkim; Lazika (później pod nazwą Abgazia/Abchazja) istnia-ła jako odrębne państwo do XII w., kiedy została włączona w obręb Iberii pod władzą Bagratydów². (ak).

LEAOTNUG, prowincja państwa chińskiego, z jednej strony golfem Kang, z drugiej murem wielkim opasana. [II.24]

Półwysep Liaotung w płn.-wsch. Chinach. (rc)

LEBID (Abou Akil), wierszopis sławny arabski, żył za czasów Mahometa i sekty jego stał się wielbicielem. Jakoż Mahomet zażywał wierszy jego na odpowiedź satyrom przeciw Alkorano-wi napisanym. [II.24]

Labīd Ibn Rabīʿa Ibn Mālik al-ʿĀmirī (zm. ok. 661) – poeta arabski żyjący na przełomie VI i VII w., jeden z autorów siedmiu uznanych za najdoskonalsze kasyd staroarabskich. Abū ʿAqil to jego przydo-mek. Na islam miał przejść na krótko przed śmiercią proroka Mu-hammada. Niedługo potem przeniósł się do Kufy w Iraku, gdzie pozostał do końca życia, porzuciwszy całkowicie sztukę rymotwór-czą³. Nic nie wiadomo, by Prorok szczególnie upodobał sobie wiersze tego poety. Tradycja natomiast przypisuje Muhammadowi taką oto wypowiedź: „Najprawdziwsze słowa, jakie powiedział kiedykolwiek poeta, to słowa Labida: *Wszystko poza Bogiem jest próż-nością*”⁴. (ps)

LELEGES, naród niegdyś w Azji Mniejszej mający swoje sie-dliska; Lokryczykowie w Beocji i dawni mieszkańcy Lacede-mony toż samo mieli nazwisko. [II.29]

¹ Pliny, *op. cit.*, t. 2, s. 347.

² Por. Dzh. Giunashvili, „Abkāz”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 1, s. 222-224, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/abkaz> (5 IX 2015).

³ *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 5, s. 583-584.

⁴ *Sahih Bukhari*, 58.181, [online:] <www.sahih-bukhari.com/Pages/Bukhari_5_58.php> (5 IX 2015).

Lelegowie – lud zamieszkujący dawniej Azję Mniejszą, przodkowie Greków; niekiedy utożsamiani z Karyjczykami (z krainy Karii), utrzymywali kontakty z ludami z Messenii, Lokrydy i Laokonii (Lacedemony) z obszaru Grecji europejskiej¹. (jk)

LEMNOS, wyspa archipelagu, należy teraz do państw tureckich i w ich języku zowie się Stalimenes. Bajeczność pogańska wślawiła tę wyspę kuźniami Wulkana, z tej podobno przyczyny, iż na tej wyspie najpierwej oręż z kruszców robić zaczęto. [II.29]

Limnos, Limni, dawniej Stalimenes – grecka wyspa na Morzu Egejskim. W latach 1460-1912 znajdowała się pod panowaniem osmańskim. Według mitologii greckiej wyspa była siedzibą Hefajstosa, boga ognia, kowali i złotników². (jk)

LESCHERNUWIS, trybunał w Persji, którego sędziowie odbierają i roztrząsają supliki i memoriały monarsze podane. [II.36]

Pers. *laszkar-newis* – za panowania Safawidów i Kadżarów (XVI-XIX w.) urzędnik administracji wojskowej, prowadzący rejestr żołnierzy i księgowość wypłacanego żołdu³. (ak)

LETECH miara u Hebrajczyków, zawierająca w sobie połowę Chomera. W Ozeaszu jest wzmianka o niej, w rozdziale III, wierszu II *Letech hordeorum*⁴. Wersja siedemdziesiąt tłumaczy kładzie: *Nebel*, wulgata, *dimidium cori*⁵. [II.37]

¹ Por. *Leleges*, [online:] <<http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-paulyleleges-e700550>> (5 IX 2015).

² Por. *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Limnos”.

³ Por. J. Modarresi et al., *Farhang-e estelāhāt-e doure-je Qādžār. Qoszun-o nezāmije*, Tehrān 1380 (2001), s. 520.

⁴ „korzec jęczmienia” [tłum. PT].

⁵ Hebr. *nēbel* „dżban, pojemnik na zboże” – wulgata: *połowa kora* hebr. *kōr*, z akad. *kurru*, z sumer. *gur*, miara objętości ciał sypkich (350-400 l), równy chomerowi (hebr. *hōmer*) [tłum. PT] (*Septuaginta, op. cit.*, t. 2, s. 492; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 1376; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 468).

Hebr. *lētēk*, zapożyczenie z akad. *litiktu*; miara pojemności, ok. 110 litrów, odpowiednik staropolskiego korca (ok. 120 litrów)¹. (pt)

LEWI, syn Jakuba patriarchy z Lii, urodził się w roku 2287 od stworzenia świata. Następcy jego nie mieli własnego między dwunastą narodu bożego pokoleniami, ale im kapłaństwo w podział oddane. Lewi był pradziadem Mojżesza i Aarona; umarł roku od stworzenia świata 2423, wieku swego 137. [II.39]

Hebr. *lēwî*, „dodany, przyłączony; pomocnik (kapłana)”, trzeci syn Jakuba i jego pierwszej żony Lei (Księga Rodzaju 29:34)². (pt)

LEWIATHAN, nazwisko w Piśmie Świętym ryb wielkich morskich, które wielorybami być mienia. W księdze Joba w rozdziale XLI wzmianka jest o Lewiathanie; i na tym fundamencie Rabinowie w Talmudach godne śmiechu popisali bajki. Samuel Bochar twierdzi, iż Lewiatan jest nazwisko hebrajskie krokodyla. [II.39]

Łac. *Leviathan*, z hebr. *liwyātān* „Lewiatan, potwór morski”, wzmiankowany w Księdze Psalmów (74:14, 104:26) oraz w Księdze Hioba (3:8, 40:25 i nn.)³. (pt)

LEWITOWIE, następcy z pokolenia patriarchy Lewi, kapłani ludu bożego. Nie mieli własnej części kraju, ale żyli z ofiar od ludu dawanych. Mieli niektóre miasta, które przywilejem afilli zaszczycone były; przeto nazwane miastami ucieczki. Za czasów Salomona rachowano Lewitów trzydzieści osiem tysięcy w wieku męskim, z tych 24 000 obracano na usługę kościoła, 6000 na urząd sędziów wybrano, 4000 byli strażnikami skarbów i kantorami. Najwyższy kapłan zawiadował Lewitami. [II.39]

Z łac. *Levita*, *Levites* od hebr. *lēwî*, „dodany, przyłączony; pomocnik (kapłana)”, potomkowie trzeciego syna Jakuba i jego pierwszej

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 602, 801; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 505.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 802, 803-807; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 492-493.

³ A. Jougan, op. cit., s. 385; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, op. cit., s. 734, 764; *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 803; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 493.

żony Lei; w zależności od tradycji biblijnej i przynależności do jednej z trzech klas personelu kultowego pełnili różne funkcje religijne i świątynne¹. (pt)

LEWITYK, Leviticus, piąta z ksiąg Mojżeszowych; zawiera w sobie przepisy obrządków i sposoby, jakimi ofiary przez kapłanów i Lewitów czynione być miały. [II.39]

Łac. *Leviticus*, trzecia (a nie piąta, jak podaje Krasicki) księga Pentateuchu². (pt)

LI, miara albo wymiar gruntu w Chinach, długość dróg publicznych obwieszający. Mafei³ twierdzi, iż długość tej miary tak się rozciąga, jak tylko głos ludzki dojść może. Martini⁴ długość dwudziestu pięciu Li, równa sześciu milom włoskim, co dwanaście tysięcy kroków wynosi. [II.39]

Li – chińska jednostka odległości (tzw. mila chińska), której wartość zmieniała się w różnych okresach historycznych. Obecnie ustandaryzowana wartość „li” odpowiada 500 metrom. (rc)

LIA, córka Labana, po siedmioletniej służbie dla Racheli młodszej siostry, fortelem w małżeństwo Jakubowi patriarsze oddana. Przyjął ją jednak Jakub, a dla Racheli drugie siedem lat teściowi służył. Lia urodziła Jakubowi sześciu synów, których nazwiska: Ruben, Symeon, Lewi, Juda, Issachar, Zabulon i córkę, tej imię było Dyna. [II.39]

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 385; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 803-804; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 492-493.

² A. Jougan, *op. cit.*, s. 385; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 805-807.

³ Giovanni Pietro Maffei (1533-1603), włoski jezuita, autor prac dotyczących Ignacego Loyoli oraz działalności zakonu jezuitów na Wschodzie.

⁴ Martino Martini (1614-1661), włoski misjonarz-jezuita, kartograf i historyk, zajmujący się starożytnością imperium chińskiego.

Łac. *Lia*, z hebr. *Lēʿâ* „krowa”, córka Labana, jedna z dwu żon Jakuba (Księga Rodzaju 29:16-30:20)¹. (pt)

LIBAN, przeciąg gór w Syrii, zaczawszy od Trypolu, aż do Arabii: anty-Liban jest drugi gór przeciąg, naprzeciwko pierwszego. Długość przeciągu tych gór przenosi mil pięćdziesiąt, szerokość trzydzieści pięć. Prowincje w górach Libanu były trzy: Syria, Caele-Syria², Phaenicja i część Palestyny. Cedry Libanu sławne są i onych użył Hiram król Tyru³ Salomonowi na budowanie kościoła jerozolimskiego. Okolice Libanu z przyległościami teraz pod jarzmem tureckim. [II.40]

Pasma gór Libanu przebiega wzdłuż wybrzeża libańskiego. Od gór Antylibanu na wschodzie oddziela je Dolina Bekaa. Oba te pasma górskie mają długość ok. 150 km. (ps)

LIBERTYNI, kacerze u Żydów, o których wzmianka w aktach apostołskich, iż dysputowali z Szczepanem świętym, pierwszym męczennikiem. [II.41]

*Surrexerunt autem quidam de synagoga, que appellatur Libertinorum, et Cyrenensium, et Alexandrinorum, et eorum, qui erant à Cilicia, et Asia, disputantes cum Stephano*⁴. [II.41]

Gr. *λιβερτινοι*, l. poj. *λιβερτινος* „libertyn” z łac. *libertinus* „wyzwoleniec”. Określenie Żydów w Jerozolimie, którzy posiadali własną synagogę, podobnie jak libertyni w Pompejach. Wspomniani w Dziejach Apostołskich (6:9). Nazwa najprawdopodobniej oznacza wyzwolenców lub ich potomków. Uznanie ich za kacerzy przez Krasickiego jest błędne⁵. (pt)

---

¹ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 42; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 797; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 482.

² Celesyrią nazywano region doliny Bekaa.

³ Władca fenickiego miasta Tyr w okresie 980-947 p.n.e.

⁴ „Niekórzy z synagogi, zwanej synagogą Libertynowów oraz Cyrenejczyków i Aleksandryjczyków, a także pochodzących z Cylicji i Azji, podjęli dysputę ze Szczepanem” [tłum. PT].

⁵ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 9, s. 476; W. Bauer, *op. cit.*, s. 961.

LIBIA, czasem u dawnych Afryka tym nazwiskiem mianowana była. W szczególności jednak była to część Afryki nadmorska, z Egiptem granicząca, stepów i piaszczystych pól pełna. Wielorako zaś Libię dzielili dawni geografowie: Libia Maræotida¹, między Aleksandrią i krajem Cyrynejskim² położona była. Libią także mianowali kraj w głąb Afryki idący, z Etiopią, Mauretanią i Cyrenajką mający swoje granice. [II.44]

Ludy pasterskie na zachód od Nilu określane były przez starożytnych Egipcjan mianem Lebu, stąd późniejsze greckie *Libúē*. Z czasem nazwę Libia zaczęto stosować nie tylko w odniesieniu do terenów rozciągających się wzdłuż wybrzeża śródziemnomorskiego Afryki, ale także do całego kontynentu³. Jeszcze na mapie Nicolasa Sansona (1600-1667) Afryka płn.-zach. nazwana została Libią Większą (Lybie Ulérieure)⁴. (ps)

LILITH, według talmudistów jest straszdyło dzieciom szkodzące w nocy; dlatego skoro się dziecko urodzi, w kątach izby, w której złożone, piszą na karteczkach: Adamie z Ewą przybądź, a Lilith niech ustąpi. Twierdzą rabini, iż Lilith była pierwszą przed Ewą Adama małżonką, która nie chcąc się podać prawu bożemu, przez kunszt czarnoksięski na powietrze się przeniosła i tam przebywa. [II.45]

Hebr. *Lilîṭ*, demon żeński, poświadczony wyłącznie w Księdze Izajasza (34:14), znany w Mezopotamii w III tys. p.n.e. jako babilońska *Lilitu*, demon zagrażający dzieciom; według średniowiecznej demonologii żydowskiej pierwsza żona Adama⁵. (pt)

LIPOU, najwyższy trybunał państwa chińskiego, ma zwierzchność nad wszystkimi mandarynami i onym urząd odebrać może.

¹ Mareotida lub Marmarica zwana też Libya Inferior (por. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné, op. cit.*, t. 9, s. 481).

² Cyrenajka.

³ T. Kotula, *Afryka północna w starożytności*, Warszawa 1972, s. 30-31.

⁴ Zob. [online:] <<http://www.wdl.org/en/item/142/view/1/1/>> (5 IX 2015).

⁵ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 810; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 497.

Do niego należy wszystko cokolwiek się religii, nauk, sztuk, interesów zewnętrznych i obyczajów tycze. [II.47]

W transkrypcji zapisywane także jako *li pou*, *li pu*, *ly pou*. Określenie stosowane zarówno jako nazwa „wysokiej rady” czy „rady starszych”, jak i rady sprawującej pieczęć nad ceremoniami w państwie. (rc)

LITERA, znak albo charakter składający słowa, gdy wraz z drugimi położony jest. Alfabet języków wieloraki jest, i różnica od mniejszej lub większej liczby tych znaków, które literami zowią, zawisła. Figury leżącego kupami ptastwa, że były modeluszem pierwszych liter, twierdzą niektórzy autorowie. Tacyt Egipcjan pierwszymi liter wynalazcami czyni; według Lukana¹ Fenicjanie pierwsi dali słowom postać:

*Phoenices primi, famae si creditur, ausi
Mansuram rudibûs vocem signare figuris*².

Święty Augustyn twierdzi, iż wiadomość liter od patriarchów ludowi izraelskiemu była zostawiona. [...]

LOANGA, królestwo Afryki, w Niższej Etiopii, niedaleko kraju Kongo, miasto stołeczne tegoż samego, co i królestwo nazwiska. [II.59]

Obecnie miejscowość w Demokratycznej Republice Konga. W okresie XV-XVI w. niewielkie królestwo i ważny ośrodek handlu³. (ps)

¹ Marcus Annaeus Lucanus (39-65), poeta rzymski, autor niedokończonego eposu historycznego przekazanego w rękopisach jako *Belli civili libri X* (10 ksiąg o wojnie domowej), przez samego poetę nazwanego *Pharsalia* (*Słownik pisarzy antycznych, op. cit.*, s. 312-315).

² *Pharsalia* III.220-221: „Fenicjanie pierwsi (jeśli wierzyć podaniu) ośmielili się zapisać niewprawnymi znakami głos, który miał przetrwać” [tłum. PT]; (Lucan, *The Civil War. Books I-X (Pharsalia)*, with an English transl. by J. D. Duff, London-Cambridge, Mass. 1962, s. 130-131).

³ L. Moréri, *Le Grand Dictionnaire historique, ou Le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*, t. 6, Genève 1995, s. 348; C. Ramirez-Faria, *The Concise Encyclopedia of World History*, New Delhi 2007, s. 151.

LOG, miara likworów w Izraelitów, zawierająca w sobie siedem części kapha. W Lewytyku rozdz. XIV, wiersz 12 wyrażone jest, iż trędowaci po uzdrowieniu log oliwy powinni byli dać do kocioła na ofiarę. [II.60]

Hebr. *lōg*, miara objętości, ok. 0,35 litra, wymieniana wyłącznie w odniesieniu do oliwy ofiarowanej za oczyszczenie (Księga Kapłańska 14:10, 12, 15, 21, 24)¹. (pt)

LOKMAN, mędrzec w Azji urodzony, którymi czasy żył, pewności nie masz. W Alkoranie jest o nim wzmianka; fabuły jego dotąd zachowane, napełnione są wybornymi maksymami na wzór fabuł Ezopa. [II.60]

Ar. *Luqmān* – legendarny mędrzec arabski okresu przedmuzułmańskiego. Tradycja arabska przypisuje mu liczne przysłowia i porzekadła, a także autorstwo wielu bajek i przypowieści. Jego imieniem nazwana została XXXII sura Koranu, w której jawi się jako wyznawca jednego Boga oraz mądry i pobożny ojciec pouczający swojego syna². (ps)

LOTH, syn Arana, wnuk Tharego, synowiec Abrahama, z nim razem z początku mieszkał, na koniec osiadł w Sodomie. Za sprawą Aniołów wyprowadzony, nie był uczestnikiem kary Sodomczyków. Małżonkę jednak w tej okoliczności stracił. Z córek własnych płód uczynił go przodkiem narodu Moabitów i Ammonitów. [II.65]

Łac. *Loth*, z hebr. *Lôf*, bratanek Abrahama, legendarny protoplasta (z kazirodczego związku z córkami) Moabitów i Ammonitów; podania o nim zawiera Księga Rodzaju (11:27, 31, 12:4-5, 13:1-14, 19:1-30, 36)³. (pt)

LOTOPHAGES, naród dawny Etiopii, stąd nazwisko zaciągające, iż się żywił owocem Lotos. [II.66]

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 819; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 489.

² *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 5, s. 811-813.

³ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 17; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 824-825; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 492.

Franc. *Lotophages*, z gr. λωτοφάγοι „zjadacze lotosu”; mityczny lud zamieszkujący wybrzeża Libii do Małej Syrti, żywiący się owocami lotosu, powodującymi zapomnienie; za wyspę Lotofagów uznaje się też tunezyjską wyspę Ğirba; Lotofagowie występują w IX księdze Odyssei, wzmiankowani są też przez Herodota (ks. IV.177.183) oraz Ptolemeusza¹. (pt)

LOYS, naród mieszkający w Indiach Południowych i królestwie Chamipa albo Siampa. [II.66]

Najprawdopodobniej chodzi tu o starożytne indochińskie królestwo Czampa (II-XVII w.), zamieszkałe przez lud Czamów, leżące na terenach obecnie należących do Wietnamu. W starszych źródłach chińskich (do około VIII w. n.e.) znane jako Lin-yi. Rozwijało się pod silnymi wpływami indyjskimi, o czym świadczą między innymi indyjskie nazwy prowincji (np. Amarawati czy Widżaja). (rc)

LUCIFER, nazwisko herszta duchów złych strąconych z nieba. [II.70]

Łac. *Lucifer* „niosący światło”; syn Aurory (Jutrzenki) [u Owidiusza]; planeta Wenus, gwiazda poranna jutrzienka; nazwa wodza upadłych aniołów. Jest to odpowiednik hebr. *hêlêl (ben šāhar)* „jutrzienka, gwiazda poranna (syn jutrzienki)” (Księga Izajasza 14:12, określenie króla Babilonu). Lucyfera biblijnego błędnie utożsamiono w średniowiecznej tradycji chrześcijańskiej z Szatanem na podstawie fragmentu z Ewangelii Łukasza (10:18)². (pt)

LULLUS (Raymundus), sławny chemik w Katalonii urodzony. Żył na końcu XIII wieku. Filozofię Arabów na ów czas kwitnącą doskonale umiał. Ci, którzy kamienia filozoficznego szukają, w wielkim Rajmunda tego dotąd mają poważaniu. Księgi jego są: *Generales atrium libri*. – *Logicales philosophici*, *Methaphis-*

¹ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 9, s. 696; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 489; *Mała encyklopedia kultury antycznej*, *op. cit.*, s. 499; Herodotus, *op. cit.*, t. 2, s. 378-379, 384-387.

² И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 601; *Mała encyklopedia kultury antycznej*, *op. cit.*, s. 500; *Encyklopedia biblijna*, red. P. J. Achtemeier, Warszawa 1999, s. 696; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 918; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 233; t. 2, s. 460-462.

ci. – Variarum atrium. – Libri spirituals practicabiles. – Medicinae. – Juris utriusque. – Quodlibetici & Disputationum. [II.75]

Ramón Lull (ok. 1235-ok. 1315), kataloński teolog franciszkański, filozof i pisarz, orientalista, znany polihistor; rzecznik działalności misyjnej wśród Żydów i muzułmanów; pierwszy poeta piszący w języku katalońskim¹. (pt)

LYCJA, prowincja Azji, niegdyś między Karią i Pamphilią leżąca; dziś się dzieli na dwie części nazywające się Aldynelli i Manteselli, albo Briquia, należy do państw tureckich. [II.78]

Lycja, Licja – kraina historyczna w płd.-zach. części Azji Mniejszej, od płn.-wsch. graniczyła z Pamfilią, od płn.-zach. z Karią, od płd. – oblewana przez Morze Środlonowe. Płn. część niekiedy nazywana Aldinelli, Aidinelli. Całość lub część centralna nazywa się Manteselli, Brignia, Brichia, Briquia². (jk)

LYDIA, kraj znaczny w Azji Mniejszej, dziś nazwany Karazia, zaszczytał się niegdyś tytułem królestwa i jeden z monarchów lidyjskich Krezus bogactwami niezmiernymi sławnym był. Stołeczne miasto dawnego królestwa Lydii zwało się Sardis. Teraz ten kraj zostaje pod władzą turecką. [II.78]

Lydia, Lidia – starożytna kraina historyczna w Azji Mniejszej, graniczyła z Frygią, Eolidą, Jonią, Karią i Pizydią. Istniało tam królestwo ze stolicą w Sardes. Pierwszy znany władca, król Gyges, panował w VII w. p.n.e. Ostatnim władcą był Krezus, a państwo zostało podbite przez Persów³. (jk)

LYKAONIA, prowincja Azji Mniejszej, była niegdyś częścią Kapadocji. Miasto jej stołeczne Iconium, dziś nazwane Kognia, zostaje pod władzą turecką. [II.78]

Likaonia, Lycaonia – kraina historyczna w Azji Mniejszej, od wsch. graniczyła z Kapadocją, od płn.-zach. z Frygią, od płd.-zach.

¹ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Lullus Raimundus”.

² Por. *ibidem*, hasło „Licja”.

³ Por. *ibidem*, hasło „Lidia”.

z Pizydją, od pld. z górami Taurus, od pld.-wsch. z Cylicją. Najważniejszym miastem było Ikonium, dzisiejsza Konya¹. (jk)

---

¹ Por. *Encyclopaedia Britannica*, [online:] <www.britannica.com/EBchecked/topic/352503/Lycaonia> (5 IX 2015).

ŁAZARZ, o którym w przypowieściach Zbawiciel świadczy, brat bogacza, na łonie Abrahama po śmierci osadzonym został. [II.23]

Gr. Λάζαρος z hebr. ^o*El^cāzār* „Bóg pomaga”, żebrak z przypowieści Jezusa (Ewangelia Łukasza 16:19-31), wbrew twierdzeniu Krasickiego niespokrewniony z bogaczem¹. (pt)

---

¹ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 9, s. 409; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 796-797; W. Bauer, *op. cit.*, s. 939; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 57.

MACHROPOGONES, naród Sarmacji azjatyckiej, nad Czarnym Morzem, niegdyś mający osady swoje. [II.84]

Według Strabona (XI.2.1)¹ Makropogonowie („Długobrodzi”) żyją po azjatyckiej stronie Bosforu, w sąsiedztwie Ftheirofagów („Zjadaczy wszy”) i Kolchów. (ak)

MADAGASKAR, wyspa na morzu Etiopii niedaleko brzegów Afryki. Twierdzą niektórzy, iż ta wyspa wiadoma była dawnym, i nazwana według Ptolomeusza² Manathia, a zaś od Pliniusza wzmiankowana pod nazwiskiem Cerne Atlantica. Dzieli się na wiele części, z których te, które są wewnątrz kraju, po większej części są nieznanymi. Francuzi mają tam osady swoje i miasteczko z twierdzą, zwane fortecą Delfina³. Kraj ten ma kruszec złoty, obfituje w oliwę, pieprz, cukier, znajdują się w górach tamtejszych topazy, granaty, ametysty, szmaragdy, szafiry i inne drogie kamienie. Lud tej wyspy dotąd w błędach bałwochwaltwa zatopiony jest, lubo albowiem Boga stwórcę nieba i ziemi uznają, diabłu jednak ofiarę czynią, chcąc go sobie przejednać. [II.85]

---

¹ *The Geography of Strabo, op. cit.* (1954), t. 5, s. 191.

² Ptolemeusz Klaudiusz (ok. 100-ok.168).

³ Port Dauphin – dziś miasto Tôlanaro nad Oceanem Indyjskim na południu wyspy.

W słowniku Morériego: „isle de la mer d’Ethiopie, à l’orient, des côtes de Zanguebar, & du pays de Cafres, en Afrique”¹. W tym kontekście jest rzeczą jasną, że określenia „na morzu Etiopii” nie można wiązać z nazwą Mare Aethiopicum lub Oceanus Aethiopicus, jaką stosowano niegdyś w odniesieniu do obszaru Atlantyku sąsiadującego z dzisiejszą Zatoką Gwinejską, jak np. na mapie Willema Blaeu z 1644 r.²

U Ptolemeusza *Menuthias* (a nie *Manathia* jw.). Opis położenia wyspy o tej nazwie jest bardzo nieprecyzyjny, co dawało pole do różnych interpretacji. Jedni identyfikowali ją z Madagaskarem, inni z Zanzibarem³. Z kolei wymieniana przez Pliniusza *Cerne Atlantica* utożsamiana była raczej z Maderą⁴. (ps)

MADIANITOWIE, naród nad Morzem Czerwonym i niedaleko Morza Martwego mieszkający. Miasto Madian było stołecznym tego narodu. W Piśmie Świętym częste o Madianitach wzmianki. [II.86]

Gr. Μαδιανίτης, z hebr. *Midyānî* „Midianita”, *Midyān* „Midianici, Midian”, plemię arabskie na wsch. od Morza Czerwonego (Księga Rodzaju 25:2, 4, 37:28 *et passim*)⁵. (pt)

MADRAS albo **MADRASPATAN**, miasto w Indiach na brzegu Koromandel osad angielskich. [II.86]

Obecnie (od 1996 r.) miasto nosi nazwę *Ćennai*. (rc)

MADUR, królestwo w Indiach Wschodnich, ma swego króla, który na wzór innych azjatyckich absolutnie rządzi. [II.86]

¹ L. Moréri, *op. cit.*, t. 7, s. 23.

² Zob. [online:] <http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/maps/websites/africa/maps-continent/1644%20blaeu.jpg> (4 IX 2015).

³ Zob. np. *Dictionary of Greek and Roman Geography*, ed. by W. Smith, t. 2, Boston 1854, s. 329-330; A. Macbean, *Dictionary of Ancient Geography*, London 1773, s. 354.

⁴ Th. Corneille, *Dictionnaire universel, géographique et historique*, t. 1, Paris 1708, s. 592.

⁵ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 896-897; *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, Appendix I, s. 104; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 517.

Obecnie Madurai – największe miasto w stanie Tamilnadu oraz stolica okręgu Madurai. Niegdyś – królestwo rządzone przez władców z dynastii Pandjów (IV-XI w. n.e.), znane m.in. z relacji Megasthenesa. (rc)

MADURA, wyspa na Morzu Indyjskim między Jawą a Borneo. [II.86]

Wyspa Madura, jedna z archipelagu Wysp Sundajskich (na Morzu Jawajskim), obecnie przynależy do Indonezji. (rc)

MAFFEI (Jan Piotr), Jezuita sławny pisarz w łacińskim języku. O nim jest tradycja, iż uprosił sobie pozwolenie od papieża pacyficznego kapłańskie greckim językiem odmawiać, nie dość wyborną sądząc łacinę brewiarza rzymskiego; umarł roku 1605, wieku 69. Jego księgi: *Libri tres de Vita & moribus fancti Ignatii Lojolaie*. – *Historiarum Indicarum lib. XVI*. – *Selectarum ex India Epist.*, libri 4.

Chodzi tu o włoskiego jezuitę, Giovanniego Pietro Maffei (1533-1603)¹. (rc)

MAGELLAN albo **MAGALHAENS** (Ferdynand)², sławny na początku XVI wieku wynalezieniem cieśniny morskiej, która dotychczas imię jego nosi, wyjechał na tę ekspedycję z pięcioma okrętami, cieśninę Magellańską odkrył najpierwszy roku 1520, i zapędził się aż do wysp *De los Ladrones*; tamże otruty życie zakończył. Drudzy twierdzą, iż opanowawszy wyspy Filipiny, na wyspie Matar zabity w potyczce. [II.87]

Obecnie przyjmuje się, że miejscem śmierci Magellana była wyspa Mactan na Filipinach. (rc)

MAGNESIA, miasto Azji w prowincji Karji, stąd nazwane, iż było osadą Magnezjanów od Tessalii i Macedonii tam przybyłych. Intraty z niego wyznaczone były od królów perskich, na wy-

---

¹ Datowanie za: S. Ma under, *The Biographical Treasury. A Dictionary of Universal Biography*, London 1838, s. 530. Por. przypis 3 na stronie 226 (do hasła LD).

² Lata życia: 1480-1521.

zywienie Themistoklesa, tam schronionego. Dwóch jeszcze innych miast oprócz Magnezji intrat używał. [II.91]

Magnezja – miasto w Anatolii, nad rz. Meander; Temistokles, zwycięzca wojsk Kserksesa spod Salaminy (480 p.n.e.), wygnany z Aten, otrzymał azyl na dworze perskim (zob. hasło ARTAXERXES), gdzie cieszył się szacunkiem jako królewski doradca; przyznano mu też dochody z miast w Azji Mniejszej: Magnezji, Myonte i Lampsakii¹. (ak)

MAGOWIE (Magi), tak się nazywali kapłani i filozofowie dawnego królestwa Persji. Ci oprócz obrządków religii swojej gwiazdorstwem się bawili. Jakoż pierwszym tej nauki wynalazcą wielu mianują: Zoroasta². Jeden z tych magów po śmierci Kambyzesa zmyślił się być Smerdysem, bratem tego króla i na fundamencie obłudy swojej chciał tron perski osiągnąć, ale zdrada odkryta i Smerdys fałszywy z świata zgładzony. Ewangelia święta wspomina Magów, przychodzących od wschodu na oddanie czci i pokłonu nowonarodzonemu zbawicielowi. Niektórzy twierdzą, iż byli z Mezopotamii, drudzy ich przyjsie ze Szczęśliwej Arabii kładą, dlatego, iż jest na wschód od Palestyny. Że zaś byli królami, jako ich pospolicie zowią, pewności gruntownej nie masz, jako też o ich nazwiskach. [II.88]

Magowie – jedno z sześciu plemion medyjskich wymienianych przez Herodota (I.101)³, wyspecjalizowane w sprawowaniu obrzędów religijnych (więc może – kasta kapłańska?) w państwie medyjskim i następnie achemenidzkim. Po rozpowszechnieniu się zoroastryzmu wśród ludów zachodnioirańskich Magowie utrzymali tę funkcję w nowej religii. Zarówno ze źródeł greckich (Herodot III.61-78)⁴, jak i z inskrypcji Dariusza I (Behistun I.36-71)⁵ znana jest postać Maga Gaumaty, który po śmierci Kambizesa w czasie kampanii egipskiej (522 p.n.e.) zasiadł na tronie, podając się za nieżyjącego brata królewskiego Bardiję (Smerdisa). Dariusz, czło-

¹ P. Brillant, *op. cit.*, s. 580.

² Zob. hasło ZOROASTER.

³ Herodot, *op. cit.*, t. 1, s. 68.

⁴ *Ibidem*, t. 1, s. 229-239.

⁵ R. G. Kent, *Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon*, New Haven 1953, s. 116-118.

nek bocznej linii domu panującego, odkrył mistyfikację, zawiązał spiszek, który obalił uzurpatora i sam zajął jego miejsce¹. Pokłon trzech mędrców wspomina tylko Ewangelia św. Mateusza (2:1-12).
(ak)

MAHOMET albo **MACHOMET**, prawodawca Muzułmanów i herszt wiary od siebie wymyślonej. Urodził się w Arabii roku 571. Ojciec jego był bałwochwalcą i nazywał się Abdallah, matka Żydówka Emina. Osierocony z młodu, poszedł w opiekę stryja swego Abutaleba. Przystał potem za czeladnika do bogatego kupca Araba, po którego śmierci tak się pozostałej wdowie, zwanej Kadyga, upodobać umiał, iż na koniec stał się jej małżonkiem. Będąc w majątność opatrzony, stowarzyszył się z mnichem Sergiuszem kacerstwa nestoriańskiego maksymami napełnionym, Batyrem i kilku Żydami, z którymi księgę swoją Alkoran ułożył i napisał². Pozor objawienia i ton prorocki przymnożył mu uczniów; tym on oznajmiwszy, iż mieczem religię swoją rozszerzać pragnie, stał się wodzem kupy swawolnej. Tak mu zaś szczęście i fanatyzm, którym uczniów natchnął, posłużyło, iż mimo rozlicznego prześladowania, Mekkę i przyległe jej kraje opanował. Że zaś był z Medyny wypędzony roku 622, 16 lipca, i ten rok Turcy za epokę swoją kładą, i od niego początek hegir³ swoich rachują⁴; umarł roku 633, jak twierdzą niektórzy trucizną zgładzony, jedenastego roku hegiry, wieku 62. Pochowany w Medynie, do której, jako i do Mekki, pielgrzymowanie jest głównym wiary mahometańskiej artykułem. Religia mahometańska tym najbardziej wzrost wzięła, iż podchlebując pasjom, rozwiążności sprzyja; a do tego, że fanatyzmem i mocą wsparta, pierwszych następców Machometa, wodzów bardziej dobrych, niżli oświeconych miała. Punkty pryncypialne albo artykuły machometyzmu są: w Boga jednego wierzyć, stwórcę wszechrzeczy, i że Machomet jest prorok jego. Wina i trunku pojącego nie używać, pięć razy na dzień modlitwy odprawiać,

¹ M. J. Olbrycht, *Aleksander Wielki...*, *op. cit.*, s. 80-81.

² Na ten temat zob. komentarz do hasła ALKORAN.

³ Spolszczone ar. *hiğra*.

⁴ Na temat ery muzułmańskiej zob. komentarz do hasła HEGIRA.

przed modlitwą zaś ablucję albo umywanie, według przepisane-
go obrządku czynić. Pielgrzymowanie do Mekki raz w życiu
przynajmniej odbyć. Patrz Alkoran albo Koran. [II.91]

Ar. Muḥammad Ibn ʿAbd Allāh. Zgodnie z muzułmańską tradycją
jego matką była Āmina Bint Wahb (zm. ok. 577) z arabskiego rodu
Banū Zuhra z plemienia Kurajszytów (ar. *Qurayṣ*). Ojciec ʿAbd Al-
lah Ibn Muṭṭalib zmarł przed narodzeniem Proroka. Jako sierota
Muḥammad przeszedł pod opiekę swojego stryja Abū Ṭaliba.
W wieku ok. 25 lat ożenił się ze starszą od niego o mniej więcej 15
lat wdową imieniem Ḥadīḡa¹.

Mahomet nie był nigdy wypędzony z Medyny, natomiast
w 622 r. w związku z nasilającą się wrogością Kurajszytów w Mekce
wyemigrował do odległego o ok. 320 km miasta Yaṭrib nazwanego
później na jego cześć *Madīnat an-Nabī* (Miasto Proroka), a w skró-
cie: *Al-Madīna* (Medyna). Zmarł w 622 r., przeżywszy ok. 52 lat
i pochowany został w Medynie. Nawiedzenie mauzoleum Proroka,
choć zwyczajowo rozpoczyna lub kończy pielgrzymkę, nie należy
do obowiązkowych jej aktów. (ps)

MAHOMET I, sułtan turecki, syn Bajazeta, którego Tamerlan
wziął w niewolę. Wstąpił na tron po bracie Musa albo Mojżesz, u
którego roku od hegiry² 818, to jest 1415 od narodzenia Chry-
stusowego, zamordować kazał. Kapadocję i Pont odzyskał, Ser-
wię, część Sklawonii i Macedonię zawojował. Stolicę państwa
piewszy do Adrianopola przeniósł; umarł roku 1421, hegiry 825.
[II.92]

Mehmet I – znany jako Mehmet Çelebi – sułtan turecki (1413-
1421), syn Bajazyda I. Przejął władzę po bracie Musie Çelebim.
Doprowadził do zjednoczenia posiadłości osmańskich podzielo-
nych między synów po śmierci ojca (1403). Za panowania Mehme-
ta I nawiązane zostały po raz pierwszy stosunki dyplomatyczne
między Turcją a Polską. Przeniesienia stolicy państwa do Adriano-

¹ Zob. hasło EADYGA.

² Zniekształcona postać słowa hegira tzn. hidżra.

poła (tur. *Edirne*) dokonał nie Mehmet I, lecz Murat I po przejęciu Adrianopola w 1361 r.¹ (esg)

MAHOMET II, sułtan nazwany Bojuk albo wielki, jeden z najszczęśliwszych monarchów, którzy państwo tureckie osiadali. Urodził się w Adrianopolu roku 1451, wstąpił na tron po śmierci ojca swego Amurata II. Zaraz potęgę swoją wywarł na zwojowanie Greków, których kraju ostatki posiadłszy, na koniec Konstantynopol obległ i szturmem wziął roku 1453, 26 maja; i tak cesarstwo wschodnie greckie koniec swój wzięło, przez szczęście i dzielność tego bohatera, a razem ustawiczne Greków nienasiski. Nienasycony jeszcze tak wielką zdobyczą, cesarstwo Trebizonu pod moc swoją podbił. Więcej jak 200 miast znacznych posiadał i dwanaście królestw pod jarzmo swoje przywiódł. W roku 1456 oblegał był Belgrad, ale od Hunniada² sławnego zwyciężony, postrzał odniósłszy, ze wstydem odstąpić musiał. Skanderberg, albo Jerzy Castrjot³, książę Albanii, mężnie mu się także oparł i nieraz wojsko jego poraził. Już był i o Włochy się pokusił, gdy Ottant⁴ miasto Królestwa Neapolitańskiego pod moc swoją podbił, ale śmierć zagroziła drogę dalszym dumnego mocarza zamysłom; umarł niedaleko Nikomedii, w drodze, chcąc Egipt zawojować roku 1481, hegiry 886, wieku 51, panowania 31. [II.92]

Mehmet II – znany jako Mehmet II Fatih Zdobywca – sułtan turecki (1451-1481). Zasłynął jako zdobywca Konstantynopola po trwającym blisko dwa miesiące oblężeniu (29 maja 1453 r.). Zwycięski władca rozkazał odbudować zrujnowane miasto i uczynił je stolicą państwa. Dalszymi podbojami rozszerzał granice Turcji na Bałkanach, nad Morzem Czarnym oraz we wschodniej Anatolii. Pod koniec życia zaangażował się w walkę przeciw władcy Neapolu, planując wyprawę morską, jednak jego śmierć w 1481 r. plany te po-

---

¹ Por. *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Mehmet I”. Por. J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 51.

² Janos Hunyady (1385-1456) – wódz węgierski.

³ Jerzy Kastriota zwany Skander Begiem – bohater narodowy, władca Albanii od 1443 r.

⁴ Zniekształcona postać nazwy Otranto.

krzyżowała. Znany był również jako mecenas uczonych i artystów, a także prawodawca. Ustanowił pierwszy turecki kodeks praw *Kanunname*¹. (esg)

MAHOMET III, sułtan syn Amurata III. Pierwiastki panowania swego niesłychanym okrucieństwem skaził, kazawszy zamordować dwudziestu i jednego braci. Monarcha niewojenny, raz tylko na czele wojsk swoich pokazał się. Strygonii postradał i Budy, którą wojska cesarskie odebrały. Wołoski i siedmiogrodzki książęta wojska jego znieśli. O pokój na koniec prosił, ale go otrzymać nie mógł. Nieszczęśliwą wojną wiele osobliwie w Węgrzech miast i powiatów utraciwszy, umarł z powietrza w Konstantynopolu, roku 1603, w wieku 39, panowania 8. [II.92]

Mehmet III – sułtan turecki (1595-1603). Prowadził zakończone zwycięstwem kampanie na Węgrzech. Zdobył Eger oraz Nagykanizsa w 1596 r. Za jego panowania Wołoszczyzna została włączona administracyjnie do państwa osmańskiego. Był osobą o słabym charakterze; z jego rozkazu został zamordowany najstarszy syn Mahmut². (esg)

MAHOMET IV, sułtan syn Ibrahima, po którym panować zaczął roku 1648. Początki panowania jego mniej były pomyślne, flota albowiem turecka od Wenecjanów zniesiona; bunt janczarów ostatnim upadkiem stolicy groził, basza Alepu posłuszeństwo Porcie wypowiedział, śmiercią potem ukarany. W Węgrzech z różnym sukcesem wojnę prowadził. Roku 1667 wyprawił wojska do Kandii, którą w lat 3 podbił. Podniósłszy wojnę przeciw Polsce, od Jana Sobieskiego na ten czas hetmana wielkiego koronnego pod Chocimem zupełnie zwyciężony, ze wstydem wrócić się musiał roku 1673. Wyprawił na koniec niezliczone wojska przeciw państwom dziedzicznym domu auriackiego i tak było szczęśliwe w początkach ich powodzenie, iż roku 1683 Wiedeń stolicę Austrii obległ i ostatnią państwom

---

¹ Por. J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 51-55, 58-64, 67, 68; *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Mehmet II”.

² Por. *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Mehmet III”, J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 92, 114.

chrześcijańskim groził ruiną, gdyby nie Polska szabla pod sławnym Sobieskim, królem na ten czas, wyrwała zdobycz z rąk i ocaliła z cesarstwem całe chrześcijaństwo. Coraz potem większych doznawał nieszczęśliwości od wojsk cesarskich pod komendą sławnego Karola księcia Lotaryngii; kilkakrotnie zwyciężony, wiele zdobytych krajów i miast postradał, złożony na koniec z tronu roku 1687, umarł w więzieniu w roku 1691, opanowawszy lat 39. [II.93]

Mehmet IV – znany pod jako Mehmet IV Avci ‘Łowczy’ – sułtan turecki (1648-1687). Zasiadł na tronie w wieku 7 lat. Faktyczną władzę w państwie sprawował wielki wezyr Köprülü Mehmet Paşa, który doprowadził do stabilizacji sytuacji w kraju i opanował bunt janczarów. Rozpoczęte za panowania Ibrahima I walki z Wenecją o Kretę zakończyły się zdobyciem twierdzy Kandii w 1669 r., a w 1671 r. podpisano pokój przesądający o ponad dwustuletnim panowaniu tureckim na Krecie. Równocześnie prowadzone były kampanie wojenne na Węgrzech, zakończone pokojem w 1664 r. Wojny z Polską trwające przez kilka lat i przebiegające ze zmiennym szczęściem raz dla strony tureckiej (traktat w Buczaczu w 1672 r., na mocy którego Ukraina stała się krajem lennym dla Turcji), raz dla strony polskiej (polskie zwycięstwo pod Chocimiem w 1673 r.) zakończyły się rozejmem w Żurawnem w 1676 r. i ostatecznie traktatem pokojowym w 1678 r. Wszczęta przez Turcję kolejna wojna z Austrią skończyła się klęską Turków zadaną im pod Wiedniem przez Jana III Sobieskiego w 1683 r. W jej wyniku Turcja utraciła większość terenów węgierskich. Liczne niepowodzenia na frontach wojennych doprowadziły do detronizacji Mehmeta IV w 1687 r.¹ (esg)

MAKAO², miasto portowe w Chinach przy ujściu rzeki Kanton. Portugalczycy za pozwoleniem cesarza od lat 200 mają tam swoją osadę i przywileje znaczne do handlu służące. Miasto to jest na wyspie. Król Portugalski mianuje rządców i tam ich posyła. [II.96]

¹ Por. *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Mehmet IV Avci”; J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 100, 102, 109.

² Lub: Makau. Obecnie: Specjalny Region Administracyjny Chińskiej Republiki Ludowej Makau.

Pierwsza i najdłużej istniejąca kolonia europejska na terenie Chin. Początki osadnictwa portugalskiego sięgają XVI w. (rc)

MAKASSAR, wyspa na Morzu Indyjskim między Borneo i Mindanao. Nazywa się także Celebes¹ i jest w liczbie Maluków². Podzielona jest ta wyspa na małe królestwa. Obywatele są religii mahometańskiej. Holendrzy największy w tej wyspie handel prowadzą, odebrawszy go mocą Portugalczykom. [II.96]

Makasar – miasto w Indonezji leżące na płd.-zach. wybrzeżu wyspy Celebes. (rc)

MAKOKO³, królestwo wyższej Etiopii⁴, osadzone jest obywatelami, których zwą Monsoles⁵ albo Metykas, iż ci ludzi pożerając, powieści niektóre świadczą. [II.96]

Obecnie miejscowość w Republice Kongo. Tereny te pozostawały właściwie *terra incognita* aż do czasów wypraw badawczych Henry’ego Stanleya (1841-1904) odbytych w latach 1874-1877 r. Z nazwą *Metykas* (*Meticas*) łączono ziemie zamieszkiwane przez bantujski lud Teke (l.mn. Bateke)⁶. (ps)

MALABAR, kraj wielki w Indiach Wschodnich, koło rzeki Ganges, ciągnący się od królestwa Bejlany, aż do promontorium Komoryńskiego. Religia Malabarów zabobonnościami wielkimi napełniona jest; do czego wiele pomagają ich duchowni zwani braminami; księga, w której tajemnice wiary ich zamknięte są, nazywa się *Weda* albo *Wedam*; bałwany, którym najosobliwszą cześć wyrządzają: *Witsna* i *Bram*⁷. Księgi Malabarów, traktujące

¹ Obecnie Sulawesi.

² Moluki – zob. komentarz do hasła MOLUKI.

³ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 9, s. 802.

⁴ Zob. hasło ETIOPIA.

⁵ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 10, s. 671.

W innych opracowaniach spotyka się też *Monzolé* (zob. np. E. J. Glave, *In savage Africa or six years of adventure in Congo land*, New York 1892, s. 179.

⁶ E. Heawood, *A History of Geographical Discovery in the seventeenth and eighteenth centuries*, Cambridge 1912, s. 163.

⁷ Wisznu („opiekun”) i Brahma („stworzyciel”) – dwaj spośród trzech bogów hinduistycznej trójcy (Brahma-Wisznu-Siwa).

o obyczajach, napełnione są wieloma bardzo doskonałymi maksymami, z nich niektóre tu się kładą:

Człowiek nieprawy, gdy się starzeje, nieprawość jego odmładnia się.

Wszystko niknie, my żyjemy tak, jakby wszystko było wieczne.

Żądza jest jak nić, zerwij nić, a w Bogu ufaj.

Skarb duszy doskonałość, im się bardziej używa, tym się obficiej przymnaża.

Dla poczciwego nie masz niebezpieczeństwa.

Nie potrzeba temu zbroi, kto ludzi znosić umie¹. [II.98]

Wybrzeże Malabarskie – część pld.-zach. wybrzeża Indii nad Morzem Arabskim, od Goa do przylądka Komoryn. Obecnie znajduje się na obszarze stanów Karnataka i Kerała. (rc)

MALAKKA, królestwo w Indiach wschodnich, miasto stołeczne, tegoż nazwiska: ma port bardzo dobry, w którym Holendrzy i Chińczycy handel swój prowadzą. [II.103]

Malakka (lub Melaka) – miast i port handlowy w Malesji na Płw. Malajskim; stolica stanu Malakka. W 1511 r. podbite przez portugalskiego wicekróla Indii Afonso de Albuquerque i przyłączone do Indii Portugalskich. (rc)

MALDYWY², wyspy wielkiego Morza Indyjskiego, roku 1506 pierwszy raz przez Portugalczyków odkryte. Mieszkańcy onych po większej części są mahometanie. [II.104]

MAMELUKI, nazwisko znaczące niewolnika. Milicja w królestwie egipskim; za Saracenów do takiego stopnia mocy i zuchwałości przysłała, iż zrzuciwszy z tronu monarchę, jednego z siebie wybrała na panowanie. Pierwsi Mamelukowie byli niewolnicy z Mogola kupieni i zaprowadzeni do Egiptu, byli zaś mieszkańcami miasta Kaptak³. Sułtan Egiptu z rodziny Salady-

¹ Por. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, op. cit., t. 9, s. 921-925.

² Obecnie: Malediwy.

³ Chodzi o Stepy Kipczackie (dziś tereny Kazachstanu) zamieszkałe przez turecki lud Kipczaków.

na¹ Nodgemedyn-Agoub², kupił ich, i kazawszy im dać należyte w trybie żołnierskim ćwiczenie, do gwardii ich swojej zaciągnął. Pomątu do tej przyszli potęgi, iż jednego spomiędzy siebie wybrali sułtanem Egiptu, ten nazywał się Ibegk³, wstąpił zaś na tron roku 1257, hegiry 655. Tron Egiptu trwał w rodzinii jego przez lat sto dwadzieścia sześć, po których wyszłych Mamelukowie Czerkascy⁴ tron Egiptu opanowali. [II.111]

Mamelucy (ar. *mamlūk*, l.mn. *mamālīk*, dosł. „będący własnością”, „posiadany”) – pierwotnie gwardia sułtanów ajjubidzkich uformowana z niewolników wywodzących się przeważnie z brańców mongolskich i tureckich. Z czasem urosli w siłę, a w 1250 r. zamordowali następcę tronu Turan Szaha, przejmując całkowicie władzę nad Egiptem i dając początek dynastii tzw. Mameluków Bahryckich, którą w 1382 r. zastąpili tzw. Mamelucy Burdżyccy będący niewolnikami czerkieskimi, z których sułtan mamelucki Qalāwūn z dynastii Bahrytów utworzył swoją gwardię przyboczną. Panowanie Mameluków zakończył w 1516 podbój turecki⁵. (ps)

MAMMONA, słowo języka syriackiego znaczące bogactwa. Chrystus Jezus użył go, mówiąc u Mateusza świętego w rozdziale VI: Nie możecie służyć Bogu i mamonie. [II.111]

Łac. *mammona*, gr. μαμωνᾶ(ς) „pieniądze, bogactwo”, z aram. *māmôn*, *māmônā* „bogactwo”; termin użyty (jako personifikacja?) w Ewangelii Mateusza (6:24) oraz Łukasza (16:13)⁶. (pt)

MAMMUDY, moneta perska srebrna mająca walor dochodzący złotego naszej monety. [II.111]

Mahmudi – srebrna moneta perska, według słownika Steingassa¹ warta ok. 8,5 pensa angielskiego. (ak)

¹ Šalāh ad-Dīn al-Ayyūbī (ok. 1138-1193).

² Nağm ad-Dīn al-Ayyūb (zm. 1173).

³ ʿIzz ad-Dīn Aybak – pierwszy sułtan mamelucki w latach 1250-1257.

⁴ Chodzi o Czerkiesów.

⁵ Ph. K. Hitti, *op. cit.*, s. 564-574.

⁶ A. Jougan, *op. cit.*, s. 403; W. Bauer, *op. cit.*, s. 994; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 850; *A Dictionary of the Targumim*, *op. cit.*, s. 794.

MANASSES, król Judy, wstąpił na tron po bracie swoim Ezechiaszu. Pierwiastki panowania swego bałwochwalstwem i tyranią skaził. Izajasza proroka drewnianą piłą w pół przerznąć rozkazał. Bóg nieprawościami ludu i monarchy rozgniewany, zesłał króla Nabuchodonozora, który w roku 21 panowania Manassesa, Jerozolimę zburzył, lud i króla w niewolę zabrał. Postrzegł się w nieszczęściu Manasses, w duchu pokory i skruchy nieprawości swoje wyznał; przywrócony zatem do pierwszego stanu, spokojnie żywota dokonał, roku od stworzenia 3392, przed przyjściem Chrystusa 643, wieku 67, panowania 55. [II.111]

Łac. *Manasses*, z hebr. *Monašše* „sprawia, że ktoś zapomina”, król Judy (ok. 697-642 p.n.e.), jego pełne występków dzieje opisuje 2 Księga Królów (21:1-17, 23:26-27, 24:3-4), 2 Księga Kronik (33:1-20) oraz Księga Jeremiasza (15:4). Biblia nie wspomina o śmierci Izajasza, ani że miał on zginąć z rozkazu Manassesa; jest to późniejsze podanie rabiniczne, zawarte w Talmudzie². (pt)

MANDARYN, w chińskim państwie nazwisko powszechne szlachty wysoko urodzonej i urzędników. Mandaryni są wojskowi i cywilni. Stopni zaś mandarynów jest dziewięć, z których każdy strojem osobliwym od innych się różni. Mandarynostwo urzędowe zasługom tylko obywatelów użyczone bywa i przez to wielka jest sława mandarynów w chińskim obchodzeniu się w tym wszystkim, co się ich urzędu tyczy. [II.112]

MANDYL, nazwisko turbanów, które pospolicie w Persji są używane, różnią się od tureckich. [II.112]

---

¹ F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut 1970 (1st ed. 1892).

² *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, op. cit., s. 537; *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 851, 852; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 567; *The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People From the Earliest Times to the Present Day*, Funk & Wagnalls Company, t. 6, New York-London 1804, s. 636.

Pers. *mandil, mendil* – turban, chustka, szal z jedwabnego materiału przetykanego złotą nitką¹. (ak)

MANETON², kapłan miasta Heliopolu za czasów Ptolemeusza Filadelsa, pisał historię egipską. [II.113]

Manethon z Sebennytos (IV/III w. p.n.e.), historyk gr., kapłan egipski, działający na dworze Ptolemeusza I, a także Ptolemeusza II, któremu dedykował napisaną przez siebie po grecku historię Egiptu w trzech księgach³. (pt)

MANILIA, wyspa morza Indii Wschodnich, zdobyta od Hiszpanów roku 1572, dotąd w ich posesji zostaje. Miasto stołeczne tegoż nazwiska, ma swego arcybiskupa, rządca ma tytuł vice-reia. [II.113]

Manila – miasto położone na wyspie Luzon; obecnie stolica Filipin. (rc)

MANNA, pokarm niebieski Żydom na puszczy użyzony, o którym obszernie księgi Mojżeszowe. [II.114]

Łac. *manna*, z hebr. *mān manna*”, opisana i nazwana w Księdze Wyjścia (16:15, 31, 33, 35)⁴. (pt)

MAO MEN albo **MEIN**, waga w Indiach Wschodnich, wychodzi na pięćdziesiąt funtów. Rzeczy służące do pożywienia tą wagą się mierzą. [II.116]

Najprawdopodobniej chodzi o „maund”, jednostkę masy stosowaną w Indiach do określania wagi ziarna. Do 1833 r., 1 maund = 34.835926 kg, następnie wartość jednostki wzrosła do 37.324224 kg. Tradycyjnie 1 maund oznaczał masę towaru, jaka mogła być na

¹ F. Steingass, *op. cit.*

² Gr. Μανέθων, z egip. *m3' n Dhty* „prawda Thota”, względnie: „poświęcony Thotowi” (*Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 524; *Egyptian Grammar, op. cit.*, s. 567, 571, 604).

³ *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 524-525; *Słownik pisarzy antycznych, op. cit.*, s. 328.

⁴ A. Jougan, *op. cit.*, s. 405; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 853-854; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 561.

określonym dystansie przeniesiona przez tragarza lub na grzbiecie zwierzęcia. (rc)

MAPALIA, nazwisko namiotów, pod którymi Numidowie życie trawili, Lukan je opisuje:

*Surgere congesto non culta mapalia culmo*¹.

W Wirgiliuszu dokładniejsze takowych namiotów i sprzętów w nich znajdujących się opisanie:

Omnia secum

Armentarius Afer agit tectumque, Laremque,

Armaque, amiclæumque canem, cristamque, pharetram?

Non secus ac patriis sacer Romanus in armis

*Iniusto sub fasce diam dum carpit.*² [II.116]

Łac. *mapalia* „chaty, szałas, namioty”³. (pt)

¹ *Pharsalia*, ks. IX, w. 945: „Wznosiły się proste szałas z nagromadzonej słomy” [tłum. PT] (L u c a n, *op. cit.*, s. 574).

² Tekst pochodzi z III księgi *Georgik* Wergiliusza, w. 343-347. Wersja Krasickiego nieco się różni od wydań krytycznych:

omnia secum

Armentarius Afer agit, tectumque Laremque

Armaque Amyclæumque canem Cressamque pharetram;

Non secus ac patriis acer Romanus in armis

Iniusto sub fasce viam cum carpit,

(*P. Vergili Maronis Opera* (...) Adjecit A. Forbiger. Pars I. Bucolica et Georoica. Editio quarta retractata et valde aucta. Lipsiae 1872, s. 426).

Tekst polski w przekładzie Jacka Przybylskiego:

Afrycki pasterz wodzi wszystko z sobą społem,

Dom, i Lara, i oręż: zbiór tobołów cały,

I Amiklejskie kundle i Kreteńskie strzały.

Jak waleczny Rzymianin w swej oyczystey zbroi

Gdy się w podróż wybiera lub do bitwy stoi,

On, choć mu ciężki tłomak na grzbiecie dopieka,

(*Jeorgiki Wirgilowskie do Mecenasza, wiersz dydaktyczny o ziemiaństwie, czyli o gospodarstwie wiejskim, księgi cztery*, tłum. J. I. Przybylski, Kraków 1813, s. 68-69).

³ *Słownik łacińsko-polski*, red. J. Korpanty, t. 2, Warszawa 2001-2003, s. 238.

MARCHEZWAN, ósmy miesiąc żydowski w tej przypadał porze, w której u nas połowa października i listopada. [II.118]

Hebr. *marḥešwān*, z akad. *araḥsamnu* „ósmo miesiąc”, ósmy miesiąc religijnego kalendarza żydowskiego, liczący 29 lub 30 dni, przypadający zazwyczaj na październik-listopad; w Biblii występujący pod kananejską nazwą *bûl*¹. (pt)

MAREOTIS PALUS, jezioro w bliskości Aleksandrii, kanały od Nilu prowadzone niezmiernie to jezioro powiększyły, i taką z całym Egiptem uczyniły komunikację, iż to jezioro stało się nader zyskownym portem dla Aleksandryjczyków. Wina rosnące nad brzegami jeziora tego sławne były, stąd Wirgiliusz:

*Sunt Thasiae vites, sunt et Mareotides albae*². [II.120]

Gr. *Μαρεωτις*, jezioro w Egipcie na zach. od Nilu, na płd. od Aleksandrii; nazwa jeziora pochodzi od nazwy miejscowości *Μάρεια* w dolnym Egipcie; okolica słynna z hodowli winorośli. Łac. termin *palus* użyty przez Krasickiego oznacza „mokradła, trzęsawiska”³. (pt)

MARMARES, naród azjatycki na granicach Cylicji od Asyrii. Męstwo Marmarów musiało być znamienite, kiedy śmieli się targnąć na Aleksandra Wielkiego, który chcąc ich pokonać, siedlisk ich górzystych dobywać począł, ale oni z nich się przenieśli i w nocy przebiwszy się przez obóz Aleksandra, w dalsze miejsca udali się. [II.124]

MARMARIKA, kraina Afryki niedaleko Egiptu. Strabon obywatelów kraju tego nazywa Marmaridow. [II.124]

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 202, 1403; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 110-111; *A Dictionary of the Targumim, op. cit.*, s. 841; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 88.

² Tekst pochodzi z II księgi *Georgik* Wergiliusza, w. 91: „Są wina z Thasos, są i białe mareockie” [tłum. PT] (*P. Vergili Maronis Opera, op. cit.*, s. 303).

³ *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 532; A. Jougan, *op. cit.*, s. 477; W. Bauer, *op. cit.*, s. 494.

Łac. *Marmarica*, gr. Μαρμαρική, kraj na płn. wybrzeżu Afryki, między Egiptem a Cyrenajką, w zach. części zamieszkały przez Greków z Cyrenajki, we wsch. przez Egipcjan. Mieszkańcy Marmaryki, zwani *Marmaridai*, żyli przeważnie koczowniczo¹. (pt)

MAROKAŃSKIE PAŃSTWO, w Afryce, zawiera w sobie królestwa Maroko², Feza³, Tasilet⁴ i Sus⁵. Kraj ten obszerny ogarnia w sobie część dawnej Mauretanii. Król albo cesarz marokański nazywa się wielkim szeryfem⁶, to jest pierwszym krwi Mahometa następcą, jakoż od niego swoją prowadzi genealogię. Rządy tego monarchy na wzór innych mahometańskich są despotyczne. Rządcy prowincji jemu poddanych nazywają się alkadowie⁷. Stołeczne miasto tegoż, co i państwo nazwiska⁸. Hiszpanie w tym kraju zdobyli i dotąd trzymają miasta Ceutę, Melile⁹ i Oran¹⁰. Portugalczycy Magazan¹¹ nad oceanem. Państwa cesarza marokańskiego mają na północ morze śródziemne, na wschód królestwo Tremeceńskie¹², na zachód Ocean Atlantycki, na południe rzekę Dara¹³. Obywatele są religii mahometańskiej, Żydów także wielka się tam liczba znajduje. [II.124]

W czasach Krasickiego Maroko nadal pozostawało pod panowaniem dynastii Alawitów – zjednoczone w drugiej połowie XVII w.

¹ *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 534.

² Chodzi o Marrakesz.

³ Dziś odmieniane w dopełniaczu jako „Fezu” (ar. *Fās*).

⁴ Także *Tafilalt* (ar. *Tāfilālt* – oaza w marokańskiej części Sahary).

⁵ Ar. *As-Sūs* – region w pld.-zach. Maroku,

Z ar. *šarīf* – zob. komentarz do hasła ARABIA.

⁷ Z ar. *al-qādī* („sędzia”). Tytuł władcy marokańskiego to sułtan.

⁸ Za panowania Alawitów stolicą Maroka został Meknes (ar. *Miknās*).

⁹ Poprawnie *Melilla*.

¹⁰ Ar. *Wahrān*.

¹¹ Błąd drukarski – powinno być *Mazagan*: dziś Al-Džadida (ar. *Al-Ġadīda*), miasto w zach. Maroku, nad Atlantykiem (zob. *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Mazagan”).

¹² Powinno być „tlemceńskie”.

¹³ Ar. *Darā* – rzeka o długości 1150 km, w części środkowej przebiega dziś na granicy z Algierią (por. *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasła: „Dara”, „Wadi”, „Wadi Dara”).

po sześciu latach podbojów prowadzonych przez Mulaję Raszida, który w 1670 r. ogłosił się sułtanem¹.

Hiszpanie zajęli Ceutę w 1580 r. Do dziś miejscowość ta, leżąca po południowej stronie Cieśniny Gibraltarskiej, pozostaje pod rządami Hiszpanii, a od 1995 r. ma status autonomii². Melilla została zdobyta przez Hiszpanów w 1497 r. Obecnie to enklawa hiszpańska na wybrzeżu marokańskim, oddalona od Ceuty ok. 400 km na wschód. Oba miasta są przedmiotem roszczeń terytorialnych Maroka³. Oran znajdował się pod panowaniem hiszpańskim w okresie 1508-1709. Przejęty na krótko przez Turcję osmańską, dostał się powtórnie pod władanie Hiszpanów w latach 1732-1792. Dziś jest drugim co wielkości miastem Algierii⁴.

Obecność Żydów na ziemi marokańskiej sięga czasów antycznych. W XVIII w., za panowania dynastii Alawitów, odgrywali znaczącą rolę w handlu i finansach państwa. Niektórzy pełnili ważne funkcje administracyjne. W samym tylko mieście Mogador (dziś siejsza *Aṣ-Ṣawīra*) miało ich wówczas mieszkać ok. 6000⁵. (ps)

MARONITOWIE, zgromadzenie w Azji chrześcijan mających własny swój obrządek syriacki, mieszkających na górze Libanu i w jej okolicach; mówią językiem arabskim i mają własnego patriarchę, który mieszka w klasztorze zwanym Kannabin, niedaleko miasta Tripoli. Ma pod jurysdykcją swoją kilku biskupów, w miastach, gdzie są Maronitowie osiadłych. Jakie były zgromadzenia tego początku dowodnej pewności nie masz; twierdzą niektórzy, iż byli zarażeni niegdyś kacerstwem monothelitów, teraz jednak prawowierni mają w Rzymie swój kościół i seminarium dla młodzieży od Klemensa VIII papieża fundowane. [II.125]

Nazwa społeczności wywodzi się od św. Marona (syr. *Mārōn*), zm. 410 r. kapłana i anachorety; maronici uznali zwierzchność Rzymu

¹ A. Dziubiński, *op. cit.*, s. 256-296.

² *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Ceuta”.

³ *Ibidem.*

⁴ *Ibidem.*

⁵ *Encyclopaedia Judaica, op. cit.*, t. 14, s. 493-507.

już w XII w., w trakcie wypraw krzyżowych; od 1215 r. pozostają w unii z Rzymem¹. (pt)

MARSCHEVAN, miesiąc u Żydów drugi, przypadający w październiku, ma dni dwadzieścia dziewięć. Szóstego dnia tego miesiąca u nich post, ponieważ weń Nabuchodonozor króla Scedejasza oślepić kazał i dzieci jego zamordować w przytomności ojcowskiej. Dziewiętnastego post trzydniowy, na zgładzenie tego, w czym się podczas świąt przybytkowych albo kuczek przestąpić mogło. Dwudziestego trzeciego uroczystość na pamiątkę, iż w ten dzień ukryto kamienie pogańskiego ołtarza, czekając w tej mierze na objawienie prorockie. Dwudziestego piątego uroczystość, ponieważ w ten dzień miejsca niektóre od Chaldeczyków opanowane w Palestynie, Żydzi nazad odebrali. [II.125]

Zob. MARCHEZWAN; ten sam miesiąc jest drugi w kalendarzu świeckim, a ósmy w kalendarzu religijnym². (pt)

MARTAWAN albo **MARTABAN**, królestwo w Azji za Gangesem rzeką, nad Golfem Bengali, to królestwo należy do króla Syjamu. Naczynia gliniane tam robione, przeto zwane martawanami, w całej Azji sławne są. [II.129]

Martaban – zatoka Morza Andamańskiego, u wybrzeży Mjanmy. Nazwę wzięła od portowego miasta Martaban. Również pochodzącym od nazwy miasta mianem „martaban” określa się charakterystyczne zielone, glazurowane naczynia ceramiczne, wytwarzane na terenach południowej Mjanmy, stosowane do przechowywania żywności³. (rc)

MAS albo **MASE**, waga w Chinach, którą rozmaite kruszce ważyć zwykli. [II.131]

Chińskie *qian*, ang. *mace*, portugalskie *maz* – jednostka wagi równa ok. 3.78 g. (rc)

¹ *Thesaurus Syriacus, op. cit.*, s. 2220; J. Assfalg, P. Krüger, *op. cit.*, s. 203-204.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1315, 1403-1404.

³ Por. np. [online:] <www.merriam-webster.com/dictionary/martaban> (5 IX 2015); *Encyklopedia PWN*, hasło „Martaban”.

MASANDORAN, prowincja królestwa perskiego, zastępuje miejsce dawnej Hirkanii¹. [II.131]

Māzandarān, historyczny Tabarestān – kraina w środkowej części południowego wybrzeża Morza Kaspijskiego, na południu oddzielona od reszty Płaskowyżu Irańskiego łańcuchem gór Alborz². Główne miasta to Sāri, Amol, Bābol (dawniej: Bārforusz), Czālus, Rāmsar. (ak)

MASBOTHEUSZOWIE, sektarze, wiele błędów żydowskich z niektórymi maksymami chrześcijaństwa mieszejący, tak nazwani od herszta swego Masbotha. [II.131]

Z gr. Μασβόθειοι, jedna z sekt żydowskich, wymieniona w *Historii kościelnej* Euzebiusza z Cezarei (ok. 265-ok 340), ks. IV.22 [7]³. (pt)

MASINISSA, król Numidji, z początku przeciwnym był Rzymianom i przeciw nim stronę Kartagińczyków utrzymywał, przejednany potem od Scypiona, przez całe życie swoim ich był przyjacielem. Syphaxa króla wojnę przeciw Rzymianom podnoszącego zwyciężył i pojmał. Za to wiele od Rzymian szacowany, którzy znaczne prowincje do państw jego dziedzicznych różnymi czasy przyłączyli. Pojawszy Sophonizbę wdowę Syphaxa, że się to małżeństwo Scypionowi nie podobało, wrędcę jej truciznę dać kazał; umarł mając lat 90, czterdzieści cztery dziatek z różnych żon po sobie zostawiwszy. [II.131]

Łac. *Masinissa* (238-149 p.n.e.), syn Gali, króla wschodniej Numidii, wychowany i wykształcony w Kartaginie; 201-149 p.n.e. król całej Numidii⁴. (pt)

MATHATIASZ, kapłan z rodziny Asmoneów albo Machabejczyków, widząc ojczyznę pod tyranią Antiocha króla Syrii, naj-

¹ Zob. hasło HIRKANIA.

² Por. [V. Minorsky, C. E. Bosworth], „Māzandarān”, [w:] *Encyclopédie de l’islam*, op. cit., t. 6, 1991, s. 927-933.

³ Euzebiusz z Cezarei, op. cit., s. 274-175; *Słownik pisarzy antycznych*, op. cit., s. 203-205.

⁴ И. X. Дворецкий, op. cit., s. 621; *Mała encyklopedia kultury antycznej*, op. cit., s. 537.

pierwszy powstał przeciw prześladowcom ludu swego. Pobłogosławił Bóg wspaniałej rezolucji, oswobodził albowiem i z jarzma uwolnił lud żydowski, który najwyższą władzę w rękach jego złożył. Twierdzą niektórzy, iż dopiero syn Mathatiasza Judasz był pierwszym rządcą ludu bożego. Po śmierci Mathatiasza nieprzerwanie przez lat wiele w domu Machabejczyków władza najwyższa przebywała aż do czasów Heroda. Mathatiasz zostawił synów pięciu: Jana Gaddi, Szymona Thassi, Judasza Machabeusza, Eleazara Abarona i Jonathę Appusa. Patrz Machabejczykwie. [II.133]

Łac. *Matthathias*, gr. *Ματθαθίας* z hebr. *Mattityāhū* „dar Jahwe”; kapłan z Modein, protoplasta późniejszej dynastii hasmonejskiej; w 166 p.n.e. wraz z synami zapoczątkował rewoltę przeciwko królowi Antiochowi IV (1 Księga Machabejska 2)¹. (pt)

MATHEUSZ (święty), apostoł i ewangelista, zwany przedtem Lewi, syn Alfeusza. Za wezwaniem zbawiciela porzucił cło, na którym siedział. Przyjął potem w dom swój zbawiciela. Pierwszy ewangelię językiem hebrajskim napisał. Po śmierci i zmartwychwstaniu zbawiciela opowiadał wiarę świętą w Syrii i Etopii, gdzie męczenną koronę otrzymał. Ciało jego w Salernie mieście królestwa neapolitańskiego złożone jest. Święto jego 21 września. [II.133]

Łac. *Matthaeus*, z gr. *Ματθαῖος/Ματθαῖος*, z hebr. *Mattityā* „dar Jahwe”; jeden z dwunastu uczniów (apostołów) Jezusa, znany jako Lewita; z zawodu poborca podatków; tradycyjnie przypisuje mu się autorstwo Ewangelii Mateusza (najwcześniejsze rękopisy są anonimowe); Papiasz (ok. 60-130), biskup Hierapolis w Azji Mniejszej, twierdzi, że napisał on ewangelię po hebrajsku. Niewiele wiadomo o Mateuszu poza przekazami ewangelicznymi (wzmiankowany jest w Ewangelii Mateusza 10:3, Marka 2:14, 3:18, Łukasza 5:27-28, 6:15 oraz w Aktach Apostolskich 1:13). Przypisywane mu

---

¹ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 1435; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 109; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 870-871; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 617.

zatem działania oraz miejsce i rodzaj śmierci oparte są na legendach i późniejszej tradycji¹. (pt)

MATHIASZ (święty), po polsku Maciej apostoł, na miejsce Judasza losem wybrany; w Judei i Etiopii po zmartwychwstaniu zbawiciela wiarę świętą rozkrzewił. Otrzymał koronę męczennicką. Uroczystość jego kościół łaciński obchodzi dnia 24 lutego. [II.133]

Łac. *Matthias*, z gr. Μαθθίας/Ματθίας, z hebr. *Mattityâ* > *Mattayâ „dar Jahwe”; zwycięski kandydat w wyborach apostoła na miejsce Judasza (Dzieje Apostolskie 1:23, 26)². (pt)

MATHUSALEM, patriarcha, syn Henocha, żył najdłużej z tych wszystkich, o których wieku Pismo Święte czyni wzmiankę, umarł albowiem, mając lat 969. [II.134]

Łac. *Mathusalam*, z hebr. *Məṯūšelah/Məṯūšālah* „mężczyzna z oszczepem (?)”; występuje w Księdze Rodzaju (5:21-27)³. (pt)

MAURYTANIA, murzyńska ziemia, kraj wielki w Afryce. W dawnych czasach jednemu tylko monarsze podległa była. Za czasów wojny Rzymianów z Jugurthą, Bochus⁴ był królem Maurytanii, Juba potem był panem tego kraju, na koniec Klaudiusz cesarz, zawojowawszy to państwo, na dwie prowincje rozdzielił, zowiąc je: *Mauritania Tingitana* i *Mauritania Caesariensis*, do tych trzecia przydana, nazwawszy ją *Mauritania Citifensis*. [II.137]

Chodzi o Mauretanię w znaczeniu antycznym, stosowanym w odniesieniu do terenów berberskich półn.-zach. Afryki. Tzw. wojna ju-

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 413; W. Bauer, *op. cit.*, s. 986; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 874; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 617.

² A. Jougan, *op. cit.*, s. 413; W. Bauer, *op. cit.*, s. 986; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 871, 1005-1006; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 617.

³ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 10; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 892; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 615.

⁴ Poprawnie: Bocchus.

gurtyńska (111-104 r. p.n.e.) pomiędzy Rzymem a królem numidyjskim Jogurthą, wspieranym przez jego teścia Bocchusa I króla Mauretanii, zakończyła się klęską Jogurthy. Bocchus I wydał Rzymianom swojego zięcia, za co otrzymał w nagrodę Numidię zachodnią, stając się królem tzw. Wielkiej Mauretanii¹. Juba był królem numidyjskim i sojusznikiem Pompejusza w wojnie z Cezarem. Po zwycięstwie Cezara w bitwie pod Tapsus (46 r. p.n.e.) popełnił samobójstwo². *Mauritania Sitifensis* utworzona została za czasów cesarza Dioklecjana z części wschodniej prowincji *Mauritania Caesariensis*³. (ps)

MEAKO, miasto wielkie i sławne w królestwie japońskim, którego niegdyś było stolicą. Teraz jest mieszkaniem dayry, najwyższego kapłana ze krwi dawnych cesarzy pochodzącego. [II.143]

W języku japońskim *miyako* znaczy „stolica”. Terminem tym często określano dawne stolice Japonii, szczególnie Kioto i Edo. Tu prawdopodobnie chodzi o Kioto. (rc)

MEANDER, rzeka w Jonii azjatyckiej, sławna u dawnych krętym swoim biegiem. Owidiusz w księgach przemian tak tę rzekę opisuje. [II.143]

Menderes – rzeka w zach. Turcji, na obszarze dawnej Jonii, rozpoczynająca bieg na Wyżynie Anatolijskiej i wpadająca do Morza Egejskiego. Tworzy liczne zakola, zwane meandrami⁴. (jk)

MEAO, wyspa na Morzu Indyjskim, między Molukami, niedaleko Ternaty; gwoździki dobre wydaje. [II.143]

Być może chodzi o wysepkę Mado, położoną na północ od wyspy Ternate [Sułtanat Ternate – od 1257 do dziś] – należącej do części północnej archipelagu Moluków (zwanych także Wyspami Korzennymi), słynącej z produkcji goździków. (rc)

¹ A. Dziubiński, *op. cit.*, s. 14-15.

² *Ibidem*.

³ Por. *Encyclopaedia Britannica*, [online:] <www.britannica.com/EBchecked/topic/370023/Mauretania> (5 IX 2015).

⁴ *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Menderes”.

MECZET, bożnicy tureckiej nazwisko, do której się schodzą na nabożeństwa swoje, żadnej wewnętrznej z obrazów lub rzeźb nie mają ozdoby, ponieważ przez Alkoran zakazane są. Przy meczetach stawiać zwykli wysokie wieże, z których motnowie¹ lud na nabożeństwo zwołują. Przed wnijsciem do meczetów bywają fontanny lub studnie, dla wygodniejszego ablucji prawnej czynienia, nim do meczetu lud wchodzić ma. [II.144]

Z ar. *masğid*. (ps)

MEDIA, sławne niegdyś państwo w Azji. Według świadectwa Pisma Świętego Arphaksad król Medów² od Nabuchodonozora monarchy asyryjskiego zwyciężonym został i miasto jego stołeczne Ekbatana zdobyte. Astyages wuj Cyrusa posiadał państwa asyryjskie, które gdy po jego śmierci Cyrusowi dostały się, on najpierwszy zaczął panowanie Persów nad Azją. [II.144]

Łac. *Media*, stpers. *Māda*. Medowie – lud z grupy północno-zachodnioirańskiej, po raz pierwszy pojawiający się w inskrypcjach asyryjskich w II poł. IX w. p.n.e. Według źródeł greckich (Herodot I.95-104)³ w VII w. p.n.e. Fraortes (Frawartisz) syn Deiokesa (Dahyuka) zjednoczył plemiona medyjskie, tworząc jedno królestwo z Ekbataną (Hangmataną; obecny Hamadān) jako stolicą. Jego syn Kyaksares (Huwachsztza) uwolnił Medów spod władzy asyryjskiej, w sojuszu z Babilonią, atakując asyryjską stolicę Niniwę w roku 612 p.n.e. Zdobyte terytoria asyryjskie podzielone zostały między zwycięzców – Medom przypadły północne prowincje. Ostatni z królów medyjskich, Astiages, obalony został przez perskiego przywódcę Cyrusa (Kurusza), którego wujem w rzeczywistości nie był, ok. roku 550. Persowie odziedziczyli po Medach struktury państwowe i administracyjne, miasta i inne zdobycze cywilizacyjne⁴. Część informacji na temat Medii Krasicki zaczerpnął z deuterokanonicznej Księgi Judyty (1-2), w której postaci i wydarzenia nie odpowiadają faktom historycznym (np. Nabuchodono-

¹ Chodzi o muezzinów (ar. *muʿaddin*).

² Por. hasło ARPHAXAD.

³ Herodot, *op. cit.* t. 1, s. 66-69.

⁴ Por. M. J. Olbrycht, *Aleksander Wielki...*, *op. cit.*, s. 60-65.

zor, władca babiloński, nie był królem asyryjskim w Niniwie, źródła nie notują Arfaksada jako władcy medyjskiego etc.)¹. (ak, pt)

MEDINA, w języku tureckim nazwana *Medinat-al-nabi*², albo miasto prorockie, leży w Arabii niedaleko czerwonego morza, sławne grobem Mahometa i pielgrzymowaniem mahometanów ze wszystkich stron, gdziekolwiek ta religia zaszczerpiona jest. Bajka dawna, iż trumna Mahometa z żelaza zrobiona, od magnesów trzymana jest na powietrzu, bardziej śmiechu niżeli refutacji godna. Sami muzułmanie twierdzą, iż na kolumnach marmurowych stoi, bogatym przykryta całunem. [II.145]

Medyna (ar. *Al-Madīna* nazywana też *madīnat an-Nabī* – dosł. „miasto Proroka”). Grobowiec Mahometa znajduje się pod tzw. zieloną kopułą (ar. *al-qubba al-ḥadrāʾ*) w miejscu, gdzie według tradycji miał stać dom jego żony Aiszy (ar. *ʿĀʾiṣā*). (ps)

MEDRASCHIM, tak się u Żydów nazywają komentarze na pięć ksiąg Mojżeszowych. Medraschim samymi tylko alegoriami są napełnione i tym się od innych komentarzy różnią. [II.146]

Hebr. *midrāš* (l.mn. *midrāšīm*) „egzegeza, badanie tekstu, komentarz”; midrasz, rabiniczna interpretacja i wykładnia Pięcioksięgu i pięciu zwojów (znana jako *midrāš rabbā*); istnieją też midrasze do Księgi Ester, Księgi Samuela, Księgi Psalmów; część midraszy, powstała przed zebraniem Miszny (ok. 200 n.e.), znana jest jako tannaicka, późniejsza (do ok. VI w.) – jako amoraicka³. (pt)

MEKKA, jest miejsce urodzenia Mahometa, a zatem i pielgrzymowania Turków z prawa Alkoranu naznaczone, podług którego każdy, który może, powinien tę drogę przynajmniej raz w życiu odwiedzić, albo na swoje miejsce kogo wysłać. Są na te

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 414; W. Bauer, *op. cit.*, s. 986; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 874; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 617.

² Zob. komentarz do hasła MAHOMET.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 897; *A Dictionary of the Targumim*, *op. cit.*, s. 735; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 518.

drogi stacje spoczynku i bezpieczeństwo wyznaczone. Z Mekki udają się do Medyny, dla odwiedzenia grobu Mahometa. [II.146]

Ar. *Makka*. Mówiąc o pielgrzymowaniu Turków, Krasicki miał zapewne na myśli wszystkich muzułmanów. (ps)

MELIAPUS, miasto w Indiach, nazwane także miastem świętego Tomasza, na fundamencie, iż ten apostoł tam miał koronę męczeńską otrzymać. Portugalczycy od dawnych czasów tam mieszkają i handel zyskowny prowadzą. [II.147]

Chodzi o Mailapur, historyczne i kulturalne centrum dzisiejszego Cennaju (dawniej Madras) – miasta położonego w pld. Indiach nad Oceanem Indyjskim (na Wybrzeżu Koromandelskim). Według tradycji apokryficznej św. Tomasz Apostoł, któremu przypisuje się prowadzenie działalności ewangelizacyjnej wśród Partów i Indusów oraz założenie Kościoła malabarskiego, miał zginąć tu śmiercią męczeńską (pchnięty lancą) w 72 r. Miasto w źródłach występuje pod wieloma różnymi nazwami, m.in.: Meilapur, Mailapur, Meliapus, Malapar, Kalamina, Kalamita, Kalamena czy Karamena. Częścią Mailapuru jest tzw. Santhome, ze zbudowaną przez Portugalczyków w 1523 r. neogotycką bazyliką św. Tomasza, wzniesioną w miejscu rzekomego pochówku apostoła. (akf)

MELINDA¹, królestwo w Afryce, graniczące z południową częścią Etiopii². Portugalczycy handel prowadzący, dla bezpieczeństwa towarów i osób swoich, mają tam swoją fortecę³. [II.147]

Obecnie Malindi – miasto w Kenii nad Oceanem Indyjskim. (ps)

MEMPHIS, stołeczne niegdyś miasto dawnych królów Egiptu, ze wspaniałości gmachów i bliskich piramid bardzo sławne. Ruiny jego dotąd się jeszcze widzieć dają niedaleko starego Kairu. [II.148]

Łac. *Memphis*, gr. Μέμφις, z egip. *Mn-nfr* „trwałe i piękne” (pierwotnie określenie piramidy Pepiego I w Sakkarze); stolica starożytnego Egiptu przez większość okresu Starego Państwa; położona

¹ Fr. *Melinde*.

² Zob. hasło ETIOPIA.

³ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné..., op. cit., t. 10, s. 316.*

ok. 20 km na pld. od Kairu; założenie miasta ok. 3000 p.n.e., pod ówczesną nazwą ⁹*Inb ḥd* „Biały Mur”, przypisuje się tradycyjnie faraonowi Menesowi¹. (pt)

MENES, najpierwszy król i fundator monarchii egipskiej, według zdania kronikarzy niektórych syn Chama, wnuk Noego, stolicę Egiptu, miasto sławne Memphis, nad rzeką Nilem założył. [II.148]

Gr. Μήνης, z egip. *Mni* „trwały”². Wymieniony już przez Herodota jako Miv (ks. II, 4), panował prawdopodobnie ok. XXXI/XXX w. p.n.e.; przez egiptologów jest zazwyczaj utożsamiany z Narmem³. (pt)

MERKUFAL, urzędnik dworu cesarza tureckiego, jego obowiązek jest trzymać kasę jałmużn cesarskich. [II.151]

Zniekształcone tur. *mewqūfātci* lub *mewqūfātī* – tytuł urzędnika skarbcza sułtańskiego, odpowiedzialnego m.in. za zarządzanie niewykorzystanymi pieniędzmi państwowymi, lennami, skonfiskowaną ziemią⁴. (jk)

MERVE, według Pliniusza wyspa albo kraj obłany Nilem w wyższym Egipcie, rządzony był od królowej zwanej Kanda-ces. O trzech monarchiach tegoż nazwiska historia wspomina. [II.152]

Właściwie: łac. *Meroë*, gr. Μερώνη, stolica państwa kuszyckiego (rozkwit w latach 300 p.n.e.-350 n.e.). Od nazwy miasta cały kraj nazywano „wyspą” *Insula Meroë*. Miasto wymienia już Herodot (II.29)⁵. W okresie Nowego Testamentu królestwem Meroe rządzą-

¹ И. Х. Дворецкий, *op. cit.*, s. 629; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 504; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 882-883; *Egyptian Grammar*, *op. cit.*, s. 183, 554, 568, 574, 583.

² *A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology*, *op. cit.*, t. 2, s. 1040; *Egyptian Grammar*, *op. cit.*, s. 568.

³ Bogusław Kwiatkowski, *op. cit.*, s. 31-44; Herodotus, *op. cit.*, t. 1, s. 278-279, 384-387.

⁴ *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 6, s. 1029.

⁵ *Mała encyklopedia kultury antycznej*, *op. cit.*, s. 553; W. Bauer, *op. cit.*, s. 506; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 432-433; Herodotus, *op. cit.*, t. 1, s. 306-309.

ły królowe noszące tytuł *kandake*, łac. *candace*, gr. *κανδάκη* „królowa”. Dokładniejsze informacje o Meroe, mieście i „wyspie” oraz jego królowych przynosi *Historia naturalna* Pliniusza Starszego (VI.29-30 [181-197]). Dzieje Apostolskie wspominają eunucha kandaki, który został pouczony w Piśmie i ochrzczony przez apostoła Filipa (8:26-39)¹. (pt)

MESROP, mnich w Armenii, żył w piątym wieku. Że język dawny ormiański używaniem arabskiego był nieco zmieszany, przeto ten Mesrop wraz z Izaakiem patriarchą ormiańskim² około oczyszczenia onego pracować począł. Co żeby do skutku doprowadził, nowy alfabet ułożył, dawny zbyt pomieszany odrzuciwszy. Alfabetu tego dotąd używają Ormianie. Mesrop zaś w dalszym czasie dwadzieścia dwie księgi Starego Testamentu i cały nowy na język ormiański przełożył i swoimi charakterami wypisał. W Charaknots³ albo księdze pieśni kościelnych obrządku ormiańskiego wiele hymnów tegoż Mesropa kompozycji znajduje się. [II.152]

Mesrop Masztoc (ok. 361-440) – twórca alfabetu ormiańskiego, tłumacz Biblii oraz syryjskich i greckich tekstów liturgicznych na język ormiański. Wcześniej Ormianie do celów liturgicznych używali bądź języka greckiego (zach. Armenia), bądź syryjskiego (wschodnia), posiłkując się przekładem ustnym na użytek wiernych. Informacja o zmieszaniu jęz. ormiańskiego z arabskim jest nieporozumieniem. Zawiera on tylko sporo dawnych, silnie zasymlowanych zapożyczeń z jęz. partyjskiego. Dzieło Mesropa miało ogromne znaczenie dla rozwoju kultury i tożsamości ormiańskiej⁴. (ak)

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 87; W. Bauer, *op. cit.*, s. 403; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 215; C. Plini Secundi *Naturalis historiae libri XXXVII*. Post Ludovici Iani obitum recognovit et scripturae discrepantia adiecta ed. C. Mayhoff, t. 1, Lipsiae 1906, s. 506-513.

² Katolikos Sahak I (387-439).

³ Orm. *szarakan* (l.m. – *szaraknoc*) – „pieśń”. (Podziękowania dla prof. Andrzeja Pisowicza – ak.)

⁴ A. S. Atiya, *Historia kościołów wschodnich*, tłum. zbiorowe, Warszawa 1978, s. 278-280.

METELIN, wyspa Morza Egejskiego, należała niegdyś do Wenetów, ale Mahomet ją zawojował, nazywała się przedtem Lesbos. [II.155]

Wł. *Metelino*, z gr. Μυτιλήνη, Mitylena, od stolicy wyspy zwanej przedtem i obecnie Lesbos (gr. Λέσβος); z Mityleny pochodzili poci: Alkajos i Safona¹. (pt)

METEMPSYCHOSIS, albo przejście duszy w różne ciała, nauka Pithagory², który twierdził, iż dusze z ciał jednych do drugich przechodzą, a czasem z ciał ludzkich do zwierzęcych bywają wtrącane. Ten system dotąd jeszcze trwa we wschodnich krajach, osobliwie w Indiach i Chinach, patrz Pithagoras. [II.155]

Metempsychoza, zwana również wędrówką (transmigacją) dusz lub reinkarnacją, to koncepcja będąca składnikiem wierzeń eschatologicznych wielu religii, lecz najpełniej rozwinięta w religiach indyjskich w postaci idei sansary – kołowrotu życia i śmierci, któremu podlegają wszystkie żywe istoty, włącznie z istotami boskimi. Z Indii wraz z buddyzmem koncepcja ta dotarła do Chin i została przejęta m.in. przez taoizm – tradycyjny chiński system filozoficzno-religijny. (akf)

MEVELEWITOWIE, rodzaj derwiszy w Turcji, tak nazwany od swego fundatora Mevelewa. Milczenie nieustanne prawie obserwują i z wielką się na każdym miejscu skromnością prezentować zwykli. Niektórzy z nich po mieście wodę roznoszą, darmo jej użyczając dla spragnionych. Odzież ich prosta i z grubego sukna, piersi odkryte i nogi bez obuwia. [II.157]

Mewlewici – bractwo sufickie założone w XIII w. przez poetę i mistyka, znanego jako Mevlana Dżalal ad-Din Rumi. Cechą charakterystyczną mewlewitów był taniec o charakterze mistycznym i modlitewnym. Niedbałość o własny strój i wygląd oraz szczególna

---

¹ *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 481, 571; W. Bauer, *op. cit.*, s. 475, 528.

² Pitagoras (572-497 p.n.e.).

wrażliwość na pomoc ubogim cechowała bractwo mewlewitów¹.
(jk)

MEZUZOTH, tak nazywają Żydzi karteczki pergaminowe, na których piszą z Deuteronomium wiersze z rozdziału VI, 4, 5, 6, 7, 8, 9, jako też z rozdziału II, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20. Ten pergamin zwinięty w trąbkę kładą we drzwi, na wierzchu trąbki pisząc słowo Saddai², jedno z nazwisk boskich. W każdym domu według przepisów ich taka karteczka w drzwiach znajdować się powinna. [II.158]

Z hebr. *məzûzâ, məzûzôt* (l.mn.) „odrzwia”, z akad. *mazzāzu* „cokół, podstawa, piedestał”; pobblijne określenie filakterii zawierających fragmenty biblijne, które umieszczane są na odrzwiach; pergamin mezuzy znaleziono już w Qumran³. (pt)

MIA, nazwisko bałwochwalnic w Japonii, w języku tamtejszym znaczy mieszkanie ducha. W pośrodku tych bałwochwalnic stawiają zwierciadła, na znak, iż Bóg najmniejsze skazy w człowieku widzi. Mia zwyczajnie w odludnych miejscach, niedaleko jednak dróg publicznych stawiane bywają. [II.158]

Japońskie słowo *miya* oznaczające „pałac” w tradycji szintoistycznej bywa często stosowane jako nazwa świątyni związanej z określonym *kami* („bóstwem, duchem”) lub członkiem domu cesarskiego (na przykład cesarzowej), jest też jednak używane, obok innych terminów, w ogólnym znaczeniu „świątynia”. (akf)

MIAOSSES, naród na pograniczu cesarstwa chińskiego mieszkający, wielu ich także w samym państwie chińskim przemieszkiwa. Są hołdownikami chińskiego cesarza, że zaś skłonni do

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 6, s. 883-888; por. *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Mewlewici”.

² Właściwie: hebr. *Šadday*, tłumaczone jako „wszechmocny”, zazwyczaj ³*El Šadday*, dawna nazwa bóstwa utożsamionego z Jahwe; por. akad. *šadû* „góra” jako miejsce siedziby boga (L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 425-426; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 385).

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 893; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 531; R. Berger, *Mesopotamisches Zeichenlexikon*, Münster 2002, s. 572.

buntu, przeto w ich osadach twierdze garnizonem chińskim osadzone są. [II.159]

Miaosi, znani też jako Hmongowie/Mongowie, grupa etniczna z Azji Wschodniej, zamieszkująca głównie południowe Chiny oraz sąsiednie tereny Mjanmy, Wietnamu i Laosu, posługująca się kilkoma językami z grupy hmong-miao (do pewnego stopnia wzajemnie niezrozumiałymi). Ich liczebność w Chinach szacuje się na blisko 10 milionów osób (dane cenzusowe z 2000 r.). W XIII-XV w., za panowania dynastii Ming, Miaosi wraz z innymi grupami etnicznymi zamieszkującymi południowe rubieże chińskiego cesarstwa wszczynali rebelie, które były krwawo tłumione przez wojska cesarskie. Akcje prewencyjne podejmowane wobec zbuntowanych grup (w tym przypadki eksterminacji ludności i kastracji chłopców) oraz planowe osiedlanie na tych terenach żołnierzy wywodzących się z grupy etnicznej Han stopniowo doprowadziły do zmniejszenia znaczenia i liczebności Miaosów, których część wyemigrowała poza obszar Chin. (akf)

MICHEASZ, prorok, syn Jamli albo Jemli, żył za czasów Achaba króla Izraela. Ten, gdy wszedł w przymierze z Jozafatem, królem Judy, radził się względem wojny (którą przeciw Syrii podniósł) czterystu swoich proroków; wszyscy mu przyrzekli zwycięstwo. Micheasz zaś, prawy prorok najwyższego, opowiedział Jozafatowi, iż ta wojna miała być niepomyślną. Rozgniewany przeto Achab kazał Micheasza wtrącić do więzienia, skutek ziścił prorocstwo Micheasza w tej wojnie, albowiem Achab na głowę od nieprzyjaciela porażony, w tejże bitwie życie utracił. [II.162]

Łac. *Michaeas*, z hebr. *Mikāyāhū* „któż jest jak Jahwe?”, prorok z IX w. p.n.e., z północnego królestwa Izraela; jego dzieje opisuje 1 Księga Królów (22:1-28) oraz 2 Księga Kronik (18:1-27)¹. (pt)

MICHEASZ, z liczby dwunastu mniejszych proroków, Morastites od miejsca urodzenia nazwany, żył za czasów Joathana, Achaza i Ezechiasza, królów Judy. Cel prorocत्व jego był nawra-

---

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 421; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 895; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 542.

canie do pokuty ludu bożego, zburzenie przy tym Jerozolimy i Samarii przepowiedział. [II.163]

Łac. *Michaeas*, z hebr. *Miḳā* skrócona forma hebr. *Miḳāyāhū* „któż jest jak Jahwe?”, prorok z VIII-VII w. p.n.e., z Judy, z czasów panowania Jotama, Achaza i Ezechiasza; przypisuje mu się prorocтва zawarte w Księdze Micheasza, szóstej księdze proroków mniejszych; wymieniany jest w Księdze Jeremiasza (26:18)¹. (pt)

MINAREL², nazwisko wież, które przy meczetach tureckich stawiane są, z gankiem na wierzchu, z którego woźny albo zakrystian zwołuje ludzi na nabożeństwo, obracając się na cztery części świata. Zwoływacze ci nazywają się *muczni*³, formuła zaś wołania kończy się zwykła tymi słowami: *przychodźcie ludzie do miejsca cnoty, i spokojności, przychodźcie do twierdzy zbawienia*. [II.168]

Nawoływanie do modlitwy przez muezzina to azan (ar. *adān*). Kończy się ono słowami: „Przychodźcie na modlitwę, przychodźcie ku zbawieniu. Allah jest wielki. Nie ma Boga prócz Allaha”. (jk)

MINGRELIA, prowincja Azji, niegdyś zwana Colchos. Dzieli się teraz ten kraj na trzy udzielne księstwa hołdownicze Porty Otomańskiej. Religia grecka, ale zabobonnością i guślarstwem napełniona. [II.169]

Megrelia, dawna grecka Kolchida – kraina w zach. Gruzji. Wyznanie tam dominujące to prawosławie w rycie gruzińskim. Od XVI do XVIII w. ziemie te, zachowując częściową niezależność, znajdowały się pod władzą osmańską⁴. (jk)

MIQUINEZ albo **MEQUINEZ**, miasto znaczne w królestwie Fez, należy do cesarza marokańskiego. [II.171]

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 421; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 893; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 542.

² Minaret.

³ Zniekształcone *muezzin* (z ar. *muʿadḍin*).

⁴ *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Megrelia”.

Z hiszp. *Mequinez*, od arab. *Miknās*, ostatecznie od nazwy plemienia berberskiego *Miknāsa*¹. (pt)

MIRAMOLINI albo **MIRAMAMOLINI**, co znaczy wódz wiernych, nazwisko, którego używali powszechnie królowie Maurów w Afryce i Hiszpanii. [II.171]

Z wł. *miramolino*, to zaś z arab. *ʿamīr al-muʿminīn* „przywódca wierzących”, tytuł kalifa². (pt)

MISAEL, towarzysz Daniela na dworze Nabuchodonozora króla asyryjskiego, nazwany był Misach. Nie chcąc adorować posągu tego monarchy, w ognisty piec wrzuconym był wraz z dwoma towarzyszami Sydrach i Abdenago, ale za sprawą Anioła bożego wybawiony. [II.171]

Łac. *Misahel*, z hebr. *Miṣāʿēl* „któż jest taki jak Bóg?”, jeden z towarzyszy Daniela na dworze króla babilońskiego (Księga Daniela 1-3)³. (pt)

MISNA, zebranie praw, obrządków i zwyczajów żydowskich w jedną księgę po rozproszeniu onychże. Dzieli się na części 6, w pierwszych zamykają się przepisy względem produkcji ziemi, w drugiej reguły obchodzenia świąt, w trzeciej o niewiastach i małżeństwie, w czwartej o handlu, bałwochwalstwie i obrządkach narodów, w piątej o ofiarach, szósta traktuje o różnych sposobach oczyszczenia. Księga ta jest zbiorem dawnych tradycji, które po rozproszeniu powtórnym Żydów za Adriana cesarza

¹ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 10, s. 560; *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 7, s. 35-39.

² R. di Stefano, *I pirati saraceni all'assalto di Genova*, [w:] „Il Giornale Genova”, 18 Aprile 2008, s. 52: *L'ordine di attaccare Genova venne dall'emiro Obeid, detto anche Miramolino, il quale inviò 130 galere al comando dell'ammiraglio Safian Ben-Kasim* („Rozkaz do ataku na Genuę wydany został przez emira Ubajda, zwanego również Miramolino, który wysłał 130 galer pod dowództwem Safjana Bin Kasima” [tłum. PT]); H. Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic (Arabic – English)*, ed. by J. Milton Cowan, Urbana, IL 1994, s. 34.

³ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, *op. cit.*, s. 1343; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 905; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 544.

zebrał i ułożył rabin Judasz syn Symeona nazwany Hakkadoth¹ albo święty. Komentarze rabinów na te księgi nazywają się Talmud, te są dwójaki i stąd różnica Talmudu jerozolimskiego i babilońskiego. [II.171]

Hebr. *mišnâ* „powtórzenie; nauka przez powtarzaną recytację; tradycyjne prawo; zbiór praw ustnych”; najwcześniejszy i najbardziej wpływowo spisany zbiór rabinicznej tradycji ustnej, zredagowany przez rabiego Jehudę ha-Nasiego ok. 200 r. n.e.² (pt)

MITHRA, nazwisko od dawnych Persów dane słońcu, którego za Boga czcili. Uroczystości bożyszczka tego przeszły na koniec do Rzymu, który jak mówi Leon święty: *Cum paene omnibus dominaretur gentibus, omnium gentium serviebat erroribus*³. Uroczystości na honor tego bożyszczka z wielką wspaniałością obchodzone bywały. Przystępujący do tajemnic Mitry, długo się gotować musieli i w wielkim umartwieniu i surowości przepędzać czas tego mniemanego nowicjatu, który że był cesarzowi Kommodowi przyczyną do nowego okrucieństwa rodzaju, twierdzi Lamprydus: *Sacra Mithriaca homicidiô verô polluit, cum illic aliquid ad speciem timoris, vel dici, vel fingi soleat*⁴. [II.172]

¹ Hebr. *haq-qādôš* „święty” (L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 137-138).

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 906; *A Dictionary of the Targumim, op. cit.*, s. 857.

³ „Ponieważ panował nad wszystkimi narodami, przyczynił się więc do zwiększenia grzechów wszystkich narodów”. Za przekład dziękuję prof. Tomaszowi Polańskiemu (ak).

⁴ „Nawet misteria mitraickie zbezczescił zabójstwem, ponieważ było jego zwyczajem wprowadzać do misteriów jakieś budzące lęk słowa lub sytuacje”. Za przekład dziękuję prof. Tomaszowi Polańskiemu (ak). Cesarz Kommodus (180-192), biorąc udział w obrzędzie inicjacyjnym, zamiast symbolicznie uśmiercić adepta, zabił go naprawdę. (Por. Lamprydus, *Commodus* 9, [w:] F. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux Mystères de Mithra*, t. 2, Paris 1896, s. 21; M. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych*, t. 2, tłum. S. Tokarski, Warszawa 1994, s. 213).

Aw./stpers. *Mithra*, sanskr. *Mitra* – jeden z wielkich bogów indoirañskich, o charakterze solarnym, patron umów społecznych i paktów; czczony w achemenidzkim Iranie (kult zaświadczony w inskrypcjach klinowych Artakserksesa II)¹; w Aweście poświęcony mu został jaszt X, który sławi go jako bóstwo wielofunkcyjne: solarne (rydwanem przemierza codziennie nieboskłon od wschodu do zachodu), społeczne (patron umów i przymierzy, tropiciel kłamstw, fałszu i krzywoprzysięstwa); wojenne (pogromca demonów, wrogów prawdy, obrońca uciśnionych); eschatologiczne (sędzia umarłych, współdecydujący o karze i nagrodzie po śmierci), bóstwo natury („pan szerokich pastwisk”, obrońca bydła, dawca urodzaju)². Święto Mithry (*Mehrgān/Mithrakāna*) obchodzone było pierwszego dnia jesieni jako święto plonów. W Iranie achemenidzkim obchodom królewskim towarzyszyła hekatomba zwierzęca, w późniejszym okresie zastąpiona rytualnym tłoczeniem wina. W Rzymie kult Mithry/Mitry rozpowszechnił się w I w. p.n.e., przybrałszy formę misterii, jako hellenistyczny synkretyzm z Azji Mniejszej. Popularny był szczególnie wśród żołnierzy rzymskich i jego ślady (miejsca kultu, rzeźby) poświadczane są w Europie wszędzie tam, gdzie stacjonowały rzymskie legiony. Mitraizm nie pozostawił tekstów pisanych, znany jest z pism przeciwników (chrześcijan, dla których stanowił konkurencję) oraz z rozbudowanej ikonografii, zachowanej w mitreach. Wiadomo, że podstawą wierzeń był mit o cudownych narodzinach Mitry z kamienia, jego heroicznym czynach, z których najważniejszym było pokonanie kosmicznego byka i złożenie go w ofierze; przymierze ze Słońcem i apoteoza. Ikonografia mitraistyczna obfituje w symbolikę kalendarzową i kosmologiczną. Wspólnota wyznawców Mitry miała charakter hierarchiczny, adepci zdobywali kolejne stopnie wtajemniczenia, przechodząc trudne i niebezpieczne próby inicjacyjne³. (ak)

MOAB, syn Lota, po zburzeniu Sodomy z własnej jego córki spółdzony, był ojcem Moabitów narodu, którzy sprzeciwili się wejściu Izraelitów do ziemi obiecanej. Dawid ten naród zwyciężył i do hołdownictwa przywiódł; gdy się zaś byli zbuntowali za

¹ Por. R. G. Kent, *op. cit.*, s. 154-156.

² I. Gershevitch, *The Avestan Hymn to Mithra*, with an introd., transl. and comm. by..., Cambridge 1959.

³ F. Cumont, *Les mystères de Mithra*, Bruxelles 1938.

czasów Jozafata króla Judy, od tegoż monarchy zwyciężeni i powtórnie przymuszeni do dania haraczu. [II.176]

Hebr. *Mô³āb*, małe królestwo w Transjordanii, graniczące na pñ. z Ammonitami, a na pñd. z Edomitami, zazwyczaj we wrogich stosunkach z Izraelitami; wielokrotnie wzmiankowane w Biblii od Księgi Rodzaju po Proroków¹. (pt)

MOADHAM, sułtan Egiptu, Ludwika świętego króla francuskiego u Damiaty² pojmał, gdy zaś bez dołożenia się mameluków gwardii swojej, o wykupno tego świętego monarchy traktować począł, od nich zabity roku 1250. [II.176]

Król Ludwik (późniejszy święty) wzięty został do niewoli pod miejscowością Mansura (ar. *Al-Manşūra*), kilkadziesiąt kilometrów na południe od Damietty, przez wojska ostatniego sułtana ajjubidzkiego Turan Szaha (ar. *Tūrān Šāh*) o przydomku *al-malik al-mu⁴ażzam* (wielki król)³. Ugoda dot. okupu za zwolnienie króla zawarta została z sułtanem, który wkrótce potem, 2 maja 1250 r., został zabity przez dowódcę mameluków, Bajbarsa. Mamelucy przystali jednak na warunki zawartej umowy i, przyjmując okup, uwolnili króla⁴. (ps)

MOAWIA, kalif Syrii, czwarty następca Mahometa, roku 654. Konstantyna II cesarza wschodniego na morzu zwyciężył. W roku następującym wyspę Rhod zawojował. Roku 671 Konstantynopol obległ i przez lat siedem ustawicznie do niego szturmy przysuszczał, ze wstydem jednak tej imprezy odstąpić musiał, haracz cesarzowi dawać obowiązawszy się. Za jego staraniem w Damaszku Alkoran ułożony tak, jak jest teraz; umarł roku 680, wieku 77, panowania 24. [II.176]

Mu³awija (ar. *Mu³āwiya Ibn Abī Sufyān*) był piątym w kolejności kalifem. Tron objął w 661 r., rozpoczynając okres panowania dynastii omajjadzkiej. Jeszcze jako gubernator w Syrii prowadził najaz-

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 909-911; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 521-522.

² Damietta (ar. *Dimyāt*).

³ Stąd MOADHAM w haśle wyżej.

⁴ S. Runciman, *Dzieje wypraw krzyżowych*, t. 3, Warszawa 1988, s. 250-254.

dy morskie przeciwko Bizancjum. W 654 r. splądrowana została wyspa Rodos, a rok później flota Mu'āwiyi rozbiła armadę cesarza Konstansa II w tzw. Bitwie Masztów nieopodal wybrzeży Licji¹. W 674 r. armia Mu'āwiyi przystąpiła do trwającego cztery lata i zakończonego niekorzystnym dla muzułmanów układem pokojowym czteroletniego oblężenia stolicy Cesarstwa Bizantyńskiego, Konstantynopola.

Mu'āwiya nie miał udziału w edycji Koranu. Według przekazów arabskich pierwszą próbę kompilacji tekstów koranicznych podjął kalif Abū Bakr, natomiast ostateczna redakcja Księgi przeprowadzona miała być z polecenia trzeciego kalifa 'Utmāna Ibn 'Affāna. (ps)

MOCHA albo **MOKKA**, miasto w Arabii mające port doświadczony na Morzu Czerwonym, powiat i okolice Mokki sławne są najwyborniejszą kawą. [II.176]

Ar. *Al-Muḥā* – miasto portowe w dzisiejszym Jemenie na wybrzeżu Morza Czerwonego. Od XV w. Mokka stała się głównym centrum handlu kawą. (ps)

MOGOL, państwo wielkie w Azji pod władzą jedynowładcy Mogola wielkiego; graniczy od północy z Tartarią Wielką, od wschodu z królestwem Arakan, od południa z Malabarem, od zachodu z Persją i krajem Kandahar należącym do Aguanów².

Tamerlan najpierwszym był państwa tego fundatorem, nie ze wszystkim jednak podbił te kraje, które teraz Mogol posiada, dopiero prawnuk jego Babar do tego stanu, w którym jest, tę monarchię przyprowadził około roku 1540, żyć zaś przestał roku 1552 ery chrześcijańskiej.

Aureng-Zeb-Akry po sześćdziesięcioletnim panowaniu, umarł roku 1707, przyłączył do państw swoich prawem miecza królestwa: Wizapur, Golkondę i kraj Karnaty. Thamas Kuli-Kan król Persji, w roku 1739 zebrawszy znaczne wojsko, kraj ten zawojował; wojska Mogola zniósł, stolicę Delli posiadł, samego monarchę Mahometa w niewolę wziął i złupiwszy kraj i stolicę z niezmiernych bogactw, do Persji powrócił, cień tylko powagi

¹ Dziś południowo-zachodnia Turcja.

² Afganów; zob. też hasło AGUANI.

Mogolowi zostawiwszy. Gdy zaś wkrótce w Persji zginął, kraj ten jarzmo narodu perskiego z siebie zrzucił i dotąd według dawnego zwyczaju pod jedynowładztwem monarchy swojego zostaje.

Państwo wielkiego Mogola na 23 prowincje podzielone jest, które są: Deli, Agra, Lahor, Guzarata, Mallua, Patana, Barar, Brampur, Baglana, Ragemał, Multan, Kabul, Tała, Azmir, Bakar, Ugen, Uresza, Kaszemir, Dekan, Nande, Bengala, Wizapur, Golkonda. Wszystkie te prowincje mają swoich rządców albo wielokrółów, którzy pod imieniem i władzą Mogola rządzą i dań jemu dają.

Etmadulet jest najpierwszym ministrem Mogola, jak wezry u Turków. Inne godności w kraju i prerogatywy tym są użyzione, którym bardziej intrygi dworskie niż zasługi sprzyjają. Osoby dystyngowane zaszczycone są prerogatywą: nababów, omrów, raiów, o których patrz pod osobnymi artykułami.

Pod najpierwszym ministrem jest dwóch sekretarzów stanu, z tych jeden odbiera intraty państwa, a drugi z nich wydatki czyni. Intraty te więcej jako na tysiąc sześćset milionów złotych polskich wynoszą.

Kraj Mogola nader jest żyzny w kruszce i drogie kamienie obfitujący. Religia po części mahometańska, po części bałwochwalska. [II.180]

Państwo mogolskie założył w 1526 r. Babar, władca środkowoazjatycki wywodzący się z dynastii Timurydów, po pokonaniu ostatniego z sułtanów delhijskich Ibrahima Lodiego w bitwie pod Panipatem. Natomiast wspomniany przez Krasickiego Timur (Tamerlan) rzeczywiście najechał i splądrował tereny Indii Północnych (w tym Delhi) w 1398 r., jednak jego najazd był krótkotrwały i miał charakter wyłącznie łupieżczy. Babar zmarł w roku 1530 (Krasicki podaje błędną datę), jego syn Humajun (pan. 1530-1540 i 1555-1556) umocnił władzę Mogolów w Indiach, jednak około 15 lat spędził na wygnaniu, pokonany przez siły afgańskie, i odzyskał władzę nad Hindustanem zaledwie na rok przed swą nieoczekiwaną śmiercią. Do największego rozkwitu i potęgi terytorialnej doprowadził sułtanat mogolski syn Humajuna, cesarz Akbar (pan. 1556-1605), uważany za najwybitniejszego władcę tej dynastii. Wymie-

niony przez Krasickiego prawnuk Akbara cesarz Aurangzeb (ostatni z „wielkich” Mogolów) panował przez 49 lat (1658-1707), prowadząc przez większość tego czasu wojny anektacyjne z sąsiednimi księstwami. Po jego śmierci państwo mogolskie poczęło z wolna chylić się ku upadkowi. Przyczyniły się do tego m.in. najazdy Marathów i nasilające się rewolty wewnętrzne, a także tragiczny w skutkach najazd Persów pod dowództwem Nadira Szacha (znanego też jako Tahmasp Quli Khan) w 1739 r., który w bitwie pod Karnalem pokonał i uwięził trzynastego władcę dynastii mogolskiej Muhammada Szaha (pan. 1719-1748), a następnie złupił stolicę państwa (Delhi). Ostateczny kres państwa mogolskiego nastąpił w roku 1859, gdy ostatni władca dynastii mogolskiej został zdetro nizowany i zesłany do Birmy przez Brytyjczyków, którzy wymordowali też jego wszystkich potencjalnych następców.

Państwo mogolskie było od czasów Akbara podzielone na prowincje zwane suba (pers. *šūbah*). Początkowo było ich 12 (w nawiasie możliwe do identyfikacji warianty nazw występujące u Krasickiego¹): Delhi (Deli), Agra (Agra), Lahaur (Lahor), Gudżarat (Guzarata), Malwa (Mallua), Bengal (Bengala), Kabul (Kabul), Multan (Multan), Adźmer (Azmir), Bihar (Patana²), Awadh (? Brampur³), Telangana (Nande⁴) oraz Illahabad. Po reformie administracyjnej w 1595 r. dodano kolejnych 11 sub: Berar (Barar), Khandeś (Baglana⁵), Orisa (Uresza), Kaśmir (Kaszemir), Bijapur

---

¹ Zarówno informacje o państwie mogolskim, jak i nazwy własne podane przez Krasickiego pokrywają się z treścią hasła MOGOL w *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 10. s. 612-614, a także z informacjami zawartymi w książce francuskiego jezuita, historyka i tłumacza François Catrou (1659-1737), zatytułowanej *Histoire générale de l'empire du Mogul* („Historia powszechna imperium mogolskiego”), opublikowanej w 1715 r. i napisanej na podstawie wspomnień włoskiego podróżnika i pisarza Niccolao Manucciego (1639-1717).

² Miasto Patna było stolicą prowincji Bihar, obecnie jest stolicą stanu o tej nazwie.

³ Właśc. Rampur, jeden z najważniejszych dystryktów dawnej prowincji Awadh.

⁴ Właśc. Nanded, miasto w dzisiejszej Maharasztrze, stolica dystryktu o tej samej nazwie oraz mogolskiej prowincji Telangana (do 1636 r.).

⁵ W rzeczywistości radżpuckie księstwo Baglana nie było osobną prowincją, ale stanowiło dystrykt w obrębie prowincji Khandeś.

(Wizapur), Golkonda (Golkonda), Thatta (Tata), Bidar (? Dekan¹), Ahmadnagar i Kandahar). Pozostałe 3 nazwy wymienione przez Krasickiego nie są nazwami prowincji (sub), tylko miast lub dystryktów/księstw. Bakar to niewielkie księstwo ze stolicą w Bikanercze; Ragemal to słynące z produkcji wysokiej klasy muślinu miasto Rajmahal, które w latach 1595-1610 oraz 1639-59 pełniło funkcję stolicy prowincji Bengal; Ugen, czyli Udźdżajn, to nazwa starożytnego miasta i dystryktu położonego w centralnych Indiach (w prowincji Malwa).

Etmadulet to rozpowszechniona w czasach Krasickiego, zniekształcona forma perskiego tytułu honorowego *i^ctimād ud-daulah* (dosł. „filar państwa”), nadawanego niektórym zaufanym ministrom. Nabob (właśc. nawab) to nazwa godności, jaką sułtan mogolski nadawał muzułmańskim władcom księstw, pozostających pod częściową lub całkowitą jurysdykcją państwa mogolskiego. Por. też hasła RAIA oraz OMRACH. (akf)

MOGOŁOW CHRONOLOGIA

Tomerlan albo Tymur-Bek fundator państwa około roku 1420.

Babar prawnuk Tamerlana.

Amaium syn Babara.

Akebar umarł roku 1605.

Gehan-gieir – um. 1627.

Po śmierci jego było zamieszanie przez długi czas między pozostałymi wnukami, tych wszystkich na ostatek i ojca własnego zgładził ze świata.

Aureng-Zeb, który umarł 1707².

Mahomet Szach, panował za czasów Kulikana, od niego zwyciężony 1739. [II.181]

Timur, Tamerlan, Timur lenk – władca środkowoazjatycki, jeden z największych wodzów w historii. Do 1380 r. podporządkował sobie większość dawnych terytoriów czagatajskich: w 1381 r. zajął

¹ Nazwą Dekan określa się w rzeczywistości wyżynę w środkowej i południowej części Półwyspu Indyjskiego, na której położone było m.in. księstwo (sułtanat) Bidar.

² Z nieznanymi przyczynami Krasicki pomija piątego władcę dynastii Wielkich Mogołów, cesarza Szahdżahana (Szahb ad-Din Muhammad, 1592-1666), który był synem Dżahangira i ojcem Aurangzeba.

Herat, w 1387 r. zdobył niemal całą Wyżynę Irańską, w 1398 r. najechał na Indie, w 1402 r. pokonał Osmanów w bitwie pod Angorą (Ankarą), w 1405 r. wyruszył na Chiny, lecz wkrótce potem zmarł¹.

Babar, Zahir ad-Din Muhammad (1483-1530). Założyciel indyjskiej dynastii Wielkich Mogołów, potomek Timura (po mieczu) i Czyngis-chana (po kądzieli)².

Amajum – właśc. Humajun Nasir ad-Din (1508-1556), drugi władca dynastii Wielkich Mogołów. Panował w latach 1530-1540 oraz 1555-1556. Piętnaście lat spędził na wygnaniu (m.in. w Persji), pokonany przez afgańskiego przywódcę Szer Szacha, który przejął wówczas władzę nad państwem mogolskim³.

Akebar – właśc. Akbar, Dżalal ad-Din Muhammad (ur. 1542). Syn Humajuna, władca dynastii Wielkich Mogołów od 1556 r. Złamał opór władców poszczególnych państw i zjednoczył niemal całe Indie (oprócz płd. Dekanu), tworząc państwo autokratyczne⁴.

Gehan-gieir – właśc. Dżahangir, Nur ad-Din Salim (ur. 1569). Najstarszy syn Akbara, czwarty władca dynastii Wielkich Mogołów. Panował w latach 1605-1627⁵.

Aurangzeb Alamgir (ur. 1618), wnuk Dżahangira, ostatni wielki władca z dynastii mogolskiej. Panował w latach 1657-1707. Po jego śmierci Mogołowie stopniowo zaczęli tracić na znaczeniu⁶.

Muhammad Szach, władca dynastii mogolskiej w latach 1719-1748. Za jego panowania w 1739 r. państwo mogolskie najechali i splądrowali Persowie pod wodzą Nadira Szaha, znanego także jako Tahmasp-Quli Khan⁷. (esg)

MOJŻESZ albo **MAJMONIDES**, jeden z najslawniejszych i nauczeńszych żydowskich rabinów, po zburzeniu Jerozolimy żył około dwunastego wieku w Hiszpanii. Pisał komentarze na

---

¹ Por. J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 22, 49-51; J. Kieniewicz, *op. cit.*, s. 234-236, 239, 244; J. Danecki, *op. cit.*, s. 192-193.

² Por. J. Kieniewicz, *op. cit.*, s. 290-292.

³ *Ibidem*, s. 240, 246-247, 250.

⁴ *Ibidem*, s. 233, 243, 247-250, 278, 284, 292-300.

⁵ *Ibidem*, s. 299-303.

⁶ *Ibidem*, s. 303-310.

⁷ *Ibidem*, s. 384-390.

księgę Misna i krótkie zebranie praw, zwyczajów i obrządków narodu swojego. [II.206]

Mosze ben Majmon, znany jako Majmonides (1135-1204), żydowski teolog i filozof; jego dzieła obejmują rozprawy talmudyczne, pisma filozoficzne i prace z zakresu medycyny¹. (pt)

MOJŻESZ, prorok i prawodawca ludu izraelskiego z pokolenia Lewi, był synem Amrama i Jochabedy. Księgi od niego pisane obszernie powołanie jego, cuda, wyprowadzenie i rząd ludu bożego opisują. Na koniec dla niedowiarstwa tym od Boga ukarany, że do ziemi obiecanej nie doszedł; widok mu jej z tym wszystkim pozwolony z góry Nebo; umarł roku od stworzenia świata 2584, przed narodzeniem Chrystusowym 1451, wieku 120. Rządził ludem izraelskim lat 40. Zostawił potomstwo z Sefory, córki Jetro kapłana Madińskiego. [II.206]

Łac. *Moses*, z hebr. *Mōše*, z egip. *mś(w)* „dziecko”; wg chronologii biblijnej urodził się ok. 1520 r. p.n.e. (Księga Wyjścia 7:7; 1 Księga Królów 6:1); opisywane w Księdze Wyjścia wydarzenia wskazują raczej, zdaniem naukowców, na XIII w. p.n.e. jako okres jego działalności². (pt)

MOLUKI, wyspy azjatyckie na Morzu Indyjskim, rozdzielone są na większe i mniejsze. Z większych najobszerniejsze Celebes, Gilolo, Papu, Cegran &c. Z mniejszych Ternata, Tidor, Machian, Motir &c. Wyspy te, których bardzo jest wiele, najprzód odkryte były przez Portugalczyków roku 1511, pod wodzem francuskim Serano, Hiszpanie także trzymali je niejaki czas, na koniec od roku 1669 Holendrzy je odebrali i dotąd w ich dzierżeniu zostają. [II.183]

Moluki, znane też jako Wyspy Korzenne, stanowią część Archipelagu Malajskiego i od roku 1949 wchodzi w skład Indonezji. Krasicki błędnie zalicza do Moluków wyspę Celebes, należącą do Wielkich Wysp Sundajskich oraz wyspę Papu – najprawdopodob-

¹ *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Majmonides”.

² A. Jougan, *op. cit.*, s. 433; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 919-922; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 604-605.

niej mając na myśli dzisiejszą Papuę-Nową Gwineę (w XVI w. nazywaną Papua przez Portugalczyków). Gilolo to inna nazwa największej wyspy Moluków, Halmahery, Cegran zaś to nieco zniekształcona nazwa Ceram, stanowiąca dawniejszą formę obecnej nazwy wyspy Seram. Nazwa Ternata odnosi się do wyspy Ternate, Machian to inna forma nazwy wyspy Makian zaś Motir to rzadziej używana forma nazwy wyspy Moti. „Wódz francuski Serano” to w rzeczywistości portugalski odkrywca i kuzyn F. Magellana, Francisco Serrão (zm. w 1521 r.), który jako pierwszy Europejczyk dotarł do Moluków (wyspa Ambon) w roku 1513 (nie, jak podaje Krasicki, w 1511, kiedy to Portugalczycy zdobyli Malakkę – ważny port na Półwyspie Malajskim). Hiszpanie w 1603 r. założyli fort na wyspie Tidore, popierając miejscowego władcę i rywalizując w handlu korzennym z Portugalczycami i Holendrami, jednak ich wpływy szybko malały i w 1663 r. zostali zmuszeni do wycofania swoich sił i osadników na Filipiny. Kontrolę nad Molukami przejęła Holenderska Kompania Wschodnioindyjska, a po jej likwidacji w 1799 r. wyspy weszły w skład Holenderskich Indii Wschodnich, pozostających pod bezpośrednią kontrolą Królestwa Holandii aż do uzyskania niepodległości przez Indonezję w 1949 r. (akf)

MOMIA albo **MUMIA**, ciała zmarłych, sposobem namaszczenia w Egipcie dotąd konserwujące się. Pismo Święte czyni wzmiankę o namaszczeniu i balsamowaniu ciał umarłych w Egipcie, gdy wspomina śmierć Jakuba patriarchy, którego syn Józef sposobem i obrządkiem Egipcjan, po śmierci namaszczać kazał. [II.183]

Łac. *mumia*, z arab. *mūmīyā*² „mumia (jako lekarstwo i jako spreparowane na wzór egipski zwłoki)”¹. (pt)

MONOEMUGI albo **MIMEAMAJA**², królestwo Afryki, graniczące z Abisynią. Źródła rzeki Nilu w tym kraju według powieści niektórych autorów znajdować się mają³. [II.198]

¹ P. W. Turek, *op. cit.*, s. 318.

² Zapewne błąd drukarski – powinno być raczej *Nimeamaye* ewentualnie *Nimeamaje* w zapisie spolszczonym. Królestwo to nazywane było też *Munni Emugi* (zob. np. *The Modern Part of an Universal History from the Earliest Account of Time*, London 1760, t. 15, s. 478).

³ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 10, s. 667.

Na dawnych mapach sytuowane w pld.-wsch. części Afryki, w przybliżeniu pomiędzy dzisiejszym miastem Malindi w Kenii a prowincją Sofala w Mozambiku, od zachodu zaś graniczące z Kongiem¹. (ps)

MONOMOTAPA, kraj niezmiernej obszerności w Afryce, ma własnego monarchę, który z wielką wspaniałością żyje w stołecznym mieście Banamatapa albo Madrogan. Według Kluwera² granice państwa tego rozciągają się od Oceanu Etiopskiego³, aż do Czerwonego Morza. Religia w tym państwie bałwochwalska. [II.199]

Królestwo Monomotapa rozciągało się między rzekami Limpopo i Zambezi na terytorium dzisiejszego Zimbabwe i Mozambiku. (ps)

MORANITOWIE, naśladowcy życia i uczniowie Mohaydyna wnuka Alego⁴. Żyją w wielkiej wstrzeźliwości i niektórzy z nich w miejscach odludnych mieszkania sobie obierają. W wielu rzeczach sprzeciwiają się Alkoranowi i przez to za heretyków poczytani są w religii mahometańskiej. [II.201]

Błąd drukarski – powinno być „morabitowie” z fr. *morabite*. Treść tego hasła powieliła w skrócie informacje zawarte w encyklopedii francuskiej⁵. Chodzi o marabutów (ar. *murābiṭūn*). Terminem tym określano pierwotnie wojowników prowadzących dżihad na rubieżach islamskiego imperium i oddających się jednocześnie praktykom ascetycznym, później zaś oznaczał on także świątobliwych mężów muzułmańskich bractw sufickich szerzących się w płn. Afryce. Poglądy i praktyki sufickie spotykały się często z ostrą krytyką ze strony islamu ortodoksyjnego, jako niezgodne z Koranem i tradycją Proroka. (ps)

¹ Zob. *Africa secundum...*, *op. cit.*

² Prawdopodobnie chodzi tu o Cluveriusa Filipa (1580-1622), geografa gdańskiego, profesora uniwersytetu w Lejdzie (zob. *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Cluverius”).

³ Ocean Atlantycki (por. hasło ETIOPIA).

⁴ Zapewne chodzi o słynnego filozofa i mistyka muzułmańskiego Ibn Arabiego (1165-1240) o przydomku Muḥyi ad-Dīn (dosł. „ożywiciel religii”).

⁵ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 10, s. 699.

MOREA Peloponesus, kraj Cieśniną albo Isthmem Korynckim z ziemią złączony, ze wszystkich innych stron obłany morzem. Niegdyś Peloponesus był siedliskiem sławnych narodów Grecji jako to Lacedemony, Argow, &c. Teraz na cztery prowincje dzieli się, zwane: 1. Sakana albo mała Romania, 2. Takonia, 3. Clarenza, 4. Belvedere. Należy do cesarza tureckiego od czasów Mahometa II, który ją mocą zdobył, wygładziwszy po większej części dawnych obywateli, dotychczas jednak Grekami napełniona jest. Roku 1687 Wenecjanie odbili ten kraj spod jarzma tureckiego i przez traktat karłowiecki utwierdzili w niej panowanie swoje; znowu jednak roku 1715 pod moc turecką dostała się Morea. [II.202]

Morea – półwysep Peloponez, kraina historyczna; z kontynentalną Grecją jest połączony Przesmykiem Korynckim. W 1460 r. Peloponez został zajęty przez Turków osmańskich. Przejściowo, w latach 1687-1710, znajdował się we władaniu Wenecjan, by znowu wrócić pod panowanie tureckie. Od 1830 r. wszedł w skład niepodległej Grecji. Krainy historyczne znajdujące się na Peloponezie to Lacedemonia (Lakonia), Achaja, Arkadia, Argolida, Elida, Messenia. Romanią nazywano obszar na płd.-wsch. części półwyspu. Clarenza – Glarentza, Clarentia – to określenie zach. i płn. części półwyspu od nazwy zamku Clarentia, na płd. od miasta Elida – obszar był określanym jako Belvedere w czasach panowania włoskiego. Lakonia (Lacedemonia) to płd.-wsch. część Peloponezu¹. (jk)

MOSLEM, nazwisko w arabskim języku znaczące prawowierne, stąd przez korupcję muzułman i religia muzułmanów. [II.205]

Z ar. *muslim* – poddający się woli Boga. (ps)

MOZAMBIK, królestwo Afryki w krainie Zangebar², naprzeciw wyspy Madagaskar. Monarcha Mozambiku jest religii mahometańskiej. [II.206]

MUFTY, kapłan najwyższy religii mahometańskiej, urząd jego wielką mu u sułtana sprawuje konsyderację, który pospolicie

¹ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Peloponez”.

² Zob. hasło ZANGEBAR.

muftego ojcem zwykł nazywać; żaden zaś w materiach wielkiej wagi ferman¹ albo ukaz cesarski nie wychodzi, póki do niego nie będzie przyłączony tetfa² albo zdanie muftego, iż takowa rezolucja jest na fundamencie ustaw Alkoranu. Urząd muftego jest dożywotni i rzadko kiedy od sułtana złożeni bywają, przez wzgląd na wielki ich w narodzie kredyt. [II.207]

Mufti (ar. *mufīṭ*) nie jest kapłanem lecz prawnikiem muzułmańskim, upoważnionym do wydawania rozstrzygnięć i orzeczeń prawnych zgodnie z islamskim prawem kanonicznym (*aš-šarī'a al-islāmiyya*). (ps)

MUMIA, tak pospolicie nazywają się ciała zmarłych, sposobem osobliwym namaszczenia, dotąd się w Egipcie konserwujące. [II.207]

Zob. hasło MOMIA.

MURZYNI, patrz Mauritania³. Murzynami pospolicie zwykliśmy nazywać ludzi czarnych, z krajów południowych pochodzących, konformacją powierzchowną⁴, nie tylko kolorem różniących się od białych. [II.210]

Z łac. *maurus* „czarny” (l.mn. *mauri*). (ps)

MUSARABI, MOZ-ARABI albo **MISTA-ARABI**, nazwisko dane chrześcijanom żyjącym w Hiszpanii, niegdyś pod panowaniem Maurów albo Arabów. Officium Mosarabicum przypisują niektórzy S. Leandrowi⁵. Kiedy Alfons król Kastylii⁶ odebrał Maurom Tolet⁷, znalazł w powszechnym u chrześcijan tamtejszych używaniu toż officium. Kardynał Xymenez, nie znalazłszy w nim nic zdrożnego, mszały, rytuały, według tegoż obrządku w decyzji swojej drukować kazał. Dotąd w mieście Tolecie sie-

¹ Turecki termin oznaczający dekret sułtański (z pers. *farmān* – nakaz, dekret).

² Zob. komentarz do hasła FETWA.

³ Powinno być Maurytania.

⁴ Czyli wyglądem zewnętrznym.

⁵ Św. Leander z Sewilli (ok. 534-ok.600) – arcybiskup Sewilli.

⁶ Alfons VI Mężny (1040-1109).

⁷ Toledo.

dem kościołów parafialnych, według tych obrządków nabożeństwa swoje odprawują. [II.210]

Mozarabowie – zarabizowani chrześcijańscy mieszkańcy Płw. Iberyjskiego pod panowaniem muzułmanów w okresie VII-XV w. (z ar. *musta^erib* – ktoś, kto przyswoił sobie język i kulturę Arabów, zarabizowany). Określenie „ryt mozarabski” (*Officium Mosarabicum*) pojawiło się dopiero po podboju Hiszpanii przez Arabów. Oznacza ono ryt katolicki, który wykształcił się w Hiszpanii wizygockiej, a któremu ostateczną formę nadać miał podczas synodu w Toledo w 633 r. św. Izydor, biskup Sewilli i brat św. Leandra (nazywany też bywa rytym gockim, tolekańskim lub izydorskim)¹. (ps)

MUZUŁMAN, prawowierny w arabskim języku. Ten tytuł przez dystynkcję nadali sobie mahometanie; religię, w której żyją muzułmańską per excellentiam nazywając. [II.212]

Zob. hasło MOSLEM.

MYSIA, kraina Azji Mniejszej między Frygią, Bithynią i Morzem Egejskim. [II.214]

Myzja – kraina w płn.-zach. Anatolii, granicząca od płn.-wsch. z Bitynią, od płn. oblewana przez Morze Marmara, od płn.-zach. i zach. graniczy z Troadą, od pld. z Eolidą i pld.-wsch. z Frygią. Głównym miastem Myzji był Pergamon². (jk)

¹ *The Catholic Encyclopedia, op. cit.*, t. 10, s. 611-622.

² *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Myzja”.

NABO albo **NEBO**, bożyszcze, któremu assyryjczycy cześć w bałwochwalnicach oddawali, naznaczając mu zaraz drugie miejsce po Belusie. Cyrus, dobywszy Babilon, posągi Belusa i Nabo skruszyć rozkazał. [II.214]

Łac. *Nabo*, hebr. *Nəḇô*, z akad. *Nabû*, jedno z dwu głównych bóstw panteonu babilońskiego; imię bóstwa wzmiankowane już na początku II tys. p.n.e. Kult Nebo zaczął się szerzyć ok. 925 p.n.e. Bóstwo wspomniane jest w Księdze Izajasza (46:1) wraz z Belem, w poetyckiej wizji upadku obu bóstw, stąd komentarz Krasickiego; w rzeczywistości Cyrus zachował kult obu bóstw¹. (pt)

NABOTH, obywatel kraju izraelskiego, miał winnicę przyległą pałacowi Achaba króla, tej gdy zbyć nie chciał dobrowolnie, Jezabel małżonka Achaba, namówiwszy świadków, o bluźnierstwo pozwać go kazała i sądownie stracić! Tym sposobem winnica do rąk Achaba dostała się. Eliasz zaś prorok przepowiedział karę, która za ten występki Achabowi i Jezabelli zgotowana była. Spełnił skutek proroctwo Eliasza, śmiercią fatalną bezbożnych małżonków i wykorzeniem ich plemienia. [II.215]

---

¹ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 1144; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 126; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 952; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 621; J.-J. Glassner, *Mesopotamian Chronicles*, ed. by B. R. Foster, Atlanta 2004, s. 238-239, 261.

Łac. *Naboth*, z hebr. *Nābôṭ* „odrośl”, Jezreelita zamordowany sądownie przez Jezebel i Achaba; jego historię opisuje I Księga Królów (21:1-16)¹. (pt)

NABUCHODONAZOR, król assyryjski, osiadł stolicę państwa swego po śmierci Nabopolassara ojca; naród żydowski zawojuwał, skarby ze świątynicy pańskiej zabrał i lud wraz z Jechoniaszem królem zaprowadził w niewolę, na miejscu jego postanowiwszy królem Sedecjasza, ale gdy i ten przeciw niemu bunt podniósł i haraczu założonego płacić nie chciał, w roku od stworzenia świata 3445, dnia dziesiątego miesiąca, dziewiątego roku panowania Sedecjusza, Nabuchodonozor Jerozolimę obległ i po długim szturmie dobył i do reszty zrujnował przez Nabazardana hetmana wojsk swoich. Wiele innych potem narodów pod moc swoją podbił, czym w pychę podniesiony, posąg swój adorować rozkazał. Wszyscy ślepo rozkaz tyrana pełnili, oprócz trzech pacholąt izraelskich, kazał je więc natychmiast w piec ognisty wrzucić, ale cudownie przez anioła pańskiego wybawieni zostali. Jakim sposobem dumny ten monarcha przez lat siedem ze społeczności ludzkiej wyrzucony, uczuł na sobie mściwą rękę Boską, Pismo Święte obszernie wyraża w księgach prorocत्व Danielowych. Upokorzywszy się na koniec, przywrócony do pierwszego stanu, życie swoje w prawej pokucie i wyznaniu prawdziwego Boga dokonał; umarł roku od stworzenia świata 3472, przed przyjściem Chrystusa pana 563, panował lat 43, miał następcę syna, którego Pismo Święte nazywa Ewilmerodach. [II.215]

Łac. *Nabuchodonosor*, hebr. *Nəbûkādne²šsar*, *Nəbûkādre²šsar*, z akad. *Nabû-kudurri-ušur* „(Boże) Nabû, strzeż mojego dziedzica!”, król Babilonu (605-562 p.n.e.), w 586 p.n.e. zdobył Jerozolimę, zburzył świątynię Salomona i deportował większość ludności królestwa Judy (niewola babilońska 586-538); wielokrotnie wspomniany w Biblii, zwłaszcza w 2 Księdze Królów (24, 25), Księdze Jeremiasza (*passim*), oraz Księdze Daniela (1-4). Jego synem był

---

¹ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, op. cit., s. 497; *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 939; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 622.

Ewil Merodak, hebr. *°Ĕwīl Mərōdāk*, z akad. *Amēl Marduk* „czci-
ciel Marduka”, panujący w latach 562-560 p.n.e, wspomniany
w 2 Księdze Królów (25:27) oraz w Księdze Jeremiasza (52:31)¹
(pt)

NADIR-SZACH albo **THAMAS-KULIKAN**², król perski, urodził się w Kalocie³ mieście prowincji Khorazan; z młodych lat przez stopnie wojskowe stał sobie drogę do najwyższej godności. Będąc wodzem ekspedycji wojennej przeciw Tatarom⁴, horde ich znaczną zniósł, gdy mu zaś komendę odjęto, wrócił się do kraju ojczystego, gdzie stał się hersztem 500 rozbójników i wiele szkód w kraju czynił. Do wojska króla perskiego Szach-Tamasa przyjęty wraz z towarzyszami swymi roku 1729, najwyższym hetmanem ogłoszony został. Turków wojujących królestwo przymusił do pokoju, buntowników poskromił, za co w nagrodę odniósł nazwisko Tamas-Kuli-Khan. Dowiedziawszy się potem, iż król, uczyniwszy pokój z Turkami, o zgubie jego zamyślał, monarchę z tronu zrzucił i syna jego królem perskim ogłosić kazał, siebie zaś opiekunem małoletniego monarchy zowiącego [się] Szach Abbas. Tyle na koniec nieznacznymi sposobami sprawił, iż lud perski, wyrzekłszy się posłuszeństwa dziedzicznemu monarsze, jego za króla uznał i sukcesorom dziedziczne panowanie nad sobą przyznał. Od tego czasu nazywać się począł Nadir Szach, wyniesienie zaś jego na tron stało się w miesiącu marcu roku 1736. W roku 1738 wyprowadził się przeciw Mogolowi⁵, którego wojska zniósłszy, stolicę państwa jego, Deli, posiadał; Mogola samego pojmał, skarby niezmiernie

¹ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 543; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 126; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 438, 439-440, 953-954; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 22, 621-622.

² Tahmāsp-qoli-chān; por. hasło AGUANIE.

³ Kalāt-e Nāderi – twierdza górská zbudowana przez Nādera, ok. 150 km na pñn. od Maszhadu; miejsce przechowywania jego łupów wojennych; nie urodził się w niej, chociaż w tym samym regionie.

⁴ Chodzi o Uzbeków.

⁵ Wielcy Mogolowie – indyjska gałąź potomków Tamerlana, panująca w Delhi (1526-1857); tu: sułtan Muhammad-szāh (1712-1739).

zabrał i ogłosiwszy się najwyższym monarchą, sobie przysięgę wierności czynić rozkazał, Mogola hołdownikiem swoim czyniąc. Skarby, które z pałacu Mogola wielkiego zabrał, na dwa tysiące czterysta milionów złotych szacowano, oprócz niezmiernej zdobyczy, która się wojsku jego dostała. Roku 1744 Turkom wojnę wypowiedział i po kilkakrotnie wojska ich zwyciężywszy, wiele miast i prowincji do królestwa swojego przyłączył. Na koniec roku 1748, od swoich zdradą zabity, poległ najsławniejszy wieku terażniejszego wojownik. Żył lat 60, panował 10. [II.216]

Nāder-chān Afszār ur. w 1688 r. w okręgu Darre Gaz w pñ. Chorasanie (zob. hasło KHORAZAN) w tureckojęzycznym plemieniu Afszārów, przesiedlonym do Chorasanu przez szacha Abbāsa Safawidę. W młodości trudnił się rozbojem i jako najemnik afgańskich Ghilzajów walczył z najeżdżającymi Chorasan Uzbekami. W 1726 r. przeszedł na służbę próbującego odzyskać tron Tahmāspa II Safawidy (stąd przydomek Tahmāsp-qoli – „sługa Tahmāspa”) i w 1729 r. na czele jego wojsk rozgromił siły okupujących ziemie safawidzkie Ghilzajów (por. hasło AGUANIE). Przywrócił tron Tahmāspowi, lecz zaraz potem odsunął go od władzy na rzecz małoletniego syna, a następnie obydwu zamordował. W 1736 r. Nāder zwołał zgromadzenie plemion (mong. *kurultaj*), na którym dał się obrać szachem. Swoją stolicą uczynił Maszhad w Chorasanie. W czasie dekady swojego panowania (1736-1747) dokonał spektakularnych podbojów: zdobył Kandahar i Kabul (1738), a następnie Delhi, stolicę indyjskich Timurydów (Wielkich Mogolów), rabując ich skarby (m.in. Pawi Tron i diament Kuh-e nur); w 1740 r. najechał Bucharę i Chorezm, a w 1743 r. zaczął wojnę z Turcją osmańską, zdobywając Bagdad; dotarł do Dagestanu, Armenii

i Gruzji; dzięki wybudowanej przez siebie flocie najechał kilkakrotnie (1737-43) i podporządkował sobie Oman. W 1747 r. Nāder-szāh został zamordowany przez własnych żołnierzy; jego efemeryczne imperium rozpadło się, chociaż potomkowie jeszcze przez kilkadziesiąt lat rządzili w Maszhadzie¹. (ak)

---

¹ Por. P. Avery, *op. cit.* Wiadomości Krasickiego pochodzą prawdopodobnie z dzieła *Tārich-e džahāngoszā-je nāderi* autorstwa Mirzy

NAHAJSCY albo **NOHAJSCY** Tatarzy, nim Astrakan od Moskwy podbity został, w tym królestwie mieli swoje siedliska, teraz w dalsze przeniesieni kraje, hołdują Moskwie. [II.217]

Nogajowie – lud pochodzenia kipczackiego, wywodzący się z Ordy Nogajskiej, wywodzącej się z kolei ze Złotej Ordy mongolskiej. Nogajowie zamieszkują tereny na płn. od Kaukazu, po Astrachań na wsch.; od XVI w. podporządkowani Rosji¹. (jk)

NAHUM, jeden z dwunastu mniejszych proroków. O czasie życia i śmierci jego pewności nie masz. Przepowiedział upadek miasta Niniwy i śmierć Salmanasara króla assyryjskiego. [II.217]

Łac. *Nahum*, z hebr. *Nahûm* „Bóg pociesza” lub „pocieszyciel”, prorok z miejscowości w pld. części królestwa Judy, działający najprawdopodobniej w VII w. p.n.e.; wspomniany wyłącznie w Księdze Nahuma (1:1). Wzmiankowane w księdze zburzenie Niniwy nastąpiło w 612 p.n.e.; nota bene księga nie wymienia z imienia żadnego władcy asyryjskiego, a Salmanassar V (akad. *Salmānu-ašarēd* „(bóg) Salmānu jest pierwszy, główny”), zdobywca Samarii, panował w latach 762-722 p.n.e.² (pt)

NAIBES, kapłani bałwochwalcy w wyspach Malediwach, ich starszy nazywa się pandiar i jest pierwszym narodu urzędnikiem. [II.221]

Właśc. naib (z arab. *nā'ib*, dosł. „drugi do sprawowania władzy; zastępca, delegat, asystent; wicekról, namiestnik”); Krasicki podaje nazwę z przyłączonym francuskim sufiksem liczby mnogiej *-es*. Naibowie – zwykle duchowni lub znawcy prawa – stali na czele prowincji, na które podzielone były Malediwy i podejmowali decy-

---

Mehdi-chāna Astarābādiego, przetłumaczonego na francuski przez Sir Williama Jonesa (*Historie de Nader Chah*, Londyn 1770).

¹ *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Nogajska Orda”.

² A. Jougan, *op. cit.*, s. 438; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 943; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 644; *Konkordanz zum hebräischen Alten Testament*, nach dem von P. Kahle in der Biblia Hebraica ed. R. Kittel besorgten Masoretischen Text, unter verantwortlicher Mitwirkung von L. Rost ausgearbeitet und geschrieben von G. Lissowsky, dritte verbesserte Auflage besorgt von H. P. Rüger, Stuttgart 1993, s. 1645; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 138.

zje we wszelkich sprawach dotyczących religii, edukacji i wymiaru sprawiedliwości. Podlegali urzędującemu przy królewskim dworze w Male (stolicy kraju) głównemu sędziemu i zwierzchnikowi religijnemu, noszącemu tytuł „fandijaru” (prawdopodobnie z tamilskiego *paṇṭāram* „żyjący z jałmużny; mnich, zakonnik”¹). (akf)

NAIK, w niektórych krajach Indii tak się nazywają ludzie z cnego urodzenia i ten tytuł szlachectwa jest znakiem i prerogatywą. [II.217]

Właśc. najak (sansk. *nāyaka* „przewodnik, lider; naczelnik; wybitna osobistość”²) – tytuł używany przez różne kasty i społeczności etniczne Indii, oznaczający ogólnie przywódcę pewnej grupy, a także np. głównego bohatera sztuki lub głównego muzyka w zespole; też ranga niższego oficera (odpowiednik kaprała), początkowo w armii brytyjskiej w Indiach, a obecnie w wojsku indyjskim i pakistańskim. (akf)

NAIM, miasto Palestyny, w którym zbawiciel świata wskrzesił syna wdowy w czasie pogrzebu jego, jako pisze Łukasz św. w rozdz. VII. [II.217]

Łac. *Naim*, gr. Ναΐν, z hebr. *nā'īm* „przyjemny, uroczy”, miasteczko w Galilei, na pód.-wsch. od Nazaretu; nie występuje w Starym Testamencie; wspomniane w Ewangelii Łukasza (7:11-17)³. (pt)

NAIR, nazwisko żołnierzy w Malabarze, ci osobne składają pokolenie i najdystyngowańsi są w kraju. Noszą laski, które ich od ludzi innego pokolenia dystyngują. [II.217]

Częściej najar (malaj. *nāyar*) – termin oznaczający grupę kast z warty wojowników, zamieszkujących Malabar (Kerala), tradycyjnie zgrupowanych w duże, wieopokoleniowe rody, skupiające potomków wywodzących się od jednej przodkini. Kobiety najarów często praktykowały poliandrię i hipergamię, wiążąc się z brami-

¹ M. Winslow, *A Comprehensive Tamil and English Dictionary of High and Low Tamil*, Madras 1862, s. 720.

² Por. *Revised and Enlarged Edition of Prin. V. S. Apte's The Practical Sanskrit-English Dictionary*, Poona 1957-1959, s. 889.

³ A. Jougan, *op. cit.*, s. 438; W. Bauer, *op. cit.*, s. 1079; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 944; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 662.

nami nambudiri, mężczyźni również uprawiali wielożeństwo. Odgrywali w dziejach Kerali ważną rolę polityczną i społeczną, do dziś kultuwują niektóre dawne obyczaje i wierzenia. (akf)

NAKIB, urzędnik wysoki wojsk tureckich, któremu chorągiew Mahometa powierzona jest i on tylko sam może ją nosić w czasach, kiedy się w wojsku znajduje; godność ta jednemu z następców Mahometa zawsze powierzana bywa. [II.217]

Nakib (z ar. *naqīb*) – wódz, przywódca. Sztandar Proroka Mahometa był w czasie wojny u boku sułtana, gdy natomiast sułtan nie brał osobiście udziału w wyprawie wojennej – sztandar był przy boku wielkiego wezyra. Noszący w danym momencie sztandar nazywany był określeniem nakib¹. (jk)

NAMAGUAS, naród Afryki między Etiopią² i cyplem Dobrej Nadziei. [II.217]

Namaqua lub *Nama* – najliczniejsza grupa etniczna ludu Khoikhoi, zamieszkująca tereny na północ od Przylądka Dobrej Nadziei. (ps)

NAMBURY, nazwisko powszechne hierarchii duchownej w Malabarze. [II.217]

Właśc. nambudiri (malaj. *nambūtīrī*) – klasa niezwykle konserwatywnych braminów z Malabaru (Kerala), kontynuujących niektóre ortodoksyjne tradycje wedyjskie. (akf)

NANGAZAKI, miasto i port sławny w Japonii na wyspie Ximo. [II.218]

Chodzi o portowe miasto Nagasaki na wyspie Kiusiu, szczególnie dobrze znane Europejczykom, gdyż w okresie ponad 200-letniej izolacji Japonii za czasów siogunatu Tokugawów było jedynym miastem, w którym dozwolony był kontakt Japończyków z cudzoziemcami z Europy. Dzięki działalności hiszpańskich i portugalskich misjonarzy Nagasaki stało się też od XVI w. centrum japońskiego chrześcijaństwa. Obie formy nazw: Nangazaki i Ximo były rozpowszechnione w europejskim piśmiennictwie XVIII i XIX w. (akf)

---

¹ Por. „Nakip”, [w:] Z. C. Bakiçeleboglū, *Türkçe-Almanca Yeni Lugat*, İstanbul 1942, s. 641.

² Zob. komentarz do hasła ETIOPIA.

NANKING, miasto wielkie, niegdyś stołeczne państwa chińskiego, wiele straciło przeniesieniem rezydencji cesarza do Pekinu. Wieża albo Pagoda Nankinu, farfurami¹ po wierzchu obłożona, wielokrotnie od peregrynantów opisana jest. [II.218]

„Wieża albo Pagoda Nankinu” – tzw. Porcelanowa Wieża (Porcelanowa Pagoda) w Nankinie, nieistniejąca już ośmiokątna, dziewięciokondygnacyjna budowla w formie wieży, pełniąca funkcję buddyjskiej pagody. Wzniesiona na początku XV w., została całkowicie zniszczona w 1856 r. podczas powstania tajpingów. Budowla posiadała krużganki z kunsztownymi oknami na każdym piętrze i pokryta była białymi porcelanowymi kaflami, od których wzięła się jej nazwa. (akf)

NASAMONI, według świadectw Pliniusza i Lukana² naród Afryki, gdzie jednak w szczególności mieli siedliska swoje, pewności nie masz. [II.219]

Łac. *Nasamones* – starożytni nomadzi żyjący na terenach pomiędzy Wielką Syrtą a oazą Awdżila (dziś w Libii)³. (ps)

NASSANDZI-BASZA, urzędnik Porty Otomańskiej, którego obowiązek pieczętować ekspedycje publiczne przez pierwszego sekretarza wezyra wielkiego napisane. Przepisuje także te ekspedycje, które ma pieczętować i kopie onych chować powinien. Pieczęć cesarska, na której imię panującego wyryte, zawsze jest przy wezyrze, w niebytności jednak onego, nassandzi-basza przykłada się do listów i fermanów sołtana. Sam albowiem wezyr, gdy jest przytomny, listy cesarskie i ukazy pieczętować

---

¹ Z tur. *fağfur* – dawna nazwa cesarza Chin oraz prowincji chińskiej znanej z produkcji porcelany; poprzez ar. *fağfūr* lub *bağfūr* (szczegółowa etymologia zob. P. W. Turek, *op. cit.*). W dawniej polszczyźnie: wyroby fajansowe, „owe naczynia różne, podlejsze od porcelanowych, przedniejsze od pospolitych polewanych, które nic nie mają przezroczywości i w przelamaniu są dziarniste” (por. S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1, cz. 1, Warszawa 1807, s. 632).

² Marek Anneusz Lukan (39-65).

³ M. A. L u k a n, *De bello civili sive pharsalia, Liber IX*, w. 437-458, [online:] <www.thelatinlibrary.com/lucan/lucan9.shtml> (5 IX 2015).

powinien, i dlatego pieczęć cesarską, zwaną tura, zawždy ma w zanadrzu. [II.219]

Nişancı başı – kanclerz, wysoki urzędnik dworu osmańskiego odpowiedzialny za dozór pieczęci sułtańskich i wielkiego wezyra¹.
Tugra – pieczęć sułtańska; także monogramowy znak panującego władcy. (jk)

NASSIB, tak nazywają Turcy los, przeznaczenie; ślepo się oni w okolicznościach wszystkich nań spuszczaają, dla pewnej perswazji, iż co los przeznaczył, mimo najusilniejszych ludzkich zabiegów, koniecznie stać się musi. [II.219]

Nasip, nasib (z ar. *naşīb*) – los, przeznaczenie. (jk)

NATAL, naród dziki Kafrej² w Afryce, graniczący z Hotentotami. [II.219]

Dziś Kwazulu-Natal – prowincja w płd.-zach. części Republiki Południowej Afryki. W Boże Narodzenie 1497 r. przyplłynął tam Vasco da Gama i z tej okazji ziemie wzdłuż wybrzeża, gdzie przybił jego okręt, nazwał Natal (port. Boże Narodzenie). Za czasów Krasickiego tereny te zajmowane były jeszcze przez plemiona Bantu. (ps)

NATHAN, Ben-Jokiel, Ben-Abraham, rabin w Rzymie około roku 1070, wydał dykcjonarz słów hebrajskich w Talmudzie zawartych. [II.219]

Hebr. *Nāṭān ben Yəḥīʿēl* (ok. 1035-1106), żydowski leksykograf, pochodzący ze znanej rzymskiej rodziny uczonych; autor *Sēṗer hā-ʿārūḳ* słownika do Talmudu i midraszy, powstałego w 1102 r.³ (pt)

NATHAN, prorok za czasów Dawida, po upadku jego z Betsabeą, gniew mu boży i karę za grzech przepowiedział. [II.219]

¹ Por. *Redhouse Büyük Elsözlüğü...*, *op. cit.*, hasło „Nişancı”, s. 565.

² Zob. hasło KAFRERIA.

³ *The Jewish Encyclopedia*, *op. cit.*, t. 4, s. 580; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 130-131, 385, 690, 718, 822.

Łac. *Nathan*, z hebr. *Nāṭān* „(Bóg) dał”, prorok, który potępił Dawida za cudzołóstwo z Batszebą i wysłanie jej męża Uriasza na pewną śmierć na polu bitwy; pod koniec życia Dawida spiskował z Batszebą na rzecz zapewnienia sukcesji jej synowi, Salomonowi; występuje w 2 Księdze Samuela (7:2-14, 12:1-25), 1 Księdze Królów (1:8-45), 1 Księdze Kronik (17:1-15)¹. (pt)

NATHANAEL, uczeń Chrystusa, rodem był z Kany Galilejskiej. Filip apostoł przyprowadził go do zbawiciela, który go zobaczywszy powiedział: oto prawy Izraelita, w którym zdrady nie masz. [II.219]

Łac. *Nathanaël*, gr. *Ναθαναήλ*, z hebr. *Nāṭān²ēl* „Bóg dał”, wzmiankowany w Ewangelii Jana (1:45-49, 21:2) jako uczeń Jezusa i jeden z dwunastu apostołów, nie występuje jednak w ewangelich synoptycznych, stąd próbowano go identyfikować z różnymi apostołami, np. z Bartłomiejem (zwłaszcza że Bartłomiej nie jest wspomniany w tejże ewangelii)². (pt)

NATHINEENCZYCY albo **NETHINEENCZYCY**, słudzy przybytku bożego u Izraelitów, najprzód Gabaonitowie do usług przybytku zażyci byli od Jozuego, potem niektórzy z Chananejczyków, którym życie darowano. [II.219]

Łac. *Nathinnei*, z hebr. *nāṭnīm* „dani jako dar”, niewolnicy świątyni, wzmiankowani w 1 Księdze Kronik (9:2) (15-23), Księdze Ezdrasza (2:70, 7:7) oraz Księdze Nehemiasza (10:28)³. (pt)

NATOLIA albo **ANATOLIA**, dawniej zwana Azja Mniejsza, kraina wielka między Czarnym a Śródziemnym Morzem i archipelagiem. Zawierała niegdyś w sobie w środku Kapadocję, Galację, Likaonię i Pizydię; od Morza Czarnego Bitynię, Paslago-

¹ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 425; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 948; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 690.

² A. Jogan, *op. cit.*, s. 440; W. Bauer, *op. cit.*, s. 1078; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 31; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 690.

³ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 555; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 961; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 687.

nię i królestwo Pontu; od Eufratu Armenię; od Śródziemnego Morza Cylicję, Pamsilię, Karbalię, Izaurię, Licję; od archipelagu Karię, Dorię, Lidję, Jowię, Eolidę, większą i mniejszą Phrygię, większą i mniejszą Myzję i Troadę. Dziś Natolia na cztery się części dzieli: Natolię właściwą, Karamanię, Amazyję i Aladalię. Należy do państw tureckich. [II.220]

Anatolia – kraina historyczna na półwyspie Azji Mniejszej, dziś wchodząca w skład Republiki Tureckiej. Od pñ. oblewana przez Morze Czarne, od pñ.-zach. oddzielona od Europy cieśniną Bosfor, wodami Morza Marmara, cieśniną Dardanele, od zach. oblewana przez Morze Egejskie, od pñd. – Morze Śródziemne. Pomniejsze krainy na obszarze Anatolii to na pñ.-wsch. Pont, na pñ. Paflagonia, na pñ.-zach. Bitynia; w centrum, od wsch. ku zach.: Kapadocja, Galacja, Lyakonia, Frygia, Pizydia, Lydia i Karia, na wybrzeżu Morza Egejskiego, od pñ. ku pñd. Myzja, Troada, Eolia, Jonia, Doria; na pñd.-wsch. ku zach. Cylicja, Pamfilia, Lycja. Nazwa *Karamania* używana była na określenie pñd. części Anatolii. Amazyja – tu prawdopodobnie określenie terenu wokół miasta Amasya, na pñ. Anatolii, w pobliżu wybrzeża Morza Czarnego. Aladalia to prawdopodobnie Adalia – grecka nazwa dzisiejszego miasta Antalya na pñd. Turcji¹. (jk)

NAYS, tak się nazywają w królestwie Siam pryncypalniejsi wojsk oficerowie. [II.221]

Własc. *nai*, dosł. „nadzorca, przełożony” – w dawnym systemie społecznym Tajlandii osoba odpowiedzialna za mobilizację na wypadek wojny podległych mu wolnych członków społeczności. Status poszczególnych *nai*ów zależał od ilości osób, które posiadali pod swoją komendą (tysiąc, pięć tysięcy itd.) – podobnie jak w wojsku mogolskim w Indiach. Krasicki podaje zangielszczoną, mnogą formę nazwy. (akf)

NAZAREITY, kacerze, o których Epifaniusz² święty twierdzi, iż w obrządkach i nauce stosowali się zupełnie do przepisów

¹ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Anatolia”.

² Epiphanius z Salaminy (ok. 315-403), chrześcijański pisarz gr.; znał pięć języków: łac., gr., hebr., syr., kopt. W swoich pismach zwalczał herezje, stąd jego dzieła stanowią bardzo ważne źródło od poznania kultu-

Starego Testamentu. Tym się tylko różniąc od Żydów, iż Chrystusa pana za prawego Mesjasza uznawali i mienili się być chrześcijanami. [II.221]

Łac. *Nazaraei*, gr. Ναζωραῖοι, wczesna sekta judeochrześcijańska zamieszkująca okolice dzisiejszego Aleppo (starożytna Beorea); posiadali apokryficzną ewangelię, napisaną po hebr. lub aram. w Palestynie ok. 100-150 r. n.e.¹ (pt)

NAZAREJCZYKOWIE, osoby u Izraelitów osobliwym sposobem Bogu oddane i poświęcone. W księgach Numerorum wyrażone są obszernie śluby, które Nazarejczycy czynić byli powinni. Gdy czas wypełnienia onych przychodził; kapłan Nazarejczyka do drzwi Boskiej świątyni przyprowadzał i ofiary za niego czynił. Golono zatem głowę Nazarejczyka i włosy palono na ołtarzu. Osoby od urodzenia Bogu za Nazarejczyków oddane, jako Samson, wina pić nie mogły. [II.222]

Łac. *Nasiraei*, *Nazarei*, z hebr. *nāzîr*, *nəzîr* (l.mn. *nəzîrîm*) „ofiarywany, poświęcony; nazirejczyk, poświęcony Bogu”; termin występujący w Księdze Sędziów (13:5, 7, 16:17) i Księdze Liczb (6:2, 8, 13, 18-21)². (pt)

NAZARETH, miasteczko Palestyny w Galilei, sławne urodzeniem najświętszej Maryi panny i zwiastowaniem syna Bożego. W tym miasteczku Chrystus pan wszystek czas młodości swojej przepędził, aż do czasu, gdy od Jana Chrzciciela chrzest przyjął. Gdy zaś potem wstąpił do Nazarethu i w synagodze uczyć począł, niewdzięczni łask jego obywatele obruszyli się na niego i chcieli z wysokiej góry rzucić, ale wyszedł spomiędzy rąk ich, jako uczy Ewangelia. [II.221]

---

ry umysłowo-religijnej IV w. oraz poglądów nieortodoksyjnych pisarzy, których prace zniszczono (*Słownik pisarzy antycznych, op. cit.*, s. 191).

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 441; W. Bauer, *op. cit.*, s. 1077; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 168, 951-952.

² A. Jougan, *op. cit.*, s. 439, 441; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 951; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 642-643.

Łac. *Nazareth*, gr. Ναζαρέτ, miejscowość w środkowej Galilei, wymieniona w Ewangelii Mateusza (2:23, 4:13, 21:11), Marka (1:9), Łukasza (1:26, 2:4, 39, 51, 4:16), Jana (1:45 i nn.) oraz w Dziejach Apostolskich (10:38); nie występuje w Starym Testamencie¹. (pt)

NEBO, góra na granicach państwa Moabitów, na niej Mojżesz umarł, zobaczywszy ziemię obiecaną. [II.224]

Łac. *Nebo*, z hebr. *Nəbō*, nazwa być może związana z akad. bóstwem *Nabû*; góra w zachodniej Jordanii, starożytnym Moabie, blisko Morza Martwego, ok. 19 km na wsch. od ujścia Jordanu; miejsce śmierci i pochówku Mojżesza (Księga Powtórzonego Prawa 32:49-52, 34:1-8)². (pt)

NEGREPONT, wyspa archipelagu zwana przedtem Eubaea, Chalcis; od Turków, w których dzierżeniu, nazwana Egrybos. Miasto stołeczne tegoż, co i wyspa nazwiska. [II.224]

Negrepont, Eubea – wyspa, obecnie grecka, w zach. części Morza Egejskiego, określana też jako Chalkis, Ewia, Negroponte. Największe miasto wyspy to Chalkida. Po 1479 r. wyspa weszła w skład Imperium Osmańskiego; w 1830 r. stała się częścią niepodległej Grecji³. (jk)

NEHEMIASZ Izraelita, urzędnik dworu Artaxerxesa króla perskiego, uprosił u tegoż monarchy reparację Jerozolimy, jakoż tam zjechawszy, mimo usilne nieprzyjaciół przeszkody, dokonał dzieła swego roku od stworzenia świata 3581, przed przyjściem Zbawiciela 454. Gdy obrządek poświęcenia kościoła Jerozolimskiego czynić miał, ogień święty przez Jeremiasza znaleziony, cudownie ofiary zapalił. Rządził Nehemiasz narodem swoim przez lat dwanaście pobożnie, pilnie i sprawiedliwie; umarł w ojczyźnie swojej, napisawszy księgę Esdrasza, która się w Piśmie Świętym znajduje. [II.224]

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 441; W. Bauer, *op. cit.*, s. 1077; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 168, 951-952.

² A. Jougan, *op. cit.*, s. 442; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 953; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 621.

³ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Eubea”.

Łac. *Nehemias*, z hebr. *Nəḥemyā* „Jahwe pocieszył”, wysoki urzędnik na dworze króla Artakseksesa (465-424 p.n.e.); zarządca Judy w okresie perskim (poł. V w. p.n.e.), znany głównie z nadzoru nad odbudową murów Jerozolimy; jego działalność opisuje Księga Nehemiasza. Księga Nehemiasza powstała ok. 400 p.n.e., Księga Ezdrasza między 400 a 300 p.n.e. Autorzy obu ksiąg, wcześniej traktowanych jako jedno dzieło (Księga Ezdrasza, do ok. III w. n.e.), są nieznanymi¹. (pt)

NEMROD albo **NIMROD**, syn Chusa, krzepki łowiec przed panem, według wyrażenia Pisma Świętego. Pod jego zwierzchnością dzieło babilońskiej wieży zaczęte. Królował w dolinie Senaar i stał się fundatorem monarchii asyryjskiej. [II.225]

Łac. *Nemrod*, z hebr. *Nimrôd*, słynny władca i myśliwy, bohater wielu legend przed- i pobiblijnych, wspominany w Księdze Rodzaju (10:8-12)². (pt)

NGOMBOS, kapłani bałwochwalcy królestwa Kongo w Afryce, kuglarstwem i zabobonami najwięcej lud bałamuca i oszukują ze znacznym swoim zyskiem. Mają namiestników zwanych Gangas. [II.231]

Dokładniej *nganga ngombo* – kongijscy wróżbici i czarownicy plemienni. Słowo *nganga* oznacza w jęz. kikongo znachora³. (ps)

NIDDUI, w starym zakonie kłątwa pierwsza, za którą wyklęty przez dni trzydzieści od społeczeństwa wiernych Izraelitów był oddalony, gdy zaś w tym czasie nadziei żadnej poprawienia się

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 443; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 955-957; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 648.

² *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, *op. cit.*, s. 15; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 965-966; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 659.

³ W. H. Bentley, *Appendix to the Dictionary and Grammar of the Kongo Language*, London 1895, s. 883; *Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, ed. by B. A. Ogot, Berkeley 1999, s. 473; J. M. Janzen, W. Arkiknstall, *The Quest for Therapy in Lower Zaire*, Berkeley 1978, s. 45-47; Ch. Okeke, *Kongo (Angola, Congo, Zaire)*, New York 1977, s. 42.

nie uczynił, przeciągana była do dni dziewięćdziesiąt, po tych wyszłych bezskutecznie, wpadał w drugi rodzaj kławy cherem, na koniec w ostateczną, która się nazywała szhammata albo szammata. [II.233]

Aram. *niddûy* „wyłączenie, ekskomunika”; kława wyższego stopnia niż *nəzîpâ*, a niższego niż *hêrem* „kława”; wzmiankowana kława ostateczna to aram. *šammata* „przekleństwo, opuszczenie, porzucenie”; *niddûy* trwał nie mniej niż 30 dni¹. (pt)

NIGER albo **NIJAR**, rzeka wielka Afryki, przedziela kraj zwany Nigricją² i więcej jak przez mil osiemset płynąc, wpada w Ocean Atlantycki. [II.241]

Niger ma długość ok. 4160 km³ czyli ok. 2600 mil. (ps)

NIGRYCJA, kraj wielki Afryki dzieli się na wiele królestw, graniczy z Libią, Gwineą i dosięga aż do Oceanu Atlantyckiego, rzeka Niger przezeń płynie. [II.242]

Terminem Nigrycja (*Nigricia*) określano w językach hiszpańskim i portugalskim region środk.-zach. Afryki⁴. (ps)

NIL, rzeka sławna Afryki, wielorakie w dawniejszych czasach miała nazwiska: Oceanus, Aetus, Egiptus, Triton, Siris, Astapus, Astaporas. Od Greków zwana Melas, od Arabów Abari, od Etiopianów Atavi. Dociec źródeł tej rzeki żywe było wielu pragnienie, mniej jednak skuteczne; stąd ci o Juliuszu mówi Lucanus:

Nihil est quo noscere malim

Quam fluvii causas per saecula tanta latentes

*Ignotum caput...*⁵

Odkrycie tych źródeł w przeszłym wieku nastąpiło, jako powszechnie twierdzą geografowie, w królestwie Goian prowincji

¹ *A Dictionary of the Targumim, op. cit.*, s. 504, 903, 1603.

² Zob. komentarz do hasła GAMBIA.

³ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, 2009, hasło „Niger”.

⁴ *Diccionario geográfico universal dedicado a la Reina Nuestra Señora*, t. 6, Barcelona 1832, s. 665.

⁵ *Pharsalia*, X.189-191: „niczego tak bym nie chciał poznać, jak ukrytych spraw rzeki oraz jej nieznanego źródła” [tłum. PT] (*Lucan, op. cit.*, s. 574).

cji Sabala. Rzeka ta płynie przez królestwa Senaar, Dangola, Nubię i Egipt, gdzie w morze wpada. Katarakty Nilu, jego wylewy ożywiające Egipt, sławne i powszechnie wiadome są. [II.242]

Łac. *Nilus*, gr. Νεῖλος (etymologia sporna); amhar. *Abbay* „wielki” (Nil Błękitny); gr. Μέλας „czarny, ciemny”. W oryginale *Encyklopedii*, na której oparł swoje hasło Krasicki, nie ma wzmianki o Arabach: *Les Abyssins l'appellent Abari, pere des eaux; & les Ethiopiens le nomment Abaoi* (tom 11, s. 141). W opisie wymienione jest m.in. ówczesne królestwo *Goğğām*, przez które przepływa całe zakole Nilu Błękitnego od swego początku w jeziorze Tana¹. (pt)

NIMETULACHICI, derwiszowie tureccy, tak od imienia fundatora swojego nazwani. Co poniedziałek schodzą się w nocy na śpiewanie pieśni nabożnych. Życie ich dość jest wstrzemięźliwe i umartwione. [II.242]

Nimetullahi – sufickie bractwo, powstałe w XIV w. Jego założycielem był Emir Nureddin Nimetullah. Bractwo nie włączało do swych rytuałów mistycznego tańca ani śpiewu. Poszczególne siedziby tego samego bractwa mogły obchodzić różne dni tygodnia jako dni głównych nabożeństw². (jk)

NINIWE, miasto assyryjskie nad rzeką Tygrys. Pismo Święte o nim mówi: *De terra illa (Sennaar) egressus est Assur et aedificavit Ninive*³. Obszerność miasta tego Pismo Święte wyraża. *Et*

¹ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 11, s. 141; И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 671; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 502, 532; *Mała encyklopedia kultury antycznej*, *op. cit.*, s. 605; W. Leslau, *Comparative Dictionary*, *op. cit.*, s. 55; Ch. F. Augusti Dillmann, *Lexicon Linguae Aethiopiae cum indice Latino*, adiectum est vocabularium Tigre dialecti septentrionalis compilatum a W. Munzinger, reproductio phototypica editionis 1865, Osnabrück 1970, s. 1423.

² Ni^{mat}-Allāhiyya – zob. *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 8, s. 44-48. Por. [online:] <www.nimatullahi.org> (5 IX 2015).

³ Rdz 10:15: „Z owej ziemi (Sennaar) wyszedł do Asyrii i zbudował Niniwę” [tłum. PT] (*Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, *op. cit.*, s. 15).

*Ninive erat civitas magna, itineris trium dierum*¹. Jonasz prorok zesłany był, aby ogłosił niniwitom upadek ich miasta, jeśli się nie nawrócą, jakoż czynili pokutę i odwrócili od siebie gniew Boży i karę przygotowaną. Zburzył Niniwę Nabuchodonozor, po wtóre Cyaksares król Medów roku 626 przed narodzeniem Chrystusowym. [II.242]

Łac. *Ninive*, *Nineve*, z hebr. *Ninawē*, z akad. *Ninua*, stolica Asyrii w VIII i VII w. p.n.e.; zdobyta przez Babilończyków i Medów w 612 p.n.e.² (pt)

NINUS, fundator pierwszy monarchii Asyryjczyków, był synem Belusa, jako twierdzą niektórzy, pojął Semiramidę, umarł panowawszy lat 52. Wszystkie powieści o tak dawnych dziejach wielkim podpadają omyłkom i błędom. [II.243]

Łac. *Ninus*, gr. *Nίνοϋ* = Niniwa; Ninus, mityczny założyciel królestwa asyryjskiego, mąż legendarnej Semiramidy (Herodot I.183). Historyczna Sammu-ramat, żona Šamšī-adada V (823-811 p.n.e.), rządziła Asyrią jako regentka w latach 811-806 p.n.e.³ (pt)

NIPA, trunek z soku drzew niektórych, przez incyzje onymże uczynione płynący, tak jak sok brzożowy u nas. Używają trunku tego w indyjskich królestwach Peru⁴ i Siam. [II.243]

Nipa krzewinkowa (*Nypa fruticans*) – roślina z rodziny arekowa-tych występująca na Półwyspie Malajskim, w Azji Płd.-Wsch. oraz

¹ Tekst Księgi Jonasza 3:3 niepełny, powinno być: *Et Nineve erat civitas magna Dei itinere dierum trium (Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit., s. 1399)* – „Niniwa była zaś miastem bardzo dużym – do obejścia w trzy dni” [tłum. PT].

² A. Jougan, *op. cit.*, s. 446; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 1399; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 966; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 132; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 655.

³ И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 671; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 537; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 145; Herodotus, *op. cit.*, t. 1, s. 228-229; G. Roux, *Ancient Iraq*, 3rd ed. London... 1992, s. 301-302.

⁴ Błąd drukarski – chodzi o królestwo Pegu (por. hasło PEGA).

Australii. Z soku pozyskanego z naciętych kwiatostnów tej rośliny wytwarza się wino palmowe lub – po odparowaniu – cukier. (akf)

NIPHON, największa z wysp państwa japońskiego. Chińczycy nazywają ją Zipon. [II.243]

Właśc. Nippon lub Nihon – japońska nazwa kraju, a nie, jak podaje Krasicki, jednej z wysp, zwykle tłumaczona jako „kraj wschodzącego słońca”. Największa z japońskich wysp to Honsiu, przez Krasickiego niewymieniona. (akf)

NITRIA, sławna pustynia w niższym Egipcie dla wielu pustelników, którzy tam bogomyślne życie na osobności trawili. [II.243]

Pustynia Nitryjska (ar. *Wādī an-Naṭrūn*) w płn. Egipcie, na zachód od delty Nilu. (ps)

NIULHAN, kraj Tatarii orientalnej albo chińskiej. [II.243]

Kraj wymieniany od starożytności w źródłach jako część Niucanum, Niuche – utożsamianej z Mandżurią¹. (jk)

NIZAN, miesiąc tak nazwany u Żydów, zawierający w sobie połowicę naszego marca i kwietnia. Miesiąc ten był pierwszym roku świętego. Czternastego dnia przypadała pascha, szesnastego ofiara snopów i kłosów żyta, dwudziestego szóstego modlitwy i ofiary o deszcz, dwudziestego dziewiątego obchód wywróconych cudownie twierdz i murów miasta Jerycho. Ten miesiąc jak był pierwszym roku świętego, tak siódmy zwyczajnego albo cywilnego. [II.244]

Łac. *Nisan*, z hebr. *Nīsān*, z akad. *nisānu*, pierwszy miesiąc kalendarza żydowskiego, przypadający na marzec-kwiecień (Księga Nehemiasza 2:1, Księga Estery 3:7), w okresie przed wygnaniem znany jako *°Ābīb* „miesiąc kłosów” (Księga Wyjścia 13:4)². (pt)

¹ Por. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 11, s. 164.

² *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, *op. cit.*, s. 716; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 5, 968; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 133; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 5, 655.

NOE, patriarcha syn Lamecha, urodził się roku od stworzenia świata 1057, przed narodzeniem Chrystusowym 2978. Gdy wszystek naród ludzki grzechami swoimi karę potopu na siebie ściągnął, Noe sprawiedliwy z żoną, trzema synami i ich żonami ocalony został. Wybudowawszy z rozkazania bożego korab, w nim żywność i wszelkiego rodzaju zwierzęta, dla przyszłego onych rozplodzenia zamknął. Gdy już wody osychać zaczęły, korab Noego stanął na wierzchołku gór armeńskich, z niego wyszedłszy Noe, gdy panu ofiary czynił, odebrał łaskawą obietnicę, iż świat tym sposobem karanym być już więcej nie miał. Zaczął szczepić winnicę i gdy rozmarzony winem śpiąc, odkrył nagość swoją, i od syna Chama wyśmianym został, złorzeczył Chanaanowi synowi Chama; umarł roku od stworzenia świata 2000, mając lat wieku 950. Żył po potopie lat 350, ujrzawszy liczne pokolenia synów swoich Sema, Chama i Jafeta. O nazwiskach małżonki Noego i małżonek jego synów Pismo Święte żadnej wzmianki nie czyni. O podziale także świata, jakie prowincje i krainy synom swoim Noe wyznaczył, dokładnej pewności nie masz. Strukturę korabia i wymiar zupełnie księgi rodzaju opisują. [...] [II.245]

Łac. *Noë*, z hebr. *Nōah*, akad. *nuhhu* „spokojny”, bohater Potopu i pierwszy plantator winnicy, występuje w Księdze Rodzju (5:29-32, 6:8-29)¹. (pt)

NUBIA, kraj wielki Afryki nad Nilem i Nubio² rzekami, rozciąga się aż do pustyni Zara³ i kraju abisyńskiego. Miasto stołeczne królestwa nazywa się Dankala⁴, gdzie król mieszka. Kraj oso-

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 447; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 968-969; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 644.

² Rzeki o takiej nazwie nie ma w Nubii.

³ Archaiczna nazwa Sahary (ar. *ṣahrāʿ*) – por. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 17, s. 693.

⁴ Dongola (ar. *Dunqulā*), w okresie IV-XIV w. stolica królestwa Makuria (ar. *Muqurra*). Od 1517 pod panowaniem otomańskim. Współczesne miasto Dongola leży ok. 80 km dalej na północ.

bliwie w kruszce złota obfity, handluje także kością słoniową i innymi produkcjami swoimi. [II.251]

W okresie 1504-1821, a więc również za czasów Krasickiego, Nubia była częścią sułtanatu Sennar. (ps)

NUMIDIA, niegdyś znamienite Afryki królestwo, po zniesieniu Jugurthy przez Mariusza pod moc rzymską dostało się. Juliusz Cezar na dwie prowincje Numidię podzielił. [II.252]

Łac. *Numidia*, starożytny kraj w płn. Afryce, między Mauretanią na zach. a Kartaginą na wsch.; obecnie na terenie Algierii; od 46 r. p.n.e. prowincja rzymska¹. (pt)

---

¹ И. Х. Дворецкий, *op. cit.*, s. 681; *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 614-615.

OAKO , prowincja w Afryce królestwa Angola. [II.260]

Fr. Oacco¹ – dawna prowincja Haku (Hako) w Angoli. (ps)

OANNES, pod tym nazwiskiem Babilończycy cześć boską oddawali wodzie. [II.260]

Gr. Ὠάννης, mityczne stworzenie, które nauczyło ludzkości mądrości; miało ono ciało ryby pod postacią człowieka; opisał je Berosus, kapłan babiloński z III w. p.n.e., autor napisanej po grecku historii Babilonii *Babyloniaka*. Nazwa grecka pochodzi najprawdopodobniej z akad.-sumer. *Uan*, tożsamego z mitycznym mędrcom ze starożytnej Mezopotamii, Adapą². (pt)

OAZYS, stepy dzikie i puszcze Libii, napelnione niegdyś wygnańcami i pustelnikami. Św. Hilarion na tej puszczy czas niejaki przemieszkał. Nestoriusz tamże wygnany życia dokonał. [II.260]

Łac. *oasis*, gr. Ὠασις, z egip. *Whst* „rejon Oazy”; bardzo urodzajna oaza w środkowym Egipcie i jej odpowiednik w górnym Egipcie,

---

¹ Por. *A compendious geographical dictionary containing a concise description of the most remarkable places, Ancient and Modern, in Europe, Asia, Africa, & America...*, London 1795.

² Sh. Izre³el, *Adapa and the South Wind. Language Has the Power of Life and Death*, Winona Lake, Indiana 2001, s. 2-4; *Słownik pisarzy antycznych*, *op. cit.*, s. 114; J. Black, A. Green, *op. cit.*, s. 26, 34, 161-163, 179-180; *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, *op. cit.*, t. 17(2), s. 1677-1679.

znane jako *Minor* (mniejsza) i *Maior* (większa); stanowiły oddzielne jednostki administracyjne (nomy); św. Hilarion z Gazy (zm. 372), opat na Cyprze, znany ojciec mnichów palestyńskich; Nestoriusz (381-451), patriarcha Konstantynopola, wyklęty za poglądy chrystologiczne na soborze w Efezie w 431 r. i wygnany do Egiptu¹. (pt)

OBED, syn Booza i Ruthy, jeden z przodków Zbawiciela świata. [II.260]

Łac. *Obed*, z hebr. ^oĠbēd „czciiciel (Jahwe)”, syn Rut Moabitki, pradiadek Dawida, wymieniany w Księdze Rut (4:21), Księdze Kronik (2:12) oraz jako przodek Jezusa w Ewangeliach Mateusza (1:5) oraz Łukasza (3:32)². (pt)

OBED-EDOM, Izraelita z pokolenia Lewi, arkę przymierza przez trzy miesiące miał w swoim domu, za co wielkie na siebie i dom swój błogosławieństwo Boskie ściągnął. Dawid z jego domu arkę przymierza do Jeruzalem sprowadził. [II.260]

Łac. *Obededom*, z hebr. ^oĠbēd ³Ēdōm „czciiciel Edoma (bóstwo)”, człowiek z Gat, w którego domu stała Arka Przymierza (1 Księga Samuela 6:10-12, 1 Księga Kronik 13:13-14)³. (pt)

OCZAKOW, miasto tureckie w Bessarabii, którego okolice tatarskimi hordami są osadzone. To miasto jest nad ujściem w morze Dniestru, zwało się niegdyś Obia, Miletopolis. [II.265]

Miasto, obecnie na Ukrainie, jest położone w estuarium Dniepru, na miejscu dawnej greckiej kolonii Olbia, założonej przez Miletów w VI w. p.n.e. Nad ujściem Dniestru położone jest miasto Biało-

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 298, 453; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 502, 532; *Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 617; *Egyptian Grammar, op. cit.*, s. 562; J. Assfalg, P. Krüger, *op. cit.*, s. 227.

² *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 363; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 31; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 743.

³ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 424; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 981; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 727.

gród, znane też jako Akerman¹. Besarabia – kraina historyczna położona pomiędzy rzekami Prut i Dniestr, dziś na terenie Ukrainy i Mołdawii². (jk)

ODA, izba albo szkoła w szaraiu cesarza tureckiego, gdzie młodź dworska, zwana jezoglani, w naukach i kunsztach ćwiczona bywa, żeby się stawali zdawnymi do dalszych usług dworu. [II.265]

Pomieszczenie, pokój; także określenie poszczególnych części w haremie sultańskim³. Chłopcy i młodzi mężczyźni, zwani *ıçoğlanı*, uczyli się w szkole sultańskiej, zwanej jako Enderun (*Enderun-i Hümayun Mektebi*)⁴. (jk)

OMAR, kalif, trzeci po Mahomecie, panować zaczął roku 634, 13 hegiry. Przez lat dziesięć rządów swoich Syrię, Chaldeę, Mezopotamię, Persję i Egipt zawojował, i tym sposobem ugruntował potęgę muzułmańską. Jerozolimę miasto zdobywszy, z chrześcijanami dość łaskawie się obszedł. Zabity od jednego Persa, niewolnika swojego, roku hegiry 23. [II.275]

°Umar Ibn al-Ḥaṭṭāb (ok. 591-644) – drugi z tzw. kalifów sprawiedliwych. (ps)

OMNIACH, Arab, był przodkiem rodziny Omniachów, w których rękę najwyższe rządy muzułmanów zostawały przez lat 91. Czternastu było kalifów z tego domu, ostatni nazywał się Marwan-Ben-Mohammed⁵, z życia i tronu wyzuty przez Abbasydów. [II.276]

Umayya Ibn °Abd Šams – pradziad Mu°awiyyi Ibn Abī Sufyāna (602-680), założyciela dynastii Omayyadów panującej w latach 661-750. (ps)

¹ Por. W. Kopaliński, *Słownik mitów...*, *op. cit.*, hasło „Akerman”, s. 23.

² *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Besarabia”.

³ Por. *Redhouse Büyük Elsözlüğü...*, *op. cit.*, hasło „Oda”, s. 569.

⁴ *Ibidem*, hasło „Enderun”, s. 240.

⁵ Marwān Ibn Muḥammad.

OMRACH albo **OMRA**, tytuł powszechny, który w państwach wielkiego Mogola obywatelom znacznieszym dawany bywany. [II.276]

Z ar. *āmīr* (l.mn. *umarā*²) – ten, kto wydaje rozkazy, dowódca, władca. W państwie mogolskim *umara* lub *umra* – tytuł szlachecki nadawany w nagrodę za służbę. Terminem tym oznaczano też kolektywnie arystokrację mogolską. (akf)

ONKELOS, sławny rabin żydowski autor paraphrasis chaldejskiej, na pięć ksiąg Mojżeszowych według świadectwa niektórych autorów, żył za czasów Chrystusa pana. [II.276]

Hebr. ³*Ōnqəlōs*, wg tradycji tłumacz Pięcioksięgu na aramejski, prozelita, często identyfikowany z Aquilą, domniemanym tłumaczem Biblii hebrajskiej na język grecki; wiele razy wzmiankowany w Talmudzie; redakcja Targumu Onkelosa nastąpiła prawdopodobnie w IV-V w.¹ (pt)

ORETÆ albo **BRITÆ**, naród dawny w Azji, między Persją a Indią, Lucan czyni o nim wzmiankę.

Tun furor extremas movit Romanus

*Oretas Carmanosque Duces*². [II.291]

Oreci (łac. *Oretes*) to według Pliniusza Starszego (II.75)³ lud mieszkający w Indiach. Karmania – satrapia imperium Achemenidów, a później Sasanidów, mniej więcej pokrywająca się terytorialnie z obszarem dzisiejszej irańskiej prowincji Kermān. (akf)

ORMIANIE, patrz Armenia.

ORMUZ, wyspa Azji na Golfie Perskim, sławna handlem pereł, zaszczycona jest tytułem królestwa. Królowie Ormuzu hołdownikami byli monarchów perskich. [II.292]

Hormoz (Hormuz, Ormuz) wyspa w cieśninie o tej samej nazwie, łączącej Zatokę Perską z Morzem Omańskim. Zasiedlona i posiada-

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1275-1276; *A Dictionary of the Targumim, op. cit.*, s. 30.

² M. A. L u c a n u s, *Pharsalia*, III.249-50.

³ Por. „W Indiach, w kraju Oretów, znajduje się góra nazwana Maleus...”, K. Pliniusz Starszy, *Historia naturalna*, tłum. J. Łukasiewicz, t. 1, Poznań 1845, s. 427.

jąca port co najmniej od czasów późnoachemenijskich (IV w. p.n.e.). Na pocz. XVI w. Hormoz na ponad 100 lat opanowali Portugalczycy (Alfonso d'Albuquerque), budując własny fort, który kontrolował szlak morski. Wyspę odbił Portugalczykowi władca perski Abbās I Safawida (1622)¹. (ak)

OROMAZIS, nazwisko od mędrców dawnej Persji, magów, dawane najwyższej istności, stwórcy wszechrzeczy: znaczyło zaś światłość pałająca. Przeciwnika Oromazesza, wszego dobrego dawcy, kładli Arymana, autora złego, twierdząc, iż ten na koniec od Oromaza miał być pognęzionym. [II.292]

Aw. Ahura Mazda, („Mądry Pan”)², śrpers. *Ohrmazd* – w zreformowanej religii Zaratusztry (zob. hasło ZOROASTER) Bóg najwyższy, upostaciowanie Dobra i Prawdy, stwórca świata w jego formie doskonałej, źródło zasad moralnych, od których wyboru zależy los duszy po śmierci. Przeciwstawione mu zostaje bliźniacze bóstwo – kwintesencja Zła i Fałszu, stwórca bytów złych i nieczystych – Angra Mainju, śrpers. *Ahriman* (zob. hasło ARIMANIUS), którego istnienie powoduje ograniczenie wszechmocy Ahury Mazdy. Jednak w ostatecznej bitwie eschatologicznej u kresu dziejów świata stworzonego Ahura Mazda, wspierany przez zoroastrijskich archaniołów (Amesza Spenta), bóstwa pomocnicze i nieśmiertelnych bohaterów eschatologicznych zwycięży i zło zostanie unicestwione³. (ak)

ORONTES, rzeka Syrii, mająca źródło w górach Libanu. [II.292]

Ar. *Al-ʿĀṣī* – wypływa z gór Antylibanu po wschodniej stronie Doliny Bekaa. (ps)

¹ Por. D. T. Potts, „Hormuz. I. Pre-Islamic Period” oraz W. Floor, „Hormuz. II. Islamic Period”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 12, s. 470-476, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/hormuz-i> oraz <www.iranicaonline.org/articles/hormuz-ii> (5 IX 2015).

² Wg niektórych badaczy epitet indoirañskiego boga Waruny: zob. G. Dumézil, *Les dieux souverains des Indo-Européens*, Paris 1977, s. 115-117.

³ Por. M. Boyce, „Ahura Mazdā”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 1, s. 684-687, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/ahura-mazda> (5 IX 2015).

OSMAN I, cesarz turecki syn Achmeta pierwszego, w dwunastym roku wieku wstąpił na tron roku 1617. W cztery lata potem z niezmierną liczbą wojska ruszył przeciw Polsce, ale od Jana Karola Chodkiewicza pod Chocimiem wielokrotnie zwyciężony, ze wstydem i stratą wrócić się musiał. Wkrótce po tym od janczarów zbuntowanych uduszony 20 maja roku 1622, wieku 17, panowania 4. [II.295]

Chodzi oczywiście o Osmana II – sułtana tureckiego (1618-1622), syna Ahmeta I, a nie Osmana I, jak mylnie podaje Krasicki. Osman II dowodził kampanią przeciw Polsce w 1621 r., zakończoną klęską Turków pod Chocimiem. Zginął w 1622 r. w wyniku rewolty janczarów¹. (esg)

OSTIAKI, naród dziki i bałwochwalski w Syberii, graniczy z samojedami, mają swoje siedliska nad rzekami Obi i Irtysz. [II.296]

Ostiacy, Chantowie – lud pochodzenia ugrofińskiego zamieszkujący zach. Syberię. (jk)

OTHMAN albo Ottoman, zwany Orthogrul, według autorów łacińskich Osman, fundator i przodek dynastii ottomańskiej. Po śmierci ojca swego wodzem Turków uczyniony roku 1288, hegiry 687, w pierwszych początkach panowania pod władzą zostawał Aladyna sołtana albo kalify najwyższego, wsławiony jednak zwycięstwami, gdy granice państwa swego znacznie rozszerzył, za pozwoleniem Aladyna sułtanem zwać się począł tureckim roku 1299, i od tej epoki Turcy początek ottomańskiego państwa dotąd kładą. Umarł roku 1325, wieku 64, panowania 26. [II.298]

Osman I – sułtan turecki (1299?-1326). Założyciel dynastii Osmanów, panującej nieprzerwanie do 1922 r., syn na wpół legendarnego władcy Ertoğrula. Dokonał pierwszych podbojów terytorialnych (płn.-zach. Anatolia), kładąc podwaliny pod przyszłe imperium tu-

---

¹ Por. J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 96-98; *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Osman II”.

reckie¹. Późniejsza oficjalna nazwa państwa (Devlet-i Osmaniye) pochodzi od jego imienia. (esg)

OTTONA, urzędnik w Japonii, do którego należy mieć baczność na porządek i bezpieczeństwo tej ulicy w mieście, nad którą przełożonym jest. [II.299]

Właśc. *otona*, dosł. „starszy, przełożony”, w XV-XVI-wiecznej Japonii osoba posiadająca zwierzchność administracyjną nad daną społecznością (np. wioski). (akf)

OXUS, rzeka Azji, nazywana także od dawnych Araxes; Arabowie ją zowią Mauwaralhnar, wpada w morze Kaspijskie i pospolicie teraz zowie się Gihoru². [II.301]

Oxus to dawna nazwa Amu-darii, rzeki płynącej w Uzbekistanie i Turkmenistanie, stanowiącej na długości około 300 km granicę między Tadżykistanem i Afganistanem. Grecka nazwa Araxes błędnie jest przypisywana przez Krasickiego rzece Oxus (Amu-darii), odnosi się bowiem do rzeki Aras (też Araz/Araks), przepływającej przez Turcję, Armenię, Azerbejdżan i Iran. Mauwaralhnar to zniekształcone arabskie określenie *mā warāʿ an-nahr* („to, co za rzeką”), odnoszące się do obszaru Azji Środkowej, położonego pomiędzy rzekami Amu-darią i Syr-darią (w przybliżeniu opowiadającego dzisiejszemu Uzbekistanowi, Tadżykistanowi oraz płd.-zach. Kazachstanowi), przez Greków określanego terminem Transoxania („za rzeką Oxus”). (akf)

OZA, Lewita, syn Aminabada, dotknąwszy się arki przymierza, gdy ją Dawid do Jeruzalem prowadził, natychmiast od Boga śmiercią skarany został. [II.301]

Łac. *Oza*, gr. Ὀζά, z hebr. ^ʾ*Uzzā*, skrócona forma imienia: „ochrona, schronienie” (oraz imię Boga); historia z jego udziałem opisana

¹ Por. J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 42; *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Osman I”.

² Błąd druku – chodzi o Gihon, jedną z czterech rzek płynących w Raju, wymienioną w Księdze Rodzaju. W tekstach arabskich i perskich nazwa ta występuje w formie *Ġihūn*, *Ġayhūn* lub *Ġayhōn* i utożsamiana jest z Amu-Darią.

w 2 Księdze Samuela (6:3-7) oraz w 1 Księdze Kronik (13:7-11)¹.
(pt)

---

¹ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, *op. cit.*, s. 423; *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, Appendix I, s. 122; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1349; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 753.

PAAL-GOWAM, u Indian nazwisko dwunastego miesiąca ich roku. [II.304]

Z sanskr. *phālguna* – jeden z miesięcy cyklu rocznego w kalendarzach stosowanych w Indiach, obejmuje 30 (w latach przestępnych 31) dni, trwa od 20 lutego do 22 (w latach przestępnych 21) marca. (akf)

PADISZACH, tytuł sułtana tureckiego, to samo w języku tureckim znaczący, co cesarz. Kancelaria Porty Ottomańskiej sameму królowi francuskiemu tytuł Padiszy daje, dla tej przyczyny, iż pokrewieństwo z domem panującym we Francji cesarze tureccy sobie przyznają, na fundamencie dawnej tradycji, iż Mahomet II z matki chrześcijanki był urodzony, którą oni z domu królów francuskich pochodzącą być mienia. Powieść takowa żadnymi dowodami nie będąc wsparta, za bajeczną od wszystkich uznana jest, ile że żaden autor tamtych wieków o zabraniu przez rozbójników morskich księżniczki domu panującego we Francji nie wspomina. [II.304]

Z pers. *pād-i šāh* (pan-król) – tytuł, którym obdarzano tureckich sułtanów, a także innych władców muzułmańskich¹. Matką sułtana

---

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 8, s. 237.

Mehmeta II była Hatice Huma Hatun, z pochodzenia prawdopodobnie Włoszka, Żydówka lub Serbka¹. (jk)

PAGODA, nazwisko powszechne bałwochwalnic w Indiach. Częstokroć, ale mniej przyzwoicie bałwany, które w tych bożniach stawiane bywają, pagodami peregrynanci nazywać zwykli. Jest także rodzaj monety złotej w Indiach tegoż nazwiska. [II.305]

Obecnie pagoda to rodzaj wielokondygnacyjnej wieży, służącej do przechowywania relikwii, powszechnej w buddyjskiej architekturze sakralnej na Dalekim Wschodzie (Chiny, Korea, Nepal i Japonia). Wywodzi się pod względem funkcji od indyjskiej stupy, lecz architektonicznie zbliżona jest raczej do starożytnych chińskich wież obserwacyjnych. Jeszcze na początku XX wieku terminem tym określano w języku polskim ogólnie świątynię buddyjską w Indiach, Chinach i innych częściach Azji Płd. i Wsch., a także „poczworną figurę bożyszczka hinduskiego” z ruchomą główką oraz drobną monetę używaną we wsch. Indiach (zob. SJP² IV: 10). (akf)

PALESTYNA (Judea), ziemia święta, kraj Azji nadmorski, górami Libanu i Pustynią Arabską opasany, z Tyrem i Fenicją graniczący. Najprzód na dwanaście pokoleń rozdzielony był; za czasów Dawida króla szeroko granice państwa tego rozciągały się, teraz po zburzeniu Jeruzalem ledwo ślady dawnej ludności i pomyślności jego zostały się. Jordan rzeka wzdłuż go oblewa, grunt skalisty i do winnic sposobny. Największy i najcelniejszy nad inne zaszczyt kraju tego, iż w nim na świat przyszedł i bieg życia przepędził Zbawiciel świata, urodzony w Betlejem z najświętszej Maryi panny.

Palestyna teraz zostaje pod jarzmem tureckim i lubo wielorazkie krucjaty chciały spod ich rządów ziemię tę wydobyć; zawojowana przecię raz, niedługo w rękę chrześcijańskich zostawała. Na trzy prowincje dzieli się Palestynę: Judeę, Samarię i Galileę, każda z nich rządzona jest przez emira, którego cesarz turecki nominuje. [II.306]

¹ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Mehmed II”.

² *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1-8, Warszawa 1900-1927.

Łac. *Palaestina*, z gr. Παλαιστίνη, z hebr. *Pəlešet* „Filistea, przybrzeżna równina rozciągająca się od Joppy po Gazę, zamieszkała od XII w. p.n.e. przez Filistynów”; termin występuje w egip. jako *Prst* (*Plst) oraz w akad. jako *Palaštu*; gr. Παλαιστίνη w znaczeniu całego Kanaanu użył po raz pierwszy Herodot; po słumieniu powstania Bar Kochby w 135 r. n.e. cesarz Hadrian wymazał z mapy nazwę *Provincia Judaea* i zastąpił ją nazwą *Provincia Syria Palaestina*, w skrócie *Palaestina*¹. (pt)

PALMIRA, miasto niegdyś sławne stąd, iż było stolicą państw Zenobii królowej. Pismo Święte między innymi miastami, które Salomon król założył, wspomina Palmirę. Ruiny Palmiry dotąd jeszcze są dowodem, jaka jej być musiała wspaniałość. Księga z opisaniem i wyobrażeniem onych wyszła z druku w Londynie roku 1730². [II.308]

Starożytna aramejska nazwa to Tadmor i taka właśnie występuje w Starym Testamencie (2 Krn 8:4). (ps)

PALUS-MEOTI, odnoga morska między Azją i Europą na północ Czarnego Morza, niegdyś miała na brzegach swoich siedliska Meotów, teraźniejszymi czasy ponad brzegami jego mieszkają Tatarzy Krymscy, a z drugiej strony Czerkasowie. [II.309]

Morze Azowskie. Eoci – ludność indoeuropejska, osiadła na płn. wybrzeżach Morza Czarnego. Tatarzy krymscy – ludność pochodzenia tureckiego, od XIII wieku zamieszkująca Półwysep Krymski. Czerkasowie – Czerkiesi – dawne określenie Kozaków, ludności wieloetnicznej, zamieszkującej tereny na płn. i płn.-wsch. od Morza Czarnego. (jk)

PAMPHYLIA, prowincja niegdyś Azji Mniejszej nad Morzem Śródziemnym, miasta jej sławniejsze były: Pergo, Aspendus, Termessus, Attalia, teraz jest częścią kraju tego, który Turcy Karamanią nazywają. [II.309]

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 476; Herodotus, *op. cit.*, t. 1, s. 136-137; *Encyklopedia Biblijna*, *op. cit.*, s. 886-893; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 895; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 26.

² Może raczej wydana w 1753 r. w Londynie książka *The ruins of Palmyra; otherwise Tedmor in the desert* autorstwa Roberta Wooda.

Pamfilia, Pamfylia, Mosopia – starożytna kraina w pld. Azji Mniejszej, od pñ. graniczyła z Pizydją i Lykaonią, od wsch. z Cylicją, od pld. oblewana przez Morze Śródziemne, od zach. graniczyła z Lycją. Główne miasta regionu to Perge (dziś stanowisko archeologiczne na wschód od Antalyi), Aspendos (dziś ruiny we wsi Belkis), Side¹. (jk)

PAPIER, wyborna inwencja, przez którą myśli ludzkie księgom powierzone, nabywając trwałości, potomnym się wiekom udzielają. Słowo papier pochodzi z greckiego *papirus*, tak albowiem nazywali ziele jedno egipskie, na którego liściach wysuszonych i preparowanych dawni pisywali. Ten rodzaj papieru trwał według zdania niektórych autorów do roku 1170, luboć wraz z nim pergaminu używano. Po nim nastąpił papier z bawełny robiony *charta bombycina*², około roku 1100 już był w używaniu. Papier chiński z jedwabiu, kory drzew, z ryżu, skórek różnych, najodleglejszą starożytnością zaszczyca się, a z ichże samych tradycji dowiedzieć się pewnie o czasie pierwiastków tej inwencji nie można. Papier japoński zrobiony jest z kory drzewa, które Kempfer³ zowie: *Morus papyfera satira*⁴; w japońskim zaś języku to drzewo nazwane Kaadsi. Papier nasz, którego inwencja w Europie, z chust starych rozbitych stępami na masę uczyniony bywa. O czasie, w którym ten rodzaj papieru nastął sprzecząją

¹ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Pamfilia”.

² Łac. *charta bombycina* – „papier bawełniany”.

³ Engelbert Kaempfer – por. przypis 1 na stronie 120 (do hasła DAI-RO).

⁴ Krasicki podaje niedokładną nazwę, którą u Kaempfera odnajdujemy jako: *Kaadsi. Morus papyrifera* lub [sive] *Morus sativa*. Por. *Amœnitatum Exoticarum politico-physico-medicearum fasciculi V, quibus continentur variae relationes, observationes & descriptiones rerum Persicarum & ulterioris Asiae, multa attentione, in peregrinationibus per universum Orientem, collectae*, ab auctore E. Kaempfero, Lemgoviae 1712, s. 471-472. *Morus papyrifera* (L.) albo *Broussonetia papyrifera* – morwa papierowa, gatunek rozpowszechniony w Azji Wschodniej i Południowej, uprawiany w celu zbierania włóknistej kory, z której wyrabia się płótna oraz papier.

się autorowie, na to się jednak zgadzają, iż około roku 1350 już był w używaniu. [II.310]

Chińskie kroniki podają informację, że papier został wynaleziony ok. roku 105 n.e. przez kancelistę na dworze cesarza He Di z dynastii Han, jednakże najstarszy odnaleziony skrawek papieru, zapisany kilkunastoma znakami pisma chińskiego, pochodzi z 8 w. p.n.e. Na podstawie znalezisk archeologicznych przypuszcza się też, że papier był znany już wcześniej, może nawet w II w. p.n.e. (akf)

PARASCEVE, nazwisko u Żydów piątku przed paschą, dzień ten wślawiony śmiercią Zbawiciela świata, kościół boży z osobliwymi obrządkami uroczyste obchodzi. [II.319]

Łac. *parasceue*, z gr. παρασκευέ „przygotowanie”, dzień przygotowania u Żydów na święto Paschy; w chrześcijaństwie Wielki Piątek, dzień śmierci Chrystusa; termin występuje w Ewangelii Mateusza (27:62), Marka (15:42), Łukasza (23:54) oraz Jana (19:42)¹.
(pt)

PARSIS, nazwisko w Indiach sektatorów Zeroastra cześć boską wyrządzających ogniowi. Że byli z Persji przychodniami, dlatego ich Persami nazwano. Kapłani ich, których zowią Dara, strzegą w bałwochwalnicach ognia poświęconego, aby nie zgasł. Najwięcej Parsów znajduje się niedaleko miasta Suraty. [II.322]

Parsowie, zwani też Zaratusztrianami – grupa etniczna wywodząca się od starożytnych Persów, wyznająca zaratusztrianizm, zamieszkująca przede wszystkim Indie. Zaratusztra (między XIII a poł. VI w. p.n.e.) – perski kapłan, prorok i reformator religijny, twórca jednej z najstarszych na świecie religii monoteistycznych. Surat – ważne miasto portowe w indyjskim stanie Gudżarat. (akf)

PARTHOWIE, naród azjatycki w Persji od Arsacesa króla walecznego w taką się moc wzbili, iż gdy reszta świata skłoniła karki, pod jarzmo rzymskie, oni sami na wschodzie mężnie się oparli, Krasusa z wojskiem zwyciężyli, Waleriana cesarza w niewolę wzięli. Przeciąg panowania sukcesorów Arsacesa, których Arsacydami zwano, był przez lat 470. Ostatni ich mo-

---

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 480; W. Bauer, *op. cit.*, s. 1257; *The Catholic Encyclopedia, op. cit.*, t. 11, s. 476.

narcha był Artaban, roku pańskiego 226, od Artaksersa perskiego króla zwyciężony i zabity. [II.323]

Partowie – koczowniczy lud irański, z którego wywodziła się zapoczątkowana przez Arsazaka (Arsacesa) dynastia, rządząca Iranem w latach ok. 247 p.n.e.-226 n.e. (zob. hasło ARSACIDES). Arsakidzi stworzyli imperium sięgające od Baktrii po Mezopotamię i Armenię, walcząc na zachodzie z Seleucydami panującymi w Iranie od śmierci Aleksandra Wielkiego, a z państwem greko-baktryjskim i plemionami sakijskimi, później z Kuszanami – na wschodzie. Ok. poł. I w. p.n.e. zaczął się długotrwały, toczący się ze zmiennym szczęściem, konflikt z Rzymem o dominację w Mezopotamii i Azji Mniejszej. Rzymski wódz Krassus pokonany został przez dowódcę wojsk partyjskich Surena i zginął w bitwie pod Karrahae w roku 53 p.n.e.; natomiast cesarza Waleriana wziął do niewoli w bitwie pod Edesą szach Szapur I (240-272 n.e.) z dyn. Sasanidów, która położyła kres panowaniu Partów w Iranie¹. (ak)

PASCHA, uroczystość narodu izraelskiego postanowiona na pamiątkę wyzwolenia ich z egipskiej niewoli i przejścia Morza Czerwonego; jakoż słowo hebrajskie Pesach, z którego etymologię bierze, znaczy przejście, co jest razem figurą i pamiątką przechodu anioła w tymże czasie zabijającego pierworodnych w Egipcie, mijającego zaś domy izraelskie, które krwią baranka namazane były. Obrządki tej uroczystości obszernie w Piśmie Świętym opisane są. Figury baranka sprawdzone w Nowym Testamencie prawie przez mękę, śmierć i zmartwychwstanie Zbawiciela świata. Czas obchodzenia Wielkiejnocy u chrześcijan naznaczony w niedzielę po dniu 14 porównania dnia z nocą wiosennego. Czas ten, wyznaczony przez zbor niceński, wielu był dysput przyczyną dla różnych odmian w wymiarze rocznym zachodzących, nim poprawa kalendarza nastąpiła za czasów Grzegorza XIII. [II.323]

---

¹ A. D. H. Bivar, „The Political History of Iran under the Arsacids”, [w:] *The Cambridge History of Iran*, op. cit., t. 3, s. 21-99; M. J. Olbrycht, *Aleksander Wielki...*, op. cit., s. 161-222.

Łac. *Pascha*, z gr. poprzez aram. *pishā*, *pashā*, z hebr. *pesah* „przejście”, święto obchodzone 14 dnia miesiąca *Nisān*; termin grecki wielokrotnie został użyty w Nowym Testamencie¹. (pt)

PASTOPHORI, kapłani w Egipcie, o których jest wzmianka w Księgach Machabejskich i Esdreasa. Odzież najwyższego kapłana nazywała się *pastophorium*. [II.326]

Łac. *pastophori*, z gr. „kapłani dokonujący obrzędu okrążenia kaplicy, niosący wizerunki bóstwa”; *pastophorium*, z gr. *παστοφόριον* to natomiast „miejsce w świątyni, gdzie przechowywano posąжки bóstw”, w tradycji chrześcijańskiej pierwszych wieków miejsce przechowywania eucharystii (cyborium); w 1 Księdze Machabejskiej i w Księdze Ezdrasza wspomina się wyłącznie *παστοφόρια* (l.mn.) w znaczeniu „pomieszczenia służbowe dla kapłanów w świątyni jerozolimskiej”, nie ma zaś mowy o kapłanach egipskich². (pt)

PASZKOWSKI (Marcin), jezuita, wydał do druku księgi: *Kronika Sarmacji Europejskiej z Gwagnina [na] język polski przełożona*, w Krakowie 1611. Fol. – *Historie świąt chwalebnych wierszem opisane*, w Krak. in 4to 1615. – *Poema albo wiersz radośny z nawrócenia złotych lat i zgody do Polski*, in 4to w Krak. 1609. – *Ukraina od Tatar utrapiona o ratunek prosi*, wierszem polskim, w Krak. 1608. – *Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tatary, tudzież o narodzie, obrzędach, nabożeństwie, gospodarstwie i rycerstwie tych pogan; przydany dykcjonarz języka tureckiego i dysputacja o zabobonach bissurmańskich obyczajów ksiąg czworo i 4to*, w Krakowie 1616. – *Dialog albo rozmowa grzesznego człowieka o męce Chrystusa Pana wierszem*, w Krak. 1612. [II.327]

Marcin Paszkowski (zm. po 1621 r.) – popularyzator wiedzy o Wschodzie. Pisał najczęściej utwory okolicznościowe (prozą

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 482; W. Bauer, *op. cit.*, s. 1278; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1013-1014; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 36; *A Dictionary of the Targumim*, *op. cit.*, s. 1194.

² A. Jougan, *op. cit.*, s. 483; И. Х. Дворецкий, *op. cit.*, s. 730; *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, s. 1102-1103.

i wierszem), reprezentujące różne gatunki. Tematyka jego utworów dotyczy głównie dziejów, obyczajów, religii dwóch orientalnych nacji – Turków i Tatarów oraz ich relacji z Polską i innymi narodami słowiańskimi. Jego najobszerniejsze dzieło o tej tematyce to *Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tatary*, wydane w Krakowie w 1615 r. Dokonał też przekładu dzieła napisanego po łacinie przez Aleksandra Gwagnina, które w polskojęzycznej wersji zatytułowanej *Kronika Sarmacji Europejskiej* ukazało się drukiem w Krakowie w 1611¹. (esg)

PATALAM, miejsce podziemne wyznaczone na męki nieprawym po śmierci według tradycji banianów w Indii, boga Emen stróżem miejsca tego czynią, a duchy złe trapiące potępionych rasheias. Piekło to jednak u nich nie jest wiecznym skaraniem, ale tylko przez czas wyznaczony dusze w nim pokutują. [II.328]

Sansk. *pātāla* w mitologii hinduskiej i dżinijskiej „jeden z siedmiu światów podziemnych, siedlisko nagów – czy też węży – i demonów”². Wymieniony przez Krasickiego bóg Emen to bóg śmierci Jama, zaś wspomniane złe duchy to rakszasy – nienawidzące ludzi demony-ludożercy. Banianami – jak się wydaje – określa Krasicki ogólnie wyznawców hinduizmu; por. hasło BANIANIE. (akf)

PATANA albo Patany, królestwo w Indii, między Siam i Paha, hołdownicze króla Siama, miasto stołeczne tegoż jest nazwiska. [II.328]

Właśc. Pattani (Patani) – prowincja i miasto w południowej Tajlandii, przy ujściu rzeki Pattani do Zatoki Tajlandzkiej; w okresie 1516-1902 istniał na tym terenie silny sułtanat Patani, ostatecznie zaanektowany przez Tajlandię w 1909 r. Paha, właśc. Pahang – stan (sułtanat) we wschodniej części Płw. Malajskiego, nad Morzem Południowochińskim, dawniej pozostający pod panowaniem okolicznych królestw, w tym Syjamu, od 1963 r. prowincja Malezji. (akf)

PA-YA, tytuł godności, które rozdaje król Siamu najznaczniejszym państw swoich obywatelom. [II.333]

¹ Por. *Polski Słownik Biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. 25, Wrocław 1980, s. 301-302.

² Por. M. Monier-Williams, *op. cit.*, s. 616.

Być może chodzi o tytuł *phraya*, przyznawany urzędnikom zatrudnionym na ważniejszych stanowiskach, jak np.: stały sekretarz ministerstwa, dyrektor generalny, burmistrz większego miasta, naczelny dowódca czy kanclerz biura królewskiego. Nieformalnie tytułowano te osoby *chao khun*. (akf)

PEGA, królestwo w Azji graniczące z państwem bengalskim. Państwo to niegdyś miało swoich własnych monarchów, teraz należy do króla Arakanu. [II.335]

Właśc. Pegu – miasto i prowincja w środkowej Mjanmie, część tzw. Dolnej Birmy, zamieszkałej przez grupę etniczną Monów. Kilkakrotnie w historii pełniło funkcję stolicy Birmy oraz centrum państwowości mońskiej – jako tzw. Królestwo Hanthawaddy lub Pegu, dominujące królestwo na terenie Dolnej Birmy, rozciągające swoją władzę nad tym terenem w latach 1287-1539 oraz 1550-1552. Także ważny ośrodek kultu buddyjskiego. (akf)

PEKELI, prowincja państwa chińskiego od północy, jej miasto stołeczne Pekin, rezydencja zwyczajna cesarzy chińskich. [II.335]

Pekeli, także Pe-tcheli, Tcheli, rozpowszechniona dawniej nazwa chińskiej prowincji Beijing, na terenie której leży miasto Pekin – zwyczajowa stolica chińskiego dworu cesarskiego (dawniej) oraz władz Republiki Chińskiej (obecnie). (akf)

PELION, góra Tessalii nader wysoka, bajeczność rymotwórców twierdziła, iż olbrzymi, chcąc dostać nieba, tę górę na drugą zwaną Ossa wnieśli. [II.337]

Pelion lub Pelium – góra w Tesalii w środkowej Grecji, 1610 m n.p.m. Według greckiej mitologii miejsce pochodzenia wielu herosów. Bliźniacy-giganci, Efialtes i Otos, zbuntowani wobec bogów, spięrzyli góry, nakładając na Olimp górę Ossę i Pelion¹. (jk)

PELLA, miasto stołeczne Macedonii, tym najslawniejsze, iż się w nim Aleksander wielki urodził; teraz nazywa się Palatisia. [II.337]

---

¹ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Pilion”.

Stolica starożytnej Macedonii, współcześnie stanowisko archeologiczne w Grecji w pobliżu miasta Pella, na płn.-zach. od Salonik. W 356 r. p.n.e. urodził się tam Aleksander Wielki¹. (jk)

PERGAMUS, miasto stołeczne królestwa tegoż nazwiska w Azji Mniejszej, miało swoich własnych monarchów sześciu, ostatni Attalus III umierając, rzeczpospolitą rzymską dziedziczką państw swoich uczynił roku przed narodzeniem Chrystusa 133. Królowie Pergamu, począwszy od Philetera, panowali przez lat 50. Biblioteka Attala króla w mieście tym sławna była w starożytności, że zaś do pisania ksiąg on pierwszy skór bydłęcych zażywać począł, stąd poszło nazwisko dotąd trwające pergaminu. [II.340]

Pergamon – określenie państwa hellenistycznego w zach. części Azji Mniejszej, ze stolicą w mieście Pergamon, istniejącego w latach 283-133 p.n.e., rządzonego przez dynastię Attalidów. Ostatnim władcą był Attalos III, który w testamencie przekazał władanie Rzymianom. W stolicy znajdowała się Biblioteka Pergamońska, druga po Aleksandryjskiej co do wielkości i znaczenia biblioteka w starożytnym świecie greckim. Technika i produkcja pergaminu, materiału pisarskiego wyrabianego ze skór zwierzęcych, wiąże się z Pergamonem, gdzie udoskonalamo jego produkcję i skąd pochodzi jego nazwa². (jk)

PERSEPOLIS, sławne miasto w Azji pod panowaniem dawnych królów perskich, którzy tam wspaniałą mieli rezydencję od Aleksandra Wielkiego spaloną. Ruiny persepolitańskie dotąd trwają i dają poznać, jaka być musiała wspaniałość dawnych gmachów. [II.343]

Pārsa, gr. Persepolis, pers. *Tacht-e Džamszid*; stolica Achemenidów w prowincji Pārsa (dziś Fārs) z której się wywodzili, ok. 57 km na płn.-zach. od obecnego Szirazu. Cytadela, mieszcząca pałace ceremonialne i budynki mieszkalne, otoczona trzema pierścieniami fortyfikacji, wzniesiona została przez Dariusza Wielkiego (522-486), a rozbudowana przez Kserksesa (486-66) i Artakserksesa I (466-424), na zniwelowanym wzgórzu, wcześniej związanym z kultem boga Mithry (zob. hasło MITHRA). Miasto zostało złupione i spa-

¹ *Ibidem*, hasło „Pella”.

² *Ibidem*, hasło „Pergamon”.

lone przez Aleksandra Wielkiego w roku 330 p.n.e. Muzułmańscy Irańczycy, niepamiętający o istnieniu Achemenidów, budowę Persepolis przypisali mitycznemu królowi Dżamszidowi. Zachowały się ruiny m.in. pałaców Dariusza, Kserksesa, budowli będącej prawdopodobnie haremem (zob. hasło HAREM), skarbcza, i najokazalszego zabytku, jakim była sala audiencyjna Dariusza, Apadāna ze schodami, których relief przedstawia procesję podbitych narodów z darami; kute w zboczu skalnym groby królewskie, liczne fragmenty rzeźb i reliefów, inskrypcje pismem klinowym w jęz. staroperskim, elamickim i akadyjskim. W ruinach znaleziono archiwum tabliczek glinianych, monety i inne artefakty z epoki¹. Dziś cały kompleks ma status muzeum. (ak)

PERSICUM MARE (morze perskie), tak zwane od geografów, według Strabona² i Herodota³ tożsame było co i Czerwone, te jednak nierównie dalej się rozciąga; morze zaś Perskie częścią tylko jego jest, i pospolicie nazywa się Sinus Persicus⁴, łączy się z Oceanem Indyjskim i oblewa część Persji i Arabii. [II.343]

Herodot określa Zatokę Perską jako część Morza Czerwonego bądź Południowego, zaś morze znane jako Czerwone uważa za jego zatokę. Zgodnie z jego terminologią Eufrat i Tygrys wpadają do Morza Czerwonego⁵. (ak)

PERSJA, królestwo wielkie w Azji, graniczące od północy z Georgią⁶ i Czerkasią⁷, od południa ma Golf Perski i Morze Indyjskie, od wschodu państwo wielkiego Mogola⁸, od zachodu prowincje azjatyckie cesarstwa tureckiego. Miasto stołeczne Ispahan¹, rezydencja zwyczajna królów, których Sophi i Szach¹

¹ Por. A. Shapur Shahbazi, „Persepolis”, [online:] <www.iraniconline.org/articles/persepolis> (5 IX 2015); P. Briant, *op. cit.*, s. 180-188.

² XI.11.7: *The Geography of Strabo*, *op. cit.* (1954), t. 5, s. 291.

³ I.11, 180, 189: Herodot, *op. cit.*, t. 1, s. 102, 106, 123.

⁴ Zatoka Perska.

⁵ Herodot, *op. cit.*, t. 1, s. 102, 106.

⁶ Gruzja.

⁷ Czerkasja – tu: krainy płn. Kaukazu.

⁸ Państwo Timurydów indyjskich – por. hasło MOGOL.

¹ Por. hasło ISZPAHAN.

zwyczajem orientalnym nazywają. Rząd na wzór innych państw wschodnich absolutny, despotyczny, panowanie dziedziczne, lubo od czasów sławnego Kulikana² różne dynastie na tron gwałtem wdzierają się. Kraj obfity w wielorakie produkcje. Kunsztami także wielu innym azjatyckim prym bierze, te jednak dla ustawicznych kłótni domowych znacznie upadły. Religia mahometañska, z różnicą jednak od tureckiej, że sukcesorem w proroctwie po Mahomecie utrzymują Alego, Turcy zaś Omana³; przez co zaś wielka między tymi narodami nienawiść i wzajemnie się kacerzami nazywają. Dawna religia Persów była bałwochwaliska, czcili ogień, ofiarników zaś nazywali magami⁴. Dwór króla perskiego bardzo wspaniały, pycha Persów równa się albo jeszcze przewyższa wyniosłość sąsiadów, dowodem tego tytuły, które na przywilejach król perski sobie przywłaszcza, te dla osobliwości się kładą: sułtan Ussein⁵ król Persów, Parthów, Medów, Baktrianów, Chrazanu, Kandaharu, Tatarów Usbeckich⁶, jedynowładca królestw Hirkanii, Drakonii, Parmenii, Hidaspii, Sogdiany, Arycei, Paropamizji, Drawgiany, Margiany i Karamanii⁷, aż do rzeki Indus, sułtan Ormuzu, Larry, Arabii, Suziany,

---

¹ Zob. hasła: SOFI, SZACH.

² Zob. hasła: AGUANIE, NADIR-SZACH.

³ Tj. Omara.

⁴ Por. hasło MAGOWIE.

⁵ Ussein, dalej w tekście – Hussein – Soltān Hosejn (1694-1722), ostatni panujący Safawida, zdetronizowany przez afgańskiego buntownika Mahmuda, syna Mir Wajsa Ghilzaja (por. hasło AGUANI).

⁶ Chrazan: Chorāsān (por. hasło KHORAZAN); Kandahar (Qandahār) – miasto i prowincja w pld.-wsch. Afganistanie; Tatarzy Usbecy: Uzbekcy, chanaty uzbeckie w Azji Centralnej.

⁷ Hyrkania: Gorgān (por. hasło HIRKANIA); Drakonia, Parmenia (?), Hidaspia – kraina sięgająca dolnego biegu Indusu (obecny Beludżystan pakistański), Sogdiana (por. hasło SOGDIANA); Arycea: Areia – Chorasana wsch. z Heratem (?); Paropamizja: północny Afganistan z Kablem; Drawgiana (por. hasło DRANGIANA); Margiana: kraina na wsch. od M. Kaspijskiego z miastem Marw (dziś Turkmenistan); Karamania: prowincja w pld.-wsch Iranie z miastem Kerman.

Chaldei, Mezopotamii, Georgii, Armenii, Czyrkassji¹; pan gór cesarskich Araraku, Tauru², Kaukazu, rządca wszelkiego stworzenia od morza Chorazan, aż do Golfu Perskiego³; z pokolenia Alego; księżę rzek Tygru, Eufratu, Araksu i Indus; przełożony wszystkich sułtanów, cesarz prawowiernych, czi wszelkiej dziedzic, zwierciadło cnoty, róża rozkoszy, &c. &c.⁴

Państwo terazniejsze perskie dzieli się na prowincji trzynastie, z tych wschodnie są: Zend, Makeran, Sizistan, Sablutan, Khorazan, Estarabada; na północ: Mazanderan albo Tabrystan, Szyrwan, Adyrbestzan, Frak-Kirman⁵.

Dawne królestwo perskie dalej się nierównie od terazniejszego rozciągało, i monarchowie, których Grecy wielkimi królami zwali, posiadali najwyborniejszą część Azji. Pierwszy fundator państwa tego był Cyrus syn Kambizesa króla Persji, które królestwo małą część kraju przedtem zamykało w sobie i było prawie Medom hołdujące. Ci za pomocą Cyrusa assyryjskie państwo posiadli. Po śmierci Astyagesa króla Cyrus, siostrzeniec jego, monarchii całej stał się dziedzicem i zaczął pierwszą epokę panowania królów perskich⁶; dynastia następców jego skończyła się na Dariuszu⁷, którego Aleksander Wielki zwyciężył. Po śmierci tego bohatera prowincje i królestwa rozdzielili między

---

¹ Ormuz: por. hasło ORMUZ; Larra: Lār (por. LAR); Arabia: tu – wybrzeża Omanu (?); Suziana: por. SUZA; Chaldea: Babilonia, płd. Mezopotamia; Georgia: Gruzja (por. hasło GEORGIA); Czyrkassja – por. wyżej Czerkasja.

² Ararat (góra wulkaniczna na pograniczu turecko-armeńskim, wys. 5122 m); góry Taurus – pasmo górskie w płd.-wsch. Turcji.

³ Od Morza Kaspijskiego po Zatokę Perską.

⁴ Źródło niezidentyfikowane. Część istniejących ludów (Partowie, Medowie, Baktryjczycy) należy do historycznej przeszłości, podobnie jak nazwy krain, tu występujące w formie zhellenizowanej.

⁵ Send/Sind (?), Makrān, Sistān, Zabolstān, Chorāsān, Astarābād, Māzandarān (Tabarestān), Szirwān, Āzarbājdžān, Kermānszāh (?); w spisie brak prowincji centralnych i południowych: Dżebālu (Irak Perski), Pārsu, Kermānu.

⁶ Por. hasła: ARPHAXAD, CYRUS, MEDIA.

⁷ Por. hasło DARIUSZ III.

siebie wodzowie jego, i dopiero aż w roku po narodzeniu Chrystusa 229 Artakserxes¹ wznosił monarchię perską powtórna. Ta trwała do roku 630, w którym Arabowie sektarze Mahometa, Persję zdobywszy, pod ostatnim królem Irdegerdem² całe to państwo pod rząd kalifów poddali. Wiele rewolucji ucierpiało to państwo pod rządem różnych dynastii³, aż na koniec roku 1514 Izmael I Szach albo Sophi z pokolenia Alego zaczął dynastję nową królów perskich⁴, i ten rodzaj rządu wprowadził, który trwa dotąd, lubo w inszej dynastii; z pokolenia albowiem Izmaela ostatni król Szach Hussein za wszczętym buntem od Mir-Weys wodza Agwanów, osłabiony wielorakimi zwycięstwami, w ręce na koniec Mir-Weisa Mahimuda koronę złożyć musiał; ten wraz z życiem panowanie swoje skończył roku 1725. Thamas Kuli-Kan pod pretekstem przywrócenia na tron syna dawnego króla Szach Hussein przeciw Agwanom uzurpatorom tronu wojnę podniósł, którą szczęśliwie zakończywszy, sam tron perski osiadł na miejsce syna Husseinowego roku 1736. Dzieła tego bohatera w osobnym artykule opisane są, po zabiciu zaś jego roku 1748 perskie królestwo, domowymi wojnami zniszczone, dotąd jeszcze do pierwszego stopnia i trwałej spokojności przyjść nie może. [II.343]

---

¹ Ardaszir I (224-242), założyciel dynastii Sasanidów.

² Jazdegard III (632-651) – ostatni król sasanidzki, za którego panowania nastąpił najazd arabski.

³ Po podboju arabskim Iran pozostawał formalnie w obrębie kalifatu Omajjadów (661-749) i Abbasydów (749-1258), chociaż za rządów tych ostatnich (IX-X w.) powstały w poszczególnych regionach dynastie rodzime, faktycznie samodzielne: na wschodzie Tahirydzi (821-873), Saffarydzi (861-902), Samanidzi (873-1005), na zachodzie Zijarydzi (928-1069) i Bujjidzi (934-1062); w XI w. pojawiają się silne dynastie tureckie, które iranizują się kulturowo: Ghaznawidzi (977-1191) i Seldżucy (1038-1157); na pocz. XIII w. Iran zostaje spustoszony przez Mongołów, których plamiona pozostają na miejscu, tworząc własną dynastję (Ilchanidzi 1256-1336); podobnie jak potomkowie Timura (1370-1405) – ich heracka linia panuje do roku 1506.

⁴ Szach Esmā'il I (1501-1524) – założyciel dynastii Safawidów; mistrzowie bractwa, potomkowie szejcha Safiego, przypisywali sobie pochodzenie z linii szyickich imamów (zob. komentarz).

Kraj o ciągłości państwowej i kulturowej, sięgającej VI w. p.n.e. Założycielami imperium, sięgającego od Bałkanów po Indie, był ród Achemenidów należących do irańskiego (Aria – stąd nazwa własna kraju: Irān) ludu Pārsa (Grecy uogólnili nazwę plemienną na całe imperium). Po zniszczeniu państwa Achemenidów przez Aleksandra Wielkiego, pomimo utraty dużej części terytoriów i przejmowania władzy przez kolejne ludy i dynastie, ciągłość tradycji państwowej, podstawowych struktur organizacyjnych i społecznych, a także kultura i tożsamość, których podstawami były: język perski w kolejnych fazach swojego rozwoju, religia zoroastrijska (potem islam) i tradycja mityczno-historyczna, zostały zachowane.

Krasicki łączy wiadomości pochodzące od autorów klasycznych z tymi, które odnoszą się do historii najbliższej mu w czasie. Jego dane geograficzne odzwierciedlają zasięg terytorialny Persji Safawidów (pocz. XVI-pocz. XVIII w.): na północnym zachodzie kraj sięga podnóży Kaukazu, na południu – Zatoki Perskiej i Morza Arabskiego, na wschodzie graniczy z indyjskim państwem Wielkich Mogołów. Pierwsza część hasła to opis sytuacji traktowanej przez autora jako współczesna, chociaż informacje są już częściowo nieaktualne: dynastia Safawidów upadła i nie wróciła do władzy, szach Hosejn (tu: Ussein, dalej – Hussein) już nie panuje, Isfahan przestał być stolicą. „Wdzieranie się siłą różnych dynastii” i „ustawiczne kłótnie domowe”, to sytuacja, gdy lokalni przywódcy i plemiona (Afszarowie, Zandowie, Kadzarowie i in.) walczą o schedę po Safawidach, aż do czasu ustabilizowania się dominacji Kadzarów (Qādzār) na przeł. XVIII-XIX w.

Gdy dynastia tureckojęzycznych Safawidów (1501-1722), wywodząca się od mistrzów bractwa derwiszowskiego z Azerbejdżanu, zdobyła władzę w Iranie, wprowadziła szyizm imamicki jako religię oficjalną. Szyici uważają Alego b. Abu Tāleba, zięcia proroka Mohammada i czwartego kalifa muzułmanów, za pierwszego imama, czyli prawowitego spadkobiercę Proroka – zarówno przywódcę wspólnoty, jak dziedzica i interpretatora objawienia koranicznego, a jego potomków w 11 pokoleniach – za kolejnych imamów. Turcy osmańscy, będąc sunnitami, za następców Proroka uznają 4 kalifów obieralnych: Abu Bakra (632-634), Omara (634-644), Osmāna (644-656) i Alego (656-661), z których szyici trzech pierwszych odrzucają i przeklinają. Dawna perska „religia bałwochwalska” – to zoroastryzm – zob. hasła ZENDA Westa i ZORO-

ASTER. Tytulatura szachów safawidzkich nie odzwierciedla rzeczywistego zasięgu ich panowania.

Część druga hasła, to krótki rys historyczny – od starożytności po współczesność. Zarys nie uwzględnia blisko 500-letniego panowania partyjskich Arsakidów po następcach Aleksandra – Seleucydach (choć słownik zawiera odnośne hasła – zob. hasła ARSACIDES i PARTHOWIE); z ponad 400 lat historii sasanidzkiej wspomniany jest tylko pierwszy król i ostatni; brak blisko 1000 lat historii muzułmańskiego Iranu, która nie jest też reprezentowana innymi hasłami. Dopiero nastanie tureckich Safawidów (1501-1722) uważa Krasicki za odrodzenie starożytnego państwa perskiego. O ile w pierwszej części hasła upadek Safawidów wspomniany jest tylko pobieżnie, to część druga więcej mówi o najeździe Afganów, ich pokonaniu przez Nāder-szāha Afszāra (tu: Kulikan; por. hasła AGUANI i NADIR-SZACH), przejęciu przez niego władzy i chaosie po jego śmierci. (ak)

PHÆNICJA, prowincja Syrii, niegdyś naród sławny żeglarstwem i handlem, miasto jego stołeczne Tyr, patrz Tyr, Sydon. Fenicjanom przypisują autorowie wynalezienie liter i pisma, co Lukan w Farsalii swojej wyraził:

*Phoenices primi, famaē si creditur, ausi
Mansuram rudibus vocem signare figuris*¹. [II.351]

Właśc. łac. *Phoenicia*, *Phoenica*, *Phoenice*, z gr. Φοινίκη „Fenicja”, nazwa nadana przez Greków i Rzymian starożytnemu Kanaanowi, zajmującemu obecne nadbrzeżne tereny płd. Syrii, Libanu i Izraela. Alfabet łaciński rzeczywiście pochodzi za pośrednictwem etruskiego i greckiego z alfabetu fenickiego (1050-850 p.n.e.)². (pt)

PHARMUTHI, tak się u Egipcjanów nazywał ósmy miesiąc roku. [II.351]

¹ *Pharsalia*, III.220-221: „Fenicjanie pierwsi (jeśli wierzyć podaniu) ośmielili się zapisać niewprawnymi znakami głos, który miał przetrwać” [tłum. PT] (Lukan, *op. cit.*, s. 130-131).

² И. Х. Дворецкий, *op. cit.*, s. 767; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 836; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1053-1056; *The World's Writing Systems*, ed. by P. T. Daniels, W. Bright, New York-Oxford 1996, s. 94-96, 261-269, 297-311.

Gr. Φαρμοθι, kopt. *Parmute*, z egip. *p(3)-n-Rnnwtt* „(miesiąc/święto) bogini żniw Ernüte (pod postacią kobry)”¹. (pt)

PHARNACES, naród Etiopii według świadectwa Pliniusza. [II.351]

Łac. *Pharnaces* względnie *Pharmaces*; Plinusz Starszy podaje w *Historii naturalnej* (VII.2) za jakimś Damonem, że ich pot powoduje wyniszczenie ciała każdego, kto ich dotknie (*haut dissimile his genus Pharmacum in Aethiopia Damon, quorum sudor talem contactis corporibus afferat*). Dla porównania hasło z *Encyklopedii*: „PHARNACES, (Géog. anc.) peuples d’Ethiopie, selon Pline, l. VII. c. ij. qui dit après Damon que la sueur de ce peuple causoit la phthisie à ceux qu’elle touchoit. Quelques manuscrits portent Pharmaces pour Pharnaces”². (pt)

PHARNAK, bóg czczony w Poncie, prowincji Azji Mniejszej, miał sławną bałwochwalnicę w mieście Sebastopolis. [II.351]

Według Strabona mało to być bóstwo lunarne Pontu, Μην Φαρνάκου „Księżyc (Miesiąc) Farnaka”, czyli bóstwo pierwszego władcy Pontu, imieniem Φαρνάκης (184-157), założyciela Farnakii³. (pt)

PHEGOR albo **PHOGOR**, nazwisko góry, na której Baal albo Baal czczony był, stąd bożkiem tej góry zwany Baal-Phegor. Twierdzą niektórzy, iż to był Adonis, jakoż obrządki jego na wzór innych bałwochwalskich Adonisa były pogrzebowe smutne z płaczem i narzekaniem. [II.352]

Łac. *Phogor*, z hebr. *Pə^oôr*, góra na wsch. od płn. krańca Morza Martwego, miejsce kultu Ba^ola, znanego jako łac. *Beelphegor*, z gr.

¹ *Koptische Grammatik (Säidischer Dialekt) mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnissen* von W. Till, Leipzig 1955, s. 88; *Coptic Etymological Dictionary*, ed. by J. Černý, New York 2010, s. 128; *Egyptian Grammar*, *op. cit.*, s. 578.

² *C. Plini Secundi Naturalis historiae libri XXXVII, op. cit.*, t. 2, s. 5 (w aparacie krytycznym wariant: *pharmacum*); *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 12, s. 493.

³ И. Х. Дворецкий, *op. cit.*, s. 764; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 516, 825, 532; *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 12, s. 493; *The geography of Strabo, op. cit.* (1954), t. 5, s. 430-431.

Βεῤῥεῖωρ, z hebr. *Ba^cal Pa^côr*; góra i bóstwo wzmiankowane w Księdze Liczb (25:3, 5, 18, 31:16), Powtórzonego Prawa (3:29, 4:46), Jozuego (13:20) i w Księdze Psalmów (106:28)¹. (pt)

PHINEES, syn Eleazara, wnuk Aarona kapłan wielki; żarliwość jego w Piśmie Świętym wyrażona, gdy cudzołożnika Zamry z pokolenia Symeona zabił. Następcy Phineesa aż do ostatniego Heli posiadali kapłaństwo najwyższe. Dawid znowu do kapłaństwa pokolenie Phineesa i Eleazara przywrócił w osobie Sadocha; syn Phineesa, Abizae, po śmierci ojca najwyższe kapłaństwo objął. [II.354]

Łac. *Finees*, z gr. Φεινεῖς, z hebr. *Pînəhās*, z egip. *P3-Nh3y* „Nubijczyk”, występuje w Księdze Liczb (25:1-18) – epizod z Zimrim w Księdze Jozuego (22:9-34), wzmiankowany w kilku innych miejscach². (pt)

PHOLLIS, rodzaj monety u Żydów za czasów Konstantyna cesarza następców. Moneta takowa była bardzo małego szacunku, równej wagi jak rzymskie sesterka. [II.355]

Łac. *folllis*, drobna moneta wagi ¼ uncji; 24 miedziane monety odpowiadały srebrnemu denarowi, 288 – złotemu denarowi³. (pt)

PHRYGIA, prowincja Azji, dzieli się na większą i mniejszą, graniczyła niegdyś z Bithynią, Galacją, Pamsilią, Lidją i Mizią, w niej się niegdyś znajdowało sławne królestwo trojańskie, teraz z innymi prowincjami Azji Mniejszej pod władzą państwa tureckiego zostaje. [II.357]

¹ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 423; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 37; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1028; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 37-38.

² *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 83; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 154; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1052; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 18; *Egyptian Grammar, op. cit.*, s. 87, 513, 565, 575.

³ И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 435; *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 12, s. 523.

Frygia – starożytna kraina historyczna w Azji Mniejszej, granicząca od pñ. z Bitynią, od wsch. z Galacją, Kapadocją i Lykaonią, od pñd. z Pamfilią i Pizydią, od zach. z Karią, Lydią, Myzją. Stolicą Frygii był Gordion, dzisiejsze Yassihöyük na pñd.-zach od Ankar. Troja znajdowała się na terenie krainy zwanej Troada, zaliczanej niekiedy do szerszej pojętego obszaru Frygii, którą określano pñn.-zach. część Azji Mniejszej. W XIV w. teren został podbity przez Turków osmańskich¹. (jk)

PHUR albo **PHURIM**, słowo znaczące los z hebrajskiego. Tak się nazywała u Żydów uroczystość wielka, postanowiona na pamiątkę wyzwolenia narodu od Amana przez Esterę królowę. Przypada na dzień czternastego sierpnia rocznicy tej pamiętnej epoki. Uroczystość tę Żydzi dotąd z wielką wesołością i okrzykami obchodzą. [II.357]

Hebr. *pûrîm*, l.mn. wyrazu *pûr*, z akad. *pûru* „los”; nazwa święta opisanego w Księdze Estery (9:17-32), przypadającego na 14 dzień Adara². (pt)

PHYLACTERES, philacteria, a po żydowsku thephelim, to jest narzędzie nabożeństwa. Są to kawałki pergaminu zwinięte, na których przykazania boskie wypisane. Zamknięte bywały w skórze zszytej, od której wiszące rzemyki służyły i dotychczas służą Żydom do obwiązywania tephelim koło ręki i na czole. Okazją obrządku tego w nabożeństwie dały słowa Mojżeszowe w księgach Deutoronomii rozdz. 6, wiersz 8: Zwiążesz te słowa na rękę, aby były znakiem i położysz je na czole między oczyma. W ewangelii u Mateusza świętego jest wzmianka o tych philacteriach, że faryzeusze rozprzestrzeniały je, to jest dla okazania się, większych używali, niżeli inni. Obrządek ten u Żydów wielu teraz zabobonów jest przyczyną.

Philakteriami zwano dawniejszemi czasy niektóre zabobonne charaktery albo inkluzja, o czym w historiach nieraz bywa wzmianka.

¹ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Frygia”.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1100; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 13.

Dilatate Philacteria w sensie alegorycznym znaczy teraz to samo, jak nad zamiar stanu, kondycji lub możliwości postępować, patrz: Talisman. [II.357]

Franc. *phylactere*, z łac. *phylacterium*, z gr. φυλακτήριον „ochrona, amulet”, rzemień modlitewny Żydów, w tradycji żydowskiej noszą one aramejską nazwę *təp̄illīn*; para małych skórzanych pudełeczek zawierających pergamin z cytatami z Księgi Wyjścia (13:1-10, 11-16) oraz Powtórzonego prawa (6:4-9, 11:13-21), zwyczaj przymocowywania *təp̄illīn* do lewej ręki i do czoła wziął się z dosłownego rozumienia wspomnianego cytału z Księgi Powtórzonego Prawa (6:8). Notabene w ostatnim akapicie powinno być *dilatate phylacteria*, zgodnie z fragmentem z Ewangelii Mateusza (23:5): *dilatant enim phylacteria sua* „rozciągają bowiem swoje filakterie” [tłum. PT], który cytuje niezbyt poprawnie *Encyklopedia*¹. (pt)

PIRAMIDY EGIPSKIE, między cuda świata policzone, że od dawnych tamtejszych królów stawiane były, rzecz pewna, ale w szczególności jak się zwali każdej fundatorowie, żadnej o tym pewności nie masz. Masy te niezmierne, dziwiące dotąd pielgrzymujących, okrywały groby fundatorów swoich.

W Rzymie dotąd jest nagrobek Cestiusza w piramidę z kamienia ciosowego tak ułożony, iż jedna połowa za murami miejskimi, druga w murach zostaje. [II.366]

Z łac. *pyramis*, l.mn. *pyramides*, z gr. πυραμίς „piramida”, prawdopodobnie z egip. *mr* „piramida, grób”, *p3-mr* (poprzedzonego rodzajnikiem). Znamy obecnie imiona władców, którzy wydali rozkaz budowy piramid, i daty ich panowania; do najstarszych obiektów należą: piramida schodkowa Dżesera (2690-2670 p.n.e.), zbudowana przez słynnego architekta Imhotepa, piramida właściwa Snofru (2629-2604 p.n.e.) oraz wielka piramida Chufu, czyli Cheopsa (2604-2581 p.n.e.). Piramida Cestiusza, wzniesiona została w końcu I w. p.n.e koło Porta Ostiensis w Rzymie dla Gajusza

---

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 507; И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 768; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 841; W. Bauer, *op. cit.*, s. 1730; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1057; *A Dictionary of the Targumim*, *op. cit.*, s. 1687; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, *op. cit.*, s. 1561; *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 12, s. 535.

Cestiusza Epulona, trybuna ludowego i pretora, ma prawie 37 m wysokości¹. (pt)

PISIDIA, prowincja niegdys Azji, między Lidią, Phrygią, Pamfilią i Karią, w bliskości góry Taurus. [II.367]

Pizydia – kraina historyczna w pld.-zach. części Azji Mniejszej, na wsch. graniczyła z Cylicją, Izaurią, na pld. – z Pamfilią, na zach. z Lycią, Karią, na pñ. z Frygią. Na jej obszarze znajdują się góry Taurus². (jk)

POLYGANIA, wielożeństwo. Według świadectwa niektórych teologów Lamech najpierwszy wniósł zwyczaj wielożeństwa, ponieważ Pismo Święte, Gen. c. IV. v. 3, 4, wyraźnie o nim mówi, iż pojął dwie żony, których nazwiska: Adha i Tsilla. Przykłady wielożeństwa w starym zakonie są liczne. Chrystus pan wyrokiem swoim zniósł ten zadawniony, a przykładami usprawiedliwiony zwyczaj.

Wielożeństwo dotąd w państwach wschodnich jest prawem pozwolone.

Niejaki Lyserus rodem z Saksonii chciał być wzniecić błąd sekty poligamistów w książce, której tytuł: Poligamia triumphatrix, Lunden 1683. [II.386]

Właściwie *poligamia*, łac. *polygamia* „wielożeństwo”, z gr. Wspomniany wyżej Lamech miał według Księgi Rodzaju (4:19-23) dwie żony: pierwsza nosiła imię Ada, z hebr. *Ādâ* „(Jahwe) ozdobił”, a druga Silla, z hebr. *Šillâ* „o dźwięcznym głosie (?)”³. Autorem dzieła *Polygamia triumphatrix i. e. Discursus politicus de polygamia auctore Theophilo Aletheo*, wydanego we Freiburgu w 1674 r. (pod pseudonimem Theophilus Aletheus), był Johann Leyser (1631-1684), niemiecki teolog i kaznodzieja ewangelicki, szermierz wielożeństwa, który ostatecznie utracił pracę za swe poglądy

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 559; И. Х. Дворецкий, *op. cit.*, s. 838; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 695; *Egyptian Grammar*, *op. cit.*, s. 87, 518, 569; B. Kwiatkowski, *op. cit.*, s. 88-93, 108-114, 115-130; *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Cestiusza piramida”.

² *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Pizydia”.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 18, 1421; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 739, 740; t. 2, s. 101.

i zmarł w ubóstwie, nie wstąpiwszy w związek małżeński¹. Wspomniani poligamiści to zwolennicy wielożeństwa w protestantyzmie, którego głównym rzecznikiem w XVI w. miał być, według swoich przeciwników, Bernardino Ochino (1487-1564), włoski zakonnik (generał zakonu kapucynów), mówca i asceta, a następnie działacz reformacyjny. Interpretacja jego dwuznacznych dialogów religijnych przyczyniła się do sformułowania koncepcji polskiego antytrynitaryzmu². (pt)

PONT, królestwo w Azji Mniejszej, wslawiło się najbardziej panowaniem Mithrydyta, który przez lat 57 panując, częstokroć pomyślnie z Rzymianami wojnę toczył. Stołeczne miasto tego królestwa zwało się Heraklea. [II.390]

Pont – kraina historyczna w pń.-wsch. Azji Mniejszej, nadmorska część Kapadocji. W III w. p.n.e. powstało tam niezależne królestwo. Za czasów króla Mitrydatesa VI w I w. p.n.e. rozrosło się terytorialnie i wówczas zaczęły się długotrwałe wojny z Rzymem, by w 64 r. n.e. Zostać włączone do cesarstwa rzymskiego do prowincji Galacja. Stolicą królestwa była Heraklea, dziś tureckie miasto Karadeniz Ereğli³. (jk)

PORTA Otomańska, nazwisko, które się pospolicie daje tureckiej monarchii, patrz Turecka monarchia. [II.392]

Porta Otomańska, Wysoka Porta – historyczne określenie imperium osmańskiego pod panowaniem sułtanów. Nazwa pochodzi od ozdobnej bramy prowadzącej do dzielnicy urzędniczej z głównym budynkiem – siedzłą wielkiego wezyra, w Stambule⁴. (jk)

---

¹ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 12, s. 938; *Pierers Universal-Lexikon*, t. 10, Altenburg 1860, s. 654; J. H. Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste*, t. 17, Leipzig 1738, s. 726; *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 17, Leipzig 1883, s. 526.

² *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 12, s. 939; J. Ziomek, *Renesans*, Warszawa 2001 (*Wielka Historia Literatury Polskiej*), s. 19; K. Benrath, *Bernardino Ochino aus Siena. Ein Beitrag zur Geschichte der Reformation*, Braunschweig 1892, s. 1-30, 55-89, 261-276.

³ *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Pont”.

⁴ *Ibidem*, hasło „Wysoka Porta”.

PTOLOMAIDA, miasto Egiptu fundowane od Ptolomeuszów, sławne zborom roku 411, tam odprawionym pod prezydencją Seneziusza. [II.424]

Łac. *Ptolemais (Ptolomais)*, z gr. Πτολεμαῖς, miasto w Cyrenaice (wsch. Libia, obecna *Ṭulmaïja*), założone przez Ptolomeusza III Euergetesa (242-221 p.n.e.); tworzyło Pentapolis wraz z Cyreną, Apollonią, Berenice i Taucheirą; w 410 r. jego biskupem został filozof i poeta grecki, Synesios z Cyreny (ok. 370-ok. 415), który przewodniczył synodowi biskupów w 411 r.¹ (pt)

PTOLOMEUSZ, nazwisko powszechne królów egipskich pochodzących z rodziny Lagusa, pierwszego po śmierci Aleksandra Wielkiego króla tego państwa. Było ich wszystkich dwunastu od Ptolomeusza ostatniego, zwanego Dionizjusz, brata Kleopatry. Ten wojując z Juliuszem cesarzem, zginął w Nilu utopiony roku 46 przed narodzeniem Chrystusowym.

Chronologia królów Egiptu.

Ptolomeusz I. Lagus, miał sobie dany przydomek Soter, panował lat 40.

Ptolomeusz Philadelphus lat 37.

Ptolomeusz Everteges lat 26.

Ptolomeusz Philopater lat 17.

Ptolomeusz Epiphanes lat 32.

Ptolomeusz Philometor lat 35.

Ptolomeusz Physcon lat 28.

Ptolomeusz Lathurus lat 17.

Ptolomeusz Aleksander I lat 10.

Ptolomeusz Aleksander II lat 15.

Ptolomeusz Auteles lat 14.

Ptolomeusz Dionizjusz lat 5. [II.424]

---

¹ И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 831; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 692; *The Catholic Encyclopedia, op. cit.*, t. 4, s. 591-592; t. 14, s. 386-387; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 305; *Słownik pisarzy antycznych, op. cit.*, s. 482-483; G. Grützmacher, *Synesios von Kyrene. Ein Charakterbild aus dem Untergang des Hellenentums*, Leipzig 1913, s. 153.

Łac. *Ptolemaeus*, gr. imię władców Egiptu od 323 r. p.n.e. Oficjalnie dynastia Lagidów panowała w Egipcie (z tytułem królewskim) w latach 304-30 p.n.e. Oto wszyscy władcy z datami panowania: Ptolemeusz I Soter (304-282), Ptolemeusz II Filadelfos (285-246, wraz z siostrą i żoną Arsinoe II Filadelfos 277-270), Ptolemeusz III Euergetes I (246-221, wraz z Bereniką II Euergetis 246-221), Ptolemeusz IV Filopator (221-205), Ptolemeusz V Epifanes (205-180), Kleopatra I (194-176), Ptolemeusz VI Filometor (180-164, 163-145), Ptolemeusz VIII Euergetes II (170-163, 145-131, 127-116), Ptolemeusz VII Neos Filopator (145), Kleopatra II (131-127), Ptolemeusz IX Soter II (116-110, 109-107, 88-80), Ptolemeusz X Aleksander (110-109, 107-88), Kleopatra III (142-101), Kleopatra Berenika III (80), Ptolemeusz XI Aleksander II (80), Ptolemeusz XII Neos Dionizos (80-57, 55-51), Kleopatra VI Tryfajna (57-56), Berenika IV (56-55), Ptolemeusz XIII Filopator III Filometor (51-47), Ptolemeusz XIV (47-44), Ptolemeusz XV Cezarion (44-30), Kleopatra VII Filopator (51-30). W wodach Nilu utonął w czasie ucieczki Ptolemeusz XIII, brat i mąż Kleopatry VII, która poślubiła swojego młodszego brata Ptolemeusza XIV. Ten zmarł po śmierci Cezara, prawdopodobnie otruty. Ptolemeusz XV Cezarion był synem Kleopatry VII i Juliusza Cezara¹. (pt)

PURIM, święto żydowskie na pamiątkę wybawionego narodu przez Esterę. Purim znaczy los rzucony. Żydzi tę uroczystość z wielką wesołością obchodzą przez dwa dni. [II.424]

Zob. hasło PHUR/PHURIM.

---

¹ И. Х. Дворецкий, *op. cit.*, s. 831; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 692; *Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1098-1099; B. Kwiatkowski, *op. cit.*, s. 939-948, 979.

QUEDA, małe królestwo w Indiach, niedaleko cieśniny morskiej Malaka, hołduje królowi Siamu. Największa intrata króla tego państwa z połowu słoni. [II.433]

Właśc. Kedah – stan (sultanat) na Półwyspie Malajskim, nad cieśniną Malakka, graniczący z Tajlandią. Początkowo (I w. n.e.) buddyjskie królestwo, od XIII w. uzależnione było kolejno od władców Syjamu, królestwa Majapahit (XVI w.), Malakki (XV w.), sułtanatu Aceh (XVII w.) i ponownie od Syjamu (XIX w.). Od roku 1963 stanowi część Malezji. (akf)

RAAGDAER, urzędnik w królestwie perskim przestrzegający bezpieczeństwa dróg publicznych. Wybiera oraz [nakłada ?] cła od towarów. [II.437]

Pers. *rāhdār* – „dróżnik” – urzędnik odpowiedzialny za przejezdność i bezpieczeństwo dróg w państwie Safawidów. (ak)

RABBANITOWIE, u Żydów ci się nazywają, którzy utrzymują stare przodków nauki i tradycje, zwane Rabbanim, są to uczniowie i następcy dawnych faryzeuszy. [II.437]

Z franc. *rabbanites*; wyznawcy judaizmu rabiniackiego, który zaczął się kształtować pod koniec okresu Drugiej Świątyni (586 p.n.e. – 70 n.e.); hebr. *rabbān* „nauczyciel, uczonec”, l.mn. *rabbānīm*, tytuł kierowników szkół palestyńskich, następców rabiego Hillela (ok. 60 p.n.e.-20 n.e.), przywódcy faryzeuszy, głównego nauczyciela Prawa; jego uczniowie wywodzący się z faryzeuszy odpowiedzialni byli za ukształtowanie judaizmu rabiniackiego¹. (pt)

RABBI Rab, albo Rabboni, w języku hebrajskim to słowo znaczy mistrza nauczyciela. Po stopniach do tego dostojęstwa przychodzili ci, którzy się udawali do nauk. Pierwszy stopień był zaczynających nauki i tych w szczególności zwano bachur; drugi pośredniczy chaber; ostatni mistrzowski rabbi.

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 591-592; *A Dictionary of the Targumim, op. cit.*, s. 1444.

U terażniejszych Żydów prerogatywa rabinów jest największa. Oni pierwsze miejsca zasiadają w bożnicach, sądy zakonne sprawują, tłumaczą pismo, śluby dają i rozwody, klątwy nawet na nieposłusznych i gorszących od nich wychodzą. [II.437]

Łac. *rabbi*, gr. ῥαββί, z hebr. *rabbî* „mój pan, mój panie!” od I w. n.e. honorowy tytuł wybitnych nauczycieli Prawa; zwrot używany wobec Jezusa w Ewangelii Mateusza (26:25, 49), Marka (9:5, 10:51) oraz Jana (1:49, 4:31, 6:25, 9:2, 11:8); łac. *rabboni*, gr. ῥαββονί z hebr. *rabbān*, wzmocnionej formy od *rab* „mistrz, nauczyciel”, w formie z zaimkiem dzierzawczym *rabbânî* lub *rabbônî* „mój panie, mój mistrzu”, zwrot wobec Jezusa w Ewangelii Marka (10:51) oraz Jana (20:16)¹ (pt)

RABBOTH, nazwisko u Żydów niektórych komentatorów na pismo. Starożytność tych ksiąg ma być wypróbowana i według ich tradycji pisane być musiały na lat 30 przed narodzeniem Chrystusa. [II.437]

Aram. przym. r.m. *rabbā*, „duży, wielki”, tak używany na określenie midraszy klasycznych; hebr. *rabbôt* to l.mn. przym. r.ż.² (pt)

RABDOMANCJA, sposób wieszczby rzucaniem na ziemię strzał, pocisków lub lasek. Przykład takiego guślarstwa opowiada pismo w Ezechielu o królu Babilonii, gdy mając przed sobą dwie drogi, jedną do Jeruzalem, drugą do Rabath, na ten się los spuścił, którą miał przedsięwziąć: *Stetit enim rex Babilonis in bivio in capite duarum viarum, divinationem quaerens, commi-*

¹ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 13, s. 734; A. Jougan, *op. cit.*, s. 566; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 591-592; W. Bauer, *op. cit.*, s. 1467; *A Dictionary of the Targumim*, *op. cit.*, s. 1444; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 226-227.

² *A Dictionary of the Targumim*, *op. cit.*, s. 1438-1439; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 225-226, 871-872; K. Pilarczyk, *Literatura żydowska od epoki biblijnej do haskali. Wprowadzenie religioznawcze, literackie i historyczne*, Kraków 2006, s. 239.

scens sagittas... ad dexteram eius facta est divinatio super Jeruzalem. Ezech. c. 21. v. 22¹. [II.437]

Z łac. *rabdomantia*, z gr. ῥαβδομαντεία „wróżenie z różdżki, przy pomocy strzał wróżebnych”². (pt)

RACHEL, młodsza córka Labana, małżonka Jakuba patriarchy, który dla niej przez czas długi teściowi swojemu służył, była matką Józefa i Beniamina, przy którego porodzeniu żyć przestała. Grób jej małżonek wystawił przy Eufracie niedaleko Betlejem. [II.438]

Łac. *Rahel*, gr. Ῥαχήλ, z hebr. *Rāḥēl* „owca, owieczka”, Rachela, jedna z dwu żon Jakuba, występuje w Księdze Rodzaju (29-33, 35)³. (pt)

RAHAB, niewiasta miasta Jeryho; za to, iż szpiegów izraelskich u siebie przechowała, wraz z domem swoim, gdy Izraelitowie to miasto zburzyli, ocalona. [II.441]

Łac. *Raab*, gr. Ῥαάβ, z hebr. *Rāḥāb*, znaczenie imienia niepewne; prostytutka w Jerychu; jej historię zawiera Księga Jozuego (2, 6)⁴. (pt)

RAIA albo **RAIACH**, tak się w państwach wielkiego Mogola nazywają dawnych królów sukcesorowie, których państwa zawojowane pod jedynowładność Mogola weszły. Niektórzy z nich mają jeszcze własne kraje, z których haracz płacą. Reszta przy

¹ „Stanął bowiem król babiloński na rozdrożu, u początku dwu dróg, pytając wyroczni poprzez mieszanie strzał... wyrocznia padła na prawo, na Jeruzolimę” (Ez 21:21-22) [tłum. PT] (*Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, op. cit., s. 1295).

² A. Jougan, op. cit., s. 566; G. E. Benseler, op. cit., s. 493, 698.

³ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, op. cit., s. 42; *A Concordance to the Septuagint*, op. cit., Appendix I, s. 129; *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 1106-1107; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 2, s. 261-262.

⁴ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, op. cit., s. 287; *A Concordance to the Septuagint*, op. cit., Appendix I, s. 127; *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 1107; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 2, s. 258.

dworze monarchy mieszka lub urzędy publiczne sprawuje. [II.441]

Właśc. radża (z sanskr. *rājan* „król, władca; człowiek pochodzący z kasty wojowników”¹), historyczny tytuł hinduskich władców państw indyjskich; radża miał władzę sądowniczą i był zwierzchnikiem wojsk. (akf)

RAMADAN albo **RAMAZAN**, dziewiąty miesiąc roku u Turków. Przez cały jego przeciąg mahometanie post ścisły obserwują, żadnego nie zażywając pokarmu aż do zachodu słońca. Dla przyczyny tego postu miesiąc ramazan świętym u nich nazywa się. [II.441]

Z ar. *ramadān* – dziewiąty miesiąc muzułmańskiego kalendarza księżycowego. (jk)

RAPHAEL, archanioł, wspomniany w piśmie ozdrowiciel staro Tobiasza ze ślepoty, towarzysz pielgrzymstwa syna jego. Nazwisko Rafael z hebrajskiego znaczy lekarstwo Boże. [II.442]

Łac. *Raphaël*, gr. Ῥαφαήλ, z hebr. *Rəḇāʿēl* „El (Bóg) uzdrowił”, anioł, po raz pierwszy wymieniony w deuterokanonicznej Księdze Tobiasza². (pt)

RASIS albo **RHASEZ**, zwany Almanzor jeden z najświetniejszych lekarzy arabskich, żył około roku 905. Księgi jego przełożone na język łaciński, wydrukowane w Bazylei roku 1544. [II.442]

Arab. ²*Abū Bakr Muḥammad ibn Zakarīyā ar-Rāzī* (ok. 854-925 lub 935), perski lekarz, filozof i alchemik, piszący po arabsku, znany w Europie w zlatynizowanej wersji nazwiska jako *Rhazes*. Jego główne, wielotomowe dzieła, znane w średniowiecznej Europie, to *Kitāb al-Manṣūrī fī ṭ-ṭibb* – „Księga Almanzora o medycynie”, przetłumaczona w XII w. jako *Liber Almansoris* (przez Gerarda z Cremony); *Kitāb al-ḥāwī fī ṭ-ṭibb* – „Obszerna księga o medycy-

¹ Por. *Revised and Enlarged Edition of Prin. V. S. Apte's... op. cit.*, s. 1334.

² A. Jougan, *op. cit.*, s. 567; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 128; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1110; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 309.

nie”, przetłumaczona w 1279 przez sycylijskiego lekarza żydowskiego Farağa bin Sālīma (pod auspicjami Karola I Andegawęńskiego) na łacinę jako *Continens*; *Kitāb Sirr al-asrār* – „Księga najskrytszej tajemnicy” (jego główne dzieło alchemiczne), przetłumaczone na łacinę jako *Liber secretorum* – „Księga tajemnic” (przez Gerarda z Cremony)¹. (pt)

RASPOUTI, w Indii rodzaj banianów², wierzą w przemienienie dusz, ale twierdzą, iż w ptaki przechodzą i dla tej przyczyny ten rodzaj zwierząt czczą osobliwiej. [II.442]

Właśc. radżput(owie), grupa ludności z zachodnich Indii, zamieszkująca głównie dzisiejszy Radżasthan (dawniej: Radżputana), w przeważającej części wyznająca hinduizm. (akf)

RATIONALE, racjonał, znak na piersiach najwyższego kapłana żydowskiego. Opisanie racjonału w Biblii w księgach Exoda w rozdziale XXVIII jest. Na nim znajdowało się dwanaście kamieni drogich w cztery linie ułożone, na każdym zaś z nich wyryte było nazwisko jednego pokolenia. Racjonał nazywał się po żydowsku Koszen Michpchał. W pośród racjonału zawarte były Urim i Thummim. Zaś całe to noszenie na złotych łańcuchach było zawieszane. W dni wielkich uroczystości najwyżsi kapłani kładli na siebie ten znak powagi i jurysdykcji. [II.442]

Łac. *rationale* „racjonał; pectorał, napierśnik, nieodłączna część uroczystego stroju arcykapłana żydowskiego, przymocowany do efodu, tj. wierzchniej szaty arcykapłańskiej; tłum. hebr. *ḥōšēn* „napierśnik”, pełna nazwa *ḥōšēn ham-mišpāt* „napierśnik decyzji”; opisany w Księdze Wyjścia (28:15-30, 39:8-21)³. (pt)

REBEKA, małżonka Izaaka patriarchy, matka Jakuba i Ezua, przez Eleazara sługę Abrahamowego wybrana, tyle sprzyjaniem młodszemu z bliźniąt Jakubowi przez fortel wyświadczyła, iż

¹ Ph. K. Hitti, *op. cit.*, s. 303-304, 488; *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 8, s. 474-477.

² Zob. komentarz do hasła BANIANIE.

³ A. Jougan, *op. cit.*, s. 569; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 200; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 344, 612-613.

błogosławieństwo pierworodności od ojca, laty zwątlonego, otrzymał. O czasie jej śmierci Pismo Święte wzmianki nie czyni. [II.444]

Łac. *Rebecca*, gr. Ῥεβέκκα, z hebr. *Ribqâ* „krowa (?)”; jej historię opisuje Księga Rodzaju (24:15-66, 25:21-27, 26:6-11, 35, 27:46); Biblia nie podaje okoliczności jej śmierci, wzmiankowane jest tylko miejsce jej pochówku w pieczarze przodków (Abrahama, Sary, Izaaka) w pobliżu mamre (Księga Rodzaju 49:29-32)¹. (pt)

RECHABITÆ, sekta u Żydów tak nazwana od herszta swego Jonadaba syna Rechaba. Mieszkanie ich było pod namiotami, wina nie pijali. Za panowania Joahima przymuszeni do mieszkania w Jeruzalem, ile możliwości starali się żyć choć wśród miasta na osobności. [II.444]

Łac. *Rechabite*, z hebr. *Rēkābīm*, potomkowie Rechaba (łac. *Rechab*, z hebr. *Rēkāb*, znaczenie imienia niejasne), wzmiankowanego w 2 Księdze Królów (10:15, 23); konserwatywna grupa etniczna i religijna, przeciwna kultowi Baala i niektórym praktykom ludności osiadłej, charakteryzująca się abstynencją, symbol religijnego posłuszeństwa w Księdze Jeremiasza (35)². (pt)

REFUGII JUS, prawo albo przywilej miejsc niektórych, ubezpieczający winowajców lub dający schronienie nieszczęśliwym. U Greków i Rzymian ten przywilej nadany był niektórym miastom, ołtarzom, gajom poświęconym i bałwochwalnicom.

Były u Żydów miasta refugii, trzy z jednej, a trzy z drugiej strony Jordanu. Zabójcy dobrowolni schronienia w tych miastach nie znajdowali. Jeśli zabójstwo było trefunkowe, ten który go popełnił czekał w schronieniu śmierci kapłana wielkiego, i gdy ta przypadła, dopiero na wolność wychodził. [II.445]

¹ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 32; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 129; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1111-1112; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 234.

² *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 1218; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1112; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 277.

Łac. *ius refugii* „prawo schronienia; prawo azylu”; ogólnie o sześciu miastach (trzech poza Jordanem i trzech w ziemi Kanan), udzielających azylu niemyślnym zabójcom, wspomina Księga Liczb (35:14-15), Księga Jozuego (20:7-8) wymienia miasta z nazwy: Kadesz, Sychem i Kariat Arba oraz po drugiej stronie Jordanu – Beser, Ramot i Golan¹. (pt)

REIS-EFFENDI, tak się nazywa u dworu sułtana tureckiego kanclerz wielki. [II.446]

Reis Efendi – szef kancelarii sułtańskiej, następnie minister spraw zagranicznych². (jk)

REIS-KITAB, sekretarz wielki w Turcji. [II.446]

Reis-ul Kuttab, Reis Efendi – patrz: REIS EFFENDY. (jk)

RENEGAT, tak nazywani bywają pospolicie apostaci, wiare mahometańską przyjmujący. [II.447]

RHIPHÆI MONTES, góry Rypejskie w dawnej Sarmacji według świadectwa Pliniusza i innych dawnych autorów. Że zaś nazwisko ogólne Sarmatów, wiele krain i narodów, dawniej w sobie zawierało, trudno teraz wiedzieć, którym górcom te starodawne imię należy. [II.451]

Góry Rypejskie (także: Ryfejskie, Hiperborejskie), pasmo górskie, mające się znajdować daleko na północy Europy i Azji. Według Pliniusza (IV.12.78) z Gór Rypejskich wypływa Don (Tanais); za nimi leży kraj nazywany Pteroforus, gdzie panuje wieczna ciemność i śnieg leci z nieba jak pierze (IV.12.88); w pobliżu tych gór mieszkają dzikie, północne ludy – Hiperborejczycy i Arimpejowie (VI.14.33-34). Strabon (VII.3.6)³, drwi z autorów piszących o Górach Rypejskich, uważając je za nieistniejące, niemniej w polskich opisach Sarmacji pojawiają się jako jej północna granica i są lokowane na dalekiej północy⁴. (ak)

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 257.

² Zob. „Reʿīs ül-Küttāb”, [w:] *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 8, s. 481-483.

³ *The Geography of Strabo, op. cit.* (1954), t. 3, s. 191.

⁴ Por. J. Długoś, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 1 – ks. 2, tłum. S. Gawęda, Z. Jabłoński, red. J. Dą-

ROMANIA albo **RUMELIA**, prowincja w Europie państwa tureckiego, między Bułgarią, Macedonią, Morzem Czarnym i Archipelagiem. Wszystkie inne państwa tureckie w Europie noszą także ten tytuł w powszechności. Jakoż najwyższy sędzia państw europejskich zowie się Kadyleskier Romelii. [II.454]

Europejskie posiadłości Turków osmańskich w południowych Bałkanach, obejmujące tereny dzisiejszej tureckiej i greckiej Tracji, Bułgarii, południowej Serbii, Macedonii, centralnej Albanii. Na pñ. teren ten sięgał po rzeki Sawę i Dunaj, na zach. – wybrzeże Adriatyku, na pñd. po wybrzeże Morza Egejskiego i Peloponez, i na wsch. – wybrzeże Morza Czarnego. *Kadiasker, kazasker Rumelii* był jednym z dwóch najwyższych sędziów Imperium Osmańskiego i wchodził w skład Dywanu, Rady doradczej sułtana¹. (jk)

---

browski, Warszawa 1961, s. 84; Maciej z Miechowa, *Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej*, tłum. T. Bieńkowski, Wrocław... 1972, s. 21.

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 8, s. 607-611.

SABA, państwo, którego rządy trzymała królowa, o której wspomina Pismo Świąte, iż odwiedziła Salomona, chcąc doświadczyć mądrości jego.

W ewangelii u Math. Świątego w rozdziale XII nazwana jest królową południową, od tamtych albowiem stron przyszła. Że państwo Sabejczyków było w Arabii, wielkie do tego jest podobieństwo. Podarunki kadzideł, które królowa przyniosła Salomonowi, wspierają tę opinię, najwyborniejsze albowiem z Arabii pochodzą.

W starych pisarzach wzmianka bywa niekiedy o Sabejczykach, stąd Claudianus¹ in Eutrop. lib. II. v. 320.

Medis levibusque Sabaeis

Imperat hic sexus; reginarumque sub armis

*Barbariae pars magna jacet.*¹ [II.463]

---

¹ Claudius Claudianus (zm. po r. 404), łac. i gr. poeta epiczny, autor licznych panegiryków; cytowany fragment pochodzi z I księgi utworu *In Eutropium libri II* („Przeciw Eutropiuszowi”), piętnującego haniebne życie konsula z 399 r., eunucha Eutropiusza, wysokiego dostojnika cesarstwa wschodniorzymskiego (*Mała encyklopedia kultury antycznej, op. cit.*, s. 184-185; *Słownik pisarzy antycznych, op. cit.*, s. 144-147; Claudius Claudianus, *Opera omnia*, ex ed. P. Burmanni secundi, cum notis et interpretatione in usum Delphini, variis lectionibus notis variorum recensu editionum et codicum et indice locupletissimo accurate recensita, t. 1, Londini 1821, s. 490).

Łac. *Saba*, hebr. *Šəḇā*, pld.-arab. *Sb*²; królestwo Sabejczyków, ludu semickiego mówiącego językiem południowoarabskim (sabejskim), zajmujące terytorium obecnego pñ. Jemenu; wzmiankowane wielokrotnie w źródłach starożytnych (np. asyryjskich) i w Biblii; historię królowej Saby i króla Salomona opisuje 1 Księga Królów (10:1-13); w Ewangelii Mateusza (12:42) oraz Łukasza (11:31) królowa Saby jest wzmiankowana jako βασιλισσα νότου „królowa Południa”². (pt)

SABAT SCHABBAT SZABAH, nazwisko z hebrajskiego znaczące spoczynek. Tak jest wymieniony w Piśmie Świętym dzień siódmy tygodnia. Sobota; dzień wolny od roboty, na pamiątkę siódmego dnia, którego po sześciu innych stwórca wszech rzeczy odpoczął.

W nowym prawie na miejsce soboty niedziela wyznaczona na pamiątkę chwalebne go zmartwychwstania syna Bożego.

Jakie były przykazy obchodzenia Sabbaszu, obszernie w księgach Mojżeszowych jest wyrażone. [II.463]

Z hebr. *šabbāt*, etymologia słowa sporna, tradycyjnie wyprowadzane od czasownika *šabat* „zaprzestać, zaniechać” w teologicznym nawiązaniu do Księgi Rodzaju (2:1-3); pierwszy nakaz dotyczący świętowania szabatu znajduje się w Księdze Wyjścia (16:22-30)³. (pt)

SABBATICUS, bajeczna rzeka Talmudzystów, którzy twierdzą, iż dziesięć pokoleń za nią dotąd mieszkają, wydobyć się zaś z siedliska swojego dlatego nie mogą, iż ta rzeka nieprzebyta w inne dni, w sobotę tylko wysycha. [II.463]

---

¹ „Ta płeć włada Medami i rączymi Sabejczykami; królowym pod bronią podlega znaczna część krain barbarzyńskich (= obcych)” [tłum. PT]. Cytat u Krasickiego poprawiony za źródłem francuskim i wydaniem łacińskim (*ibidem*, w. 321-323; *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 14, s. 453).

² И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 890; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1144; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 394-395; W. Bauer, *op. cit.*, s. 1100.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1145-1146; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 416-418.

Łac. *Sabbaticus fluvius* „rzeka Sabatowa”, wspomniana w *Wojnie żydowskiej* Józefa Flawiusza (VII.97-99), której przez sześć dni nie zasilają źródła, widać tylko suche łożysko, a płynie tylko siódmego dnia. Wg Pliniusza (*Historia naturalna*, XXXI.2) rzeka ta wysycha tylko w dni sabatowe (*in Judaea rivus sabbatis omnibus siccatur*), co jest zgodne z tradycją rabiniczną; jest prawdopodobnie jedną z rzek podziemnych, jakich wiele spotyka się w Syrii i Palestynie¹.
(pt)

SALADYN (Juzup-Ben-Ajub), sławny wódz Saracenów z narodu Kurdów. Pierwiastki wieku swojego strawił w wojsku Naradyna² monarchy Alepu³ i Damaszku. Po różnych przeciwnej i pomyślnej fortuny obrotach dostał się do najwyższej władzy. I w tym osadzony stopniu tak dalece rozszerzył państwa swoje, iż dawne panowanie kalifów, następców Mahometa, zupełnie się do niego przeniosło. Wielki ten mąż pomyślne wojny prowadził. Egipt pod moc swoją podbił. Damaszek, Alep i wszystkie pobliskie kraje posiadał. Na koniec ziemię świętą, przez lat osiemdziesiąt po pierwszej krucjacie przez następców Godfryda z Bulionu⁴ dzierżoną, do państw swoich przyłączył i miasto Jeruzalem w roku 1187 odebrał. Umarł w Damaszku w roku pańskim 1193, wieku 57, panował w Egipcie lat 24. W Tyrii⁵ 19. Monarcha ze wszech miar znakomity, wielki wojownik i dobry rządcą. [II.466]

Salāh ad-Dīn Yūsuf Ibn Ayyūb (ok.1138-1193) – założyciel dynastii Ajjubidów panującej w Egipcie i Syrii aż do połowy XIII w.
(ps)

SALOMON, syn Dawida z Betsabei, król izraelski, według świadectwa pisma bożego dar mądrości nad innych otrzymał.

---

¹ *Josephus, op. cit.*, t. 3, s. 534-535; Józef Flawiusz, *Wojna żydowska, op. cit.*, s. 405, 525; *C. Plini Secundi Naturalis historiae libri XXXVII, op. cit.*, t. 5, s. 10; *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 14, s. 457-458.

² Nūr ad-Dīn Maḥmūd (1118-1174).

³ Aleppo (ar. *Ḥalab*).

⁴ Godfryd z Bouillon (1058-1100).

⁵ Powinno być „Syrii”.

Jego dzieje, wystawienie kościoła, błędy na koniec obszernie księgi królewskie wyrażają. Umarł roku od stworzenia 3060, przed narodzeniem Chrystusa pana 975. Żył lat 58, panował 40. Są w piśmie bożym jego księgi. Ecclesiasticus, Sapientia, Proverbia i Canticum Canticorum. Pisał oprócz tego o ziołach i drzewach, tak twierdzi pismo, zacząwszy od cedru aż do hyssopy, co roślinie przy murach. [II.467]

Łac. *Salomon*, gr. Σαλωμών, z hebr. *Šəlōmō* „jego (Dawidowy) pokój”, syn Dawida i Batszeby, trzeci król zjednoczonego Izraela (ok. 970-931 p.n.e.), dzieje jego panowania opisuje 1 Księga Królów (1-11) i 2 Księga Kronik (1-9). Z ksiąg przypisywanych Salomonowi *Ecclesiasticus* to łacińskie określenie deuterokanonicznej Mądrości Syracha (prawdopodobnie pomyłonej tu z *Ecclesiastesem*), napisanej ok. 180 r. p.n.e., *Sapientia* to Księga Mądrości, przypisywana Salomonowi, ale powstała ok. I w. p.n.e., *Proverbia* to Księga Przysłów, zbiór powiedzeń sięgający zamierzchłej przeszłości sumeryjskiej i egipskiej, pochodzący z okresu monarchii izraelskiej i judejskiej, więc po części bliski okresowi panowania Salomona, natomiast *Canticum Canticorum* to Pieśń nad Pieśniami („Najprzedniejsza Pieśń”), pochodząca z okresu po wygnaniu, spisana najprawdopodobniej ok. III w. p.n.e.¹ (pt)

SAMARIA, miasto Palestyny, stołeczne niegdyś królestwa izraelskiego po rozdzieleniu Jeroboamowym. W późniejszych czasach powstało z ruin i Samarytanie oddzielili się w wierzeniu prawym i obrządkach od prawowiernych Izraelitów. Chrystus pan to miasto bytnością swoją uwielbił i przy nim u studni z niewiastą miał rozmowę, która się znajduje w ewangelii. Dotąd jeszcze między Żydami znajdują się Samarytanie i za kacerzy poczytani są.

---

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 601; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 432; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 134; *Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 247, 1090-1092, 1116, 1229, 1236-1238, 1382; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 515-516.

Przy mieście była góra Garyzym, gdzie zbudowali przybytek i porzuciwszy kościół jerozolimski tam sprawowali nabożeństwa i czynili ofiary. [II.468]

Łac. *Samaria*, z hebr. *Šōmrôn* „straż”; miasto, stolica północnego królestwa Izraela od 884 p.n.e., położona 10 km na półn.-zach. od Sychem, 56 km na półn. od Jerozolimy; wielokrotnie wzmiankowana w Biblii; rozmowa Jezusa z Samarytanką zawarta jest w Ewangelii Jana (4:5-42); na górze Garizim (hebr. *Gərizzīm*), położonej 3 km na półn.-zach. od Sychem, Samarytanie mieli swoją świątynię, którą zniszczył hasmonejski władca i arcykapłan Jan Hyrkan w 111/110 r. p.n.e.; góra pozostaje miejscem świętym dla Samarytan, na którym obchodzą oni święto Paschy¹. (pt)

SAMARKANDA, miasto Azji, w kraju Usbek stołeczne, niegdyś państw rozległych sławnego zwycięzcy Tamerlana. Za czasów Strabona (XI.11.4)² i Pliniusza³ to miasto nazywało się Maraganda. [II.468]

Starożytna Marakanda, pers. *Samarqand* – główne miasto Sogdiany (zob. hasło SOGDIANA) w Azji Centralnej, nad rzeką Zarafszān; zdobyte przez Aleksandra Wielkiego (329 p.n.e.); w X w. jedno z głównych, obok Buchary, centrów administracyjnych i kulturalnych dynastii Samanidów; w pocz. XIII w. zdewastowana przez najazd mongolski, została w XIV w. odbudowana przez Timura (1370-1405), który uczynił ją swoją stolicą. Pod koniec XV w. Samarkanda należała do uzbeckich Szejbanidów, po rozpadzie ich państwa wchodziła w skład chanatu bucharskiego, rządzonego przez uzbecką dynastię Dżanidów; od 1868 protektorat rosyjski⁴. (ak)

¹ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 251, 489; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1057-1059; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 192; t. 2, s. 550-551, 1159-1160.

² *The Geography of Strabo, op. cit.* (1954), t. 5, s. 283.

³ Nazwa ta w formie Maracanda pojawia się też w *Moraliach* Plutarcha (por. Plutarch, *De Alexandri magni fortuna aut virtute*, transl. F. Cole Babbitt, Cambridge-London 1936, s. 466).

⁴ Por. [Y. Crowe], „Samarqand”, [w:] *Encyclopédie de l’islam, op. cit.*, t. 8, s. 1067-1073; F. Grenet, „Samarqand. I. History and Archeolo-

SAMSON, wódz i wybawiciel narodu izraelskiego z niewoli filistyńskiej: synem był Manuego z pokolenia Dan. Moc jego nadzwyczajną, dzieła zwycięskie, fatalne na koniec dla zaradnej małżonki przywiązanie i śmierć gwałtowną księgi pisma bożego szeroko opisują. Śmierć jego przypadła około roku od stworzenia 2918 na lat 1117 przed narodzeniem Jezusa Chrystusa. Żył niespełna lat czterdzieści. [II.469]

Łac. *Samson*, z hebr. *Šimšôn* „słoneczko” (zdrobniale od hebr. *šemeš* „słońce”; bohater prawdopodobnie związany z mitem solarnym), siłacz i bohater izraelski, ostatni z wielkich sędziów; jego historię opisuje Księga Sędziów (13-16)¹. (pt)

SAMUEL, prorok i wódz ludu bożego, syn Elkany i Anny, rzewnym płaczem matki niepełnej od Boga uproszony i jemuż zaraz w niemowlęctwie na usługi oddany. Żarliwością o cześć boską znamienity, z rozkazu bożego Saula królem Izraela namaścił. Sam zaś w dobrej starości życia dokonał około roku od stworzenia 2978, mając lat przeszło dziewięćdziesiąt. Jego dzieła, rządy, proroctwa są w księgach pisma bożego. [II.469]

Łac. *Samuel*, z hebr. *Šamû'el* „Imię Boga”, ostatni sędzia, prorok Izraela; ustanowił Saula jako pierwszego władcę Izraela, namaścił również Dawida za życia Saula; jego dzieje (również pośmiertne – epizod z przywołaniem jego ducha przez wróżkę w En Dor na życzenie Saula w rozdziale 28) opisuje 1 Księga Samuela (1-28), nie pojawia się on w 2 Księdze Samuela². (pt)

SANCHONIATON, dziejopis starożytny, żył według Porfiriusza za czasów Semiramidy królowej Babilonu, rodem miał być z Berytu. Pisał, jak niektórzy twierdzą, historię starożytności fenicjańskich. Wielu jednak jest tego zdania, iż i księga, i autor

---

gy”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/samarqand-i> (5 IX 2015).

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 602; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1160-1161; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 552-555.

² A. Jougan, *op. cit.*, s. 602; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1161-1162; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 521-524, 526-527.

dziełem jest bajecznej starożytności. Znajdują się dotąd niektóre tych pism kawałki, i wyszły z druku w Londynie roku 1681. [II.470]

Sanchuniaton, gr. Σαγχουνιάθων, na wpół legendarny fenicki historyk z Berytos z XI w. p.n.e.; wszystko, co wiemy o nim i o jego dziełach, zachowało się w greckiej pracy Euzebiusza z Cezarei *Praeparatio Evangelica*¹. (pt)

SANCTUARIUM, miejsce najosobliwiej w świątnicach czci bożej oznaczone. W kościele Salomonowym, a dawniej jeszcze w przybytku, miejsce gdzie arka przymierza złożona była, nazywało się *sancta sanctorum*. [II.471]

Łac. *sanctuarium* „miejsce święte, przybytek święty; świątynia w Jerozolimie”; łac. *sanctum sanctorum* dosł. „święte świętych, najświętsze miejsce”, tłumaczenie hebr. *qōdeš haq-qāḏāšim*, oznaczało „najgłębiej położoną, trzecią część świątyni, w której znajdowała się Arka Przymierza”². (pt)

SANHEDRIN, nazwisko z greckiego synedrios znaczące zgromadzenie. Sąd najwyższy ludu izraelskiego, na wzór owych siedemdziesięciu starców, których Bóg Mojżeszowi do współzestawienia swego na sądenie ludu przybrać kazał. Rozmaite były w narodzie izraelskim takowe zgromadzenia, najpierwsze jednak między nimi trzymał miejsce Sanhedrin główny w Jeruzalem. Trwała ta jurysdykcja od czasu sędziów aż do czasu zburzenia Jerozolimy. Rozmaite w sposobach sądów elekcji i rządu bywały odmiany, o tych najdokładniej pisze historia Józefa. [II.472]

Hebr. *sanhedrîn*, z gr. συνέδριον „rada, zgromadzenie”. Termin hebrajski został użyty po raz pierwszy w Misznie (ok. 200 n.e.) jako nazwa traktatu oraz jako termin oznaczający sąd. Misznaicki termin odzwierciedla późniejszą trzecie-wieczną rabiniacką rekonstrukcję instytucji świątynnych. „Wielki Trybunał” lub „Wielki

¹ *Mała encyklopedia kultury antycznej*, op. cit., s. 764; *Słownik pisarzy antycznych*, op. cit., s. 203-205; S. Moscati, op. cit., s. 44.

² A. Jougan, op. cit., s. 603; *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 1280-1283; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 2, s. 146-147.

Sanhedryn” według Miszny miał 71 członków, „Mały Sanhedryn” liczył natomiast 23 członków. Termin grecki występuje zarówno w Nowym Testamencie w znaczeniu „trybunał” oraz „rada, zgromadzenie” (Ewangelia Mateusza 5:22, 10:17, 26:59, Ewangelia Marka 13:9, 14:55, 15:1, Ewangelia Łukasza 22:6, Dzieje Apostolskie 4:15, 5:21, 27, 34, 41, 6:12, 15, 22:30, 23:1, 6, 15, 20, 28, 24:20), jak i u Józefa Flawiusza, który wspomina wiele lokalnych i narodowych rad o różnej liczbie członków oraz zakresie władzy. W 57 r. p.n.e. rzymski zarządca Gabinius ustanowił pięć regionalnych rad w Judei i Samarii. Rada jerozolimska z okresu Nowego Testamentu prawdopodobnie wydawała orzeczenia i rządziła w ograniczonym zakresie, w zależności od mocy urzędującego arcykapłana oraz zakresu uprawnień przyznawanych jej przez namiestników rzymskich i ich herodiańskich klientów¹. (pt)

SANTONI, rodzaj mnichów w religii mahometańskiej. Nie żyją w zgromadzeniu, ale tułając się z miejsca na miejsce, żebracki sposób życia prowadzą. Zdają się być naśladowcami dawnych Cyników, ale ich w umiejętności nie naśladowują. [II.472]

Z fr. *santons*², z port. *santão* (demin. *santo* – „święty”) – określenie muzułmańskich derwiszów. (ps)

SARA albo **SARAI**, małżonka Abrahama, przez długi przeciąg nieplodna, w podeszłym wieku cudownie urodziła Izaaka. Umarła roku od stworzenia świata 2176, mając lat wieku 127. [II.473]

Łac. *Sara, Sarra, Sarai*, gr. Σάρρα, Σαρά, z hebr. *Šārâ* „księżniczka”, forma oboczna *Šāray*; przodkini narodu żydowskiego. Pojawia się po raz pierwszy w Księdze Rodzaju jako Saraj (11:29-31, 12:5, 11, 17, 16:1-8, 17:15), następnie jako Sara (17:15-21, 18:6-15, 20:2, 14-18, 21:1-12, 23:1-20)³. (pt)

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1166-1167; *A Dictionary of the Targumim, op. cit.*, 1005; Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela, op. cit.*, s. 622 i n. (Ks. XIV); W. Bauer, *op. cit.*, s. 1568.

² *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné..., op. cit.*, t. 14, s. 632.

³ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1167-1168; A. Jougan, *op. cit.*, s. 601; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 432; *A Concordance to the Septuagint, op. cit.*, Appendix I, s. 137, 138; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 374, 375.

SARA, małżonka młodego Tobiasza, córka Raguela, uwolniona za sprawą Rafała archanioła od ducha złego, który siedem jej oblubieńców ze świata zgładził. Powróciła z małżonkiem do Babilonu i była przytomna cudownemu przejrzaniu teścia swojego. O dalszych jej sprawach i czasie śmierci pismo boże wzmianki nie czyni. [II.473]

Łac. *Sarra*, gr. Σάρρα, z hebr. *Šārâ* „księżniczka”; postać z deuterokanonicznej Księgi Tobiasza (3:7-17, 6:11-19, 7:1-21, 10:8-14, 11:15-18, 14:12-13)¹. (pt)

SARDANAPAL, monarcha assyryjski, sławny w starożytności zniewieścią swoją. O czasie panowania jego pewności nie masz. To tylko twierdzą dawni dziejopisowie, iż po dwudziestu lat panowania zwyciężony przez Arbacesa wodza Medów, oblężony na koniec w stołecznym mieście Niniwie, kazał zapalić zamek, w którym mieszkał, i tam wraz z nałożnicami i sprzętami swoimi zgorzał. [II.474]

Łac. *Sardanapalus*, gr. Σαρδανάπαλλος, właściwie Assurbanipal, z akad. *Aššūr-bāni-apli* „Asszur jest twórcą dziedzica”, król Asyrii (668-627 p.n.e.), ostatni z wielkich władców asyryjskich, twórca słynnej królewskiej biblioteki w Niniwie; w 648 r. Šamaš-šumakīn („[bóg] Szamasz (= słońce), zapewnił sławę/umocnił imię”), władca Babilonu, brat Assurbanipala, został przez niego pokonany i popełnił samobójstwo w płomieniach, podpaliwszy pałac. Ktesias z Knidos (po 440-po 330 p.n.e.), lekarz i niezbyt rzetelny historyk gr., stworzył na podstawie tej historii postać Sardanapala (znieskształcone imię Assurbanipala), a anegdotę tę przekazał również Marcus Iunianus Iustinus, historyk łac. z III w. n.e. (księga I.3), dokonując wyciągu z dzieła historyka Pompeiusa Trogusa (I w. p.n.e./I w. n.e.). Notabene Arbaces wódz Medów jest postacią fikcyjną². (pt)

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 1317-1318; A. Jougan, op. cit., s. 601; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, op. cit., s. 679; *A Concordance to the Septuagint*, op. cit., Appendix I, s. 138; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 1, s. 374.

² И. X. Дворецкий, op. cit., s. 900; G. E. Benseler, op. cit., s. 706; D. B. Miller, R. M. Shipp, op. cit., s. 91, 144; *Słownik pisarzy*

SARMACJA, nazwisko powszechne krajów rozległych i narodów, tak w Azji, jak i w Europie. Obywatele tamtejsi nazywani także bywali Sauromatami. Sarmacja europejska rozciągała się od brzegów Wisły aż do Morza Czarnego, gdzie teraz Polska i Ruś. Azjatycka graniczyła na północ z europejską, rozciągała się zaś w Azji poza Morze Kaspijskie i góry zwane Immaus¹, graniczyła z Kolchami, Iberią i Albanią².

Sarmatów albo Sauromatów tak powszechnie rzezonnych, rozmaite miały nazwisko, o których dawni geografowie często czynili wzmiankę. Najcelniejsi między innymi byli Roksolanie, Alanie, Wedowie, Bastarnæ, Hamaksobii³ &c. [II.475]

Sarmaci (Sauromaci) – lud należący do wschodnioirańskiej grupy językowej, dzielący się na plemiona (m.in. Alanowie, Jazygowie, Roksolanie), do III w. p.n.e. żyjący na stepach nadkaspjskich – między Donem a Wołgą (zob. Herodot IV.21)⁴. W III w. p.n.e. zaczęli przesuwać się na zachód, w I w. p.n.e. docierając do Dunaju i na tereny zach. Ukrainy, gdzie weszli w bezpośredni kontakt z ludami słowiańskimi. W IV w. n.e. pod wpływem ekspansji Hunów część plemion sarmackich powędrowała dalej na zachód (zob. ha-

---

antycznych, op. cit., s. 280, 298-299; The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit., s. 119; Mesopotamian Chronicles, op. cit., s. 79, 80, 81, 86, 113; J. Huehnergard, A Grammar of Akkadian, Winona Lake, Indiana 2011, s. 501, 525; M. J. Justynus, Zarys dziejów powszechnych starożytności na podstawie Pompejusza Trogusa (z dodaniem Prologów), Warszawa 1988, s. 5-6; Herodoti historiarum libri IX, recogn. et comm. de dialecto Herodoti præmisit G. Dindorfius. Ctesia Cnidii et chronographorum, Castoris, Eratosthenis, etc. fragmenta dissertatione et notis illustr. a C. Müllerero, Graece et Latine, Parisiis 1958, s. [Ctesias] 35-44.

¹ Wg Strabona (XI.8.1) Paropamisus, Emoda i Imaus to góry na najdalszych północnych krańcach krain Ariów, identyfikowane jako Hindukusz, bądź Himalaje (*The Geography of Strabo, op. cit. (1954), s. 259*).

² Krainy kaukaskie, na wsch. wybrzeżu Morza Czarnego.

³ Roskołanie – zob. T. Sulimirski, *Sarmaci, op. cit., s. 12-19; Alani i zob. wyżej (ALAND); Wedowie (Łuzycanie) – ibidem, s. 174; Bastarnowie (lud celtycki) – ibidem, s. 110-111; Hamaksobii – Prokopiusz B. IV.1.5: Procopius, op. cit., t. 7, s. 221.*

⁴ Herodot, *op. cit., t. 1, s. 281.*

sło ALANI), część osiadła w Europie Wsch. i na Kaukazie¹. Nazwę ich w średniowiecznej Europie rozszerzono na ludy sąsiednie, w szczególności słowiańskie, dzieląc Sarmację na azjatycką (od Morza Kaspijskiego do Donu) i europejską (od Donu do Wisły)². Stąd wiara w sarmackie pochodzenie polskiej szlachty. (ak)

SARRACENI albo **SARACENI**, naród Arabii, gdzie wszczęły się pierwiastki mahometańskiej religii. Żarliwość w niewstrzymanych zapędach swoich uczyniła ich w prędkim czasie za przywództwem kalifów następców Mahometa panami wielkiej części Azji i Afryki. W Europie na koniec królestwo hiszpańskie posiadli. Nieznacznie ten kolos niezmierny słabiej począł. Turcy, naród przedtem nieznamy, miejsce ich zastąpili i dotąd namiestnictwo Mahometa i rządy państw niegdys saraceńskich trzymają. [II.475]

Z późn.łac. *Saracenus* l.poj. z późn.gr. *Sarakēnós*, w starożytności nazywano tak nomadów arabskich, od średniowiecza terminem tym określano wszystkich Arabów³. (ps)

SATRAPA, tak się nazywali rządcy prowincjałów w dawnym królestwie perskim. [II.475]

Stpers. *chszasapāvan-* („stróż królestwa”)⁴ – wg Herodota (III.89) Dariusz „ustanowił w państwie Persów dwadzieścia dzielnic, które oni nazywają satrapiami. Gdy wprowadził te dzielnice i nad każdą przełożył namiestnika, ustalił daniny, które miały mu wpływać od poszczególnych ludów...”⁵. (ak)

SAUL, król izraelski z pokolenia Beniaminowego, namaszczonego przez Samuela proroka i pierwszy w narodzie bożym król. Jego wojny, dzieła, prześladowanie Dawida, śmierć na koniec nie-szczęśliwą na górach Gelboe, księgi Pisma Świętego obszernie wyrażają. [II.476]

¹ T. Sulimirski, *Sarmaci*, *op. cit.*, s. 167-187.

² Por. Maciej z Miechowa, *op. cit.*, s. 28 in.

³ W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Warszawa 2014.

⁴ R. G. Kent, *op. cit.*, s. 181.

⁵ Herodot, *op. cit.*, t. 1, s. 244.

Łac. *Saul*, z hebr. *Šāʾûl* „uproszony”, pierwszy król Izraela (ok. 1020-1010/1000 p.n.e.), jego dzieje opisuje 1 Księga (9-31) i 2 Księga Samuela (1)¹. (pt)

SCENITES, narody Arabii, o których Pliniusz twierdzi, iż mieli osady swoje za Peluzium², tam gdzie teraz Arabia Szczęśliwa³. [II.474]

Z Gr. *skēnitēs*, z *skēnē* namiot. Chodzi o nomadów zamieszkujących w tamtych czasach tereny na wschodnich peryferiach delty Nilu. (ps)

SCYTHIA, kraj rozległy, rozciągał się w Azji i Europie. Scytia azjatycka graniczyła z Sarmacją i Persją. Europejska zawierała część Sarmacji, Dacji, Medji, Tracji aż do Dunaju. [II.481]

Scytia – określenie ziem zamieszkanych w starożytności (1. poł. I tys.-koniec IV w. p.n.e.) przez koczownicze, półkoczownicze i osiadłe ludy wschodnioirańskie, od południowej Syberii po Europę Wschodnią. U autorów klasycznych termin „Scytia” w szczególności odnosi się do obszarów stepowych i leśno-stepowych na pń. od Morza Kaspijskiego, między Dunajem a Donem (Herodot IV.47-58)⁴; źródła wschodnie znają plemiona Scytów (stpers. *Saka*), żyjących w Azji Centralnej, między Syr-darią a Amu-darią. W VII w. p.n.e. Scytowie najeżdżali państwo medyjskie (zob. hasło MEDIA), grożąc posiadłościom egipskim na Bliskim Wschodzie; w końcu VI w. z powodzeniem walczyli z armią perską; w Europie docierali do pld. Polski i na Nizinę Węgierską. Nad Morzem Czarnym weszli w kontakt z koloniami greckimi, co zaowocowało ciekawą syntezą kulturową. Upadek potęgi Scytów w IV-III w. p.n.e.

---

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 318, 1170-1171; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 386; J. Rogerson, *Chronicle of the Old Testament Kings. The Reign-by-Reign Record of the Rulers of Ancient Israel*, London 1999, s. 70.

² Gr. *Pelousion*, łac. *Pelusium* – ważny starożytny port i warownia egipska, dziś miejscowość *Al-Farmā* w pobliżu Port Saidu.

³ Zob. komentarz do hasła ALLEI.

⁴ Herodot, *op. cit.*, t. 1, s. 292-294.

spowodowany był naporem ze wschodu spokrewnionych z nimi plemion sarmackich¹. (ak)

SELIM I, cesarz turecki, syn Bajazeta drugiego, zbuntował się był przeciw ojcu, ale zwyciężony za sprawą janczarów życie salwował. Ciż po tym przywieśli ojca, iż mu tronu ustąpił, ale niewdzięczny wkrótce go trucizną życia pozbawił. Starszego brata Achmeta, który posiłkowany od Egipcjan, wojnę mu wypowiedział, zwyciężył i zabił. Wojował szczęśliwie z Persami i Egipcjanami, a zawojowawszy to królestwo, gdy do Konstantynopola powraca, w Adrianopolu powietrzem zarażony życia dokonał roku 1520, wieku 46, panowania 8. [II.482]

Selim I zwany Yavuz (Groźny) – sułtan turecki (1512-1520), syn Bajazyda II. Zdobył władzę w wyniku zbrojnej rywalizacji między braćmi. Prowadził kampanie wojenne we wschodniej Anatolii, które zakończyły się w 1514 r. rozgromieniem sił perskich na równinie Çaldıran w Kurdystanie. W 1517 r. podbił Egipt, podporządkując sobie dowódców Mameluków. Po podboju Egiptu Selim I został oficjalnie uznany opiekunem świętych miejsc tzn. Mekki i Medyny. Z jego rozkazu opracowany został zbiór przepisów prawnych *Kanunname*. Zmarł nagle w 1520 r.² (esg)

SELIM II, cesarz turecki, wstąpił na tron po ojcu Solimanie drugim. Cały czas panowania zniewieściał monarcha w rozkoszach przepędził. Za niego jednak wyspa Cypr zawojowana. Wkrótce jednak potem wojska jego na morzu zniesione pod Lepantem przez floty sprzymierzone chrześcijańskie. Umarł w Adrianopolu roku 1574, panował lat 8. [II.483]

Selim II zwany Sari „Blady” – sułtan turecki (1566-1574), syn Sulejmana Wspaniałego. Wbrew tradycji, Selim II nie brał udziału w kampaniach wojennych, choć nakazywał je nadal prowadzić. W 1570 r. flota turecka zdobyła główny port Cypru – Famagustę, a wkrótce potem podbity został cały Cypr. Turcy zajęli również na-

---

¹ *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Scytowie”; T. Sulimirski, „The Scyths”, [w:] *The Cambridge History of Iran*, *op. cit.*, t. 2, s. 149-199.

² Por. J. Reychman, *Historia Turcji*, *op. cit.*, s. 65-68; *Leksykon wiedzy o Turcji*, *op. cit.*, hasło „Selim I Yavuz”.

leżącą do Genui wyspę Chios. W 1571 r. Turcja poniosła druzgocącą klęskę w bitwie morskiej pod Lepanto z flotą Ligi hiszpańsko-wenecko-papieskiej. Wkrótce potem flota turecka została jednak odbudowana¹. (esg)

SEM, patriarcha, najstarszy syn Noego, urodził się roku od stworzenia 2476. Umarł roku 2158. Potomstwo jego w Azji rozkrzewiło się i wszystkie tamtejsze narody ojcem go swoim uznają. [II.483]

Łac. *Sem*, z hebr. *šēm* „imię (boga?)”, najstarszy syn Noego, występuje w pierwszych rozdziałach Księgi Rodzaju (5-7, 9-11)². (pt)

SEMIRAMIS, królowa assyryjska, małżonka Ninusa, matka Niniasza królów. Dzieła jej dla zbyt odległej starożytności pełne bajek, do wiadomości wieków terażniejszych doszły. Że zaś jej sława tak długi przeciąg czasu zwyciężyć mogła; wnieść stąd sprawiedliwie należy, iż ta monarchini z chwałą swoją i pożytkiem narodu osiadała tron, i dla wielkich dzieł godna była względów potomności. [II.483]

Łac. *Semiramis*, z gr. Σεμίραμις, legendarna małżonka i następczyni Ninus, założycielka państwa asyryjskiego (Herodot I.183). Historyczna *Sammu-ramat* (akad. „miłośniczka kadzideł ?”), żona Šamši-adada V (823-811 p.n.e.), rządziła Asyrią jako regentka w latach 811-806 p.n.e.³ (pt)

SENEGAL, królestwo w Afryce nad brzegami rzeki tegoż nazwiska, ma swojego własnego monarchę na wzór innych Afryki krajów. [II.487]

Zob. komentarz do hasła GAMBIA.

¹ Por. J. Reychman, *Historia Turcji*, *op. cit.*, s. 87; *Leksykon wiedzy o Turcji*, *op. cit.*, hasło „Selim II Sari”.

² *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, *op. cit.*, s. 10; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1204-1205; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 523-524.

³ И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 916; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 709; Herodotus, *op. cit.*, t. 1, s. 228-229; G. Roux, *op. cit.*, s. 301-302; A. Jeremias, *Das babylonische Nimrodepos*, Leipzig 1891, s. 70; W. Andrae, *Die Stelenreihen in Assur*, Leipzig 1913, s. 10 (^f*sa-am-mu-ra-mat*).

SEPHARITOWIE, kacerze w religii mahometańskiej, utrzymują w Bogu widomą postać i w innych jeszcze punktach różnią się od muzułmanów. [II.489]

Błędna pisownia. Chodzi prawdopodobnie o *aş-şifātiyya* – nazwa szkoły ortodoksyjnej myśli islamskiej (a nie sekty) uznającej, że przymioty (ar. *şifāt*) Boga są z nim odwiecznie, inherentnie związane i niezmienne. W przeciwieństwie do *muʿtazylizmu* (kierunku racjonalistycznego w średniowiecznej filozofii arabsko-muzułmańskiej), który taki pogląd odrzucał¹. (ps)

SEPTUAGINTA interpretes, tak pospolicie mianowani są żydowscy tłumacze w liczbie siedemdziesiąt, którzy z rozkazu Ptolomeusza Filadelfa, króla egipskiego, Pismo Święte z hebrajskiego na grecki język przełożyli, roku przed narodzeniem Chrystusa 277. Wersja tak od kościoła bożego aprobowana; Wulgaty jednak przełożenia św. Hieronima używa. [II.489]

Łac. *Septuaginta (interpretes)* „siedemdziesięciu (tłumaczy)”; ogólne określenie żydowsko-greckich Pism, zawierających różne tłumaczenia Biblii hebrajskiej oraz teksty, które nie weszły w jej kanon, ale zostały przejęte przez wczesną tradycję chrześcijańską. Uważa się, że teksty powstały w okresie III-I w. p.n.e., przynajmniej częściowo w Aleksandrii. Nazwa pochodzi od tradycji zawartej w Liście Arysteasza, głoszącej, że 72 (względnie 70, stąd symbol LXX) kapłanów przetłumaczyło Pięcioksiąg na język grecki². (pt)

SERAFINOWIE, anieli pierwszego chóru albo hierarchii, ci pieśń uwielbienia przed tronem bożym śpiewają: Święty, święty, święty, pan Bóg zastępów, pełna jest wszystka ziemia chwały jego. Podług wyrazu Izajasza proroka. [III.490]

Łac. *Seraphim, Seraphin*, z hebr. *śārāp* „wąż (np. miedziany – Księga Liczb 21:8-9); skrzydlaty wąż; gryf”; l.mn. *śārāpīm*, stworzenia (latające węże ogniste) w niebiańskim pałacu Jahwe, mające

¹ Th. P. Hughes, *A Dictionary of Islam*, New York-London 1885, s. 582.

² *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1185.

ludzką formę i trzy pary skrzydeł, obdarzone głosem; występują w Księdze Izajasza (14:29, 30:6)¹. (pt)

SERAPIS, pryncypialne bożyszcze Egipcjan, którego zaś z bożyszcz pod tym imieniem czcili, rzecz niepewna, stąd Tacyt tak o obrządkach Serapisa u Egipcjan mówi: *Deum ipsum multi aesculapium, quod medeatur aegris corporibus, quidnam Osirin antiquissimum illis gentibus numen, plerique Jovem, ut unum omnium potentem, plurimi ditem patrem insignibus, quae in ipso manifesta, aut per ambages conjectant*². [II.490]

Łac. *Serapis*, gr. Σάραπις, Σέρραπις, bóstwo świata podziemnego, stanowiące połączenie Ozyrysa i Apisa, jeden z najpopularniejszych bogów starożytnego Egiptu w okresie grecko-rzymskim. Stworzenie tego synkretycznego bóstwa i wprowadzenie jego kultu przypisuje się Ptolemeuszowi I. Jego popularność wiązała się nie tylko z utożsamieniem z Ozyrysem, ale także z Asklepiosem i Zeusem. W ciągu II i III w. Rzymianie przyjęli kult Serapisa w całym imperium (jego czcicielem był cesarz Julian Apostata). Kult zanikł pod koniec IV w., gdy chrześcijański patriarcha Aleksandrii zniszczył posąg Serapisa i nakazał spalić jego świątynię, sławny Serapejon (gr. Σαραπεῖον)³. (pt)

SERASKIER, urząd w Turcji nadawany baszom wyższego od innych stopnia. [II.490]

---

¹ И. Х. Дворецкий, *op. cit.*, s. 922; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1186; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 378-379.

² Tacyt, *Dzieje* (IV.84): „Samego boga wielu uważa za Eskulapa, ponieważ leczy choroby, niektórzy za Ozyrysa, najstarsze owych ludów bóstwo, niejeden za Jowisza, jako władcę wszechświata, a najwięcej jest takich, którzy przypuszczają, że jest to ojciec Dis – z powodu wyraźnych jego atrybutów albo przez naciągane tłumaczenie” (Tacyt, *Dzieła*, tłum. S. Hammer, t. 2, Warszawa 1957, s. 241). *Dis* – bóg podziemia, Pluton (*ibidem*, s. 404).

³ И. Х. Дворецкий, *op. cit.*, s. 922; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 706; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1186; *Mała encyklopedia kultury antycznej*, *op. cit.*, s. 783.

Seraskier – wyższy rangą dowódca wojskowy; także określenie wezyra dowodzącego armią¹. (jk)

SETH, trzeci syn Adama i Ewy, urodził się roku po stworzeniu świata 130. Pokolenie jego, prawe i bogobojne, pismo boże nazywa dziećmi bożymi. Umarł roku świata 1042, mając lat 909. [II.491]

Łac. *Seth*, z hebr. *Šēṭ* (znaczenie imienia niejasne); trzeci syn Adama i Ewy, zrodzony, by zastąpić starszego brata, Abla, zamordowanego przez Kaina; przodek Noego (Księga Rodzaju 4:25, 5:3-4, 6-8)². (pt)

SEVI (Sabataj), rodem z Smyrny, udał się był za Mesjasza, i wielu Żydów tak dalece uwiódł, iż się kupami do niego garnęli, oddając mu prawie cześć boską. Po kilku czasach tej reprezentacji, wybrał się do Stambułu, tam z rozkazu Porty w kajdanach osadzony, z bojaźni śmierci wiarę turecką przyjął. Umarł w Dulcigno mieście Morei roku 1670, wieku 50. [II.492]

Szabetaj Cwi, hebr. *Šabbāṭay Šəḇī* (1626-1676), kabalista, założyciel ruchu mesjanistycznego, w 1665 r. ogłosił się Mesjaszem w Gazie, zyskał wielu żydowskich zwolenników w Europie, Afryce i w Azji; aresztowany na początku 1666 r., kilka miesięcy później postawiony przed dywanem w obecności sułtana, stanął przed wyborem: śmierć lub przejście na islam; jego apostazja wywołała szok wśród zwolenników, chociaż wciąż miał wielu zwolenników, a odstępstwo od wiary tłumaczono za pomocą symboliki kabalistycznej; mimo że oficjalnie przestrzegał zasad islamu, gromadził wokół siebie tylko ukrytych wyznawców i wciąż propagował własną mistykę, opartą na kabale; zmarł w Dulcigno w Albanii; jego wyznawcy, oficjalnie wyznający islam, przetrwali w małych grupkach do połowy XX w.; specyficzną kontynuacją ruchu byli frankiści, którzy ostatecznie znikli po 1860 r.³ (pt)

¹ Por. *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Seraskier”.

² *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem, op. cit.*, s. 9; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1190; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 611-612.

³ G. Scholem, *Kabbalah*, London... 1978, s. 244-284.; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 78, 418.

SHEIK albo **SZEJK**, tak się nazywają kapłani tureccy, mający obowiązek podobny plebanów. [II.495]

Z ar. *šayh* „starzec” – tytuł honorowy wyższego rangą duchownego mużułmańskiego; także naczelnik plemienia. (jk)

SIAM, królestwo Azji w Indiach Wschodnich, graniczy z Tunikinem, Kochinchiną i Kambodią. Zamyka w sobie dwanaście znacznych prowincji. Król na wzór innych azjatyckich monarchów jedynowładny. Religia bałwochwalska. Najcelniejsze bożyszcze Sommonakodom albo Sammanakatama. Stołeczne miasto tegoż, co i królestwo nazwiska. [II.495]

Siam, w pol. także Syjam – dawna (obowiązywała do 1949 r.) egzonimiczna nazwa Tajlandii, kraju położonego w centralnej części Płw. Indochińskiego, w Azji Płd.-Wsch., graniczącego z północną (historyczna nazwa: Tonkin) i południową (historyczna nazwa: Kochinchina) częścią Wietnamu oraz Laosem i Kambodżą. Najważniejsze czczone w Tajlandii bóstwo, znane z relacji XVII- i XVIII-wiecznych podróżników i określane mianem Sommona-kodom, utożsamiane jest z Buddhą (buddyzm terawada jest w Tajlandii religią zdecydowanie dominującą). (akf)

SISTRUM, instrument w starożytności muzyczny, zażywany był od Egipcjan w obrządkach religii. Instrument ten z kruszca popolicie bywał sporządzony, miał niejaki do liry podobieństwo, ale struny jego były drucziane. Dotąd w Paryżu w bibliotece Genowesanów jest taki instrument z miedzi konserwowany. [II.498]

Łac. *sistrum* „grzechotka”, jeden z najstarszych perkusyjnych instrumentów muzycznych, przejęty przez Greków w III w. p.n.e. z Egiptu wraz z kultem egipskiej bogini Izydy; był to rodzaj metalowej grzechotki, utworzonej przez cienkie, co najmniej trzy ruchome pręty, wykonane z brązu, srebra lub złota, zagięte u góry i ujęte w owalną ramę zakończoną krótkim uchwytem kościanym lub drewnianym¹. (pt)

---

¹ И. Х. Дворецкий, *op. cit.*, s. 935; *Mała encyklopedia kultury antycznej*, *op. cit.*, s. 795.

SMYRNA, miasto Azji Mniejszej nad Morzem Śródziemnym, dla portu i handlowi ludne i bogate. Z innymi przyległymi krajami należy do monarchii otomańskiej. [II.502]

Dzisiejszy Izmir, miasto portowe z zach. Turcji nad Zatoką Izmirską. Zostało zdobyte przez Turków osmańskich w 1415 r.¹ (jk)

SOFI, tytuł właściwy monarchom perskim teraźniejszym. Dawnych wielkimi królami pospolicie zwano. [II.504]

Tytuł przypisywany w Europie władcom z dynastii Safawidów (pocz. XVI-pocz. XVIII w.), będący, jak się wydaje, kontaminacją imienia ich protoplasty, szejcha Safiego i terminu *sufi* (członek bractwa mistycznego). Dynastia Safawidów wywodziła się z takiego bractwa, jej przodkowie byli jego mistrzami². (ak)

SOGDIANA, kraj w Azji, graniczący z Scytią obłany Morzem Kaspijskim. Dziś częścią jest wielkiej Tartarii³, w nim miasto Samarkanda, stołeczne niegdyś państw rozległych Tamerlana. [II.503]

Stpers. *Suguda* – kraina w Azji Centralnej, na prawym brzegu Amu-darii, z Samarkandą jako głównym ośrodkiem miejskim. W starożytności zasiedlona przez ludy wschodnioirańskie, była jedną z satrapii imperium Achemenidów. Od XI w. intensywnie zasiedlana przez ludy tureckie, a w XIII w. spustoszona przez najazd mongolski. W XV w. znalazła się w obrębie państwa Tamerlana, który odbudował Samarkandę, czyniąc ją swoją stolicą; od XVI w. w obrębie państwa uzbeckich Szejbanidów, a następnie podzielona na mniejsze chanaty (najważniejszy z nich – Bucharski), historyczna Sogdiana w ciągu II poł. XIX w. stopniowo została podporządkowana i wchłonięta przez Rosję⁴. (ak)

SOLIMAN I, cesarz turecki, synem był Orkana albo Orchana. Wojnę prowadził z cesarzami greckimi, od których zdobył mia-

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 12, s. 477-480.

² Por. M. Smurzyński, *op. cit.*, s. 570-573.

³ Tu: Azja Centralna.

⁴ Por. E. V. Zeimal, „The Political History of Transoxiana”, [w:] *The Cambridge History of Iran, op. cit.*, t. 3, s. 232-262.

sta: Philippopolim i Andrianopol. Umarł roku 1352, panował lat 2. [II.504]

Sulejman (tur. Süleyman) – syn drugiego sułtana tureckiego Orhana. W 1352 r. wylądował na przylądku Gallipoli (tur. Gelibolu) i zajął kilka europejskich miejscowości. Historycy europejscy Sulejmanem I nazywają Sulejmana Çelebiego (1402-1410), syna Bajazyda I, a nie jak Krasicki – syna cesarza Orhana¹. (esg)

SOLIMAN II, cesarz turecki, wstąpił na tron po ojcu Solimie I. Monarcha ten wielkimi obdarzony był przymiotami; w wojnie szczęśliwy, Rhod wyspę zdobył, Belgrad i Budę odebrał. Przez wodzów zaś swoich częste nad [nie]przyjaciółmi odnosił zwycięstwa. Rządy jego w kraju były roztropne, przez co państwa swoje do porządku przyprowadził, sprawiedliwość bezwzględną czynił i z żalem poddanych życia dokonał roku 1566, wieku 76, panował lat 46. [II.504]

Sulejman I Wspaniały (tur. Süleyman), zwany też przez Turków Kanunî (Prawodawca) – sułtan turecki (1520-1566). Jego panowanie uważane jest za „złoty wiek” państwa osmańskiego, a on sam za najwybitniejszego władcę tureckiego. W źródłach europejskich nazywany jest czasem Sulejmanem II (tak jak u Krasickiego), historiografia turecka zaś określa go mianem Süleyman I lub Süleyman Kanunî. Jego panowanie charakteryzowało się szeregiem zwycięskich kampanii wojennych, a także rozwojem terytorialnym, administracyjnym i cywilizacyjno-kulturowym państwa. Wyprawy na Belgrad i Węgry, zdobycie Rodos, podbój Iraku i wiele innych zwycięstw zapewniły Sulejmanowi panowanie na trzech kontynentach: Azji, Europy, Afryki. Udoskonalił on kodeks prawny i system fiskalny, a także zorganizował administrację państwową². (esg)

SOLIMAN III, cesarz turecki, wstąpił na tron po bracie swoim, Mahomecie IV. Panowanie tego monarchy mniej było pomyślne, wielokrotnie wojska jego były od nieprzyjaciół zniesione. Bośnię utracił. Wybierał się na wojnę przeciw Węgom, gdy

¹ Por. J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 68.

² Por. *Sulejman Wspaniały i jego czasy. Imperium osmańskie we wczesnej epoce nowożytnej*, red. M. Kunt, Ch. Woodhead, Wrocław 1998; Por. J. Reychman, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 68-87.

w Adrianopolu, puchliną strawiony, życia dokonał roku 1692, panował lat 5. [II.504]

Sulejman II (tur. Süleyman II) – sułtan turecki (1687-1691). Jego panowaniu towarzyszyły liczne powstania i rebelie¹. (esg)

SPAHI, albo Szpachi tak się pospolicie nazywa jazda w wojsku tureckim. [II.505]

Sipahowie – feudalne oddziały nieregularnej armii osmańskiej². (jk)

SUEZ, miasto na języku ziemnym między Azją i Afryką, dzielącym Morze Śródziemne od Czerwonego. Wielokrotnie chciano ten język przekopać, a przeto uczynić wolną między dwoma morzami komunikację, ale ten wielki projekt nigdy do skutku przyjść nie mógł. [II.515]

Ar. *As-Suways*, dziś główny egipski port w Zatoce Sueskiej, przy wejściu do Kanału Sueskiego, którego budowa zakończona została w 1869 r. (ps)

SUFFETES, tak się nazywali urzędnicy najwyżsi Rzplitej Kartagińskiej. Było ich dwóch, i tak jak konsulów w Rzymie, władza ich była roczna. [II.515]

Łac. *sufes* (*suffes*), l.mn. *sufetes* (*suffetes*), z fen. *šp̄t*, por. hebr. *šōp̄ēṭ* „sędzia”; urzędnicy w miastach fenickich, znani głównie z terenu Kartaginy i innych miast punickich; w Kartaginie wybierano corocznie dwóch sufetów; przewodniczyli oni Radzie Starszych, kierowali polityką wewnętrzną i zewnętrzną, byli najwyższymi sędziami i mogli obejmować dowództwo nad armią; wybierano ich z wąskiego kręgu najbogatszych rodzin³. (pt)

¹ Por. J. Reychman, *Historia Turcji*, op. cit., s. 109-110.

² Zob. „Sipāhī”, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, op. cit., t. 9, s. 656-658.

³ И. X. Дворецкий, op. cit., s. 974; *Mała encyklopedia kultury antycznej*, op. cit., s. 822; *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 752; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, op. cit., t. 2, s. 577-579.

SUŁTAN, z arabskiego to nazwisko znaczy pana albo zwycięzcę. Tak się tytułują monarchowie tureccy. Pospolicie jednak w kraju zwani są: pady-szach. [II.515]

Z ar. *sulṭān* – tytuł władcy muzułmańskiego, używany w wielu krajach; w Imperium Osmańskim funkcjonował do 1922 r. Osmańskiego sultana nazywano też padyszach¹. (jk)

SUMATRA, wyspa Indii Wschodnich, podzielona jest między kilku królów. Holendrzy mają tam osady swoje i całym handlem rządzą. [II.515]

Sumatra należy do grupy Wielkich Wysp Sundajskich wchodzących w skład Archipelagu Malajskiego. Po upadku silnego buddyjskiego królestwa Madżapahit w XVI w., na wyspie powstało kilka niezależnych państw muzułmańskich, które między XVII a początkiem XX w. zostały kolejno podporządkowane Królestwu Holandii. Od 1946 r. Sumatra jest częścią suwerennego państwa indonezyjskiego. (akf)

SUNNIS albo **SONNIS**, sekta w religii mahometańskiej, utrzymująca sprawiedliwe następstwo Abubekera po śmierci Mahometa, sprzeciwiają się najbardziej mahometyzmowi Persów, nazywając ich kacerzami. [II.516]

Chodzi o sunnitów – największy odłam islamu, obejmujący w przybliżeniu 80% wyznawców tej religii. Określenie „Mahometanizm Persów” oznacza tu szyizm dwunastoimamowy – drugi pod względem liczebności, dominujący w Iranie odłam islamu, który przez radykalnych sunnitów uważany jest za herezję. (ps)

SUZA, miasto niegdyś stołeczne dawnych królów perskich, w prowincji tegoż nazwiska. [II.516]

Suza (pers. *Szusz*) – miasto w płd.-zach. Iranie (prow. Chuzestān); ślady osadnictwa od V tys. p.n.e.; miasto sumeryjskie, potem stolica Elamu (zob. wyżej), od VI w. p.n.e. w obrębie państwa perskiego, jako jedna ze stolic Achemenidów. Na ruinach miasta elamiczego Dariusz I wybudował rozległy kompleks pałacowy, którego

---

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 9, s. 849-853.

ruiny przetrwały do dziś; proces budowy pałacu udokumentował w inskrypcji klinowej¹. (ak)

SUZANNA, córka Halciasza, małżonka Joakima, sławna w Piśmie Świętym cnotą heroiczną i wybawieniem od śmierci przez młodego jeszcze naówczas Daniela. Historia jej obszernie wypisana w księgach Danielowych. [II.516]

Łac. *Susanna*, gr. Σουσάββα, z hebr. *šōšānna* „lilia”; bohaterka deuterokanonicznego greckiego dodatku do Księgi Daniela². (pt)

SYDON, miasto Fenicji, niegdyś było sławne ludnością, mocą i handlem, patrz Tyr. [II.518]

Ar. *Šīdā* – dziś nadmorskie miasto w Libanie, leżące mniej więcej w połowie drogi między Tyrem a Bejrutem. (ps)

SYJON, nazwisko tej części Jeruzalem, gdzie Dawid twierdzą i dom królów założył. [II.520]

Łac. *Sion*, gr. Σιών, z hebr. *Šiyōn* „Syjon, wzgórze Jerozolimy z zamkiem Dawida; Jerozolima”; wielokrotnie wspomniany w Biblii³. (pt)

SYNAGOGA, tym właściwym nazwiskiem oznacza się zgromadzenie żydowskie, ich świątnice, albo szkoły, gdzie nabożeństwo odprawiać zwykli. [II.519]

Łac. *synagoga*, z gr. συναγωγή „zgromadzenie; miejsce zgromadzenia; synagoga”; wielokrotnie wzmiankowana w Nowym Testamencie⁴.

¹ Por. R. Boucharlat, „Susa. III. The Achaemenid Period”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/susa-iii-the-achaemenid-period> (5 IX 2015).

² A. Jougan, *op. cit.*, s. 666; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 313; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 451.

³ A. Jougan, *op. cit.*, s. 629; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1421-1422; G. E. Bensenler, *op. cit.*, s. 714; W. Bauer, *op. cit.*, s. 1503-1504; Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 99.

⁴ A. Jougan, *op. cit.*, s. 669; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1260-1262; W. Bauer, *op. cit.*, s. 1562-1563.

SYNAJ, góra w Arabii sławna. Na jej wierzchołku nadane było od Boga prawo ludowi izraelskiemu. Dotąd na niej jest sławny klasztor mnichów, którzy jak dawna tradycja niesie, w kościele swoim konserwują ciało św. Katarzyny¹ panny męczenniczki. [II.519]

Dziś *Tūr Sīnā*^o lub *Ġabal Mūsā* (Góra Mojżesza) w Egipcie na płw. Synaj (ar. *Sīnā*^o). Klasztor Św. Katarzyny (lub Przemienienia Pańskiego) znajduje się u podnóża Góry Synaj i należy do prawosławnych Greków. Na samym szczycie natomiast stoi niewielka kaplica zbudowana w latach trzydziestych XX w. na miejscu kościoła z VI w. wybudowanego przez cesarza Justyniana, a później wielokrotnie burzonego. Najprawdopodobniej w czasach wypraw krzyżowych rozprzestrzeniła się w Europie legenda, jakoby ciało św. Katarzyny zostało w sposób cudowny przeniesione przez aniołów na noszącą dziś jej imię górę na Synaju, a później w niezwykłych okolicznościach odnalezione przez miejscowego mnicha i sprowadzone do klasztoru Przemienienia Pańskiego u stóp Góry Synaj. (ps)

SYRIA, państwo Azji, następcy Seleuka², wodza wojsk Aleksandra, posiadali obszerne w Azji kraje pod tytułem królów syryjskich. Miasto ich stołeczne było Antiochia. To po zwyciężeniu ostatnich królów do państw rzymskich przyłączone, teraz pod władzą turecką zostają. [II.519]

Antiochia założona została przez Seleukosa I Nikatora w 300 r. p.n.e. na cześć jego ojca Antiocha. (ps)

SZACH, w języku perskim pan, królowie perscy tego tytułu zażywają, i zwykł przodkować³ w ich nazwisku: Schach Abbas, Szach Nerdyr⁴ &c. Sułtan turecki nosi także ten tytuł, ale z przydatkiem: pady-szach. [II.520]

¹ Św. Katarzyna Aleksandryjska.

² Seleukos I Nikator (358-281 p.n.e.), jeden z dowódców Aleksandra Macedońskiego, pierwszy z dynastii Seleucydów.

³ Poprzedzać, stać na początku; w rzeczywistości występuje też w postpozycji – po imieniu własnym (Nāder-szāh, Rezā-szāh itp.).

⁴ Nāder[-szāh Afszār].

Stpers. *chsžājasija* (od *chsžā(y)*- „posiadać”); śrpers., pers. *szāh* – „król”, „władca” – tytuł występujący w inskrypcjach władców achemenidzkich i kontynuowany nieprzerwanie do czasów współczesnych; pers. *pādszāh* (śrpers. *pādichsžāy*) – tytuł o tym samym znaczeniu, z naciskiem na nadrzędność władcy¹. (ak)

SZACHY, gra, zaszczyca się najdalszą starożytnością, jako albowiem dawna powieść niesie wymyślona od Paladzedza w czasie oblężenia Troi. Sławny Wida pięknie na tę grę skomponował poema², te wolnym wierszem przetłumaczył Jan Kochanowski pod tytułem: *Szachy*. [II.520]

Gra pochodząca z Indii (sansk. *čatur-anga* – „cztery armie”; śrpers. *czatrang*, pers. *szatrandż*). W sasanidzkim Iranie szachy pojawiły się w VI w. n.e. (z tego okresu pochodzą teksty średnioperskie zawierające legendę o sprowadzeniu szachów); najstarsze znalezisko archeologiczne potwierdzające obecność szachów na Środkowym Wschodzie to pionki ze stanowiska Afrāsžāb (Samarkanda) z VIII lub pocz. IX w. n.e.³ (ak)

SZEMBEK (Fryderyk), jezuita, księgi jego w druku są następujące: O śmierci Piotra Tylickiego biskupa krakowskiego list, in 4to w Krakowie 1617. – Życie św. Doroty. wdowy pruskiej i św. Jutty Brunświckiej, i jej spowiednika Jana Lobedanka i innych świętych patronów pruskich. – Relacja o pożarach góry Wezuwiusza, na siedem rozdziałów podzielona. – *Rosa cęlestis recens patefacta, seu S. Rosalię Siculę brevis vitę narratio*. – *Instructio de Jubilęis, & aliis indulgetiis*. – Relacja o królestwie Tybet świeżo znalezionym, i o wiary katolickiej do niego wprowadzeniu. – *Gratis Plebański, albo odpis na pewny paszkwil*. Umarł w Toruniu roku 1644. [II.522]

¹ R. G. Kent, *op. cit.*, s. 181, D. N. Mackenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary*, London 1971 (tu: tłum. perskie: *Farhang-e kuczak-e zābān-e pahlavi*, tłum. M. Mirfachrā³i, Tehrān 1373/1994, s. 140, 117).

² Pierwowzorem poematu Jana Kochanowskiego *Szachy* (1564) jest utwór włoskiego poety Marca Girolama Vidy, *Scacchia ludus* (1527).

³ Por. B. Utas, M. Dabirsiāqi, „Chess”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/chess-a-board-game> (5 IX 2015).

Fryderyk Szembek (ur. w Krakowie w 1575 r.), w 1628 r. wydał w Krakowie dzieło pt. *Tybet Wielkie Państwo w Azyey*, autorstwa portugalskiego jezuitę, o. Antonio de Andrade (1580-1634), który od roku 1600 przebywał na misji w Goa, zaś w 1629 r. pracę *Tunqvim Królestwo możne w Azyey*. (akf)

SZERYFF, tak się nazywa w Turcji najpierwszy z pozostałej rodziny Mahometa. Rządca także Mekki, gdzie grób tureckiego proroka, tenże tytuł nosi. [II.522]

Szarif (z ar. *šarīf* – szlachetny) – tytuł honorowy, przysługujący potomkom Hasana, wnuka proroka Mahometa (z małżeństwa jego córki Fatimy z Alim). Szarifami byli haszymidzcy władcy Mekki, rządzący nią w okresie 960-1925 r., najpierw niezależnie, a następnie jako wasalowie kolejnych kalifów, władców mamelukich i osmańskich¹. (jk)

---

¹ Zob. „Sharīf”, [w:] *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 9, s. 329-338.

TABEITOWIE, tak się nazywali sekretarze pierwiastkowi Mahometa. [II.525]

Spolszczenie ar. imienia *Tābit* z nieuzasadnioną formą l.mn. Osobistym sekretarzem Mahometa był Zayd Ibn Tābit (zm. pomiędzy 662 a 675 r.), którego zadaniem było zapamiętywanie i spisywanie wersetów Koranu głoszonych przez Proroka. Po śmierci Mahometa miał dokonać na polecenie pierwszego kalifa Abū Bakra (zm. 634) ostatecznej kompilacji i weryfikacji tekstu Koranu. Nie ma jednak co do tego pewności¹. (ps)

TABERNACULORUM FESTUM, u Żydów święto przybytków albo, jak je pospolicie nazywają, kuczki. Uroczystość ta postanowiona na pamiątkę pielgrzymowania na puszczy, po wyjściu z Egiptu, obchodzone bywa we wrześniu i trwa dni dziewięć. [II.525]

Łac. *festum tabernaculorum* „święto namiotów”, hebr. *haḡ has-sukôt* „święto szałasów”, Sukkot, obchodzone na zakończenie żydowskiego roku rolnego, przypadające na okres od 15 do 22 *tišrî* (siódmego miesiąca kalendarza religijnego: wrzesień/październik);

---

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 11, s. 476.

przykazanie obchodzenia tego święta zawiera Księga Kapłańska (23:39-43)¹. (pt)

TABERNACULUM, przybytek od Mojżesza sporządzony na złożenie arki przymierza. Przez cały czas pielgrzymowania ludu izraelskiego był w pośród obozu. Po przyjściu do ziemi obiecanej w różnych był miejscach, na koniec z domu Obed-Edom, pod nazwiskiem arka do Jeruzalem przeniesiony i złożony przez Salomona w kościele. [II.525]

Łac. *tabernaculum* „namiot; przybytek”; tłum. hebr. *miškān* „mieszkanie, przybytek”; historię budowy przybytku zawiera znaczna część Księgi Wyjścia (25-40)². (pt)

TABOR, albo Thabor, góra Palestyny, na niej się zbawiciel świata w chwale swej boskiej uczniom swoim pokazał, i z nim rozmawiający Enoch i Elias. [II.525]

Łac. *Thabor*, gr. Θαβὼρ, z hebr. *Tābôr* (znaczenie nazwy niejasne); pojedyncza góra (562 m) na pñ.-wsch. krańcu równiny Jizreel; wspomniana jest w m.in. w Księdze Jozuego (19:22) i Sędziów (4:14); mimo że jej nazwa nie występuje w Nowym Testamencie, w tradycji chrześcijańskiej od IV w. uważa się ją za miejsce przemienienia Jezusa – tekst Ewangelii Mateusza (17:1), Marka (9:2) wspomina jedynie „wysoką górę”, a Łukasza (9:28) – „góre”³. (pt)

TALAPOIN, tak się nazywają kapłani bałwochwalcy w królestwie Siam i Pegu. Żyją w zgromadzeniach pod przełożonymi z jałmużny. [II.526]

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 258, 671; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1270-1271, 1403, 1404; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 706.

² И. Х. Дворецкий, *op. cit.*, s. 999; A. Jougan, *op. cit.*, s. 671; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 769; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1393-1400; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 632; W. Bauer, *op. cit.*, s. 1588.

³ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, *op. cit.*, s. 313; *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, Appendix I, s. 69; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1271-1272; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 623.

W dawnej Mjanmie i Tajlandii określenie mnicha buddyjskiego, a także grzecznościowy sposób zwracania się do mnicha buddyjskiego. (akf)

TALENT (Talentium), patrz Moneta. [II.526]

Łac. *talentum*, z gr. τάλαντον „talent, jednostka wagi wynosząca do I w. p.n.e. ok. 26 kg, odpowiadająca tej wadze ilość szlachetnego kruszcu”¹. (pt)

TALIZMAN, figura czarnoksięska, mająca na sobie wyrazy znaków niebieskich; zażywana bywała do gustów. Makrobiusz czyni o nich wzmiankę, gdy mówi: *Bulla gestamen erat triumphantium, quam in triumpho prae se gerebant, inclusis intra eam remediis, quae crederent adversus invidiam valentissima*².

Najsławniejsze w starożytności były te, które robione na wyspie Samothracji. Uczynione były popolicie z kruszców i na nich wyrzynano znaki niebieskie. Oprawiano je w pierścienie, i zabobonni ludzie nosili je jako prezerwatywy od rozmaitych złych przygód.

W późniejszych wiekach, już po ustanowionej religii chrześcijańskiej, to jest za panowania Teodozjusza, Marcellus³ niejaki między lekarstwami, których zbiór wydał, następujące położył o talizmanie: *Ad stomachi dolorem remedium physicum sic, in lapide jaspide exsculpe draconem radiatum, ut habeat septem radios, et claude auro, et utere in collo*¹. [II.527]

¹ И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 996; A. Jougan, *op. cit.*, s. 671; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 770; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1272.

² „Amulet był noszony przez świętujących triumf; nieśli go przed sobą w procesji, jako że miał zawierać, jak wierzono, najskuteczniejsze środki przeciwko złemu spojrzaniu” (*Saturnaliorum*, L.VI) [tłum. PT] (*Macrobii Ambrosii Theodosii Opera, op. cit.*, s. 39).

³ Marcellus Empiricus, IV/V w. n.e., autor łacińskiego dzieła medycznego *De medicamentis* – „O lekach” (Marcellus, *De medicamentis liber*, ed. G. Helmreich, Lipsiae 1889, s. III, 1-2).

¹ XX.98: „Na ból brzucha środek naturalny jest takowy: wyrzeźb w jaspisie promiennego smoka tak, by miał siedem promieni, opraw w złoto i noś na szyi” [tłum. PT] (Marcellus, *op. cit.*, s. 208).

Franc. *talisman*, najprawdopodobniej poprzez pers. *tilismān* z arab. *ṭilasm* „talizman”, ostatecznie z gr. τέλεσμα „obrzęd, konsekracja; cud, magia; talizman” (ostatnie znaczenie notowane dopiero w V w. n.e.)¹. (pt)

TALMUD, księga zawierająca w sobie ustawy prawne narodu żydowskiego, w teraźniejszym ich stanie rozproszenia. Z dwóch części złożony jest, tekst tam nazywa się: Miszna, tłumaczenie zaś tego tekstu albo glossa; Gemara. [II.527]

Według zdania rabinów dwojakiego jest rodzaju Talmud: Jerozolimski wydany był w Palestynie około r.p. 300. Babiloński w lat dwieście po pierwszym złożony był.

Najsławniejszy Talmudu tłumacz Rabi Majmonides. Księga jego ma tytuł: Jodchachazukach. Księga ta na fundamencie fałszywych dawnych rabinów powieści, pełna jest błędów i opacznych pism świętych starego zakonu tłumaczenia. [II.527]

Hebr. *talmûd* „nauka, nauczanie”; prawo ustne (Tora ustna), nauka objawiona, utrwalona następnie w postaci pisemnej. Na Talmud składa się: zbiór praw ustnych, czyli Miszna (hebr. *mišnâ* „powtarzanie, nauka ustna”), oraz Gemara, komentarze do Miszny (aram. *gāmārā* „przekaz; dopełnienie”). Talmud palestyński (jerozolimski) został skodyfikowany w IV w., a Talmud babiloński w V/VI n.e. Dzieło Majmonidesa (Mosze Ben Majmon 1135-1204) *Mišnê Tôrâ* („Powtórzenie Tory”, czyli komentarz do Tory), znane jest też jako *Yad ha-ḥāzāqâ* „Silna ręka”². (pt)

TAMERLAN albo Timur Beg, sławny wojownik w XIV wieku, chan tatarski w roku 1402. Wojska Bajazeta cesarza tureckiego zniósł pod Angorą, i dostawszy Bajazeta w niewolę, w żelaznej klatce osadził i trzymał do śmierci tegoż nieszczęśliwego niewolnika. Coraz dalej postępując w zwycięskim wojskiem swoim, znaczną część Azji zawojował; na koniec podzieliwszy mię-

¹ P. W. Turek, *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, op. cit., s. 388.

² *A Dictionary of the Targumim*, op. cit., s. 255-256, 445-446, 563-564, 857, 1672; *The Eerdmans Bible Dictionary*, op. cit., s. 1237; W. Tyloch, *Judaizm*, Warszawa 1987, (*Religie świata*), s. 189.

dzy synów rozległe państwa swoje, umarł 1 kwietnia roku 1415. Żył lat 71, panował 36. [II.528]

Zob. hasło MOGOLOW CHRONOLOGIA, komentarz do „Tomerlan”. (esg)

TAPROBANA, według Ptolomeusza, wyspa na morzu indyjskim między Golfami¹ Kolchidy i Argaryku. Niektórzy twierdzą, iż wyspę Cejlan tak starożytni geografowie mianowali. Największe jest podobieństwo na fundamencie opisów Ptolomeusza, iż to są wyspy zwane teraz: Maldywy albo Maledivę. [II.528]

Nazwa Taprobana pojawia się już ok. 290 r. p.n.e. w dziele *Indika* autorstwa Megastenesa, na określenie stosunkowo dużej wyspy na Oceanie Indyjskim położonej na południe od kontynentu azjatyckiego. Możliwe, iż grecka nazwa jest interpretacją sanskryckiego określenia wyspy Sri Lanka (dawniej: Cejlon) – *tāmrāparṇa* (dosł. „koloru miedzi”²). Golfami Kolchidy określa Krasicki wybrzeże historycznej krainy leżącej nad Morzem Czarnym (obecnie tereny Gruzji). (akf)

TARGUM, Paraphrasis albo obszerne tłumaczenie ksiąg Starego Testamentu językiem chaldejskim, jaki był używany w Assyrii i Mezopotamii. Słowo targum znaczy wizję, objawienie. Tłumaczenia uczynione były po powrocie ludu bożego z niewoli babilońskiej. [II.528]

Hebr. *targûm* „interpretacja, tłumaczenie”; spisane tłumaczenie lub parafraza tekstu biblijnego na język aramejski; większość znanych targumów powstała w pierwszych wiekach naszej ery (targum Neofiti II w., targum Onkelosa IV lub V w., targum Pseudo-Jonatana VII-VIII w.)¹. (pt)

---

¹ „Zatok, odnoga morska, albo golf, jest woda, która z morza pomiędzy ziemię wpływa...”, S. B. L i n d e, *Słownik języka polskiego*, t. 2, cz. 1, Warszawa 1809, s. 447.

² Por. M. M o n i e r - W i l l i a m s, *op. cit.*, s. 443.

¹ *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1275-1276; *A Dictionary of the Targumim, op. cit.*, s. 1695.

TARSUS, miasto Cylicji w Azji Mniejszej nad rzeką Cydnus, ojczyzna Pawła św. apostoła, teraz się nazywa Terassa i należy do państw tureckich. [II.530]

Miasto, dziś tur. Tarsus, na terenie Cylicji w pld. części Turcji, nad rzeką Kydnos. Pochodził stamtąd św. Paweł Aposto¹. (jk)

TARTARIA, kraj rozległy w Azji i Europie siedlisko narodów Tartarów.

Tartaria wielka, albo azjatycka przedziela Azję od północy i w niej rozmaite są tatarskie hordy. Z tych niektóre mają swoich przełożonych albo hanów, niektóre bez rządu i siedliska, tułackie życie prowadzą. Niegdyś Tatarzy pod sławnymi przywódcami Gengis hanem albo Dzendzis hanem i Tamerlanem znaczną część Azji opanowali, i dotąd ich następcy w Mogole panują i inne w Indiach kraje posiadają.

Tatarzy Mantskow, jedna z hord wielkiej Tartarii, granicząca z państwem chińskim; mimo obrony sławnego muru, wtargnęli w ten kraj i zrzuciwszy z tronu panującą na ów czas dynastię, wódz albo han tej hordy wstąpił nań i dotąd następcy jego tron tej monarchii chińskiej posiadają.

Tartaria azjatycka dzieli się na trzy części, z tych ta, która się nazywała Mantskow, należy do państwa chińskiego. Tartaria średnia ma różnych Hanów i w Tybecie sławnego Dalej-Lamę, najwyższego kapłana czczonego boskim prawie sposobem. Tartaria rosyjska dzieli się na wiele hord, hołduje temu państwu.

Tartaria europejska albo krymska, niegdyś Tauryjski Chersonesus, ma swego własnego hana, ten był niegdyś hołdownikiem Porty. Roku zaś 1776, przez traktat turecki z Rosją wolnym uznany.

Religia Tartarów w powszechności mahometańska, w niektórych jednak stronach zdaje się żadnej nie mieć, albo są bałwochwalcy. [II.530]

Tartaria Wielka – używane od średniowiecza do XX w. określenie obszaru rozciągającego się na zachodzie od Stepu Pontyjskiego poprzez tereny pomiędzy Morzem Kaspijskim a Uralem, Step Ka-

---

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.* t. 10, s. 309-310.

zachski, południowe części Niziny Zachodniosyberyjskiej, Turkiestan, Mongolię, Mandżurię, do wybrzeży Pacyfiku na wschodzie, zamieszkiwanego przez ludy tatarskie, mongolskie, tureckie i mandżurskie. W XIII w. duża część tego obszaru została podbita przez wojska Czyngis Chana i jego następców, w wyniku czego powstało tam szereg państw, określanych jako chanaty i ordy. Mongolskiego pochodzenia był także Tamerlan, którego wojska podbiły także m.in. część Indii.

W 1644 r. w Chinach rozpoczęła rządy dynastia Qing, pochodzenia mandżurskiego. Wojska mongolskie przejęły kontrolę nad Tybetem w 1265 r. i panowały tam do 1364 r. W 1720 r. Tybet stał się protektoratem chińskim. W 1380 r. wojska Dymitra Dońskiego pokonały wojska tatarskie w bitwie na Kulikowym Polu. W 1582 r. kozacy rozpoczęli podbój Syberii Zachodniej w imieniu Rosji¹. Chanat krymski – zob. hasło KRYM. (jk)

TAU, było znakiem wybranych według objawienia św. Jana w księgach apokaliptycznych. [II.525]

Łac. *tau*, z gr. ταῦ, z fen., por. hebr. *tāw* „znak”; ostatnia (dwudziesta druga) litera alfabetu starokananejskiego; dziewiętnasta litera alfabetu greckiego; w tradycji chrześcijańskiej znak symbolizujący krzyż; termin niewystępujący w Nowym Testamencie; w interesującym nas fragmencie Apokalipsy (7:1-8) mówi się wyłącznie o pieczętowaniu (σφραγίζω) i pieczętowanych (ἐσφραγισμένος)². (pt)

TAURUS, nazwisko gór, przedzielających Azję od wschodu do zachodu. [II.532]

Góry Taurus znajdują się w południowej części półwyspu Azji Mniejszej, rozciągają się równoleżnikowo na długości ok. 1500 km. Od północy graniczą z Wyżyną Anatolijską, od południa – z Morzem Śródziemnym¹. (jk)

TEFTERDAR, podskarbi najwyższy państwa tureckiego. [II.532]

¹ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasła: „Tatarzy”, „Tatarstan”.

² И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 999; A. Jougan, *op. cit.*, s. 674; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 769; *The Eerdmans Bible Dictionary, op. cit.*, s. 1393-1400; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 2, s. 632; W. Bauer, *op. cit.*, s. 1588.

¹ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Taurus”.

Defterdar, podskarbi, minister finansów w Imperium Osmańskim¹.
(jk)

TENTYRA, miasto egipskie, jego mieszkańcy krokodyli, których sąsiedzi i prawie cały Egipt za bogów czcił, głównymi byli nieprzyjaciółmi, stąd o nich Juwenalis w satyrze XV tak twierdzi:

*Inter finitimos vetus atque antiqua similtas,
Immortale odium et numquam sanabile vulnus
Ardet adhuc, Ombos et Tentira summus utrimque,
Inde furor vulgo, quod numina vicinorum
Odit uterque locus, quum solos credit habendos
Esse Deos, quos ipse colit.*² [II.533]

Łac. *Tentyra*, gr. Τεντύρα, kopt. *Tentōre*, z egip. *T3-ntr.t* „(należące do) Bogini (Hathor)”, względnie *T3-īwnt-ntrt* „kolumna bogini Hathor”, obecna arab. *Dandara* (z gr.) w Górnym Egipcie³. (pt)

TERNA, wyspa najcelniejsza z Moluków na morzu indyjskim, ma swego monarchę. Holendrzy tam mają swoje osady i handel prowadzą. [II.534]

Właśc. Ternate, jedna z najważniejszych – choć niewielka – wysp w archipelagu Moluki, głównie ze względu na występujące obficie przyprawy korzenne. Od XIV w. była centrum potężnego sułtanatu Ternate, od XVI w. kolejno zajmowali ją Portugalczycy, Anglicy, Hiszpanie i wreszcie (od 1607 r.) Holendrzy, którzy utrzymali tam swoje wpływy aż do uzyskania niepodległości przez Indonezję w 1949 r. (akf)

¹ Por. *Leksykon wiedzy o Turcji, op. cit.*, hasło „Defterdar”.

² „Między sąsiednimi miastami Ombo a Denderą gorzej dawną i zaciekała waśń, niezmienna nienawiść niepozwalająca na zagojenie ran. Jedni są przepelnieni wściekłością na drugich, gdyż każdy nienawidzi bogów sąsiada, uważając, że godnym miana bóstwa jest tylko ten, kogo on sam czci” [tłum. PT] (*Juvenal and Persius*, with an English transl. by G. G. Ramsay, London-New York 1928, s. 290-293).

³ И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 1005; *Egyptian Grammar, op. cit.*, s. 552, 576, 598; A. Czapkiewicz, *Ancient Egyptian and Coptic Elements in the Toponymy of Contemporary Egypt*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Językoznawcze”, nr 28 (225), Kraków 1971, s. 44-45.

TESTAMENT, tak się nazywają księgi pisma bożego, nowego i starego zakonu, albo prawa. Stary Testament zawiera w sobie księgi Mojżeszowe, Sędziów, Królewskie, Ruth, Paralipomenon, Esdraszowe, Tobiasza, Judyth, Ester, Joba, Psalterz, Przypowieści, Eklezjastyka, Eklezaste, pieśni Salomonowe, księgi Mądrości, proroków większych i mniejszych, i księgi Machabejskie.

Nowy: ewangelie św. Mateusza, Marka, Łukasza, Jana, dzieje Apostolskie, XIV Listów św. Pawła, jeden św. Jakuba, dwa św. Piotra, trzy św. Jana, jeden św. Judy Tadeusza i księgi objawień Apocalipsis. [II.535]

Łac. *testamentum* „przymierze, związek, umowa; testament”; Stary Testament: określenie ksiąg Biblii hebrajskiej przejętych przez chrześcijan (w kanonie katolickim 45 – wraz z greckimi księgami deuterokanonicznymi, w kanonie protestanckim – 39); Nowy Testament: 27 ksiąg greckich uznanych przez wszystkie odłamy i konfesje chrześcijańskie¹. (pt)

THEBY, miasto niegdyś stołeczne wyższego Egiptu, sławne niezmiernością okręgu i stu bramami, jeśli dawnym powieściom można dać wiarę. [II.537]

Łac. *Thebae*, gr. Θήβαι, egip. *W3st* lub *Niwt st* „Południowe miasto”, względnie *Niwt Imn* „Miasto Amona”; Teby stubramne, drugie co do zaludnienia i ważności miasto w Egipcie po Memfis, położone ok. 483 km na płd. od dzisiejszego Kairu; od XI dynastii do inwazji asyryjskiej w 661 r. p.n.e. (z przerwami) Teby miały status stolicy Egiptu¹. (pt)

THEOKRACJA, rząd, w którym zgromadzenie ludzkie bogu tylko jest posłuszne, taki był ludu izraelskiego, póki królów nie pragnęli. [II.537]

---

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 680; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 215-220.

¹ И. X. Дворецкий, *op. cit.*, s. 1010; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1296-1297; G. E. Bensenler, *op. cit.*, s. 363; *Egyptian Grammar*, *op. cit.*, s. 553, 559, 572.

Łac. *theocratia* (z gr.) „teokracja, władztwo Boże w państwie, rządy sprawowane w imieniu Boga; rządy kapłańskie”¹. (pt)

TIARA, nakrycie głowy kapłanów izraelskich, te same ma nazwisko infuła papieska, trzema koronami otoczona. [II.542]

Łac. *tiara*, z gr. *τιάρα* „wschodnie nakrycie głowy mężczyzn, zwłaszcza Persów; zawój, turban”; hebr. *mišneṗeṭ* „zawój, turban” w Księdze Wyjścia (28:37) zostało oddane w Wulgacie przez. łac. *tiara*, ale w *Septuagincie* użyto gr. terminu *μίτρα* „mitra (orientalne nakrycie głowy)”². (pt)

TREBIZONDA, miasto Kapadocji, w późniejszych czasach to jest roku p. 1204, stołeczne nowego cesarstwa, które Aleksy Comnenus założył. Panowali w nim następcy jego do roku 1461, w którym go Mahomet II cesarz zdobył, i do innych państw swoich przyłączył. [II.547]

Trapezunt, obecnie tur. Trabzon, był stolicą tzw. Cesarstwa Trebizondy w latach 1204-1461, założonego przez bizantyńską dynastię Komnenów, podbitego przez wojska sultana Mehmeda II. Trapezunt znajduje się w nadmorskiej części Kapadocji, zwanej Pontem³. (jk)

TRIBUS, pokolenie, następcy synów Jakuba patriarchy, nadali imię dwunastu pokoleniom, na które się cały lud izraelski dzielił. Nazwiska ich: Ruben, Simeon, Juda, Isachar, Zabulon, Dan, Nephtali, Gad, Aser, Beniamin, Manasses, Ephraim. Trzynaste pokolenie Lewi zawierało w sobie ród duchownych, nie miało własnego powiatu. Ale niektóre miasta i grunty w drugich dwunastu dla siebie wyznaczone. Miało nadto przywilej powinowacizny z pokoleniem Judy. Inne zaś pokolenia nie mogły wchodzić z sobą w żadne powinowactwo. [II.548]

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 682.

² *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 31; *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, *op. cit.*, s. 116; *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, s. 931; G. E. Benseler, *op. cit.*, s. 521, 784; A. Jougan, *op. cit.*, s. 684.

³ Zob. „Ṭarabzun”, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, *op. cit.*, t. 10, s. 216-219.

Łac. *tribus* „plemię (pokolenie Izraelitów)”. Nazwy plemion izraelskich wywodzą się tradycyjnie od synów Jakuba (Księga Rodzaju 48-49); podział Ziemi Obiecanej pomiędzy plemiona zawiera Księga Jozuego (13-21)¹. (pt)

TRIPOLIS, miasto w Azji nad Morzem Śródziemnym, zdobyte od Saracenów, odebrane znowu przez chrześcijan, należało przez czas niejaki do kawalerów maltańskich, teraz pod władzą turecką zostaje. [II.551]

Trypolis (ar. *Ṭarābulus*) – miasto w Libanie, port nad Morzem Śródziemnym. Od VII w. znajdowało się pod panowaniem arabskim, w XII w. przejęte przez wojska I wyprawy krzyżowej, pod panowaniem osmańskim znajdowało się od 1516 r. do I wojny światowej². (jk)

TROGLODYTÆ, naród Afryki, mieli swoje siedliska nad Golfem Arabii³, dziś ten kraj nazywa się Abeksym⁴. Nazwisko Troglodytów nadawane było w powszechności od dawnych geografów tym wszystkim narodom, którzy w pieczarach i skałach przemieszkiwali. [II.552]

Z gr. *trōglodytēs* „jaskiniowiec”; *trōglē* „pieczara”; *-dytēs* „wchodzący” od *dýēin* „wchodzić; wczłogiwać się”¹. Strabon określa tym mianem ludy zamieszkujące zachodnie wybrzeże Morza Czerwonego². (ps)

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 697.

² *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 10, s. 214-216.

³ Odnośnie do określenia „Golf Arabii” zob. przypis 2 na stronie 105 (do hasła BNIZOMENES).

⁴ Z port. *Abex*, z ar. *Ḥabaš* „Abisynia” (zob. *Dykcjonarzyk geograficzny czyli opisanie krolestw, prowincyi, miast, biskupstw xiestw, hrabstw, margrabstw, portow, fortec y innych mieysc znaczniejszych w czterech częściach świata*, t. 1, Warszawa 1782, s. 4. Książka ta jest tłumaczeniem francuskiej edycji *The Classical Geographical Dictionary* autorstwa Laurence’a Echarda (ok. 1670-1730)); *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, *op. cit.*, t. 1, s. 25.

¹ W. Kopalinski, *Słownik wyrazów obcych...*, *op. cit.*

² *The Geography of Strabo, op. cit.* (1857), t. 1, s. 2, 67, 197, 200.

TURECKIE PAŃSTWO, monarchia rozległością państw w Azji, Afryce, Europie znamienita.

Początki jej od kalifów następców Mahometa, w tej porze nierównie jeszcze dalej niżeli teraz rozszerzali granice państw swoich.

Turcy naród od Scytów biorący pierwiastki, pod Ottomanem wodzem dawny rząd kalifów zniósłszy, tron i namiestnictwo Mahometa na siebie przenieśli, i dotąd następcy Ottomana pod tytułem sułtanów albo padyszach, narody podbite rządzą.

Państwo tureckie w Azji zawiera: Natolię albo Azję Mniejszą, Mezopotamię, Bagdad, Trebizondę, Palestynę, Syrię, Arabię.

W Afryce ma królestwo Egiptu i nadbrzeżnych państw cesarz turecki jest protektorem, z obowiązkiem od nich hołdu.

W Europie dawną Grecję, Macedonię, Romanię, Moreę posiada.

Na Morzu Śródziemnym ma wyspy: Cypr, Kandię, Negre-pont, Rodum i wszystkie inne Archipelagu.

Rząd państwa tureckiego despotyczny, na fundamencie jednak maksym Alkoranu wspiera się, i tych gdy przestąpić cesarz nie może, takie im jednak nadaje tłumaczenie, jakie do wykonania zamysłów najzdadniejsze być sędzi.

O urzędnikach państwa tego, jego milicji, sądach jest wzmianka pod osobnymi artykułami.

Stolica państw tureckich Sambuł, Konstantynopol zdobyty od Mahometa drugiego zwycięzcy Greków. W języku polskim miasto to nazywa się Carogród.

Cesarze Tureccy

1300 roku od narodzenia Chrystusa Pana
panował lat

1300	Ottoman	27
1327	Orchan	31
1358	Soliman I	3
1361	Amurat I	28
1389	Baiazet I	13
1402	Jozue albo Iza	4

1406	Musulman	6
1412	Musa labo Mojżesz	1
1413	Mahomet I	8
1421	Amurat II	30
1451	Mahomet II	30
1481	Baiazet II	31
1512	Selim I	8
1520	Soliman II	46
1566	Selim II	8
1574	Amurat III	21
1595	Mahomet III	8
1603	Achmet I	14
1617	Osman	4
1621	Musztafa	1
1623	Amurat IV	17
1640	Ibrahim	8
1648	Mahomet IV	39
1687	Soliman III	3
1691	Achmet II	3
1695	Musztafa	8
1703	Achmet III	27
1730	Mahomet V	25
1754	Osman III	3
1757	Musztafa	
	Abdul-Hamid	[II.555]

Imperium osmańskie, sięgające XIV w., zostało założone przez Turków osmańskich, jedno plemion tureckich w zach. Anatolii. Dynastia Osmanów zdobyła silną pozycję w czasie kilkuletniego zamętu politycznego w Anatolii po najeździe mongolskim w poł. XIII w. Wcześniej od X do pocz. XIV w. znaczna część Anatolii znajdowała się we władaniu tzw. Sułtanatu Rum, rządzonego przez dynastię tureckich Seldżuków, wywodzących się z Azji Środkowej. W czasie swojego największego rozrostu terytorialnego imperium osmańskie rozciągało się na obszarze znajdującym się na 3 kontynentach: w Europie były to Bałkany i płn. wybrzeża Morza Czarnego, w Azji – Azja Mniejsza, Kaukaz, Bliski Wschód aż po Zatokę Perską, płn. część Półwyspu Arabskiego, w Afryce Egipt i część

krajów Maghrebu. Pierwszą stolicą Osmanów była Bursa, następnie Edirne i od 1453 r. Stambuł (Konstantynopol, Carogórd). Mahomet II – tu: sułtan Mehmet II Fatih. Forma rządów w imperium osmańskim to sułtanat, monarchia absolutna. Sułtanowie tureccy posiadali tytuł kalifa, zwierzchnika religijnego muzułmanów, od 1517 r.¹ (jk)

Skorygowane imiona i daty panowania sułtanów tureckich²:

Osman I (1299?-1326)

Orhan (1326-1360) – panował 34 lata

Sulejman – syn sułtana Orhana

Murat I (1360-1389) – panował 29 lat

Bajezyd I (1389-1402) – panował 13 lat

(Isa Çelebi) – prawdopodobnie chodzi o syna Bajezyda, który nosił imię Isa

(Musułman) – nie wiadomo, kogo autor miał na myśli.

Musa Çelebi – syn Bajezyda I. Panował w części podzielonego państwa osmańskiego w latach 1410-1411

Mehmet I Çelebi – syn Bajezyda I (1413-1421). Uporał się z braćmi rządzącymi prowincjami podzielonego po śmierci Bajezyda państwa osmańskiego i połączył cały kraj pod swoim berłem

Murat II (1421-1451)

Mehmet II Fatih (1451-1481)

Bajezyd II (1481-1512)

Selim I Yavuz (1512-1520)

Sulejman I (1520-1566)

Selim II (1566-1574)

Murat III (1574-1595)

Mehmet III (1595- 1603)

Ahmet I (1603-1617)

Osman II (1618-1622)

Mustafa I (1617-1618) – panował 1 rok oraz w latach 1622-1623 – panował ponownie przez jeden rok

Murat IV (1623-1640)

Ibrahim Deli (1640-1648)

Mehmet IV (1648-1687)

Sulejman III (1687-1691) – panował 4 lata

Ahmet II (1691-1695) – panował 4 lata

¹ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Turcy osmańscy”.

² Por. J. R e y c h m a n, *Historia Turcji, op. cit.*, s. 342-343.

Mustafa II (1695-1703)

Ahmet III (1703-1730)

Mahmut I (1730-1754) – panował 24 lata

Osman III (1754-1757)

Mustafa III (1757-1774) – panował 17 lat

Abdulhamit I (1774-1789) – panował 15 lat. (esg)

TURKESTAN, kraina Azji, graniczy z Tartarią i oblana jest z jednej strony Morzem Kaspijskim. Pierwszym tej zwanej niegdyś Tuchomanią był siedliskiem narodu tureckiego. Obywatele kraju tego na wzór innych hord tatarskich. [II.556]

Turkiestan, część Azji Środkowej, granicząca na płn. z Syberią, od wsch. z Mongolią i pustynią Gobi, od płd. z Tybetem, Indiami i Afganistanem i od zach. z Morzem Kaspijskim. Turkiestan dzieli się na Zachodni i Wschodni, oddzielone od siebie górami Tien-Szan. Za miejsce pochodzenia ludów tureckich uważa się Ałtaj, obszar położony na płn.-wsch. od Turkiestanu¹. Tartaria – określenie obszaru Wielkiego Stepu, południowej części Niziny Zachodniosyberyjskiej, terenów pomiędzy Morzem Kaspijskim a Uralem². (jk)

TYBET, kraj rozległy w Tartarii³ azjatyckiej, dzieli się na mały Tybet, tego stolicą Eskerdu. Na wielki albo Butan, tego stolica Latak nad rzeką Ganges. Trzecia część Tybetu Lassa, czwarta Sypan, w tej ostatniej części na górze Putala mieszka wielki Lama albo kapłan najwyższy. [II.557]

Mały Tybet to inaczej Tybet Zachodni albo Ladakh; Skardu – w literaturze XVIII-XIX-wiecznej Eskerdu lub Iskadro – miasto w dzisiejszym Pakistanie, w regionie Gilgit-Baltistan. Bhutan – obecnie niezależne państwo południowoazjatyckie ze stolicą w Thimpu, położone na terenie dorzecza Brahmaputry (choć w dawnej literaturze pojawiały się błędne informacje o znajdujących się tam źródłach Gangesu). Lhasa – obecnie stolica Tybetańskiego Rejonu Autonomicznego, od XVII w. siedziba duchowego przywódcy Tybetań-

---

¹ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Turkiestan”.

² *Ibidem*, hasła: „Tatarstan”, „Tatarzy”.

³ Zob. przypis 3 na stronie 90 (do hasła AZJA).

czyków – Dalajlamy. W Lhasie znajduje się pałac Potala – do inwazji chińskiej w 1959 r. zimowa rezydencja Dalajlamy. (akf)

TYGRYS, jedna z najcelniejszych rzek Azji. Pismo Święte źródło jej w Raju ziemskim kładzie¹, od gór Armenii wychodzi i wpada w morze, albo Golf Perski². [II.557]

Tygrys wypływa z gór Taurusu Wschodniego zwanego dawniej Taurusem Armeńskim (obecnie Turcja). (ps)

TYR³, miasto stołeczne Fenicji, sławne w dawnej historii i częstokroć w Piśmie Świętym wzmiankowane. Hiram⁴ król Tyru żył w przyjaźni z Salomonem i jemu dostarczał cedrów z Libanu. Miasto zburzone było w dalszych czasach przez Aleksandra Wielkiego; odtąd już straciło dawne zaszczyty, i wraz z przyległymi rozmaitych miało panów. Dziś jest pod władzą Porty Otomańskiej i nazywa się Sur. [II.558]

Obecnie miasto portowe w Libanie – ar. *Şūr*. (ps)

---

¹ Zob. komentarz do hasła EUFRAT.

² Zatoka Perska.

³ Z gr. *Týros*, z fen. *Şur*.

⁴ Zob. przypis 3 na stronie 227 (do hasła LIBAN).

URIM I THUMMIM, słowa hebrajskie znaczące: oczywistość i prawdę. Księgi Eksodu wyrażają, iż Urim i Tummim włożone były przez Mojżesza w racjonal kapłana wielkiego. Jakim sposobem włożone były, gdzie i jak wyrażone, rozmaite są o tym zdania pisarzy kościelnych. [II.561]

Łac. *Urim et Thumim*, z hebr. *ʾûrîm wə-tumîm* (l.mn., etymologia niepewna), przyrząd do rzucania losów, najprawdopodobniej kamienie wieszczbiarskie, używane przez kapłanów, by uzyskać orzeczenie boskie; znajdowały się w pektorale, noszonym przez Aarona i jego następców; wzmiankowane w Księdze Liczb (27:21, tylko *ʾûrîm*), w Księdze Wyjścia 28:30, Księdze Kapłańskiej (8:8), Księdze Powtórzonego Prawa (33:8) oraz 1 Księdze Samuela (28:6 – próba uzyskania wyroczni przez Saula)¹. (pt)

USBEK, rodzaj Tatarów wielkiej Bucharii i kraju garasyńskiego. Ustawiczną wojnę prowadzą z Persami, z którymi graniczą. [II.562]

Uzbecy – sturkizowany lud wywodzący się z mongolskiej Białej Ordy, od XV w. Dotarli do Chorezmu i Transoksanii, walcząc z innymi ludami tureckimi oraz irańskimi. Bucharia – tereny chanatu,

---

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 711; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1349; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 25.

następnie emiratu Buchary. Kraj garasyński – obszar wokół rzeki Karasu, prawego dopływu rzeki Naryn, na pograniczu Uzbekistanu i Kirgistanu, pokrywający się z obszarem Kotliny Fergańskiej¹. (jk)

---

¹ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Uzbecy”.

WARSZEWICKI (Krzysztof), kanonik krakowski, mąż dowcipem i nauką wieku swojego sławny. Księgi od niego pisane są następujące: [...] De Turcica ob. Christianorum disidia crescente potentia. [...] Ad Rudolphum II. imperatorem oratio de christianorum contra Turcas Victoria in Sclavonia ad Sissek parta, Hanov. 1613. [...] Turcicae orationes XIV ad imitationem Philippicarum Ciceronis, cui addita sunt duo opuscula, quorum unum Frid: Cariclae de consilio & consiliariis principis; alterum de legato & legatione, ex Hispanico idiomate translata. [...] Historia Turcica. [...] [II.565]

Warszewicki Krzysztof (1543-1603) – pisarz, historyk, poeta, a także dyplomata i jezuicki ksiądz. Pisał w języku łacińskim. Autor wielu dzieł politycznych, w których postulował umocnienie władzy monarszej. Największy rozgłos przyniosło mu dzieło *De optimo statu libertatis* („O najlepszym stanie wolności”), wydane w 1598 r. W swoich utworach podejmował też tematykę turecką, wzywając do wojny z Turcją. Znane są m.in. *Turcicae tres* (mowy przeciw Turkom), czy też *Turcicae quatuordecim* (14 mów przeciw Turkom)¹. (esg)

WEDAM, tak się nazywa księga traktująca o religii i obrzędach brachmanów w Indiach. Wedam w językach ich znaczą naukę. Oprócz tej, mając jeszcze dwie inne, nie takiej jednak,

---

¹ Por. *Encyklopedia PWN*, *op. cit.*, hasło „Warszewicki Krzysztof”.

jak pierwsza starożytności. Te nazywają się Szaster i Puran. [II.567]

Wedy (sansk. *veda* „wiedza”) – teksty sakralne będące najstarszymi indoaryjskimi zabytkami językowymi i fundamentem całej późniejszej kultury Indii, powstałe przypuszczalnie w okresie od XV do V w. p.n.e., ułożone w języku wedyjskim. Śastry (sansk. *śāstra* „zbiór przepisów, księga, pismo”) – teksty, które objaśniają i rozwijają wybrany temat, często nazywa się tak starożytne hinduistyczne traktaty filozoficzno-religijne. Purany (sansk. *purāṇa* „należący do starożytnych/dawnych czasów”) – hinduistyczne teksty religijne powstałe po 500 r. p.n.e., zawierające m.in. genealogie rodów królewskich, legendy i mity. (akf)

WEZYR (Azem), urzędnik najwyższy państwa tureckiego, znak powagi jego pieczęć cesarska, którą zawsze przy sobie nosi. [II.573]

Z ar. *wazīr* „wezyr, minister”. Wielki wezyr, *vezīr-i azam, sadrazam*, był najwyższym urzędnikiem państwowym w Imperium Osmańskim, dysponował pieczęcią sultana, w hierarchii urzędniczej stał ponad innymi wezyrami, których jednocześnie było kilku¹. (jk)

---

¹ *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 11, s. 185-197.

XAKA, filozof indyjski, księgi jego w wielkim są poszanowaniu, a bałwochwalstwo oddaje mu cześć boską. Japończycy Xake uznają swoim prawodawcą. [II.583]

Własc. Śakja (sansk. *śākya*) – rodowe imię księcia Siddharthy (V w. p.n.e.), znanego jako Śakjamuni („mędrzec Śakjów”¹) lub Gautama Buddha – twórcy buddyzmu. (akf)

XANTUS, rzeka Azji Mniejszej, płynęła niedaleko Troi, częsta o niej wzmianka w Homerze. [II.583]

Rzeka Skamander, znana także jako Ksantos, dziś tur. Küçük Menderes. Według mitologii greckiej rzeka ta opływała Troję². (jk)

XERXES, król perski, syn Dariusza Histaspas, z nielicznymi wojskami wyprawił się na Greków, ale zwyciężony na morzu u Salamin, na lądzie pod Plateą, ze wstydem i rozpaczą do państw własnych powrócił. Tam wkrótce od Artabana zabity, roku od stworzenia świata 3562, przed narodzeniem Chrystusa 473, panował lat 12. [II.583]

Xserkses (Chszajärsza) I (486-465 p.n.e.) – syn Dariusza I, po wstąpieniu na tron tłumił powstania w Egipcie i Babilonii. Naj-

---

¹ Por. M. Monier-Williams, *op. cit.*, s. 1062.

² *The Encyclopaedia of Islam, op. cit.*, t. 6, s. 1010-1011. Por. „Küçük Menderes”, [w:] *Encyclopaedia Britannica*, [online:] <www.britannica.com/EBchecked/topic/324336/Kucuk-Menderes> (5 IX 2015).

większa jego kampania, mająca na celu podbój Grecji europejskiej (480-479 p.n.e.), zakończyła się klęską. Armia perska sforsowawszy broniony przez siły spartańskie wąwóz Termopile zdobyła i spaliła Ateny, potem jednak perska flota poniosła dotkliwą klęskę w bitwie morskiej pod Salaminą (480 p.n.e.), a po wycofaniu z Grecji głównych sił perskich, ich pozostałość została rozbita pod Platejami przez połączone wojska miast greckich (479 p.n.e.). Na skutek przegranej wojny Persja utraciła część swoich wcześniejszych zdobyczy w Azji Mniejszej. Kserkses zginął w wyniku spisku dworskiego, na czele którego stał m.in. Artabanos, później zamordowany przez Artakserksesa, któremu pomógł dojść do władzy¹. (ak)

XYLOPHORIÆ, uroczystości u Żydów, podczas których znoszono drwa do kościoła jerozolimskiego na ogień ustawiczny, który trwał na ołtarzu. Czas tych obrzędów przypadał we wrześniu, po świętach Tabernaculorum albo kuczek. [II.584]

Gr. ξυλοφορία „dostarczanie drzew (opału)” do podtrzymania ognia ofiarnego; uroczystość praktykowana co najmniej od końca V w. p.n.e. prawdopodobnie do pocz. II w. n.e. (Księga Nehemiasza 6:15, 10:35, 13:31)². (pt)

---

¹ M. J. Olbrycht, *Aleksander Wielki...*, *op. cit.*, s. 86-89.

² *A Concordance to the Septuagint*, *op. cit.*, s. 959; C. Colpe, *Xylophoria*, *op. cit.*

YASSA, księga prawna u Tatarów sławnego Zendzys-Kana. Dotąd ustawy w niej wyrażone są w tym narodzie używane. [II.585]

Jasa była prawem imperium mongolskiego¹, wprowadzonym w życie w czasach panowania Czyngis Chana. Zendzys-Kan – tu: Czyngis Chan. (jk)

---

¹ *Encyklopedia PWN, op. cit.*, hasło „Jasa”.

ZACHARIASZ, jeden z dwunastu mniejszych proroków, syn Barachiasza, zaczął prorocstwa swoje, jak sam wyraża, w ósmym miesiącu drugiego roku panowania Dariusza króla perskiego. [II.585]

Z łac. *Zacharias*, z hebr. *Zəḵaryâ*, *Zəḵaryāhû* „Jahwe pamiętał”, prorok z VI w. p.n.e., któremu przypisuje się Księgę Zachariasza (1:1, 7, 7:1, 8); wspomniany jest też w Księdze Nehemiasza (12:16) oraz Ezdrasza (5:1, 6:14)¹. (pt)

ZACHARIASZ, kapłan z pokolenia Abia, ojciec Jana świętego. O jego niemocie, cudownym uzdrowieniu przy urodzeniu syna wspomina ewangelia. Na ten czas złożył i śpiewał hymn: błogosławiony pan Bóg Izraela. Ten codziennie przy końcu jutrzni powtarzany bywa w pniach kościelnych. [II.585]

Łac. *Zacharias*, gr. *Ζαχαρίας*, z hebr. *Zəḵaryâ*, *Zəḵaryāhû* „Jahwe pamiętał”; ojciec Jana Chrzciciela (Ewangelia Łukasza 1)². (pt)

ZAMORYN, taki jest tytuł monarchów Kalikułu¹ w Indiach. [II.587]

---

¹ A. Jougan, *op. cit.*, s. 711; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1411-1412; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 258-259.

² A. Jougan, *op. cit.*, s. 711; W. Bauer, *op. cit.*, s. 679; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1411; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 258-259.

Zamorin – dziedziczny tytuł królewski przysługujący hinduskim władcom średniowiecznego królestwa Kalikat na Wybrzeżu Malabarskim (dzisiejsze miasto Kozhikode w indyjskim stanie Kerala). Zamorinowie władali Kalikatem między XII a XVIII w., ich królestwo było jednym z najważniejszych ośrodków handlu w Indiach Płd. (akf)

ZANGEBAR, kraj wielki w Afryce, zawiera w sobie królestwa: Lamy, Melindy, Monbazy, Quilba, Mongalu i Mozambiku. [II.587]

W encyklopedii Diderota – *Zanguebar*², natomiast w wydanym w 1782 r. w Warszawie *Dykcjonarzyku Geograficznym – Zangwebar*³. Mianem tym określano tereny wzdłuż wybrzeża środk.-płd. Afryki, zamieszkane przez lud Suahili⁴. (ps)

ZENDA Westa, księga starożytna w Indiach traktująca o religii i obyczajności. Autorem jej mienią być Zoroastra wódza czcicieli ognia. Uczniowie jego dotąd są w Indiach nazwani Parsis. Religia ich pochodzi jeszcze od Magów, kapłanów dawnej Persji. [II.589]

Awesta (śrpers. *Abestāg*) – korpus tekstów sakralnych zaratusztrianizmu (zoroastryzmu) w języku staro-wschodnioirańskim; *Zand* – średnioperskie tłumaczenie i komentarz do tekstów Awesty – stąd błędnie przyjęta w Europie nazwa Zend-Awesta. Tekst Awesty, długo przekazywany w formie ustnej, spisany został specjalnie stworzonym w tym celu pismem fonetycznym, w czasach sasanidzkich (III-VII w.), pierwsze wersje zapisu mogły powstać w okresie partyjskim, na przełomie er (legenda o spaleniu rękopisów Awesty przez Aleksandra Wielkiego nie znajduje żadnych potwierżeń). Wersja zachowana do dziś w późnych manuskryptach (najwcześniejszy znany z r. 1288) zawiera w formie kompletnej tylko 3 z 21, wg tradycji istniejących niegdyś ksiąg (ich streszczenie zawiera średnioperski *Dēnkard*). Najstarsza językowo część Awesty – cykl 17 hymnów znanych jako *Gāthā* („Pieśni”) – przy-

¹ Prawdopodobnie błąd drukarski (por. ang. forma Calicut).

² *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné...*, op. cit., t. 17, s. 691.

³ *Dykcjonaryk geograficzny*, op. cit., t. 3, s. 208.

⁴ Zob. np. mapę Hermana Molla (ok. 1654-1732) pochodzącą z 1710 roku, [online:] <http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/maps/websites/africa/maps-continent/1710%20moll.jpg> (5 IX 2015).

pisywana jest samemu Zarathustrze – twórcy nowej religii. Na tzw. Młodszą Awestę składają się m.in. *Jaszyty* – cykl hymnów ku czci starych bóstw indoirañskich, *Widēwdāt* – zbiór przepisów rytualnych, a także pomniejsze zbiory modlitw i tradycji. Zoroastryzm kładzie nacisk na ostry dualizm moralny, indywidualny wybór, odpowiedzialność człowieka i karę lub nagrodę po śmierci¹. Zachodnioirańscy Magowie (zob. hasło MAGOWIE) przyjęli zoroastryzm prawdopodobnie w czasach Achemenidów (VI-IV w. p.n.e.), zachowując w jego strukturach swoją funkcję kasty kapłańskiej. Parsowie indyjscy to pochodzący z Iranu zaratusztrianie (por. hasło GAUROWIE), którzy na zach. wybrzeża Półwyspu Indyjskiego schronili się przed prześladowaniami po podboju arabskim i zachowali swoją religię do dziś. (ak)

ZENITH, wyraz od Arabów wzięty, znaczy w astronomii punkt nieba w linii prostej od centrum ziemi przez głowę obserwatora okazany. [II.589]

Zenit – z franc. *zénith*, z ar. *samt* („postać; ciało; kształt”); w astrologii i astronomii *samt ar-ra*^{s2}. (ps)

ZENOBIA, królowa Palmiry, małżonka sławnego Odenata³ obrońcy państw rzymskich na wschodzie. Matrona przymiotów rzadkich i męstwa nad płęć swoją. Po śmierci męża Egipt przyłączyła do państw swoich. Zwyciężona od Aureliana cesarza i w niewolę wzięta w bliskości Rzymu, życia w prywatnej kondycji dokonała. [II.589]

Septimia Zenobia – po klęsce w bitwie pod Emezą (272 r.) wojsko Zenobii wycofało się do Palmiry. Stamtąd próbowała wraz ze swoją siostrą uciec do Persji, jednak została schwyтана przez pościg ce-

¹ Por. J. Kellens, „Awesta”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 3, s. 35-44, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/avesta-holy-book> (5 IX 2015); teksty awestyjskie (tekst oryginalny, transkrypcja), tłum. angielskie – zob. [online:] <www.avesta.org>. Amatorskiego przekładu na język polski dokonał Ignacy Pietraszewski: *Miano sławiańskie w ręku jednej familii od trzech tysięcy lat zostające czyli nie Zendawesta, a Zędaszta to jest Życie dawcza książeczka Zoroastra*, Berlin 1857. Nie jest to przekład miarodajny.

² P. W. Turek, *op. cit.*, s. 407.

³ Septimus Odenathus.

sarza Aureliana. Wzięta w niewolę zabrana została do Rzymu, gdzie zakuta w złote i srebrne łańcuchy miał być prowadzona w triumfalnym pochodzie Aureliana na Kapitol. Cesarz okazał ostatecznie łaskę Zenobii, darując jej posiadłość nad Tybrem, gdzie żyła do końca swoich dni¹. (ps)

ZEUGITANA regio, kraj dawny w Afryce, dzielił się na dwie części; drugiej nazwisko było Bizacena². [II.589]

Po wyodrębnieniu Byzaceny, w wyniku przeprowadzonej przez cesarza Dioklecjana reformy administracyjnej pozostała północna część Afryki Prokonsularnej (*Africa Proconsularis*) nazywana była *Africa Zeugitana*. (ps)

ZOOLATRIA, rodzaj bałwochwalstwa zwierzętom cześć bożą oddającego. Takie było Egipcjan adorujących myszy, koty, szczury, krokodylę i wołu apisa. Takie Izraelitów złotego cielca na puszczy. [II.591]

Łac. *zoolatria* (z gr.) „kult zwierząt”. Epizod ze złotym cielcem opisuje Księga Wyjścia w rozdz. 32³. (pt)

ZOROASTER, mędrzec sławny w Azji za czasów Ninusa króla assyryjskiego. Wielu tego nazwiska było mędrców i prawodawców i zdarzało się, iż na koniec było powszechnym prawodawcą przydomkiem. Platon czyni wzmiankę o Zoroastrze prawodawcy Magów w Perskiej monarchii; dotąd jeszcze ich następcy zwani w Indiach Parsy, czczą ogień na fundamencie przepisów Zoroastra, zamkniętych w księdze Zenda-Westa. [II.591]

Zaratusztra (Zoroaster) s. Pouruszaspas z rodu Spitama – reformator religijny, twórca religii irańskiej, określanej jako zaratusztrianizm, zoroastryzm lub mazdeizm, wychodzącej od dawnych indoirañskich wierzeń politeistycznych, uznającej Ahurę Mazdę (zob. hasło OROMAZIS) za najwyższego boga i stwórcę, źródło zasad moralnych. Zreformowana religia Zaratusztry znana już była w imperium Achemenidów (VI-IV w. p.n.e.), gdzie prawdopodob-

¹ T. Kotuła, *Aurelian i Zenobia*, Wrocław 2006, s. 100-130.

² *Africa Byzacena* (zob. komentarz do hasła ADRUMETA).

³ A. Jougan, *op. cit.*, s. 746; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 518-519.

nie przejęta została przez kastę kapłańską medyjskich Magów; religią państwową stała się w państwie Sasanidów (III-VII w. n.e.). W wyniku islamizacji Iranu przez najazd arabski, część wyznawców zoroastryzmu wywedrowała na zachodnie wybrzeża Półwyspu Indyjskiego, gdzie znani są jako Parsowie; w samym Iranie są mniejszością religijną (kilkadziesiąt tys. wyznawców)¹. (ak)

ZOROBABEL, wódz ludu Izraelskiego powracającego z niewoli babilońskiej za czasów Dariusza króla. [II.592]

Łac. *Zorobabel*, z hebr. *Zarubbābel*, z akad. *zēr bābili* „nasienie Babilonu”; współprzewódca z kapłanem Joszua drugiej grupy wygnańców powracających do Palestyny, w 520 p.n.e. rozpoczął budowę świątyni; występuje w Księdze Ezdrasza (2-5); król Dariusz I panował w latach 522-485 p.n.e.² (pt)

ŻYDOWSKI NARÓD, dla osobliwych nad sobą względów ludem bożym nazwany; początki swoje zasięga od Abrahama patriarchy. Płód Jakuba w Egipcie rozmnożony, na fundamencie przykazu bożego pod wodzem Mojżeszem z Egiptu wyszedł i [po] czterdziestoletnim cudownym na puszczy pielgrzymowaniu posiadł ziemię sobie przyobiecaną, siedlisko rozmaitych przedtem narodów, Chanancyskich, Amorrejskich, Moabitów, Amalecytów i innych. Odtąd podzieliwszy kraj między pokolenia na części dwanaście, rządili się prawem od Boga przez Mojżesza podanym, obierając sobie najwyższych sędziów. Ostatni z nich był Samuel prorok, który na żądanie ludu z rozkazu bożego Saula poświęcił królem; ale że ten nie szedł torem stanowi swojemu przynależnym, tron przeniesiony w dom Dawida syna Izaiego z pokolenia Judy. Salomon syn jego, mądrością całemu światu sławny, zbudował Bogu kościół, ale syn wyrodny Roboam okrutnymi postępami rozdrażnił lud i był przyczyną buntu Jeroboama, który odstrychnąwszy 10 pokoleń od

¹ Por. M. Boyce, *Zaratusztrianie*, tłum. Z. Józefowicz-Czabak, B. J. Korzeniowski, Łódź 1988, szczeg. s. 33-36.

² A. Jougan, *op. cit.*, s. 746; *The Eerdmans Bible Dictionary*, *op. cit.*, s. 1418-1419; L. Koehler, W. Baumgartner, J. J. Stamm, *op. cit.*, t. 1, s. 258-259; D. B. Miller, R. M. Shipp, *op. cit.*, s. 92, 159; *Mała encyklopedia kultury antycznej*, *op. cit.*, s. 207.

własnego króla, zaczął panować w Izraelu i odtąd przedzielone było państwo na królestwa izraelskie i Judy. Pierwszy Izrael a potem i Juda doznały zapalczowości rozgniewanego Boga, zostawszy plonem monarchii asyryjskiej. Po siedemdziesięciu latach niewoli wróciła się do dawnej ojczyzny garstka ludu pod Estrą i Zorobabelem, i żyjąc według praw i obrządków swoich hołdownikami byli następców państwa asyryjskiego do czasów sukcesorów Aleksandrowych. W ten czas nie mogąc znieść jarzma Antiocha, sławni Mahabejczykowie wybili się z potęgą pogan i zaczęli panowanie nowe, które od ich następców Asmeńczykami zwano. Trwał więc w ich domu rząd do czasów Heroda, ten wsparciem rzymskim umocniony, przez cały przeciąg panowania swego w ciężkim jarzmie naród żydowski trzymał. Następcy jego pod tytułem Tetrachów częściami tylko państwa zawiadowali; aż na koniec zbuntowany przeciw Rzymianom naród, pod Wespazjanem w zburzeniu Jerozolimy ostatniej kłęski doznał i odtąd siedliska własnego nie ma.

Wodzowie i sędziowie ludu bożego.

R. od stw.	Pr. nar.	Chr.		
2544	1491	Mojżesz	rzadził lat	40
2587	1451	Jozue		17
<i>Anarchia i niewola ludu bożego pod monarchiami Mezopotamii</i>				
2630	1405	Othoniel	rzadził lat	40
<i>Niewola pod Eglonem królem Moabitów</i>				
				lat 18
2679	1325	Aod	rzadził lat	40
<i>Niewola pod Jabinem królem Chanaana</i>				
				lat 29
2710	1285	Debora i Barack	lat	33
<i>Niewola pod Madianitami</i>				
				lat 7
2790	1245	Gedeon	rzadził lat	9
2799	1236	Abimelech		3
2802	1233	Tolack		23
2826	1209	Jair		22

*Niewola pod Filistynami
i Ammonitami, zaczęta w
5 roku rządów Jaira*

			lat 18
2847	1188	Jefte	rządził lat 7
2854	1181	Abezan albo Ibizan	7
2861	1174	Ajalon albo Elon	16
2871	1164	Abdon	8
2879	1156	Heli	40
		<i>Niewola Filistyńczyków przez lat 40</i>	
		<i>Samson wybawił</i>	
2919	1116	Samuel prorok	22

Królowie całego Izraela

2940	1905	Saul	panował lat 40
2980	1055	Dawid	42
3021	1014	Salomon	40

Królowie Judy

Roboam	panował lat	17
Abiam		3
Aza		41
Jozafat		25
Joram		4
Ochoziasz		1
Athalia		6
Joas		40
Amaziasz		29
Oziasz		52
Joathan		16
Achaz		16
Ezechiasz		28
Manasses		55
Amon		2
Joziasz 1		3
Joachas	3 miesiące	
Joachim		11

Królowie Izraela

Jeroboam panował lat	21
Nadab	1
Baaza	24
Ela	1
Zamry	1
Amry	12
Achab	21
Ochoziasz	1
Joram	12
Jehu	28
Joachas	17
Joas	14
Jerobeam II	41
Anarchia przez lat	11
Zachariasz	6 miesięcy
Sellum	miesiąc I
Manahen	lat 10
Phacias	2
Jechoniasz	3 miesiące
Sedecjasz	11
Phaceusz	panował lat 20
Ozeasz	18

Roku od stworzenia świata 3314, przed narodzeniem Chrystusa 721, Salmanassar król assyryjski królestwo Izraela zajął i lud w niewolę zaprowadził.

Zburzenie Jerozolimy przez Nabuchodonozora króla i zaprowadzenie w niewolę babilońską roku od stworzenia świata 3447, przed przyjściem na świat Zbawiciela świata Jezusa Chrystusa roku 588.

Zburzona Jerozolima przez Tytusa syna Wespazjanowego roku od stworzenia świata 5001, po narodzeniu Chrystusa 67.

Zastanawiając myśl naszą nad narodem żydowskim w powszechności, jako ten: widzimy bez rządu i jedności cywilnej towarzystwa bez zapewnienia własności miejsca, na którym się błędny zatrzymuje, wszędzie prześladowany i upodlony od tyłu

wieków swego rozproszenia, z miejsca na miejsce spędzany, a częścią z wyrzuceniem ich z wszystkiego, co pracą swoją i industrią zebrać mogli na potrzeby ścisłe życia swego i współbraci uboższych albo niedołączonych; należałoby z widoku tego wnosić, że naród ten powinien był dawno zniszczyć i zostać tylko wspomnieniem dziejów dawnych, między nazwiskami różnych hordów ludu błędnego, których ślady już zupełnie są zatarte. Tymczasem rozważając, jako tego żydostwa związek, religia uformowała, skąd mu dawność nazwiska przydała zakonu, a ta religia w swojej czystości brana, jest pierwszym gruntem chrześcijaństwa, wnosić zatem z roztropnej kombinacji można, że opatrność najwyższa utrzymuje ich między żyjącymi, jako widocznych świadków świętości wiary tejże chrześcijańskiej, która tamtą wydoskonaliała i nowym poparta objawieniem. A stąd pokazuje się jako wiara prawdziwa, która od Boga samego pierwszym ludziom podana była, zawsze w całości przechodziła ciągiem wieków, nosząc na sobie niezmażane znaki swego początku, mniej lub więcej od narodów znana, mniej lub więcej od najświętszego tego dawcy objawiona; zawsze jednak jednaż co do gruntu swego i zasadzona na jednychże dowodach pewności swojej.

Żydzi w Polsce kiedy osiadać zaczęli? Z pewnością i wyznaczeniem czasu twierdzić o tym nie można, ale koniekturować tylko przez podobieństwa, że niezadługo od rozkrzewienia chrześcijaństwa, z którym lubo zawsze walczyli, przecież jednakże grunt wyznania i czci Boga z nim utrzymując naprzeciw bałwochwalstwu, za chrześcijanami i oni szli w ślady, których nauka i obyczajność brały poważanie, pomnażały naśladowców między narodami. Byli oni dawniej w Czechach i w Niemczech, skąd powoli dla zdzierstw i prześladowania, które ponosili, do nas przechodzili. Potrzeba handlu, a bardziej łakomstwo dzieciaków dla zbioru pieniędzy, poznany w żydostwie obrót do prędkiego ich dostarczenia, uczyniły ten ród niejako pożytecznym. Pierwsza bytność u nas Żydów wzmianka znajduje się w Kosmie dziekanie praskim, najdawniejszym kronikarzu czeskim, który żył za Kazimierza nazwanego mnichem; a jako sam

o sobie mówi, że w roku 1098 kapłanem został. Pierwszych krzyżowników gorliwość wzruszona we Francji za przywództwem Piotra pustelnika wzięła sobie na cel oczyszczenie świata z bałwochwalstwa. Zbierały się rozmaite gminy po Niemczech i Francji, a rozdzielone na różne kupy, część tych wpadła do Czech ciągnąc ku Węgrom. Kosmas powiada: *qui quoniam propter multitudinem exercitus una via ire simul non poterant, quidam ex eis per hanc terram nostram Bohemiae transeunt*¹. Zagnieżdżone w Czechach żydostwo doznało pierwszych skutków zahukanej ich gorliwości. Powiada dalej Kosmas: *Permittente Deo irruerunt super Judaeos, & eos invitos baptisarunt*². Biskup praski darmo się opierał poniewolnie dawanemu sakramentowi, ksiązę czeski Brzecyśław nie był na ów czas przytomny dla zabezpieczenia tym bezprawiom, łupiąc kraj Polski; pisze o tym Kosmas pod rokiem 1098. *Delatum est duci Breccislao, quod quidam ex Judaeis lapsi fuga, nonnulli furtim divitias suas subtrahunt, partim in Poloniam partim in Pannoniam. Unde dux valde iratus, misit camerarium suum cum aliquibus militibus, ut eos a vertice usque ad talos exspoliarent. Qui veniens convocat ad se majores natu Judaeos, & sic orsus est ad eos: O gens progenita mansoribus Ismahelitae, ut sibi dicatis dux mandat, cur fugitis? Interea quaecunque mea sunt, sunt mea cuncta. Nullas de Solimis res divitiasve tulistis. Uno pro minimo ter deni Vespasiano caesare proscripti, sparsi sic estis in orbe, macri venistis, macri quoque, vultis, eatis. Quod baptisati sitis, Deus est mihi testis, non me, sed domino sunt ista jubente patrata. Quod autem iterum relapsi estis in Judaismum Cosmas episcopiis videat, quod inde agere debeat. Dixerat haec de parte ducis, & statim irrupentes everterunt domos, acceperunt thesauros &*

¹ Krasicki dzieli cytat łaciński w połowie zdania, dlatego zamieszczamy całość tłumaczenia fragmentu w następnym przypisie.

² „Ponieważ z powodu mnogości wojska nie mogli oni iść razem jedną drogą, niektórzy z nich, gdy przechodzili przez tę naszą ziemię z dopuszczenia Bożego, napadali na Żydów i wbrew woli ich chrzcili” (Kosmasa Kronika Czechów, tłum., wstęp i kom. M. Wojciechowska, Wodzisław Śląski 2012, (Źródła Średniowieczne), s. 167).

*quidquid supellectilis optimum invenerunt; nihil quod solum pertinent ad victum granum frumente eis reliquerunt. O quantum pecuniae miseris Judaeis est illa die sublatum! Nec ex successa Troia tantum divitiarum in Eubeico littore secit collatum*¹.

Podobna więc doprawdy, że Żydzi z Czech do Polski uciekli, znaleźli pierwszy przytułek w Śląsku, [w] części niegdyś królestwa polskiego Czechom pogranicznej.

Henryk z brodą książe wrocławski, syn Bolesława Wysokiego, wspomina w roku 1203 w przywileju fundacji mniszek trebnickich, że za jego czasów około Wrocławia już Żydzi trzymali wioski dzierzawami: *Sancto Vincentio tribui Villam juxta Labotisch, quae dicitur: Knechnicki, quae diu perditā, nec potuit de jure requiri, & unam sortem mei Camerarii, & partem villae falconariorum in Vratislav, quam Joseph Judaeus habuit*². Tęż

¹ „Doniesiono księciu Brzetysławowi, że niektórzy z Żydów uciekli, niektórzy potajemnie swoje bogactwa przenoszą częścią do Polski, częścią na Węgry. Książę, bardzo z tego powodu rozgniewany, posłał swego komornika z kilku rycerzami, aby ich od głowy do pięt złupili. Ten przyszedłszy zwołał do siebie starszych Żydów i tak do nich przemówił:

«O, pokolenie izmaelickie, spłodzone z bękartów, / Książę każe, byście mu rzekli, dlaczego uciekacie / I dlaczego uszczuplacie skarby dawno uzyskane? / Tymczasem, cokolwiek do mnie należy, moje jest całe. / Żadnych z Jeruzalem nie przynieśliście rzeczy lub bogactw. / Trzy dziesiątki was za jedną monetę przez Wespazjana / Cezara sprzedani, tak zostaliście rozsiani po świecie. / Ubodzy przybyliście, ubodzy idźcie, dokąd chcecie. / Że tak jest, że zostaliście ochrzczeni – Bóg mi jest świadkiem, / Nie moim, lecz Boga rozkazem było to uczynione.

Że zaś znów wpadliście w judaizm, niech biskup Kosmas zobaczy, co z tym powinien uczynić». Powiedział to w imieniu księcia i natychmiast wpadając poburzyli domy, wzięli skarby i ze sprzętów cokolwiek najlepszego znaleźli. Nic im nie zostawili prócz tego jedynie, co należy do wyżywienia, ziarna zbożowego. Zaiste, z pałacej się Troi nie zniesiono tyle bogactw na brzeg Eubei, ile pieniędzy zabrano owego dnia biednym Żydom” (*Kosmasa Kronika Czechów, op. cit.*, s. 168).

² „Świętemu Wincentemu przydzieliłem wieś koło Sobotycz (?), zwaną Kniejniki, która długo utracona, nie mogła być uzyskana drogą prawną, udział we wsi mojego podskarbiego, i część wsi Sokolniki we Wrocławiu, którą dzierżawił Żyd Józef” [tłum. PT]. Tłumaczenie na podstawie tekstu przywileju: *sancto Vincentio tribui villam juxta Zobotisch,*

samą donację potwierdzając Henryk w roku 1208 mówi: *Villam falconariorum, quam Joseph & Chazkel, Judaei habuerunt*¹. Napłynęła ich ze Śląska do Wielkiej Polski znaczna liczba. Prześladowania i napaści od mieszkańców, weksy po sądach, tudzież przykrości różne, często powszechnej sprawiedliwości, dobru i prawu publicznemu przeciwne, pobudziły Bolesława księcia kaliskiego w roku 1264, że im pewny przywilej i prawa nadał, które czytamy vol. I. fol. 309. Potem przez Kazimierza Wielkiego prawnuka tegoż Bolesława potwierdzone roku 1343, a przez Aleksandra roku 1505 nie dla onych nowego potwierdzenia, ale żeby z nich obrona służyła przeciw Żydom (jak tytuł tego niesie), między statuty polskie inferowane. Panowanie Kazimierza Wielkiego było dla Żydów nader pomyślnym. Mają królowie swoje słabości jak ludzie, berło i korona nie kładzie ich w poczet świętych, aby im mówić nie można było: *memento te esse hominem*². Niemile mu żony lub niepowściągane skłonności dały pochop do szukania obcych, a często nie brakowanych miłości. Rokiczanka Czeska, nadobna z twarzy i ciała, taila długo parchy na głowie przyprawnym włosom. Dostrzegł tego komorny królewski i ostrzegł, czego sam król doświadczywszy, obrał na jej miejsce Hester Żydówkę. Umiała ta następująca zniewolić Kazimierza, umiała go i utrzymać, pomnożyła się miłość owocem krewkości. Urodzeni dwaj synowie z Hestery

---

que [!] dicitur Kneynichi, que [!] diu perdita non poterat de jure requiri et unam sortem mei camerarii et partem ville [!] falconariorum in Vratizlav, quam Joseph judeus habuit (Geschichte und Beschreibung des fürstlichen jungfräulichen Klosterstiftes Cistercienser Ordens in Trebnitz. Aus den Stifts-Urkunden und anderen bewährten Schriften zusammengetragen von A. B a c h, Neisse 1859, s. 198).

¹ „Wieś Sokolniki, którą dzierżawili Żydzi Józef i Chaskiel” [tłum. PT].

² „Również na prośby wspomnianej nałożnicy Estery dokumentem królewskim przyznał wszystkim Żydom mieszkającym w Królestwie Polskim nadzwyczajne przywileje i wolności (wysuwano podejrzenia, że dokument ten został przez pewnych ludzi sfałszowany), które ciężko obrażają Majeść Boży” (J. Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 9, 1300-1370, Warszawa 2009, s. 360).

Niemira i Pełka. Pełka w kwiecie wieku za życia ojcowskiego umarł. Niemira przeżywszy ojca, będąc potem na dworze Władysława Jagiełły, gdy w Koprzywnicy gwałtem podwoły bierze, zabili go mieszczanie. Długosz powiada z powieści drugich, że Kazimierz przez miłość ku Hesterze, pozwolił spółdzonym z niej córkom w żydowskich zostać zabobonach. Korzystali i Żydzi z kredytu swej krewniaczki, pisze tenże Długosz pod rokiem 1356: *ad praeces quoque praefatae Hester Judeae & concubinae, exorbitantes praerogativas & libertates per literas singulis Judaeis in regno Polonia habitantibus, quae falso scriptae ab aliquibus insimulantur, & quibus divina maiestas contumeliatur & offenditur, concessit*. Jakie by zaś te były listy i przywileje, nie wymienia Długosz, to tylko mówi, że one za czasów jeszcze jego, to jest pod Kazimierzem Jagiellończykiem widzieć było: *quarum faetor olidus etiam in diem hanc perseverat*¹. My nie mamy innych przywilejów Żydom nadanych, prócz wyżej *ex volumine legum*² cytowanych. Jak wiele ten motłoch nieraz poruszył na Rusi i Ukrainie do buntów gminnych przez zdzierstwo chłopów, późniejsze kroniki opisują. W ciągu czasów, prawa i wolności nadane Żydom, ukracać się zaczęły przez różne późniejsze uchwały; z których niektóre ostrzejsze zdawały się zmierzać na ich wyniszczenie. Ale gdy dawna dla nich protekcja panujących zaczęła ich odstępować, kredyt i zręczność ich własna, przez które dokazali zebrać z obywateli sumy milionowe pieniędzy i podać się niezmiernym długom winnymi, zasłoniły ich i utrzymują w całości do tych czasów. [II.592]

Dane dotyczące tradycyjnych i historycznych przywódców różnią się od obecnie przyjętych. Część danych wciąż jest niepewna. Oto jedna z proponowanych chronologii:

Wyjście z Egiptu (Mojżesz) i osadnictwo w Kanaanie (Jozue)
(1320-1230 p.n.e.);
Sędziowie (ok. 1230-1020 p.n.e.);

¹ „Ich cuchnący odór trwa aż do dnia dzisiejszego” (*ibidem*).

² „Z księgi praw” [tłum. PT].

Zjednoczona monarchia:

Saul (ok. 1020-1000 p.n.e.);

Dawid (ok. 1000-961 p.n.e.);

Salomon (ok. 961-931 p.n.e.);

Królestwo Izraela:

Jeroboam I (ok. 931-910 p.n.e.);

Nadab (ok. 909 p.n.e.);

Basza (ok. 909-886 p.n.e.);

Ela (ok. 885 p.n.e.);

Zimri (ok. 885 p.n.e.);

Omri (ok. 885-874 p.n.e.);

Achab (ok. 873-853 p.n.e.);

Ochozjasz izraelski (853-852 p.n.e.);

Joram izraelski (852-841 p.n.e.);

Jehu (841-813 p.n.e.);

Joachaz izraelski (813-797 p.n.e.);

Joasz (797-782 p.n.e.);

Jeroboam II (782-747 p.n.e.);

Zachariasz (747 p.n.e.);

Szallum (747 p.n.e.);

Menachem (747-742 p.n.e.);

Pekachiasz (742-740 p.n.e.);

Pekach (740-731 p.n.e.);

Ozeasz (731-722/1 p.n.e.) – upadek Samarii i północnego królestwa
Izraela – niewola asyryjska;

Królestwo Judy:

Roboam (ok. 931-914 p.n.e.);

Abijjam (ok. 914-911 p.n.e.);

Asa (ok. 911-871 p.n.e.);

Jozafat (871-848 p.n.e.);

Joram judzki (848-841 p.n.e.);

Ochozjasz judzki (841-840 p.n.e.);

Atalia (840-835 p.n.e.);

Joasz judzki (835-796 p.n.e.);

Amazjasz (796-767 p.n.e.);

Ozjasz (Azariasz) (ok. 767-739 p.n.e.);

Jotam (ok. 739-734 p.n.e.);

Achaz (ok. 734-728 p.n.e.);

Ezechiasz (ok. 728-698 p.n.e.);

Manasses (698-643 p.n.e.);

Amon (642-641 p.n.e.);

Jozjasz (640-609 p.n.e.);

Joachaz (609 p.n.e.);

Jojakim (609-598 p.n.e.);

Jojakin (597 p.n.e.)

Sedecjasz (597-587 p.n.e.) – zdobycie Jerozolimy, upadek południowego królestwa Judy¹. (pt)

---

¹ J. Rogerson, *Chronicle of the Old Testament Kings*, *op. cit.* s. 14, 68, 92, 121, 122, 153.

Bibliografia

- Abaev V. J., Bailey H. W., „Alans”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 1, 1985, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/alans-an-ancient-iranian-tribe>
- Abu'l-Feda I., *De vita, et rebus gestis Mohammedis, moslemicae religionis auctoris, et imperii saracenicum fundatoris*, Oxonia 1723.
- Algar H., „Ākūnd”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 1, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/akund-religious-scholar>
- Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 17, Leipzig 1883
- Al-Mas'ūdī, *Murūğ ad-dāhab wa-ma'ādin al-ġawhar*, I'tanā bi-hi wa-rāga'a-hu Kamāl Ḥasan Mur'ī, Bayrūt 2005
- Alphonsi Tostati Hispani, *Commentaria in primam partem Exodi, operum tomus secundus*, Venetis 1728
- Alram M., „Darc”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 7, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/darc>
- Andrae W., *Die Stelenreihen in Assur*, Leipzig 1913
- Apollodorus, *The Library*, with an English transl. by Sir J. G. Frazer, London-New York 1921
- Apte V. S., *The Practical Sanskrit-English Dictionary*, revised and enlarged ed., Poona 1957-1959
- Arrian, *Anabasis Alexandri: Book VIII (Indica)*, transl. by E. I. Liff Robson, London 1933, [online:] <www.fordham.edu/halsall/ancient/arrian-bookVIII-India.asp>
- Assfalg J., Krüger P., *Słownik chrześcijaństwa wschodniego*, Katowice 1998
- Astarābādī M. Kh., Jones W., *Historie de Nader Chah, connu sous le nom de Tahmas Kuli Khan, empereur de Perse*, Londyn 1770
- Atiya A. S., *Historia kościołów wschodnich*, tłum. zespol., Warszawa 1978
- Atlas Geographus or a Compleat System of Geography Ancient and Modern*, London 1712
- Augusti Dillmann Ch. F., *Lexicon Linguae Aethiopicae cum indice Latino, adiectum est vocabularium Tigre dialecti septentrionalis compilatum a W. Munzinger, reproductio phototypica editionis 1865*, Osnabrück 1970

- Augustyn św., *Problemy Heptateuchu. Część pierwsza: Księgi Rodzaju, Wyjścia, Kapłańska, Liczb*, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1990 (*Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy*, 46)
- Bakiçeleboglu Z. C., *Türkçe-Almanca Yeni Lugat*, İstanbul 1942
- Bartnicki A., Mantel-Niećko J., *Historia Etiopii*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987
- Bauer W., *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, Berlin-New York 1988
- Benrath K., *Bernardino Ochino aus Siena. Ein Beitrag zur Geschichte der Reformation*, Braunschweig 1892
- Benseler G. E., *Griechisch-deutsches Schulwörterbuch*, Bearbeitet von A. Kaegien, Leipzig 1981
- Bentley W. H., *Appendix to the Dictionary and Grammar of the Kongo Language*, London 1895
- Berlinger G. J., *Leksykon mitologii. Mity ludów i narodów świata*, Warszawa 2005
- Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem* adiuvantibus B. Fischer, I. Gribomont, H. F. D. Sparks, W. Thiele recensuit et brevi apparatu critico instruxit R. Weber. Editionem quintam emendatam retractatam prae-paravit R. Gryson, Stuttgart 2007 (*Prymasowska Seria Biblijna*)
- Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r.*, Warszawa 1998
- Black J., Green A., *Słownik mitologii Mezopotamii. Bogowie, demony, symbole*, Katowice 1998
- Blackburn S., *Oksfordzki słownik filozoficzny*, Warszawa 1997
- Bonine M. E., „Bāzār I. General”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 4, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/bazar-i>
- Borger R., *Mesopotamisches Zeichenlexikon*, yweite, revidierte und aktualisierte Auflage, Münster 2002
- Boucharlat R., „Susa. III. The Achaemenid Period”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/susa-iii-the-achae-menid-period>
- Boyce M., „Ahura Mazdā”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 1, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/ahura-mazda>
- Boyce M., „Ātaškada”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 3, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/ataskada-new-persian-house-of-fire-mid>
- Boyce M., *Zaratusztrianie*, tłum. Z. Józefowicz-Czabak, B. J. Korzeniowski, Łódź 1988
- Breibdbach O., Ghiselin M. T., *Athanasius Kircher (1602-1680) on Noah's Ark: Baroque „Intelligent Design” Theory*, „Proceedings of the Cali-

- fornia Academy of Sciences”, Fourth Series 2006, t. 57, nr 36, s. 991-1002
- Brillant P., *Histoire de l'empire perse de Cyrus à Alexandre*, Paris 1996
- Brunner C. J., „Iran v. Peoples of Iran (2) pre-Islamic”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 13, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/iran-v-2-peoples-pre-islamic>
- Bryant J., *A New System; or, an Analysis of Ancient Mythology*, London 1774
- Bubak J., *Księga naszych imion*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991
- Calmet's Dictionary of the Holy Bible*: as published by the late Mr. Ch. Taylor (...), Boston-New York 1832
- The Cambridge History of Iran*, t. 1-7, Cambridge 1968-1991
- The Cambridge History of the Judaism*, ed. W. D. Davies, L. Finkelstein, t. 2, Cambridge 2008
- The Catholic Encyclopedia. An International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline, and History of the Catholic Church*, ed. by C. G. Herbermann et al., New York 1913
- Catrou F., *Histoire générale de l'empire du Mogul*, Paris 1715
- Ch'ien Mu, *Traditional Government in Imperial China: A Critical Analysis*, transl. Chün-tu Hsüeh & G. O. Totten, Hong Kong 2000 (1st ed. 1982)
- Chodźko A., *Le Korâçân et son héros populaire Bunîan Hézzaré*, „La revue orientale et algérienne 1852, t. 2/2, s. 169-187
- Clarke J., *The History of Justin with English Translation*, Dublin 1754
- Claudius Claudianus, *Opera omnia*, ex ed. P. Burmanni secundi, cum notis et interpretatione in usum Delphini, variis lectionibus notis variorum recensu editionum et codicum et indice locupletissimo accurate recensita, Londini 1821
- Codrington H. W., *A Short History of Ceylon*, New Delhi 1994
- Colpe C., *Xylophoria*, „Brill's New Pauly”, ed. by H. Cancik, H. Schneider, [online:] <<http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/xylophoria-e12213830>>
- A compendious geographical dictionary containing a concise description of the most remarkable places, Ancient and Modern, in Europe, Asia, Africa, & America...*, London 1795.
- A complete dictionary of the Greek and Roman antiquities explaining the obscure places in classic authors and ancient historians relating to the religion, mythology, history, geography and chronology of the ancient Greeks and Romans*, ed. by P. Danet, London 1700
- A Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Testament (Including the Apocryphal Books)*, ed. by E. Hatch, H. H. Redpath, Michigan 2005

- Coptic Etymological Dictionary*, ed. by J. Černý, New York 2010
- Corneille Th., *Dictionnaire universel, géographique et historique*, Paris 1708
- C. Plini Secundi *Naturalis historiae libri XXXVII*, post Ludovici Iani obitum recognovit et scripturae discrepantia adiecta ed. C. Mayhoff, Lipsiae 1906
- Cumont F., *Les mystères de Mithra*, Bruxelles 1938
- Cumont F., *Textes et monuments figurés relatifs aux Mystères de Mithra*, Paris 1896
- Curtius Rufus Q., *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*, libri qui supersunt B. G. Teubneri, Lipsiae 1900
- Czapkiewicz A., *Ancient Egyptian and Coptic Elements in the Toponymy of Contemporary Egypt*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace Językoznawcze”, z. 28 (225), Kraków 1971
- Dalgado S. R., *Portuguese Vocables in Asiatic Languages*, New Delhi 1988
- Danecki J., *Podstawowe wiadomości o islamie*, Warszawa 1998
- Dembska A., *Kultura starożytnego Egiptu. Słownik*, Warszawa 1995
- D’Herbelot B., *Bibliothèque oriental ou dictionnaire universel*, La Haye 1777
- Diccionario geográfico universal dedicado a la Reina Nuestra Señora*, Barcelona 1832
- A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology*, ed. by W. Smith, Boston 1867
- Dictionary of Greek and Roman Geography*, ed. by W. Smith, Boston 1854
- Dictionary of National Biography*, ed. by L. Stephen, New York 1889
- A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, comp. by M. Jastrow, New York 1996
- Diodorus, *Bibliotheca Historica*, ed. curavit I. Bekker, alteram L. Dindorf, recognovit F. Vogel, aedibus B. G. Teubneri, Lipsiae 1888
- Diodorus of Sicily in Twelve Volumes, with an English transl. by C. H. Oldfather, London 1935 (reprint 1967)
- Dionis Cassii Cocceiani, *Historia Romana*, ed. primum, curavit L. Dindorf, recognovit I. Melber, B. G. Teubneri, Lipsiae 1894
- Djamalzadeh M. A., „Andarun”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 2, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/andarun>
- Długosz J., *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, księga pierwsza – księga druga, tłum. S. Gawęda, Z. Jabłoński, red. J. Dąbrowski, Warszawa 1961
- Dozy R. P. A., *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*, Amsterdam 1845

- Duchesne-Guillemin J., „Ahriman”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 1, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/ahriman>
- Dumézil G., *Les dieux souverains des Indo-Européens*, Paris 1977
- Dupree L., *Afghanistan*, Princeton 1980
- Duval R., *Histoire d'Édesse, politique, religieuse et littéraire depuis la fondation du royaume de l'Osrhoène, en 132 avant J.-C. jusqu'à la première croisade et la conquête définitive par les Arabes en 1144 A. D. avec des notes critiques et références et des textes documentaires*, Amsterdam [Réimpression 1975 de l'édition Paris 1892]
- Дворецкий И. X., *Латинско-русский словарь*, Москва 1976
- Dykcjonarzyk geograficzny czyli opisanie krolestw, prowincyi, miast, biskupstw xiestw, hrabstw, margrabstw, portow, fortec y innych mieysc znaczniejszych w czterech częściach świata*, Drukarnia Piotra Dufoura, Warszawa 1782
- Dziubiński A., *Historia Maroka*, Wrocław 1983
- The Eerdmans Bible Dictionary*, ed. by A. C. Myers, Michigan/Cambridge, U.K. 1987
- Egyptian Grammar Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs* by Sir Alan Gardiner, 3rd ed., revised, Oxford 1979
- Eliade M., Couliano I. P., *Słownik religii*, Warszawa 1994
- Eliade M., *Historia wierzeń i idei religijnych*, tłum. S. Tokarski, t. 2, Warszawa 1994
- Encyclopaedia Britannica*, [online:] <www.britannica.com>
- Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., Detroit 2007
- The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Leiden 1986-2004
- Encyklopedia biblijna*, red. P. J. Achtemeier, Warszawa 1999 (*Prymasowska Seria Biblijna*)
- Encyklopedia PWN*, [online:] <<http://encyklopedia.pwn.pl>>
- Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, ed. M. Diderot, M. d'Alembert, Paris 1751-1772
- Eusebius, *Evangelicae praeparationis, libri XV* (...), Oxonii 1903
- Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, Kraków 2013 (*Źródła Myśli Teologicznej*, 70)
- Ewagriusz Scholastyk, *Historia Kościoła*, Warszawa 1990
- Floor W., „Hormuz ii. Islamic Period”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 12, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/hormuz-ii>
- Focjusz, *Biblioteka*, tłum., wstęp, kom. O. Jurewicz, Warszawa 1996
- Gaube H., *Iranian Cities*, N. York 1979
- Gawlikowski M., *Sztuka Syrii*, Warszawa 1976
- Gebri regis Arabum philosophi perspicacissimi, summa perfectionis magisterii in sua natura*, apud Brunonem Laurentium Tancken, Gedani 1682.

- The Geography of Strabo*, literary transl. with notes by H. C. Hamilton, W. Falconer, London 1857
- The Geography of Strabo*, with an English transl. by H. L. Jones, London-Cambridge Mass. 1954
- Gershevitch I., *The Avestan Hymn to Mithra*, with an introd., transl. and comm. by..., Cambridge 1959
- Geschichte und Beschreibung des fürstlichen jungfräulichen Klosterstiftes Cistercienser Ordens in Trebnitz*, aus den Stifts-Urkunden und anderen bewährten Schriften zusammengetragen von A. Bach, Neisse 1859
- Gibbon E., *Upadek Cesarstwa Rzymskiego na zachodzie*, tłum. I. Szymańska, Warszawa 2000
- Giller A., *Opisanie zabajkalskiej krainy w Syberii*, Lipsk 1867 (*Biblioteka Pisarzy Polskich*, 47)
- Giunashvili Dzh., „Abkaz”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/abkaz>
- Glassner J.-J., *Mesopotamian Chronicles*, ed. by B. R. Foster, Atlanta 2004
- Glave E. J., *In savage Africa or six years of adventure in Congo land*, New York 1892
- Graaf T. de, Naarden B., *Description of the border areas of Russia with Japan and their inhabitants in Witsen's «North and East Tartary»*, „Acta Slavica Iaponica” 2007, t. 24, s. 205-220.
- A Grammar of Akkadian*, 3rd ed. by J. Huehnergard, Winona Lake, Indiana 2011
- Greek-English Lexicon of the Septuagint*, rev. ed., comp. by J. Lust, E. Eynikel, K. Hauspie, Stuttgart 2003
- Grenet F., „Samarqand. I. History and Archeology”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/samarqand-i>
- Grützmacher G., *Synesios von Kyrene. Ein Charakterbild aus dem Untergang des Hellenentums*, Leipzig 1913
- Guillaume J., *Les dames illustres, ou par bonnes & fortes raisons, il se prouue, que le sexe feminin surpasse en toute sorte de genres le sexe masculin*, Paris 1665
- Halbfass W., *The Philosophical View of India in Classical Antiquity*, [w:] idem, *India and Europe. An Essay in Philosophical Understanding*, Delhi 1990, s. 2-23
- Hanifi M. J., „Gilzi”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 10, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/gilzi->
- Hansen W., *Pawi Tron*, Warszawa 1980
- Hansman J. F., „Arbela”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 2, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/arbela-assyrian-arbailu-old>

- Hansman J. F., „Elymais”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 8, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/elymais>
- Heawood E., *A History of Geographical Discovery in the seventeenth and eighteenth centuries*, Cambridge 1912
- Herodot, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, wyd. 2, Warszawa 1959
- Herodoti historiarum libri IX*, recogn. et comm. de dialecto Herodoti præmisit G. Dindorfius. *Ctesiae Cnidii et chronographorum, Castoris, Eratosthenis, etc. fragmenta* dissertatione et notis illustr. a C. Müllero, Graece et Latine, Parisiis 1958
- Herodotus, with an English transl. by A. D. Godley, 4 vols., London-New York 1930
- Histoire de Diodore Sicilien*, trad. J. Amyot, Paris 1585
- Historia Iranu*, red. A. Krasnowolska, Wrocław 2010
- Historiale description de l'Afrique, tierce partie du monde... écrite de notre temps*, par J. Léon, Africain, premièrement en langue arabe, puis en toscane et à présent mise en françois (par J. Temporal)..., Paris 1556
- Hitchins K., „Georgia II. History of Iranian-Georgian Relations”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 10, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/georgia-ii-history->
- Hitti Ph. K., *Dzieje Arabów*, Warszawa 1969
- Hughes Th. P., *A Dictionary of Islam*, New York-London 1885
- Ifrah G., *Historia powszechna cyfr*, Warszawa 2006
- Iwaskiewicz P., Łoś W., Stępień M., *Władcy i wodzowie starożytności. Słownik*, Warszawa 1998
- Izre^oel Sh., *Adapa and the South Wind. Language Has the Power of Life and Death*, Winona Lake, Indiana 2001
- Jansen M. B., *The Making of Modern Japan*, Harvard University Press 2000.
- Janzen J. M., Arkikinstall W., *The Quest for Therapy in Lower Zaire*, Berkeley 1978
- Jeorgiki Wirgilowskie do Mecenasa, wiersz dydaktyczny o ziemiaństwie, czyli o gospodarstwie wiejskim, księgi cztery*, tłum. J. I. Przybylski, Kraków 1813
- Jeremias A., *Das babylonische Nimrodepos*, Leipzig 1891
- The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People From the Earliest Times to the Present Day*, New York-London 1804
- Josephus*, with an English transl. by H. St. J. Thackeray, in 9 vols., Cambridge, Mass. 1959
- Jougan A., *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Warszawa 1992
- Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, Warszawa 1993

- Józef Flawiusz, *Wojna żydowska*, tłum., wstęp i kom. J. Radożycki, Warszawa 1991
- Jurewicz O., *Historia literatury bizantyńskiej. Zarys*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2007
- Juvenal and Persius*, with an English transl. by G. G. Ramsay, London-New York 1928
- Kaempfer E., *Amœnitatum Exoticarum politico-physico-mediciarum fasciculi V, quibus continentur variae relationes, observationes & descriptiones rerum Persicarum & ulterioris Asiae, multa attentione, in peregrinationibus per universum Orientem, collectae*, Aulæ Lippicæ Typographi, Lemgoviaë 1712
- Kebrā Nagast. Die Herlichkeit der Könige*. Nach der Handschriften (...) im äthiopischen Urtext herausgegeben und mit deutscher Übersetzung versehen von C. Bezold, München 1905
- Kellens J., „Avesta”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 3, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/avesta-holy-book>
- Kent R. G., *Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon*, New Haven 1953
- Kieniewicz J., *Historia Indii*, Wrocław 2003
- Koehler L., Baumgartner W., Stamm J. J., *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 2008
- Kohlenberger J. R. (III), Goodrick E. W., Swanson J. A., *The Exhaustive Concordance to the Greek New Testament*, Michigan 1995
- Konkordanz zum hebräischen Alten Testament*, nach dem von Paul Kahle in der Biblia Hebraica ed. R. Kittel besorgten Masoretischen Text, unter verantwortlicher Mitwirkung von L. Rost ausgearbeitet und geschrieben von G. Lissowsky, dritte verbesserte Auflage besorgt von H. P. Rüger, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1993
- Kopaliński W., *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1987
- Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 2014
- Koptische Grammatik (Säidischer Dialekt)*, mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnissen von W. Till, Leipzig 1955
- Kosmasa Kronika Czechów*, tłum., wstęp i kom. M. Wojciechowska, Włodzisław Śląski 2012 (*Źródła Średniowieczne*)
- Kotula T., *Afryka północna w starożytności*, Warszawa 1972
- Kotula T., *Aurelian i Zenobia*, Wrocław 2006
- Kozłowski J. K., *Powstanie gospodarki wytwórczej i główne centra neolityzacji*, [w:] *Encyklopedia historyczna świata*, t. 1: *Prehistoria*, oprac. nauk. idem, Kraków 1999
- K. Pliniusz Starszy, *Historia naturalna*, tłum. Józef Łukaszewicz, Poznań 1845

- Krahmalkov C. R., *A Phoenician-Punic Grammar*, Leiden-Boston-Köln 2001
- Krasnowolska A., „Kalendarze irańskie”, [w:] *Czas i kalendarz*, red. Z. Kijas, Kraków 2001
- Kröger J., „Ctesiphon”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 6, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/ctesiphon>
- Kulke H., Rothmund D., *A History of India*, 3rd ed., London-New York 1999
- Kwiatkowski B., *Poczet faraonów. Życie – legenda – odkrycia*, Warszawa 2002
- Kwintus Kurcjusz Rufus, *Historia Aleksandra Wielkiego*, tłum. zespołowe, red. L. Winniczuk, Warszawa 1976
- Lach D. F., *Asia in the Making of Europe*, The University of Chicago Press 1970
- Le Zend-Avesta*, trad. J. Darmesteter, Paris 1982
- Leksykon wiedzy o Turcji*, red. T. Majda, Warszawa 2003
- A Lexicon Abridged from Liddell and Scott's Greek-English Lexicon*, Oxford 1953
- Linde S. B., *Słownik języka polskiego*, t. 1-6, Warszawa 1807-1814
- Liverani M., *Nie tylko Biblia. Historia starożytnego Izraela*, tłum. J. Puchalski, Warszawa 2014
- Loqat-nāme-ye Dehchodā*, Tehrān 1339 (1960)
- Lucan, *The Civil War. Books I-X (Pharsalia)*, with an English transl. by J. D. Duff, London-Cambridge, Mass. 1962
- Lukan M. A., *De bello civili sive pharsalia, Liber IX*, [online:] <www.thelatinlibrary.com/lucan/lucan9.shtml>
- Lurker M., *Leksykon bóstw i demonów*, Warszawa 1999
- Łątko J., *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji*, Kraków 2005
- Macbean A., *Dictionary of Ancient Geography*, London 1773
- Maciej z Miechowa, *Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej*, tłum. T. Bieńkowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972
- Mackenzie D. N., *A Concise Pahlavi Dictionary*, London 1971 (tłum. perskie: *Farhang-e kuczak-e zabān-e pahlawi*, tłum. M. Mirfachrā'i, Tehrān 1373/1994)
- Macrobii Ambrosii Theodosii Opera quae supersunt: excussis exemplaribus tam manu exaratis quam typis descriptis emendavit: prolegomena, apparatus criticum, adnotationes, cum aliorum selectas tum suas, indicesque adiecit L. Janus, typis et sumptibus Godofredi Bassii, Quedlinburgi et Lipsiae 1852*
- Mała encyklopedia kultury antycznej A-Z*, red. Z. Piszczek, Warszawa 1968
- Mały słownik kultury świata arabskiego*, red. J. Bielawski, Warszawa 1971

- Marcellus Empiricus, *De medicamentis liber*, ed. G. Helmreich, Lipsiae 1889
- Marcus Junianus Justinus, *Abrégé des Histoires Philippiques de Trogue Pompée*, trad. et éd. M.-P. Arnaud-Lindet, [online:] <www.forumromanum.org/literature/justin/texte12.html#9>
- Marek Junianus Justynus, *Zarys dziejów powszechnych starożytności na podstawie Pompejusza Trogusa (z dodaniem Prologów)*, Warszawa 1988
- Mason R. H. P., Caigers J. G., *A History of Japan*, Tokyo-Singapore 1997
- Masson H., *Słownik herezji w Kościele katolickim*, Katowice 1993
- Maunder S., *The Biographical Treasury. A Dictionary of Universal Biography*, London 1838
- Miller D. B., Shipp R. M., *An Akkadian Handbook. Helps, Paradigms, Glossary, Logograms, and Sign List*, Winona Lake, Indiana 2014
- Minorsky V., Bosworth C. E., „al-Kurdj, Gurdj, Gurdjistan”, [w:] *Encyclopédie de l’islam*, t. 5, Leiden-Paris 1986, s. 489-500
- Modarresi J. et al., *Farhang-e estelāhāt-e doure-je Qādžār. Qoszun-o nezāmije*, Tehrān 1380 (2001)
- The Modern Part of an Universal History from the Earliest Account of Time*, London 1760
- Mo³in M., *Farhang-e fārsi*, wyd. 10, Tehrān 1375 (1996)
- Monier-Williams M., *A Sanskrit-English Dictionary*, Oxford 1899
- Moréri L., *Le Grand Dictionnaire historique, ou Le mélange curieux de l’histoire sacrée et profane*, Genève 1995
- Moscatti S., *Świat Fenicjan*, Warszawa 1971
- Multiple authors, „Gilān”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 10, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/gilan-index>
- Multiple authors, „Gorgān”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 11, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/gorgan>
- Multiple authors, „Harem”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 11 i 12, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/harem>
- Multiple authors, „Isfahan”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 13, [online:] <www.iranicaonline.org/articles-isfahan>
- Myers A. C. (ed.), *The Eerdmans Bible Dictionary*, Grand Rapids, Michigan 1987
- Na olimpijskiej bieżni i w boju. Z Pauzaniusza Wędrówki po Helladzie księgi V, VI i IV*, tłum. i oprac. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968
- Nazewnictwo geograficzne świata, z. 4: Azja Południowa*, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa 2005

- Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*, Begründet von E und E. Nestle, herausgegeben von B. und K. Aland, J. Karavidopoulos, C. M. Martini, B. M. Metzger, Stuttgart 2012
- Nowotka K., *Alexander the Great*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2010
- Oberling P., „Khorasan. I. Ethnic groups”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <www.iranicaonline.org/articles/khorasan-1-ethnic-groups>
- Ogot B. A., *Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, Berkeley 1999
- Okeke Ch., *Kongo (Angola, Congo, Zaire)*, New York 1977
- Olbrycht M. J., *Aleksander Wielki i świat irański*, Rzeszów 2004
- The Oxford Handbook of Roman Egypt*, ed. by C. Riggs, Oxford 2012
- The Oxford History of Ancient Egypt*, ed. by I. Shaw, Oxford 2002
- Panaino A. et al., „Calendars”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 4, s. 658-677, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/calendars#pt1>
- Paul L., „Kurdish Language. I. History of the Kurdish Language”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/kurdish-language-i>
- Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, neue Bearbeitung, J. B. Metzler, Stuttgart 1894-1980
- Pausanias' Description of Greece*, transl. into English with notes and index by A. R. Shilleto, London 1900
- Pierer H. A., *Universal-Lexikon der Vergangenheit und Gegenwart oder Neuestes encyclopädisches Wörterbuch der Wissenschaften, Künste und Gewerbe*, Vierte, umgearbeitete und stark vermehrte Auflage, Zehnter Band: Lackfarbe – Matelea, Altenburg 1860
- Pietraszewski I., *Miano sławiańskie w ręku jednej familii od trzech tysięcy lat zostające czyli nie Zendawesta, a Zędaszta to jest Życie dawcza książeczka Zoroastra*, Berlin 1857
- Pilarczyk K., *Literatura żydowska od epoki biblijnej do haskali. Wprowadzenie religioznawcze, literackie i historyczne*, Kraków 2006
- Pinkerton J., *A general collection of the most interesting voyages and travels in all parts of the world*, t. 8: *Hindustan*, London 1811
- Pirkê de Rabbi Eliezer (The Chapters Of Rabbi Eliezer The Great) (...)*, transl. and annotated with introd. and indices by G. Friedlander, K. Paul, London-New York 1916
- Planhol X., „Caspian Sea. I. Geography”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 5, [online:] <www.iranicaonline.org/articles-caspian-sea-i>
- Pliny, *Natural History*, with an English transl. by H. Rackham, London-Cambridge Mass. 1947
- Plutarch, *De Alexandri magni fortuna aut virtute*, transl. F. Cole Babbitt, Cambridge-London 1936.

- Polski Słownik Biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. 25, Wrocław 1980
- Potts D. T., „Hormuz. I. Pre-Islamic Period”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 12, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/hormuz-i>
- Procopius, with English transl. by H. B. Dewing, London-Cambridge Mass. 1954
- Prokopiusz z Cezarei, *Historia wojen*, t. I: *Wojny z Wandalami i Persami*, Kraków 2013
- Pseudo-Geber, *In Hoc Volumine De Alchemia continentur haec: Gebri Arabis [...] De investigation[n]e p[er]fectionis metallor[um] [...], Summae perfectionis metallorum [...], De inventione veritatis [...], De Fornacibus construendis [...]*, Johann Petreius, Norimbergae 1541
- P. Vergili Maronis Opera* (...) Adjecit A. Forbiger. Pars I. Bucolica et Georica. Editio quarta retractata et valde aucta. C. Hinrichs, Lipsiae 1872
- Ramirez-Faria C., *The Concise Encyclopedia of World History*, New Delhi 2007
- Redhouse Büyük Elsözlüğü İngilizce-Türkçe Türkçe-İngilizce, İstanbul 2004
- Religia. Encyklopedia PWN*, red. T. Gadacz, B. Milerski, Warszawa 2001-2003
- Reychman J., *Historia Turcji*, Wrocław 1973
- Reychman J., *Orient w kulturze polskiego Oświecenia*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964
- Rodziński W., *Historia Chin*, Wrocław 1974
- Rogerson J., *Chronicle of the Old Testament Kings. The Reign-by-Reign Record of the Rulers of Ancient Israel*, London 1999
- Roider K. A., *Austria's Eastern Question 1700-1790*, New Jersey 1982, [online:] <https://books.google.pl/books?id=Rtr_AwAAQBAJ&pg=PA9&lpg=PA9&dq=internuntius+ottoman&source=bl&ots=UEKJ91QYnd&sig=sYvpiPdFkBKtuIWCqrG-iM2E4ak&hl=pl&sa=X&ei=rmsVOiVCMSrUb34gZAD&ved=0CCcQ6AEwAQ#v=onepage&q=internuntius%20ottoman&f=false>
- Roux G., *Ancient Iraq*, 3rd ed., London... 1992
- Rudolph K., *Gnoza. Istota i historia późnoantycznej formacji religijnej*, tłum. G. Sowiński, Kraków 1995
- Runciman S., *Dzieje wypraw krzyżowych*, Warszawa 1988
- Rypka J., „Historia literatury nowoperskiej do początków XX wieku”, [w:] *Historia literatury perskiej i tadżyckiej*, red. idem (skrót z oryginału czeskiego – F. Machalski), Warszawa 1970, s. 152-159
- Schmitt R., „Drangiana”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 7, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/drangiana>
- Schmoller A., *Handkonkordanz zum griechischen Neuen Testament*, nach dem Text des Novum Testamentum Graece von Nestle-Aland und

- des Greek New Testament neu bearbeitet von B. Köster (...), Stuttgart 1994
- Scholem G., *Kabbalah*, London... 1978
- Sefer Jecira, czyli Księga Stworzenia* (wydanie dwujęzyczne), tłum., oprac. i kom. W. Brojer, J. Doktor, B. Kos, Warszawa 1995
- Segal J. B., „Abgar”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 1/2, s. 210-213, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/abgar-dynasty-of-edessa-2nd-century-bc-to-3rd-century-ad>
- Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, ed. A. Rahlfs, ed. altera quam recognovit et emendavit R. Hahnhart, duo volumina in uno, Stuttgart 2006
- Shaki M., „Gabr”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 10, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/gabr->
- Shapur Shahbazi A., „Persepolis”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/persepolis>
- Ślabczyński W. i T., *Słownik podróżników polskich*, Warszawa 1992
- Słownik grecko-polski*, na podstawie słownika Z. Węclewskiego oprac. O. Jurewicz, t. 1: A-K, Warszawa 2000, t. 2: Λ-Ω, Warszawa 2001
- Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1-8, Warszawa 1900-1927
- Słownik łacińsko-polski*, red. J. Korpanty, Warszawa 2001-2003
- Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, Warszawa 2001
- S. Olgerbranda Encyklopedia powszechna*, Warszawa 1898-1904
- Stefano R. Di, *I pirati saraceni all'assalto di Genova*, [w:] „Il Giornale Genova”, 18 Aprile 2008
- Steingass F., *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut 1970 (1st ed. 1892)
- Stopa R., *Hotentoci*, Kraków 1949
- Strabonis, *Geographica*, recognovit A. Meinecke, volumen tertium, sumptis et typis B. G. Teubneri, Lipsiae 1853
- Sulejman Wspaniały i jego czasy. Imperium osmańskie we wczesnej epoce nowożytnej*, red. M. Kunt, Ch. Woodhead, Wrocław 1998
- Sulimirski T., *Sarmaci*, tłum. A. T. Baronowscy, Warszawa 1979
- Tacyt, *Dzieła*, tłum. S. Hammer, Warszawa 1957
- Thesaurus Syriacus* (...), auxit, digessit, exposuit, ed. R. Payne Smith, La typographeo Clarendoniano, Oxonii 1879-1901
- Thordarsen F., „Colchis”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, t. 6, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/colchis>
- Totius Latinitatis lexicon*, consilio et cura J. Facciolati opera et studio Aegidii. Forcellini lucubratum, typis Seminarii Patavii 1828
- The travels of the Jesuits in Ethiopia*, London 1710
- Tubielewicz J., *Historia Japonii*, Wrocław 1984

- Turek P. W., *Słownik zapożyczeń pochodzenia arabskiego w polszczyźnie*, Kraków 2001
- Tyloch W., *Judaizm*, Warszawa 1987 (*Religie świata*)
- Unterman A., *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, Warszawa 2000
- Utas B., Dabirsiāqi M., „Chess”, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, [online:] <www.iranicaonline.org/articles/chess-a-board-game>
- Vadianus J., *Epitome Trium Terrae Partium, Asiae, Africae Et Europae Compendiarium Locorum descriptionem continens*, Tiguri 1534
- Virgil, *Aeneide*, für den Schulgebrauch erläutert von K. Kappes, Erstes Heft: Aeneis I-III, Leipzig und Berlin 1904
- Wehr H., *A Dictionary of Modern Written Arabic (Arabic – English)*, ed. by J. Milton Cowan, 4th ed., considerably enlarged and amended by the author, Urbana, IL 1994
- Widengren G., *Les religions de l'Iran*, Paris 1968
- Winslow M., *A Comprehensive Tamil and English Dictionary of High and Low Tamil*, Madras 1862
- Wolf L., *Amharic textbook*, Wiesbaden 1967
- Wolf L., *Comparative Dictionary of Ge'ez (Classical Ethiopic)*, Wiesbaden 2006
- Wood, R., *The ruins of Palmyra; otherwise Tedmor in the desert*, London 1753
- The World's Writing Systems*, ed. by P. T. Daniels, W. Bright, New York-Oxford 1996
- Xenophon, *Cyropaedia*, with an English transl. by W. Miller, London-Cambridge Mass. 1953
- Zakrzewska-Dubasowa M., *Historia Armenii*, Warszawa 1977
- Zedler J. H., *Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste*, Leipzig 1738
- Ziomek J., *Renesans*, Warszawa 2001 (*Wielka Historia Literatary Polskiej*)

Źródła internetowe

- <<http://encyklopedia.pwn.pl>>
- <http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/maps/websites/africa/maps-continent/1644%20blaeu.jpg>
- <http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/maps/websites/africa/maps-continent/1710%20moll.jpg>
- <http://libweb5.princeton.edu/visual_materials/maps/websites/africa/maps-continent/1737%20hase.jpg>
- <<http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-paully/leleges-e70>>

0550>

<<http://www.avesta.org>>

<<http://www.britannica.com>>

<<http://www.columbia.edu/itc/mealac/pritchett/00maplinks/mughal/bellinancient/bellinancient.html>>

<<http://www.dallog.net/kurumlar/nakibulesraf.htm>>

<<http://www.encyclo.co.uk>>

<<http://www.fordham.edu/halsall/ancient/Arrian-bookVIII-India.asp>>

<<http://www.forumromanum.org/literature/justin/>>

<<http://www.iranicaonline.org>>

<<http://www.livius.org>>

<<http://www.merriam-webster.com>>

<<http://www.nimatullahi.org>>

<<http://www.npg.org.uk/collections/search/person>>

<<http://www.peoplegroupsindia.com>>

<<http://www.referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/xylophoria-e12213830>>

<http://www.sahih-bukhari.com/Pages/Bukhari_5_58.php>

<<http://www.thelatinlibrary.com/lucan/lucan9.shtml>>

<<http://www.wdl.org/en/item/142/view/1/1/>>

<<https://books.google.pl>>